

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ**

**ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ:
ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДГРУНТЯ
СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Колективна монографія

Київ – 2017

Рецензенти:

д-р екон. наук, проф., заступник директора з наукової роботи Інституту економіки промисловості НАН України О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України В.М. Новіков

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (протокол від 22 грудня 2017 р. № 16)

Л93 **Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності** : кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; відпов. за випуск О.В. Макарова, О.М. Хмелевська; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2017. — 368 с.

ISBN 978-966-02-8514-9

Монографію підготував колектив науковців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. У контексті розбудови української держави на засадах соціальної відповідальності важливого значення набуває формування її цілісної концепції як соціоекономічного феномену, заснованої на об'єктивній взаємопов'язаності соціофілософської та соціоекономічної наукової традиції. Висвітлено методологічні засади дослідження соціальної відповідальності, її історична трансформація, генезис та законмірності формування сучасного економічного змісту. Розкрито роль і функції інститутів соціальної відповідальності у системі суспільних відносин, у тому числі на державному і місцевому рівні. Здійснено оцінку стану дотримання державних соціальних гарантій та виконання соціальних зобов'язань. Запропоновано нові підходи щодо досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності в суспільстві через імplementацію її принципів у політику оплати праці, розвиток соціального діалогу, застосування механізмів публічно-приватного партнерства, активізацію зусиль бізнесу, формування передумов для ефективної суспільної комунікації. Розглянуто комплексну проблематику створення інституційного підґрунтя досягнення Цілей Сталого Розвитку в Україні.

Монографія розрахована на фахівців у галузі демографії, соціальної економіки і соціальної політики, працівників державного управління, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

Повнотекстову версію монографії українською мовою розміщено у вільному доступі на офіційному сайті Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за посиланням: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

УДК 316.42 (477)

ЗМІСТ

Акроніми, аббревіатури та скорочення.....	5
ВСТУП	7
Розділ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЙНОГО ПІДҐРУНТЯ.....	10
1.1. Соціальна відповідальність як об'єкт економічного дослідження: загальні риси та специфіка	10
1.2. Історична трансформація соціальної відповідальності	21
1.3. Генезис економічного змісту соціальної відповідальності	31
1.4. Закономірності формування сучасного соціоекономічного змісту соціальної відповідальності.....	42
Висновки.....	54
Список використаних джерел	59
Розділ 2. ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	65
2.1. Роль держави у процесі імплементації принципів соціальної відповідальності.....	65
2.2. Соціальна відповідальність на місцевому рівні	77
2.3. Громадські організації працівників і роботодавців як інституції соціальної відповідальності.....	94
2.4. Сутність і механізми реалізації соціальної відповідальності бізнесу	100
2.5. Соціальна відповідальність щодо інституту сім'ї: принцип комплементарності	107
2.6. Соціальна відповідальність освіти.....	113
2.7. Інформаційний простір як чинник забезпечення соціальної відповідальності суб'єктів суспільних відносин	129
2.8. Інститут церкви у забезпеченні соціальної відповідальності	137
Висновки.....	147
Список використаних джерел	151

Розділ 3. ДОТРИМАННЯ ДЕРЖАВНИХ ГАРАНТІЙ І ВИКОНАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ	162
3.1. Державні гарантії в системі соціальної відповідальності	162
3.2. Державні соціальні гарантії в доходах	168
3.3. Державна підтримка соціально вразливих верств населення	185
3.4. Соціальна відповідальність у сфері охорони здоров'я.....	210
Висновки.....	218
Список використаних джерел	220
Додаток. Опис закладів соціального обслуговування для громадян похилого віку.....	229
Розділ 4. ДОСЯГНЕННЯ БАЛАНСУ РОЗПОДІЛУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	233
4.1. Загальні принципи політики	233
4.2. Імплементція принципів соціальної відповідальності у політику оплати праці	245
4.3. Розвиток соціального діалогу як механізму досягнення балансу соціальної відповідальності	265
4.4. Застосування механізмів публічно-приватного партнерства	275
4.5. Активізація зусиль бізнесу в досягненні балансу соціальної відповідальності.....	286
4.6. Формування передумов ефективної суспільної комунікації	298
Висновки.....	311
Список використаних джерел	313
Розділ 5. ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДРУНТЯ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ УКРАЇНИ	323
5.1. Адаптація Цілей Сталого Розвитку для України.....	323
5.2. Основні завдання для досягнення Цілей Сталого Розвитку	331
5.3. Створення інституційного середовища	351
Висновки.....	362
Список використаних джерел	364

АКРОНІМИ, АБРЕВІАТУРИ ТА СКОРОЧЕННЯ

АР Крим	Автономна Республіка Крим
АТО	антитерористична операція
в. п.	відсотковий пункт
ВВП	валовий внутрішній продукт
ВІЛ	вірус імунодефіциту людини
ВНЗ	вищий навчальний заклад
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПО	внутрішньо переміщена особа
ГО	громадська організація
Держстат	Державна служба статистики України
ДСДМС	державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям
ДТП	дорожньо-транспортна пригода
ЄС	Європейський Союз
ЄСВ	єдиний соціальний внесок
ЄТС	Єдина тарифна сітка
ЄЦА	Європа та Центральна Азія
ЖКГ	житлово-комунальне господарство
ЖКП	житлово-комунальні послуги
ЗМІ	засоби масової інформації
ЗНО	зовнішнє незалежне оцінювання
ІДСД	Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України
ІКТ	інформаційно-комунікаційні технології
ІТ	інформаційні технології
МЗП	мінімальна заробітна плата
Мінекономрозвитку	Міністерство економічного розвитку і торгівлі України

Мінсоцполітики	Міністерство соціальної політики України
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я України
МОН	Міністерство освіти і науки України
МОП	Міжнародна організація праці
НАН України	Національна академія наук України
ОБСЕ	Організація з безпеки та співробітництва в Європі
ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ОСББ	об'єднання співвласників багатоквартирного будинку
ОТГ	об'єднана територіальна громада
ОУЖД	Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України
ПМ	прожитковий мінімум
ППП	публічно-приватне партнерство
ПТНЗ	професійно-технічний навчальний заклад
СНІД	синдром набутого імунodefіциту
ЦСР	Цілі Сталого Розвитку
ЮНЕСКО	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури

ВСТУП

Чергове, уже дванадцяте, наукове видання Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за тематичним напрямом «Людський розвиток в Україні» присвячене дослідженню інституційного підґрунтя соціальної відповідальності у контексті розбудови соціальної держави та досягнення Цілей Сталого Розвитку в Україні. Формування цілісної концепції дослідження соціальної відповідальності дало змогу обґрунтувати загальні принципи політики збалансованого розподілу соціальної відповідальності в українському суспільстві, компоненти, механізми та інструменти, необхідні для створення відповідного інституційного середовища.

У першому розділі монографії представлено концепцію теоретико-економічного дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену, засновану на об'єктивній взаємопов'язаності соціофілософської та соціоекономічної наукової традиції. Зазначена концепція синтезує теоретико-економічну сутність соціальної відповідальності через консолідацію антропологічної, системної й суспільно-історичної парадигми соціальної відповідальності. Досліджено історичний генезис економічного змісту соціальної відповідальності з огляду на трансформацію економічної специфіки онтологічного ядра феномену соціальної відповідальності в цілому та економічної суб'єктності зокрема. В еволюційному континуумі розвитку економічного змісту соціальної відповідальності виділено дорациональний, політекономічний, утилітарний, вікіномічний етапи. На кожному з цих етапів домінувала конкретна історична форма економічної суб'єктності. Виявлено та впорядковано теоретичні закономірності формування феномену соціальної відповідальності. Описано цілісну методологічну основу структуризації та теоретичного аналізу цих закономірностей. Обґрунтовано доцільність виокремлення двох груп зазначених закономірностей — формування соціально відповідальної економічної поведінки та формування відповідальних соціально-економічних відносин.

У другому розділі монографії об'єктом дослідження є інститути соціальної відповідальності у системі соціальних відносин. Наукове осмислення сучасних ролей і функцій соціальних та економічних інститутів суспільства здійснено крізь призму формування ефективних відносин і взаємодії щодо імплементації принципів соціальної відповідальності. Як ключові у системі розподілу соціальної відповідальності розглянуто державні інститути, що здійснюють управління та забезпечують безпеку суспільства. Враховуючи нові тенденції розвитку українського суспільства, зокрема посилення процесу децентралізації, розкрито зміст і

функції соціальної відповідальності місцевих органів влади, визначено роль громадських організацій та бізнесу як інституцій соціальної відповідальності. Розкрито сутність соціальних змін в інститутах сім'ї та освіти; обґрунтовано необхідність урахування ролі таких складових суспільного життя як церква та інформаційний простір у формуванні взаємовідносин суб'єктів у системі соціальної відповідальності.

У третьому розділі монографії проаналізовано ситуацію з дотриманням державою соціальних гарантій та виконанням нею соціальних зобов'язань у періоди економічного зростання і економічної кризи. З урахуванням специфічних для України проблем розглянуто роль державних гарантій у системі соціальної відповідальності. Державні гарантії в доходах оцінено за двома напрямками – у сфері праці та в системі державної соціальної допомоги. Окремо досліджено систему державної підтримки вразливих верств населення як дотримання гарантій та виконання соціальних зобов'язань щодо осіб із інвалідністю, а також надання соціальних послуг особам похилого віку. Розглянуто стан дотримання прав людини і державних гарантій у сфері охорони здоров'я. Надано рекомендації щодо функціонування системи соціальної підтримки та державного сприяння розвитку системи охорони здоров'я. Визначено першочергові напрями підвищення ефективності виконання державою соціальних зобов'язань.

Четвертий розділ монографії присвячено дослідженню процесу балансування розподілу соціальної відповідальності в українському суспільстві та практиці її імплементації в сучасну державну політику. Обґрунтовано загальні принципи сучасної політики збалансованого розподілу соціальної відповідальності, напрями розвитку соціального діалогу та публічно-приватного партнерства. Визначено шляхи вдосконалення політики корпоративної соціальної відповідальності, які передбачають активну участь вітчизняного бізнесу у суспільних заходах, спрямованих на боротьбу з корупцією, посилення самоорганізації бізнесу, професіоналізацію сфери корпоративної соціальної відповідальності. Запропоновано інноваційну модель соціальної комунікації для досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності і можливостей людського розвитку в українському суспільстві. Організаційним ядром цієї моделі слугує *smart*-громада (розумна громада) як солідарна платформа взаємодії бізнесу, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства з широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

У п'ятому розділі монографії запропоновано інституційне підґрунтя досягнення Цілей Сталого Розвитку для України, що передбачає побудову стійких та упорядкованих взаємовідносин всіх суб'єктів із чітким розподілом повноважень і соціальної відповідальності. Визначено, що така система відносин має надати можливість ініціювати, забезпечувати ресурсами, поширювати та оцінювати послідовні процеси досягнен-

ня Цілей Сталого Розвитку, а усі компоненти цієї системи мають бути збалансовані за відповідними критеріями. Зроблено акцент на критерії збалансованості та комплексному характері змін усього середовища життєдіяльності українського суспільства, у тому числі інформаційного, правового, управлінського, ментального.

Дослідження виконав авторський колектив під керівництвом доктора економічних наук, професора, академіка НАН України Е.М. Лібанової (4.2, 5.1–5.3); О.А. Васильєв, канд. екон. наук (3.2); Ю.В. Горемікіна, канд. екон. наук (2.2, 3.3); В.Л. Жаховська, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (4.3); Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф. (4.1, 4.3, 4.4); В.П. Звонар, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (1.1–1.4, 2.4, 4.1, 4.3–4.6); Т.М. Калашнікова, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (2.2); Б.О. Крімер, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (2.5); І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. (2.5, 3.4); О.В. Макарова, член-кор. НАН України, д-р екон. наук, старш. наук. співроб. (вступ, 2.1); С.В. Ничипоренко, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (3.3); І.М. Новак, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (2.3, 2.7, 2.8, 3.2, 4.2, 4.3); А.Г. Реут (3.2); Л.Г. Ткаченко, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (4.2); О.М. Хмелєвська, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (вступ, 2.6); О.І. Цимбал, д-р екон. наук, старш. наук. співроб. (4.2); Л.М. Черенько, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (3.1); О.М. Ярош, канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (4.2).

У монографії використано результати наукових проектів, виконаних у 2017 році за участі авторів у Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України:

- «Інституційне підґрунтя формування соціальної відповідальності у суспільстві», № держреєстрації 0117U001476 (у рамках Цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи»);
- «Формування модерних соціальних стандартів у сфері оплати праці», № держреєстрації 0117U001475 (у рамках Цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Реконструкція економіки України: історичні виклики та модерні проекти»).

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЙНОГО ПІДҐРУНТЯ

1.1. Соціальна відповідальність як об'єкт наукового дослідження: загальні риси та специфіка

Суспільний і світоглядний феномен соціальної відповідальності від початку свого наукового осмислення перебував у предметному полі виключно філософського академічного дискурсу. Наукова традиція його економічного аналізу нині лише формується. Так склалося, що дослідницькі спроби «економізувати» тематику соціальної відповідальності найчастіше обмежуються організаційними чи регуляторними аспектами соціальної відповідальності бізнесу (корпоративної соціальної відповідальності). Тим часом нечисленні, але конструктивні та змістовні ідеї щодо економічного «освоєння» соціальної відповідальності поза вузьким контекстом бізнес-етики містяться в авторитетних наукових працях, присвячених феномену багатосуб'єктної (комунітарної, спільної, консолідованої) соціальної відповідальності. Поруч із відповідальністю бізнесу вони справедливо піднімають питання про відповідальність держави, громадянина (працівника), громади [63, 17]. Розвиваючи ці ідеї доцільно актуалізувати також необхідність формулювання теоретичних і практичних засад спільної соціальної відповідальності як феномену соціальної економіки і вагомому рушія людського розвитку.

Позиціонуючи соціальну відповідальність у контексті людського розвитку необхідно враховувати безумовну первинність її філософського тлумачення, а також розуміти найбільш загальні її соціофілософські особливості. Соціофілософське дослідження соціальної відповідальності має давню історію, сягаючи часів давньокитайських, давньогрецьких та інших мислителів, праці яких є фундаментом для більшості галузей сучасної науки. Протягом кількатисячолітнього розвитку цієї категорії напружено різноманіття варіантів трактування її змісту. Термін «соціальна відповідальність» часто застосовували у контексті таких категорій як моральний обов'язок (совість) [33], юридичний обов'язок (право) [57], суспільний осуд, примус, покарання [8], ставлення особи до влади [16], до суспільних норм (у їх теж неоднозначному тлумаченні), на означення екологічно свідомої поведінки тощо [82]. Спроби багатьох науковців упо-

рядкувати зміст соціальної відповідальності пов'язані з виокремленням із масштабного дослідницького матеріалу та обґрунтуванням її рівнів (індивідуальна, суспільна); видів (ретроспективна і перспективна); форм (юридична, моральна, політична, професійна, екологічна тощо), цивілізаційних особливостей (західноєвропейська, східноазійська, християнська, мусульманська тощо). Попри вагому наукову цінність цих спроб запропоновані підходи значною мірою фрагментують сприйняття соціальної відповідальності, утруднюючи формування цілісного уявлення про неї. Онтологія цього феномену «розмивається», часто гублячись у внутрішніх суперечностях, алогізмах. Так, юридична відповідальність нерідко суперечить сутності моральної відповідальності. Ретроспективна соціальна відповідальність, деонтологія якої майже завжди звужує свободу, суперечить перспективній відповідальності, повністю залежній від вольових настанов. Християнська етика може різко протиставлятися мусульманській тощо. Ця проблема інколи вирішується шляхом підпорядкування одному виду, формі відповідальності, цивілізаційній традиції тлумачення інших видів, форм тощо. Наприклад, підпорядкування юридичній відповідальності моральної чи навпаки. Тоді природно виникає питання стосовно доцільності конструювання складного багаторівневого комплексу, значення більшості елементів якого кінець кінцем нівелюється.

Для впорядкування змісту соціальної відповідальності особливе значення має диференціація антропологічної (поведінкової) [53] і системної парадигми соціальної відповідальності [36]. Вони пропонують два онтологічно цілісні дещо відмежовані один від одного погляди на соціальну відповідальність. Перший обґрунтовує відповідальність особливостями людської природи. Другий розглядає її як особливу соціальну систему, описуючи її складові та взаємозв'язок між ними. Важливим досягненням для цілей систематизації наукових знань про соціальну відповідальність видаються також спроби (здебільшого у межах системної парадигми) пояснення різного тлумачення змісту соціальної відповідальності різницею конкретного історичного контексту суспільних відносин. Цей підхід розглядає еволюцію онтологічно цілісного змісту соціальної відповідальності у певні періоди становлення людського суспільства (відповідальність епохи Середньовіччя, Відродження, науково-технічного прогресу тощо).

Беручи до уваги попередні вагомі наукові здобутки варто доповнити дискурс щодо соціальної відповідальності підходом, націленим на синтез її онтології. Він передбачає аналіз у єдиному комплексі онтологічних рамок та онтологічного ядра соціальної відповідальності, об'єднуючи антропологічні й системні її аспекти, і диференціюючи стани онтологічного ядра з огляду на еволюцію суспільства та соціальних відносин [26]. Пропоноване визначення онтологічних рамок вказує на об'єктивні та сталі концептуальні границі, всередині яких соціальна відповідальність

визначається змістовно як феномен. Термін «онтологічне ядро» означає змістове наповнення соціальної відповідальності, котре змінювалося протягом розвитку суспільства. Суспільна еволюція чинила вплив на онтологічне ядро соціальної відповідальності. Але онтологічні рамки соціальної відповідальності залишалися інтактними, відмежовуючи феномен соціальної відповідальності від інших епізодичних феноменів у розвитку соціуму. Аналіз онтологічних рамок та онтологічного ядра соціальної відповідальності в контексті соціально-історичної еволюції формує логічні передумови консолідації антропологічної, системної та суспільно-історичної парадигми соціальної відповідальності. У такому розумінні можливий синтез онтології соціальної відповідальності [29].

Онтологічні рамки соціальної відповідальності проектується двома згаданими базовими соціофілософськими концепціями – антропологічною та системною. Згідно з традиціями першої, соціальна відповідальність – це певна властивість соціального суб'єкта [50] (індивідуального чи групового), пов'язана з його ставленням до соціальної дійсності (в тому числі до інших суб'єктів). У ході історичного розвитку суспільства зміст цієї властивості був різним – від абсолютного підпорядкування суб'єкта соціальній дійсності (або ієрархічно більш значущим чи колективним суб'єктам) до самостійного конструювання цієї дійсності суб'єктом разом з іншими такими суб'єктами.

Відповідно до традицій системного підходу, соціальна відповідальність – це властивість (стан) соціальних відносин [51], визначена характером взаємодії соціальних суб'єктів, організованих відповідним чином. Її зміст на різних історичних етапах був різним – від самоцінного «порядку» як даності для суб'єкта до стану динамічної рівноваги, що формується самими суб'єктами. У ході подальших міркувань з'ясуємо особливості цієї еволюції.

Багатий та різноманітний академічний матеріал, дотичний до тематики соціальної відповідальності, дає підстави для такого узагальнення. Соціальну відповідальність як властивість соціального суб'єкта, безвідносно до її історичного змісту, виявляють такі атрибути: 1) практичний, 2) рефлексивний, 3) партисипативний, 4) креативний. Практичний атрибут втілений у тому, що соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з діяльністю суб'єкта. Рефлексивний атрибут проявляється у внутрішній детермінованості соціальної відповідальності: вона неможлива без внутрішньої готовності суб'єкта до певних дій. Партисипативний атрибут передбачає пов'язаність дій суб'єкта з діями інших суб'єктів. Креативний атрибут відображає вольову і творчу природу дій суб'єкта відносно соціальної дійсності.

Цілком очевидно, що практичний атрибут є визначальним: соціальна відповідальність стосується лише суб'єкта дії, втілюється у деякому

способі його діяльності. Таким чином, коли мова йде про соціальну відповідальність як властивість суб'єкта, мається на увазі соціально відповідальна дія (поведінка). Тому розвиваючи дискусію будемо розрізняти не соціальну відповідальність як властивість суб'єкта і властивість (стан) соціальних відносин, а соціально відповідальну дію суб'єкта і властивість (стан) соціальних відносин. У такому тлумаченні соціальна відповідальність перестає бути персоніфікованою характеристикою як відповідальність когось перед кимось за щось.

Соціальну відповідальність як властивість (стан) соціальних відносин, незалежно від її конкретного змісту, виявляє найперше специфічна організація соціальної системи, структуру якої складають: 1) суб'єкт соціальної відповідальності – суб'єкт соціально відповідальної поведінки; 2) предмет соціальної відповідальності – на нього спрямований вплив суб'єкта; 3) суб'єкт-інстанцію соціальної відповідальності, що забезпечує оцінку і регуляцію діяльності суб'єкта. Ця конструкція отримала назву системи соціальної відповідальності і становить основу системної парадигми соціальної відповідальності. Однак ця система існує лише як певний зріз соціальної системи. Тому соціальна відповідальність – це стан соціальних відносин, коли: 1) соціальна система недвозначно допускає існування вказаних елементів; 2) система соціальної відповідальності накладається на соціальну систему, що існує, остання перетворюється на систему соціальної відповідальності [27].

Перехід від розгляду соціальної відповідальності як абстрактної властивості соціального суб'єкта до розгляду соціальної відповідальності як соціально відповідальної поведінки цього суб'єкта, робить можливим глибинну інтеграцію антропологічного підходу до системної парадигми соціальної відповідальності. Унаслідок цієї інтеграції концептуальні онтологічні рамки феномену соціальної відповідальності уособлюють систему соціальної відповідальності, котра є одночасно і результатом, і чинником соціально відповідальної поведінки соціальних суб'єктів. Соціально відповідальна поведінка зберігає свою онтологічну окремішність і самостійне значення, але розглядається у контексті системи соціальної відповідальності. Зміни онтологічного ядра відображають етапність й особливості трансформації конкретного історичного контексту соціально відповідальної поведінки та характеру взаємозв'язків елементів у системі соціальної відповідальності. Еволюція соціально відповідальної поведінки та взаємодії елементів у системі соціальної відповідальності природно враховує особливості історичної трансформації власне суб'єктів соціальної відповідальності, інстанцій і предмета соціальної відповідальності. Треба зважати на плинність їхнього конкретного історичного змісту і незмінність концептуальної даності суб'єкта, інстанції та предмета як елементів системи соціальної відповідальності. Цей властивий

для кожного етапу суспільного розвитку конкретний історичний зміст є складовою онтологічного ядра соціальної відповідальності, а концептуальна даність елементів соціальної відповідальності є однією зі сталих онтологічних рамок. Попередні відомі спроби інтеграції системної та антропологічної парадигми передбачають однобічний аналіз системи соціальної відповідальності як механізму забезпечення соціальної відповідальності суб'єктів. Збереження автономності цих двох підходів і встановлення складного двостороннього взаємозв'язку між ними може мати значну методологічну цінність.

Системний підхід до тлумачення соціальної відповідальності ґрунтується на поширеному переконанні, що соціальна відповідальність як стан соціальних відносин визначена взаємодією суб'єкта й інстанції, спрямованої на предмет соціальної відповідальності. Інші відомі позиції [18, 52] скоріше описують якість чи суть діяльності окремих елементів системи «суб'єкт – предмет – інстанція», ніж презентують альтернативу останній.

Більшість варіацій структури системи соціальної відповідальності не виправдано ігнорують значення норм як елемента структури. Норми соціальної відповідальності часто досліджують поза системним взаємозв'язком «суб'єкт – предмет – інстанція». Тобто їхнє існування і вплив визнають, але на структурі системи це не позначається (норми мисляться похідними від суб'єктів). Проте у системі соціальної відповідальності норми відіграють суттєву роль [42]. Можна узагальнити, що вони: 1) сигналізують суб'єктові про бажану поведінку; 2) інформують його про спосіб його впливу на предмет соціальної відповідальності; 3) є безпосередніми орієнтирами оцінки діяльності суб'єкта з боку інших суб'єктів соціальної відповідальності (зокрема, інстанцій). Саме норми структурують взаємозв'язки «суб'єкти – предмети – інстанції», детермінують соціальні заходи впливу. І не завжди можливо однозначно сформулювати відповідь на питання: чи норми соціальної відповідальності похідні від суб'єктів, чи суб'єктність похідна від нормативності у відносинах. Тому норми соціальної відповідальності доцільно розглядати як окремий важливий елемент системи соціальної відповідальності [22].

У попередньо визначеній структурі системи соціальної відповідальності необхідно почергово та у взаємозв'язку розглянути її елементи. Суб'єкти соціальної відповідальності, поділені за функціональною ознакою на суб'єкти соціальної відповідальності і суб'єкти-інстанції, є живими і свідомими елементами системи соціальної відповідальності. Саме їх існування надає вітальності усій системі. Соціально відповідальна поведінка визначає їх як суб'єктів соціальної відповідальності і є логічним імперативом суб'єктності соціальної відповідальності. Суб'єкт тому і є суб'єктом соціальної відповідальності, що характеризується соціально відповідальною поведінкою.

Характерно, що імператив соціально відповідальної поведінки стосується як власне суб'єктів соціальної відповідальності, так і суб'єктив-інстанцій. У ході еволюції онтологічного ядра феномену соціальної відповідальності інстанція сприймала цей імператив неоднаково. У певний період вона була більш схильною до цього, інколи – менше, з акцентом на необхідності соціально відповідальної поведінки суб'єкта. Такий стан часто був зумовлений укоріненням уявленням про те, що дії інстанції є соціально відповідальними апріорно і не потребують зовнішнього запиту, складного чи взагалі будь-якого процесу суспільної легітимізації. Водночас історія надає свідчення якщо не хибності, то очевидного перебільшення істинності цього сподівання.

Поза емпіричним досвідом – з теоретичних позицій – обмеження застосування вимоги соціально відповідальної поведінки щодо будь-яких суб'єктів соціальної відповідальності об'єктивно видається алогічним. По-перше, суб'єкт соціальної відповідальності, до котрого не застосовний імператив соціально відповідальної поведінки, має бути позбавлений і суб'єктності соціальної відповідальності як такої: його треба вилучати із системи соціальної відповідальності. По-друге, сумнівною є необхідність обмеження застосування цього імперативу лише за функціональною ознакою (у випадку суб'єкта-інстанції – лише тому, що цей конкретний суб'єкт є інстанцією). Строго за такою логікою, необхідно «звільнити» від вимоги соціально відповідальної поведінки і суб'єкта, що виконує приписи інстанції (лише тому, що функціонально він – виконавець). А це ніщо інше як логічна контроверза. По-третє, система, у якій елемент-контролер може бути «звільнений» від ознак, за якими він здійснює контроль стосовно інших елементів, утрачає подобу соціальної системи. За умови «звільнення», елемент-контролер має бути позбавлений усіх інших ознак, які хоча б натякали на його соціально відповідальну (або безвідповідальну) поведінку. Він повинен сакралізуватися. Сакралізація інстанції можлива строго в трансцендентальних системах із керівним началом (божеством), котре перебуває поза дихотомією відповідальності і безвідповідальності. В умовах соціальної системи це недосяжно. Виходячи із цих логічних міркувань, соціально відповідальна поведінка повинна означати всіх суб'єктів соціальної відповідальності, в тому числі інстанцію.

Цей факт не заперечує специфічності функцій суб'єкта-інстанції, основними з яких є: 1) регулятивна, 2) оціночна, 3) інтеграційна. Перші дві функції проявлені і відносно самої інстанції, і відносно інших суб'єктів соціальної відповідальності. Особливий випадок регуляції й оцінки інстанцією власної діяльності перетворює її на автоінстанцію. Такою автоінстанцією відносно самого себе потенційно є кожен суб'єкт соціальної відповідальності, коли цього потребує або таке допускає досягнення предмета соціальної відповідальності.

У разі, коли інстанція діє лише відносно інших суб'єктів соціальної відповідальності, до регулятивної й оціночної функції додається інтеграційна функція. Її призначення – вивчення й узагальнення сформованих різномірних цілей суб'єктів соціальної відповідальності та формулювання на цій основі певної центральної спільної цілі, яку суб'єкти соціальної відповідальності свідомо беруть до реалізації. Така ціль у структурі системи соціальної відповідальності є предметом соціальної відповідальності, втіленим у різноманітті конкретних форм людської діяльності. Це – об'єкт діяльнісного впливу суб'єкта. Через цей вплив реалізуються атрибути соціально відповідальної поведінки суб'єкта.

Деякі дослідники презентують інтеграційну функцію як єдину для інстанції соціальної відповідальності (вона інкорпорує інші можливі функції). Але обґрунтована вище диференціація об'єктів впливу інстанції соціальної відповідальності (суб'єкт та власне інстанція соціальної відповідальності) свідчить про доцільність складнішої диференціації й функцій: інтегрувати цілі суб'єктів інстанція може лише відносно цих суб'єктів, а оцінювати та регулювати вона може і поведінку суб'єктів, і саму себе.

У контексті інтеграційної функції інстанції соціальної відповідальності варто звернути увагу на необхідність розмежування предмета соціальної відповідальності і генеральної цілі системи соціальної відповідальності. Предмет соціальної відповідальності – ситуативна спільна мета суб'єктів, безпосередня сфера прикладання їхніх спільних або автономних (але узгоджених) зусиль. Системна ціль – стратегічне завдання, на яке «працюють» усі системні елементи: їй підпорядковані і предмет, і норми, і власне діяльність суб'єктів та суб'єктів-інстанції соціальної відповідальності. Її зміст обумовлений фактом природної дискретності соціально відповідальної поведінки: від суб'єкта не випадає чекати постійного однакового прояву такої поведінки. Нині це дає підстави вживати поняття «мерехтливої відповідальності» – соціальної відповідальності, яка проявляється спорадично [43]. Недостатність соціальної відповідальності у кожній конкретній ситуації визначена як «затухання відповідальності». Вбачається, що провідна мета системи соціальної відповідальності – це власне досягнення якомога менш дискретної соціальної відповідальності, зменшення періодів її «затухання».

Така ціль нетотожна досягненню малоймовірної стабільності системи соціальної відповідальності. Розвиток будь-яких соціальних відносин повністю заперечує можливість незмінності досягнутого стану. Запобігання «затуханню» соціальної відповідальності не суперечить природній динаміці взаємодії суб'єктів соціальної відповідальності, не виключає різноманіття її предметів. Стабільність системи соціальної відповідальності вимушено є динамічною, тому найбільш наочним видається

її порівняння з гомеостазом біологічних організмів: мета будь-якого із них – ситуативна, але основне завдання (визначальне з онтологічної точки зору) – це підтримання життя. Так само прагнення континуальності відносин є визначальним для системи соціальної відповідальності. Важливо, що зміст предмету соціальної відповідальності (не сам предмет як елемент системи) є змінним і належить до онтологічного ядра соціальної відповідальності. Системна ж ціль – стала, її субстанційність визначена і неподільна та належить до онтологічних рамок феномену соціальної відповідальності.

Міжсуб'єктні відносини у системі соціальної відповідальності можливі між соціальними суб'єктами одного кількісного масштабу (індивід – індивід, колектив – колектив), а також можуть бути різномасштабними: індивід – колектив, індивід – соціум. Такі відносини не обов'язково ієрархічні: ієрархія суб'єктів не є системною необхідністю. Проте будь-яка складно організована система має внутрішню ієрархічність (це одна із базових системних властивостей). Очевидно, система соціальної відповідальності не може бути винятком. Ієрархія у ній є первинною і проявлена щодо генеральної системної цілі та цілей суб'єктів. Безумовно, якщо суб'єкт-інстанція ситуативно вважаються у системі соціальної відповідальності апіорним абсолютним авторитетом, то ієрархія вибудовується і серед суб'єктів соціальної відповідальності: саме інстанція буде домінувати. Як свідчить історичний досвід, найбільше це стосується колективних суб'єктів-інстанцій. Але з точки зору онтологічних рамок феномену соціальної відповідальності кількість учасників взаємодії є єдиним критерієм, який об'єктивно відрізняє колективні суб'єкти соціальної відповідальності від індивідуальних.

Соціально відповідальна поведінка реалізується під впливом норм соціальної відповідальності. Вони існують як специфічні для системи соціальної відповідальності соціальні норми. У найзагальнішому розумінні соціальні норми – це правила взаємодії соціальних суб'єктів. Сутність соціальної норми (правила) тлумачиться доволі широко. Норма нерідко описується як ідеал, зразок (еталон) поведінки, як звичка або традиція (моральна норма), як технічна норма (стандарт), як статистична норма (вираз деяких властивостей, притаманних більшості людей, подій), як правова норма [62]. Усі вказані варіації соціальних норм тією чи іншою мірою мають значення для організації системи соціальної відповідальності. Проте різноманіття їх змістового наповнення варто розглядати в контексті еволюції змісту соціально відповідальної поведінки і характеру взаємовідносин елементів системи соціальної відповідальності.

Для аналізування онтологічних рамок феномену соціальної відповідальності доцільно виокремити базову онтологічну ознаку, спільну для будь-яких соціальних норм (у тому числі норм соціальної відповідальності).

ті). Як видається, такою ознакою є інструктивна семіотичність норми. Вона проявляється у такому: 1) соціальна норма – це деяка семіотична конструкція (сукупність позначень, символів), позаяк правило взаємодії сутнісно не є дією, а лише означає й описує її (приміром, правило рукопотискання при зустрічі і саме рукопотискання нетотожні); 2) соціальна норма – це деяка інструкція щодо певної дії, яка не лише описує, але регламентує останню (правило рукопотискання при зустрічі не тільки означає рукопотискання, а й указує на момент його необхідності чи доцільності, спосіб виконання цього жесту тощо).

Інструктивна семіотичність визначає структуру норми. На семіотичну природу норми в контексті її структури одними з перших звернули увагу саме вчені інституціонального напрямку економічної науки [31]. Їхні міркування доцільно доповнити акцентом на рівноцінно важливу інструктивність норми як семіотичного феномену. У складі норми можна виділити позначення (символ): 1) ситуації застосування норми; 2) моделі поведінки або вказівки на дії, затребувані за вказаної ситуації; 3) суб'єкта дії (виконавця); 4) гаранта норми; 5) санкцій норми – актів покарання чи заохочення суб'єкта дії за порушення чи дотримання зазначеної вказівки.

На прикладі із рукопотисканням, зустріч – це ситуація застосування норми; рукопотискання правою рукою – модель поведінки і вказівка на належні дії; чоловік або жінка (вчений, лікар, парламентар тощо) – суб'єкт дії; соціальне середовище (колеги, друзі) – гарантія норми; порушення звичного способу соціалізації, або навіть комунікативна ексклюзія – ймовірні санкції норми. Усі ці елементи відображені як символи у структурі соціальної норми рукопотискання.

Отже структура норми соціальної відповідальності, як видається, охоплює: 1) позначення ситуації актуалізації норми соціальної відповідальності – різні варіанти взаємодії суб'єктів соціальної відповідальності з індивідуальними і спільними цілями (сюди треба віднести й позначення предмета соціальної відповідальності, оскільки ситуація застосування норм соціальної відповідальності формується довкола предмета соціальної відповідальності); 2) позначення соціально відповідальної поведінки суб'єкта; 3) позначення самих суб'єктів (індивід, колектив, суб'єкт, суб'єкт-інстанція тощо); 4) позначення суб'єкта-інстанції в конкретній ситуації – сам суб'єкт соціальної відповідальності як автоінстанція, сторонній суб'єкт-інстанція (індивід, колектив) тощо; 5) позначення ймовірних санкцій – множини варіантів реакції інстанції.

Елементи-символи у структурі норми соціальної відповідальності, за винятком позначення санкцій, вказують на конкретно-історичний зміст поведінки, суб'єкта, суб'єкта-інстанції та предмета соціальної від-

повідальності. Цей зміст істотно впливає на конкретно-історичний зміст самої норми. Позначення санкцій – це та складова структури норми соціальної відповідальності, яка забезпечує зворотній її вплив на інші елементи системи. Санкції – основа автономності норм як елемента системи соціальної відповідальності. Вони мають найбільше інструктивне навантаження.

Традиційно санкції норми диференціюють на обмежувальні та заохочувальні. Саме на цьому ґрунтується виділення відповідно ретроспективної та перспективної соціальної відповідальності, побіжно згадане вище стосовно дослідницьких спроб упорядкувати зміст соціальної відповідальності. Обмежувальні санкції застосовуються як реакція на невиконання, неретельне дотримання чи пряме порушення відповідної вказівки. Заохочувальні санкції означають стимулювання соціально відповідальної поведінки через похвалу чи нагороду. Інтенсивність покарання і заохочення залежить від ступеня жорсткості / слабкості інстанції соціальної відповідальності.

Поширеною у фаховій літературі є позиція, згідно з якою реалізація норми соціальної відповідальності здебільшого заснована саме на примушуванні чи стимулюванні суб'єктів до її виконання. А сама норма є зовнішньою стосовно суб'єкта (зовнішній локус контролю). У такий спосіб перебільшується значення ретроспективної соціальної відповідальності та применшується значущість внутрішнього локусу соціальної відповідальності, коли суб'єкт є автоінстанцією. Крім того, не приділяється увага тим санкціям, котрі, крім осуду чи схвалення, передбачають також і фасилітацію дій суб'єкта (сприяння у досягненні суб'єктом своєї конформності стосовно норми). Розуміння того, що соціальні норми за своєю природою є не тільки обмеженнями чи стимулами, а й засобом розширення можливостей суб'єкта, сформульоване у соціофілософських працях [37], але слабо інтегроване в контекст проблематики соціальної відповідальності. Саме їх теоретичний матеріал дає підстави міркувати про можливість і доцільність фасилітативних санкцій. Санкція норми соціальної відповідальності цілком природно може передбачати поряд з обмеженнями та стимулами і фасилітативні реакції інстанції соціальної відповідальності. Перебільшувати значення зовнішніх стимулів чи обмежень недоцільно, оскільки не всі норми вимагають таких санкцій. До виконання норми може спонукати власне інтерналізація суб'єктом ситуації застосування норми. Санкція у такому разі є автоматичною, а норма – незалежною. Функції інстанції тут зводяться саме до фасилітації (за потреби). Тому досягнення генеральної цілі системи соціальної відповідальності (недискретності відповідальності) передбачає трансформацію норм у незалежні.

Потрібно наголосити на можливості розділення норм соціальної відповідальності на правила всезагальні (вищого порядку) та локальні.

Перші стосуються масштабних соціальних утворень, організованих на засадах системи соціальної відповідальності (світові співтовариства, країни тощо). Другі регулюють стосунки у менших групах (регіон, колектив тощо). Всезагальні та локальні норми соціальної відповідальності співвідносяться ієрархічно, проте як такі не зумовлюють ієрархію суб'єктів соціальної відповідальності. Тому ієрархічність – базова системна властивість – проявляється також і через підпорядкування всезагальним локальним нормам.

Отже, послідовність аргументації економічної специфіки феномену соціальної відповідальності вимагає передовсім теоретичного аналізу базової соціофілософської категорії соціальної відповідальності. Найбільш значущою проблемою її дослідження є поліваріантність тлумачення змісту феномену соціальної відповідальності та фрагментарність його онтології в цілому. Найвними дослідницькими спробами упорядкування змісту соціальної відповідальності цю проблему можна вирішувати лише частково. Варто доповнити науковий дискурс підходом, спрямованим на синтез онтології соціальної відповідальності. Він заснований на розгляді у єдиному комплексі онтологічних рамок та онтологічного ядра соціальної відповідальності, об'єднує антропологічні й системні її аспекти з огляду на еволюцію суспільства та соціальних відносин. Онтологічні рамки – це об'єктивні та сталі концептуальні межі, у яких соціальна відповідальність визначена змістовно як феномен. Онтологічне ядро соціальної відповідальності – це її конкретний зміст, що змінювався у ході історичного розвитку суспільства. Онтологічні рамки структурують аналіз феномену соціальної відповідальності як соціально відповідальної поведінки соціального суб'єкта та як специфічного стану соціальних відносин. Соціально відповідальну поведінку виявляють практичний, рефлексивний, партисипативний атрибути діяльності соціального суб'єкта. Соціальна відповідальність як стан соціальних відносин виявляє їх організацію на засадах системи соціальної відповідальності. Основними елементами цієї системи є суб'єкт соціальної відповідальності, суб'єкт-інстанція, предмет і норми соціальної відповідальності. Соціально відповідальна поведінка однаковою мірою стосується і суб'єктів соціальної відповідальності, й інстанцій. Інстанція забезпечує інтеграцію цілей суб'єктів, в результаті якої постає предмет соціальної відповідальності. Соціально відповідальна поведінка суб'єктів і інстанцій реалізується під впливом норм соціальної відповідальності. Серед цих норм важливе значення мають ті, що зумовлюють фасилітативні санкції для учасників соціальних відносин.

1.2. Історична трансформація соціальної відповідальності

Найбільш послідовно розвиток історичних форм соціальної відповідальності відображено у працях представників соціофілософської школи [51, 36]. В основу періодизації розвитку соціальної відповідальності вчені поклали зміну характеру взаємодії соціального цілого (соціуму) та його елементів (індивідів), виокремлюючи періоди: 1) підпорядкування (соціальним цілим своїх елементів); 2) пізнання (елементами соціального цілого); 3) творіння (елементами соціального цілого). Такому характеру взаємодії соціального цілого та його елементів відповідає конкретна форма філософського осмислення соціальної відповідальності: 1) покарання, 2) підзвітність, 3) надійність. Ці форми, за визначенням дослідників, уособлюють рівні розвитку соціальних відносин.

Визнаючи в цілому конструктивність цього підходу, варто вказати на деякі його методологічні неточності. По-перше, він обмежує сферу соціальної відповідальності лише взаємодією колективних та індивідуальних соціальних суб'єктів (соціуму та індивіда). По-друге, згадана абстрактна категорія філософського осмислення соціальної відповідальності стосується переважно суб'єкта, ніж рівня розвитку соціальних відносин. Так, підзвітність і надійність — ознаки передусім суб'єкта, і лише через нього вони характеризують соціальні відносини. А покарання не може означати ні суб'єкта, ні відносини, бо стосується тільки способів впливу на суб'єкта (нехай і в рамках конкретних відносин). Для означування суб'єкта тут доречніше вжити термін «послух». Загалом на рівень розвитку соціальних відносин скоріше вказує характер взаємодії соціального цілого та його елементів: він більшою мірою позначає стосунки, а не суб'єктів. По-третє, вказаний підхід ураховує структуру системи соціальної відповідальності лише частково, не відображаючи історичної трансформації предмета та норм соціальної відповідальності. По-четверте, він не враховує найважливіші сучасні особливості розвитку соціальної відповідальності.

З огляду на викладене, ми пропонуємо пов'язувати розвиток феномену соціальної відповідальності зі зміною (у межах сформованого автором онтологічного ядра) змісту соціально відповідальної поведінки та характеру взаємодії елементів системи соціальної відповідальності. Виокремлюючи із зазначених вище форм філософського осмислення соціальної відповідальності ті ознаки, які конкретно вказують на поведінку соціального суб'єкта, можна окреслити етапи трансформації змісту соціально відповідальної поведінки: 1) послух; 2) підзвітність; 3) надійність. Крім того, доцільно продовжити цю етапність: трансформація змісту поведінки триває і втілюється нині у поведінці взаємності суб'єктів со-

ціальної відповідальності, що є четвертим етапом. Трансформацію супроводжує різне співвідношення атрибутів поведінки, а також відповідна зміна мотивів соціальної дії суб'єкта соціальних відносин. Серед таких мотивів класично виокремлюють: 1) ірраціональні афект і традицію (дія, обумовлена емоційним станом індивіда або заснована на тривалій і мало усвідомленій звичці); 2) ціннісну раціональність: доцільність діяння заснована на вірі в безумовну і самодостатню цінність – естетичну, моральну тощо; 3) цілераціональність: в основі діяння лежить незалежна раціонально поставлена ціль і використання поведінки інших суб'єктів як умови і засобу для досягнення цієї цілі [12]. Сучасному етапові розвитку змісту соціально відповідальної поведінки як взаємності відповідає додатково сформульований у цьому дослідженні мотив: 4) норм-раціональність, тобто вибір цілі, раціонально обумовлений у рамках певної системи норм. Отже норми є результатом раціонального вибору суб'єктів – норма є цінною не априорі, а внаслідок комплексного порівняння альтернатив. Дослідження взаємозв'язку соціально відповідальної поведінки і класичних мотивів соціальної дії, особливо в історичній ретроспективі, до цього часу були здебільшого інтуїтивними і загальними.

Трансформація характеру взаємодії елементів системи соціальної відповідальності у межах еволюції її онтологічного ядра втілюється передусім у змінах міжсуб'єктної взаємодії (між суб'єктом та суб'єктом-інстанцією). Ці суб'єкти та суб'єкти-інстанції – це єдині живі, діяльні і свідомі елементи системи соціальної відповідальності. У ході еволюції змісту соціально відповідальної поведінки характер міжсуб'єктної взаємодії почергово був таким: 1) підпорядкування (суб'єктів інстанціям); 2) пізнання (суб'єктами своїх візаві, в тому числі інстанцій); 3) творення (суб'єктами себе та спільного для себе й інших суб'єктів середовища взаємодії). На сучасному етапі розвитку феномену соціальної відповідальності трансформація характеру міжсуб'єктної взаємодії набуває нової форми: 4) еквівалентності у міжсуб'єктних відносинах. В ході цієї трансформації зміна характеру міжсуб'єктної взаємодії супроводжувалася історичною зміною суб'єктів, інстанцій, предмета і норм соціальної відповідальності.

Інкони визначена конфігурація феномену соціальної відповідальності домінувала над іншими, але не була єдиною для цього періоду. У межах одного етапу розвитку соціальної відповідальності можлива маніфестація різного змісту соціально відповідальної поведінки: наприклад, взаємності і надійності чи навіть послуху. Свідчень такого поєднання в історії не бракує. Однак визначальною рисою кожного періоду є чітке превалювання однієї змістової форми феномену соціальної відповідальності над іншими.

Отже, в суспільних відносинах первісного ладу соціально відповідальну поведінку осмислювали як послух. Первісне суспільство не припускало виокремлення індивіда з колективу. Суб'єктом соціальної відповідальності була неіндивідуалізована особа, підпорядкована груповій самосвідомості. Дбаючи про власну безпеку, вона покладалася на заступництво ієрархічно вагомішого колективного суб'єкта – роду, який брав на себе функції інстанції. У межах роду формувалися відносини підпорядкування членів роду родовій громаді, яка впливала на поведінку особи, здійснюючи покарання. Реакція інстанції виявлялась і осмислювалась як ретроспективний (з огляду за минулі вчинки) і негативний (як покарання за скоєне) вплив на члена роду. Покарання і його невідворотність викликали страх перед імовірними стражданнями за вчинений злочин. Таке емоційне забарвлення міжсуб'єктних відносин зумовлювало домінування афекту як мотиву соціальної дії. Потреби роду, пов'язані передусім із безпекою, фізичним виживанням колективу становили предмет соціальної відповідальності. Її норми як неухильні вимоги до членів роду (численні табу) підпорядковувалися цим потребам. Практичний та вимушено партисипативний атрибут соціально відповідальної поведінки проявлялися найбільше. Рефлексивний атрибут зводився до певної емоційної реакції суб'єкта на вимоги інстанції. Прояв креативного атрибуту був обмежений організацією побуту перших людей і стосувався здебільшого знарядь праці, майже не торкаючись соціальних відносин.

Розуміння соціально відповідальної поведінки поглибилося в ході становлення й розвитку полісного ладу. Родову громаду як інстанцію та осередок суспільних відносин замінив поліс. Він так само підпорядковував собі неіндивідуалізовану особу. Проте така особа вже була наділена певним соціально-політичним статусом – громадянин полісу, воїн, раб тощо. Колективне і надалі домінувало та отожднювалося з полісним. З розвитком писемності поліс як інстанція формалізувався, а відносини між суб'єктом й інстанцією набули більшої регламентованості. Емоційний контекст соціальної дії став різноманітнішим й охопив не лише страх, а й почуття любові, насолоди, товариства, сорому тощо. Не втрачаючи своєї підвищеної актуальності як мотив соціальної дії, афект у полісі поєднувався зі звичаєвістю. Формувалися традиції соціальної дії: звичаї політичного врядування, форми та способи організації різних сфер соціального життя (сісітії, амфіктіонії, проксенії, олімпійські ігри тощо), значну увагу приділено питанням процедури (засідання сенату, ведення дискусій тощо).

Предмет соціальної відповідальності окреслився у полісі як гармонія. Норми соціальної відповідальності набули більш довершеної форми полісних законів, проте не втратили своєї спрямованості на загальні потреби – потреби демосу. Авторитет інстанції-полісу та її норм зміцнював-

ся уявленням про її божественне походження. Поліс був земним втіленням довершеного Космосу, створеного й упорядкованого досконалими істотами – богами.

У полісний період почало зароджуватися (але не сформувалося) розуміння соціально відповідальної поведінки як внутрішньої потреби особи. Започатковано дискурс про співвідношення правових і моральних норм. Людину проголошено відповідальною лише за те, що вона чинить вільно і самостійно. Давньогрецькі мислителі поділяли дії людини на вільні і примусові. Доброчесні дії завжди є вільними. Моральній особі властива потреба брати і відчувати соціальну відповідальність за обрані рішення. Моральність полягала у тому, що маючи свободу вибору, людина живе і діє в рамках норм поведінки, корисних для полісу, гармонія в якому досягається завдяки доброчесності громадян [58, 65]. Така домінантна орієнтація соціальної відповідальності свідчить, що внутрішня мотивація відповідальності була все ж невіддільною від обов'язку, продиктованого ззовні. Зате вона виявила більшу ніж у первіснообщинному ладові значущість рефлексивного атрибуту поведінки суб'єкта соціальної відповідальності. Практичний і партисипативний атрибути зберігали своє попереднє значення, а креативний атрибут стосовно соціальних відносин проявлявся активніше (винахід та вдосконалення різноманітних форм соціальної організації).

Епоха середньовіччя продовжила становлення соціально відповідальної поведінки як послуху. Середньовічні філософи розвинули ідеї античності щодо божественного походження інстанції. Інстанція-поліс (як втілення довершеного Космосу) поступається інстанції-церкві – земному уособленню трансцендентної Бого-інстанції. Єдиним правильним вибором середньовічної особи (як і раніше неіндивідуалізованої) визнано служіння вищій сутності через підпорядкування інстанції-церкві. Індивідуалізація члена церковної громади обмежена його особистим сприйняттям сутності Бого-інстанції та ставленням до трансцендентальної істини (у цьому йому було надано вкрай обмежений вибір), перебуванням у чітких межах дихотомії «грішний – праведний».

Проте Бого-інстанція Середньовіччя – це зовсім не Космос античності, де боги хоч і протиставлені людству, але становили частину людського буття. Боги мали людські риси, відтворювали моделі людської поведінки, навіть толерували вади і примхи людей. На підтвердження цього можна згадати постать міфічного героя античності Сізіфа, котрому кілька разів вдавалося ошукати Олімпійських богів, перш ніж його було покарано. За іншою давньогрецькою легендою бог Аполлон тривалий час прислужував смертному. Середньовічна ж Бого-інстанція була безальтернативною і недосяжною для людського розуму, а її діалог із людиною особливим чином був опосередкований церковниками.

Предмет соціальної відповідальності перейшов зі сфери земного (гармонія у полісі) у сферу трансцендентального позаземного (благоденство та ідеал духовності царства небесного). Так само спирались на трансцендентальне й норми соціальної відповідальності – релігійні догми. Вони наповнювали містичним змістом традиції й афект як мотив соціальної дії (особливо страх, любов та сором). Тому традиції перестали бути відображенням соціального буття, дедалі чіткіше актуалізуючи божественне існування, божественний намір та їх безальтернативну першість (церковні ритуали, таїнства тощо). Ці догми надавали особливого значення рефлексії як атрибуту соціально відповідальної поведінки, бо суб'єкт соціальної відповідальності на рівні внутрішніх переживань повинен був прийняти власну нікчемність і велич інстанції. Практичний і партисипативний атрибути зберігали значущість, що підтверджується біблейськими максимами, на кшталт «віра без справ мертва» (апостол Яків), «ми співробітники Божі» (апостол Павло) тощо. Хоча готовність власне до співробітництва як риса особи мало поціновувалася поза метафізичним досвідом очікування позаземного благоденства і звеличення інстанції. Креативний атрибут стосувався здебільшого поведінки інстанції-церкви, яка постійно вдосконалювала методи свого впливу на паству.

Протягом періоду Нового часу (XVI–XIX ст.) соціально відповідальна поведінка сформувалася як підзвітність. Мислителі цієї епохи поступово відмовилися від божественного фаталізму і знову висунули на перше місце суспільну дійсність. Суб'єкт соціальної відповідальності отримав важливе право і навіть обов'язок самостійно усвідомлювати і досліджувати цю дійсність. Це значно підвищило ступінь його індивідуалізації, пришвидшуючи (але не завершуючи) процес виокремлення автономної суб'єктності соціальної відповідальності із загальної соціальної «тканини». На становлення соціального суб'єкта у цей період істотно впливав культ науки і знань. Уявлення про характер взаємин суб'єкта та інстанції (людини і світу) як про підпорядкування людини роду, полісу, церкві поступилося місцем розумінню міжсуб'єктної взаємодії як пізнання. На відміну від попереднього характеру взаємин, воно передбачало не беззастережне і сліпе підпорядкування особи диктованим інстанцією вимогам, а їх дослідження, і лише потім – підпорядкування їм. Раціональність епохи звела значення афекту як мотиву поведінки до мінімуму. Традиції трансформувалися в усвідомлені і взяті до використання цінності – духовні орієнтири – знання, обов'язок, гідність, праця тощо. Осмисленою цінністю стає мораль, позбувшись попереднього догматичного тлумачення.

Але отримавши право пізнання людина і надалі залишалася пасивною і підлеглою. Інстанція соціальної відповідальності все ще була зовнішнім і вищим авторитетом. Нею стала знеособлена громадянська держава як тріумф людського розуму і творець ідеального соціального ладу.

Держава як інстанція була для особи провідником глобальної ідеї необхідності (обмежувати особисті пристрасті, відмовлятися від тих чи інших персональних вигод і свобод тощо) – задля усвідомлено потрібного і самоцінного загального порядку [66]. Хоча ця ідея – логічно обґрунтована та емпірично досяжна – протиставлялася ідеї містичного божественного провидіння (як світська держава протиставлялася церкві-інстанції), вона так само перебувала поза волею особи.

Предмет соціальної відповідальності у період Нового часу – гармонія, досконалість устрою громадянської держави, тому норми соціальної відповідальності втілювалися у законах. Ці закони не були тотожними законом давньогрецького полісу. Вони спрямовані не на загальне благо *per se* і не на благо для локального демосу, а на загальне благо як універсальну умову реалізації саме персонального «прагнення щастя» [88]. Практичний атрибут соціально відповідальної поведінки і на цьому етапі був визначальним. Рефлексія здійснювалася на рівні актів мислення у ході наукового пізнання. Партисипативний атрибут було звільнено від релігійної догматичності і занурено в правову: лоно церкви як осередок соціальної взаємодії замінив державотворний соціальний договір. Креативний атрибут стосувався подальшого вдосконалення правових та політичних інститутів.

Епоха Нового часу примітна прогресивним зрушенням у сприйнятті соціальної відповідальності, здійсненим німецькою класичною філософією. Її родоначальники сформулювали та обґрунтували власне вчення про необхідність як внутрішню для особи настанову. Людину у цьому вченні визнано підзвітною лише тоді, коли її дії цілковито продиктовані суб'єктивною волею. Вчинки людини обмежені не стільки зовнішньою інстанцією та її законами, скільки суб'єктивним розумом та доцільним абсолютним моральним законом, втіленим у людській совісті [33].

Соціально відповідальна поведінка як підзвітність не заперечувалася. Інстанція залишилася по суті дистанційованою від суб'єкта і незалежною від його волі. Натомість суб'єкт став більш залежним від власної волі. Актуалізувався глибинний внутрішній зв'язок суб'єкта та інстанції. Інстанція перестала суперечити суб'єктові, а держава – протистояти громадянам. Декларовано, що реакції інстанції мають відобразитися у людській совісті, перетворюючи ідею глобальної необхідності на внутрішню спонуку для суб'єкта. Поведінка підзвітності означала не лише підзвітність суб'єкта щодо інстанції, але і його підзвітність щодо власного внутрішнього розумного й несуперечливого обов'язку прагнути і досягати «щастя» для себе і суспільства.

На ґрунті подальших досягнень німецької класичної філософії, що утвердила і розвинула тезу про автономність суб'єктивної волі, в період

Новітнього часу (кінець XIX – кінець XX ст.) особа як соціальний суб'єкт повністю індивідуалізувалася. Усвідомлення та інтерналізація нею ідеї глобальної необхідності призвели до осмислення безмежної здатності людства самостійно модифікувати цю ідею й формулювати інші альтернативні ідеї. Людина перестала бути пасивним ретранслятором вимог інстанції та перетворилася на активного самосвідомого індивіда-творця і проголосила себе продуктом власних думок та діяльності, а не зовнішнього керування [60]. Зусилля індивіда фокусувалися вже не довкола потреб інстанції, а довкола його власних потреб – особистих, спільних із іншими індивідами, малих і глобальних. Такі потреби вимагали від індивідів постановки, вибору, взаємоузгодження та реалізації цілей, тому ціннісно-раціональні мотиви соціальної дії замінила цілерациональність. Колишні цінності просто атрофувалися до універсальної настанови вільної індивідуальної самореалізації – ідеального всебічного розвитку людини.

Індивідуалізація особистості, різноманіття варіантів активного впливу людини на довколишній світ (на себе та інших суб'єктів) каталізували – з ризиком дестабілізації – більшість явних та латентних соціальних процесів, які до цього моменту протікали стихійно та послідовно. У цих умовах закріпилося розуміння соціально відповідальної поведінки як надійності – здатності індивіда підтримувати конструктивність і позитивність власного впливу на соціальну дійсність, розпізнавати доречність і регулювати масштаби цього впливу.

Сталися радикальні перетворення інстанції. Її авторитет (нехай морально та раціонально виправданий) втратив безумовність. Ствердилося уявлення, згідно з яким держава чи будь-яка інша інстанція є інстанцією, тому що таким був вибір і задум самих суб'єктів. Постало питання про соціально відповідальну поведінку інстанції, про міру і спосіб санкціонування її статусу з боку суб'єктів. Суб'єкти (і ніхто інший) визначені відповідальними й за вади інстанції. Зростання активності суб'єктів-індивідів змінило вектор відносин між інстанцією та суб'єктами. Інстанція сама стає об'єктом впливу – творіння – з боку суб'єктів. Тобто кожний суб'єкт став першоінстанцією. Більше того, було озвучено радикальні сумніви у подальшій доцільності і можливості існування ієрархічно вищого колективного суб'єкта (соціуму, держави, громади) не тільки як інстанції, але навіть як суб'єкта дії. Констатовано «смерть соціального». Адже колектив як маса, що уособлює соціальну реальність, не може мати ні самопрезентації, ні автономної свідомості, ні, тим більше, волі. Ця маса – симуляція соціального, якого не існує [69]. Домінантним соціальним суб'єктом проголошено індивіда, який поділяв своє існування з мільйонами таких самих суб'єктів, намагаючись автономно чи спільно з ними досягти своїх ситуативних цілей.

Активність суб'єкта та пов'язані з цим ризики розширили темпоральні межі предмета соціальної відповідальності. Раніше предмет як

відображення потреб інстанції уособлював для суб'єкта хронологічний відрізок буття «сьогодення». У Новітній час предмет набув спрямованості у майбутнє, яке створює і невпинно модифікує людина. Ним стала можливість подальшого існування суб'єкта-індивіда та його середовища. У цій ситуації соціально відповідальна поведінка надійності стала гальмівним чинником стосовно ймовірного свавілля самовпевненого індивіда. Усе більша його самостійність і трансформаційна здатність супроводжувалася перетворенням його не просто на творця, але й на потенційного руйнівника [82].

За таких обставин виникає потреба у пошуку нових норм, які б у різних життєвих ситуаціях забезпечували реалізацію поведінки надійності. Старі норми мали низьку ефективність, адже дія громадянських законів традиційно обмежена національними кордонами. У сфері релігії й моралі утвердився абсолютний плюралізм. Здавалося, що релігія і мораль також шукають нового обґрунтування, компромісу із дійсністю. Нові універсальні норми очікувано пропонує наука. Ними стають стандарти: технологічні, соціальні, політичні тощо. Наприкінці XIX – початку XX ст. активно формуються системи стандартизації [32]. Зародившись у сфері фізичної метрології, до кінця XX ст. процеси стандартизації охопили велику кількість галузей діяльності як гарантія не лише єдності еталонів і мір, а й прогнозованості впливу тих чи інших рішень на суспільний розвиток.

Стандартизувалися соціальні практики. Зросла роль універсальних соціальних рутин – певних поведінкових зразків, що давали змогу уникати невизначеності у взаємодії. При цьому такі норми могли бути високо чи мало формалізованими, «витаючи у повітрі» і будучи «загальним фоном» соціальної взаємодії. Такі норми за характером впливу подібні до моральних норм чи орієнтації на цінності, проте видається, що їх неможна ототожнювати із мораллю чи цінностями. Останні були безумовною вказівкою стосовно того чи іншого діяння / не діяння. Норми-рутини ж були визначальними настільки, наскільки вони відповідали характеру відносин у соціумі, і до того часу, допоки служили цим відносинам.

Практичний атрибут соціально відповідальної поведінки у цей період був також значущим. На рівні із практичним, у всіх сферах соціального життя проявився креативний атрибут. Рефлексивний атрибут повністю трансформувався у саморефлексію суб'єкта-індивіда. Партисипативний атрибут із дещо ангажованого «співробітництва» перетворився на ідеологічно нейтральне «співіснування» суб'єктів.

Проте прогнозованості та універсалізації соціального життя для розвитку виявилось недостатньо. На початку XXI ст. людство розчарувалось у боротьбі за прогрес і його поглинули екзистенційні парадокси. Тра-

диційні чи нові релігії не можуть протистояти війнам і хаосу. Здатність громадянської держави, заснованої та керованої натхненними величчю свого генія індивідами, до забезпечення порядку і соціальної справедливості виявилась слабкою. А раціональна наука, заглиблюючись у таємниці сушого, породжує більше запитань, ніж дає відповідей. Незалежний і вільний суб'єкт-індивід, усі шляхи перед яким сьогодні відкрито, перебуває над прірвою моральної порожнечі, потребує розуміння сенсу власного існування. Таке розуміння стає можливим не через завоювання, а узгодження «я-буття» з навколишнім соціальним буттям. Гостро криза екзистенційної дезорієнтованості індивіда проявилася в ході світової фінансово-економічної кризи 2008–2012 років [78].

Поступово реанімується значущість колективних суб'єктів. Людина усвідомлює соціальне частиною себе і приймає його, тоді як у періоди домінування колективних суб'єктів від особи вимагалось вважати себе частиною соціального. Також нині домінує найвужча з можливих дефініцій колективного суб'єкта – громада (поселенська, родинна, професійна, ідейна тощо). Комунітарний принцип соціальної взаємодії проголошено найбільш перспективним не лише для вільного, а й для органічного розвитку особистості [75]. Але комунітаризм не провокує регрес громади до родової общини чи полісу, де особа не мала індивідуального значення і де власне рід чи поліс були домінантними. Соціально відповідальна поведінка у громаді нині – взаємність суб'єктів, у тому числі як взаємність індивідуальних і колективних суб'єктів. Постає соціальний симбіоз: життєздатність колективу підтримується унікальністю особистості кожного індивіда, а запорукою успішності індивідів є їх належність до колективу вільних і творчих особистостей. При цьому за індивідом і колективом визнається однакове право на творчий вплив стосовно соціальної дійсності. Колективний суб'єкт не обов'язково є у цих стосунках інстанцією. Допускається існування декількох інстанцій, навіть різномасштабних (індивід – колектив). Інстанція стає розосередженою, а колективний суб'єкт – одноосібною інстанцією за умови консенсусної згоди на це суб'єктів-індивідів. Масштаб колективного суб'єкта (державна чи звичайна комуна, місто чи міський район, екуменічна церква чи парафія) та його попереднє історичне значення на перспективи його обрання інстанцією не справляють впливу. Більше значення тут має функціональна повноцінність інстанції в конкретних умовах.

Формується новий характер взаємодії між суб'єктом та інстанцією – еквівалентність, коли диктат будь-якої інстанції та применшення ролі будь-якого суб'єкта неприпустимі. На цьому етапі інстанція залишається об'єктом творчості суб'єктів, а якість інстанції – їх колективною відповідальністю. Проте поряд із зовнішньою інстанцією, обраною суб'єктами, значно більше значення, ніж будь-коли, надається самоконтролю

суб'єкта. Автомоніторинг актуалізується і для інстанції, за якою визнається природне право на помилку.

Предмет соціальної відповідальності охоплює тепер увесь континуум соціального буття, а не лише майбутнє, що лякає невизначеністю. Адже глобальні ризики існуванню походять і від різних інтерпретацій минулого, і від вчинків та дій, які мають резонанс тільки нині. Цей предмет – поле активності суб'єктів, своєрідний «ефір» соціальних відносин як передумова, середовище і результат («еманації») діяльності їх учасників. Сконструйоване і постійно змінюване суб'єктами, воно є прямим наслідком взаємодії таких суб'єктів і водночас вирішальним фактором їх взаємопозиціювання. Визначальним у ньому є рівновага – баланс між особистим і суспільним, між теперішнім і майбутнім, між раціональним і ірраціональним, між порядком і ентропією тощо. У цій системі ролі інстанції та суб'єкта сходяться тісніше.

Різноманіття життєвих ситуацій і ризиків у континуумі буття не можна звести до певної єдиної вимоги чинити так, а не інакше. Кожен суб'єкт має право і мотив для конкретного вчинку. Для взаємодії та взаємопроникнення цих мотивів конче необхідна комунікація суб'єктів, їх постійний діалог. Тому норми соціальної відповідальності сьогодні постають як артикульовані у комунікації та узгоджені взаємні вимоги і очікування суб'єктів. Основою сучасної моралі стає згода і консенсус [67]. Це ж стосується і законів.

Серед мотивів соціальної дії виокремлюється норм-раціональність – трансформована цілерациональність. При цьому дія зостається цілерациональною. Однак вона орієнтується як на цілі окремого суб'єкта, так і на цілі, які дають змогу досягти бажаного балансу і зберегти його. Індивіди виконують вимоги норм, бо вони є елементом їх власного раціо і уможливають ефективну взаємодію.

Як об'єктивний факт і наслідок природно недосконалої людської природи усвідомлюється «мерехтіння» соціальної відповідальності за загальної орієнтації на зменшення періодів її «затухання». Припиняється безплідний пошук ідеалу – духовності, соціального ладу, людської самореалізації тощо. Безвідносно до вимог норм чи очікування зовнішньої інстанції (якщо така у конкретній системі взаємовідносин існує) практичний, рефлексивний, партисипативний і креативний атрибути виявляють свою однакову значущість.

Таким чином, еволюція онтологічного ядра соціальної відповідальності відображала особливості становлення людської свідомості та поширених світоглядних моделей, характерні соціетальні риси різних історичних епох, що і зумовило внутрішню складність змісту феномену соціальної відповідальності. Починаючи з періоду первіснообщинного соціуму і до сучаснос-

ті соціально відповідальна поведінка осмислювалася поетапно як послух, підзвітність, надійність, взаємність. Міжсуб'єктна взаємодія (передусім суб'єкта та інстанції соціальної відповідальності) у ході суспільно-історичного розвитку відповідно набували форм відносин підпорядкування, пізнання, творіння, еквівалентності. У процесі трансформації цієї взаємодії змінювалися мотиви соціальної дії суб'єкта: афект і традиція, ціннісна раціональність, цілераціональність, норм-раціональність. Еволюціонували також предмет і норми соціальної відповідальності.

Сучасний етап розвитку соціальної відповідальності визначений еквівалентними взаємовідносинами «суб'єкт – інстанція» («суб'єкт – суб'єкт»), і суттю соціально відповідальної поведінки суб'єкта як взаємності. Предметом соціальної відповідальності є континуум соціального буття як діяльного середовища суб'єктів. Норми соціальної відповідальності втілюються у взаємних вимогах суб'єктів, у тому числі й інстанцій.

1.3. Генезис економічного змісту соціальної відповідальності

Залишаючись у межах сталих концептуальних онтологічних рамок феномену соціальної відповідальності, його змінний соціофілософський зміст охоплює та здатен відобразити специфіку історичного розвитку змісту соціальної відповідальності стосовно різноманітних видів людської діяльності, у тому числі економіки. Для виявлення цієї специфіки необхідно інсталиювати онтологічне ядро соціальної відповідальності в конкретний галузевий (наприклад, економічний) історичний контекст. Це дасть змогу відслідкувати формування і метаморфозу галузевого економічного змісту феномену соціальної відповідальності. Її специфічна соціоекономічна феноменологія формується як єдність соціофілософських онтологічних рамок та історично змінного специфічного економічного змісту.

Специфіка економічного змісту соціальної відповідальності, порівняно з його первинним соціофілософським розумінням, визначена особливостями одного з найважливіших різновидів людської діяльності – економічної діяльності як усвідомленої перетворювальної роботи, спрямованої на задоволення конкретних індивідуальних та суспільних потреб в умовах обмеженості необхідних ресурсів. Унаслідок цієї діяльності виникає особлива форма буття соціального суб'єкта – економічна суб'єктність. Тому історичний розвиток економічного змісту соціальної відповідальності слід пов'язувати з процесами трансформації соціального суб'єкта у економічний.

Спираючись на описану в попередньому підрозділі логіку трансформації первинного соціофілософського розуміння соціальної відповідаль-

ності, можна виокремити такі етапи історичного розвитку її економічного змісту: 1) дораціональний (доекономічний); 2) політекономічний; 3) утилітарний; 4) вікіномічний. На кожному з цих етапів домінувала конкретна історична форма економічної суб'єктності: 1) економічні протосуб'єкти – індивідуальні та колективні; 2) знеособлений *homo economicus* та колективна інстанція; 3) персоналізований *homo economicus* як *homo faber*; 4) інституціоналізований *homo economicus* як *homo institutus* та економічні інститути. Цим етапам відповідають описані в попередньому параграфі історичні епохи формування первинного соціофілософського змісту соціальної відповідальності: первіснообщинна епоха, античність, середньовіччя, Новий час, Новітній час, посткризова сучасність (від 2000 року) [23, 28].

Різна економічна суб'єктність по-різному позначилася на елементах онтологічного ядра феномену соціальної відповідальності. По-перше, вона визначала відмінний на різних історичних етапах економічний зміст соціально відповідальної поведінки. З послідовними змінами соціофілософського змісту соціально відповідальної поведінки (почергово як послуху, підзвітності, надійності, взаємності) пропонуємо співвіднести такі моделі соціально відповідальної економічної поведінки: 1) пристосування й аскетичність, 2) збагачення і справедливий розподіл багатства, 3) практичність і похідне від неї стале споживання, 4) реципрокність.

По-друге, різна економічна суб'єктність наповнювала також різним економічним змістом сутність інстанції соціальної відповідальності, її предмета та норм. Однак специфіка економічної суб'єктності не позначалася на зміні характеру відносин суб'єкта й інстанції соціальної відповідальності, оскільки функціональні ролі останніх під впливом галузевої специфіки природньо не змінювалися. Мінявся специфічний економічний зміст суб'єкта й інстанції, але не зміст їхніх відносин як послідовного підпорядкування, пізнання, творіння, еквівалентності.

Отже, у ході дораціонального історичного етапу економічний суб'єкт не виокремлювався із соціальної маси, оскільки економічна діяльність не мала самостійного значення. Господарювання мало чіткий натуральний характер – користування природними ресурсами задля забезпечення необхідних життєвих благ. Власне економічна суб'єктність тоді розчинялась у ширшому контексті буття. Натомість у соціально-економічному просторі існував економічний протосуб'єкт – з обмеженими чи неусвідомленими економічними потребами та несформованим особистим ставленням до економічної дійсності. Соціально відповідальна економічна поведінка передбачала аскезу економічного протосуб'єкта і його повну адаптацію до довкілля та трансльованих інстанцією соціальних очікувань. Такий економічний зміст соціально відповідальної поведінки узгоджувався із її соціофілософським сприйняттям (послухом), оскільки вимога аскези та пристосування були зовнішніми щодо волі протосуб'єкта.

Інстанція також не мала жодної економічної специфіки та існувала як соціальна даність для суб'єкта. Її суб'єктність визначалася кровною (рід), політичною (поліс), духовно-ідеологічною спільністю (церква), а не господарською діяльністю. Ні предмет (потреби роду, полісу, церкви), ні норми соціальної відповідальності (родові табу, правила полісу, релігійні догми) поки що не мали економічного змісту, або він не був визначальним.

У добу первісної общини господарювання – збиральництво, мисливство, рибальство, а згодом землеробство і скотарство – здійснювалося на основі пристосування людини як частини природи до умов середовища [13]. Господарська діяльність була підпорядкована загальним потребам фізичного існування людських спільнот, освоєння природи, спільного протистояння стихіям. Цей період особливий власне зародженням перетворювальної здатності людини – здатності до праці, яка полегшувала пристосування до довкілля, але не змінювала або мало змінювала його.

У полісний період економічна діяльність людей ускладнилася. Вона стала диференціюватися на: 1) власне господарювання задля досягнення найважливіших цілей (економіка), 2) діяльність, спрямовану на нагромадження, розкіш, домінування одних суб'єктів над іншими (хремастика). Економіка була санкціонована морально, а хремастика гостро засуджувалася [1].

Пам'ятною спробою сформулювати правила господарювання періоду Середньовіччя відзначилися народи Північної Європи. У скандинавських рукописах XIII ст. звеличено такі чесноти господарників і купців як чесність, законслухняність і, особливо, помірність у потребах [86]. Хоча в цілому доба Середньовіччя кардинально заперечувала будь-яку значимість господарської діяльності людини, оспівуючи мінімалізм земного життя.

Розвитку економічної суб'єктності істотно сприяла ідеологія Реформації та поширення протестантизму, який приніс певні зміни у розуміння соціально відповідальної економічної поведінки. Протестантський етос проголошував основною чеснотою підприємницький успіх через продуктивну, чесну, засновану на знаннях, майстерності й дисципліні працю: отримати менший прибуток за можливості більшого означало згрішити. Але соціально відповідальний ідеал економічної поведінки все ще залишався переважно адаптивним і орієнтованим на обмеження. З одного боку, успіх людини став усвідомленою цінністю, з іншого – повсякденна поведінка мала бути аскетичною [11]. Витрати часу і ресурсів, непов'язані з працею, засуджувалися. Догматичний вплив інстанції тривав: успіх тлумачили не стільки як вибір людини, скільки як ознаку її божественної обраності, визнання інстанцією (церквою, Бого-інстанцією) правильності дій економічного протосуб'єкта.

На цьому ґрунті – але з новим змістом – формувалася економічна суб’єктність у Новий час (політекономічний етап), коли прогресивні міркування про необхідність пізнання людиною навколишнього світу спричинили появу і розвиток капіталістичного (політекономічного) вчення. Зародження політекономії знаменувало появу саме економічного суб’єкта – раціонального *homo economicus*. Мислення епохи виправдовувало існування раніше недооціненої моделі людської поведінки – збагачення. Розпочався етап, в якому соціально відповідальна економічна поведінка пов’язувалася з ощадливістю, оскільки саме вона веде до багатства. Ощадливість – це не аскеза сама по собі, а аскеза як запорака багатства. Такий економічний зміст соціально відповідальної поведінки є похідним від соціофілософського її сприйняття як підзвітності, бо ощадливість постоєвала деяким осмисленим суб’єктом завдання (на відміну від аскези).

На цьому етапі *homo economicus* виокремився із маси соціальних суб’єктів, проте залишався шаблонно безликим. Його потреби і прагнення багатства усвідомлювалися окремо від інстанції, але були визначені і продиктовані нею як загальний пріоритет. *Homo economicus* – це не особистість, а універсальний знеособлений залежний від економічних законів стереотип соціального існування економічного суб’єкта.

Відбулася економізація і одночасно дуалізація форми існування економічної інстанції соціальної відповідальності. З одного боку економічний суб’єкт, ще недостатньо емансипований, підкорявся інстанції-ринку як втіленню досконалого економічного порядку. З іншого боку, громадянська держава як інстанція інкорпоровала ринок і перетворила його на частину свого ідеального соціального устрою. Поряд із громадянськими законами як нормами соціальної відповідальності економічний суб’єкт змушений був досліджувати та підкорятися економічним законам, серед яких «залізний закон заробітної плати», закон «невидимої руки», закон спадної родючості ґрунтів, закон вартості, закони ціноутворення та формування монополії тощо. Держава формалізувала певні економічні закони, надавши їм юридичного статусу (передовсім стосовно оподаткування, внутрішньої та міжнародної торгівлі). Предмет соціальної відповідальності набув економічної специфіки та втілювався у пошуку й поясненні джерел і способів збагачення, а згодом – справедливого розподілу багатства, у конформності щодо вимог ідеального економічного порядку: спочатку капіталістичного (*laissez faire*), а пізніше – соціалістичного (державоцентричного).

Абсолютизація соціально відповідальної поведінки ощадливості, зорієнтованої на збагачення, загострила дискусію щодо економічного значення моралі. З одного боку, класики політекономії надавали першочергової ваги моральним аспектам економічної діяльності. Мораль означала до певної міри сакралізацію та виправдання ринку як досконалого

способу економічної організації суспільства. Однак багато політекономів (зокрема, творці трудової теорії вартості) мораль заперечували. Вважалося, що виплата робітникові заробітної плати понад необхідний для існування мінімум призводить до зменшення продуктивності його праці і втрати суспільного продукту (загрожує багатству). Заробітна плата на рівні необхідного мінімуму засобів існування, попри ймовірне порушення справедливості, тлумачилася вагомим економічним засобом бажаного обмеження приросту населення і запорукою демоекономічної рівноваги, а тому й неможливості зростання бідності – як антиподу багатства [56].

Жорсткість політекономів та економічної дійсності того часу у питанні моралі викликала природне невдоволення як у середовищі мислителів, так і у суспільстві. Предмет соціальної відповідальності, зберігаючи фокус на багатстві, упродовж політекономічного етапу помітніше змістився у бік питання про справедливість розподілу багатства. Багатство існувало одночасно і для ринкового порядку, і для задоволення потреб економічних суб'єктів, тому не можна було уникнути питання про принципи його розподілу між суб'єктами. Це питання спровокувало низку ідей щодо визнання неповноцінності ринку як системи, і, водночас, щодо необхідності несуперечливого морально-етичного обґрунтування економічної діяльності. Відповідь реального життя на ці виклики сформувалася у вигляді зародження руху за права робітників на початку XIX ст. та поширення ідей приреченості ринку, які послідовно пропагувалися представниками соціал-утопізму [41, 30]. Критикуючи капіталістичний лад, останні вказували на необхідність його заміни новим – більш досконалим економічним ладом, де багатство одних не буде причиною страждання інших. Ця заміна повинна відбутися шляхом свідомої трансформації інстанції – самого ринку, держави. Попри опозиційну щодо політекономічної думки риторику, звернення соціал-утопістів до необхідності відповідати деякому природному й об'єктивному ідеалу економічного порядку, що перебуває поза волею економічного суб'єкта, об'єднує їх з іншими представниками політекономічної епохи.

Сприймавши ідеї соціал-утопізму, велика кількість дослідників згуртувалися довкола марксистського вчення, котре не тільки продовжувало обстоювати неминучість загибелі капіталізму під тиском його внутрішніх суперечностей, а й закликала до організованих революційних виступів проти нього. Марксизм заперечив очікування змін у природі ринку і його пасивне пізнання економічним суб'єктом. Водночас його ідеї – в традиціях соціал-утопізму – вкладалися в повністю детерміновану стадійність упорядкованого розвитку економічної дійсності (капіталізм – соціалізм – комунізм). Економічний суб'єкт, на їхню думку, зданий вільно змінювати цю дійсність, але як і раніше є залежним від об'єктивних економічних законів та інстанції.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в економічній думці відбулося завершення формування принципу методологічного індивідуалізму, згідно з яким поведінка та буття конкретної людини є первинними відносно будь-яких соціальних спільнот [61]. Розпочався утилітарний етап розвитку економічної парадигми соціальної відповідальності, який тривав до початку XXI ст. Економічна суб'єктність повністю індивідуалізувалася: абстрактний і керований *homo economicus* поступається місцем персоніфікованому *homo faber* – економічному суб'єктові-творцю (людині, що виробляє знаряддя праці) – власнику, робітникові, управлінцеві тощо [5, 46]. *Homo faber* усвідомив первинність та унікальність своїх потреб. Такий економічний суб'єкт перестав бути залежним від «невидимої руки» чи від колективних потреб. Він сам виявився здатним організовувати власну економічну діяльність, надаючи їй різних форм. А існування колективних потреб поза потребами індивідуальної економічної діяльності взагалі піддавалося сумніву. Для *homo faber* центральною проблемою був вибір інструментів свого творчого впливу. Капіталізм чи соціалізм протиставлялися у той час не як альтернативні економічні порядки, а саме як альтернативні набори інструментів реалізації потреб економічних суб'єктів. Засобами, поставленими на службу *homo faber*, та водночас об'єктами його творчого впливу стали держава і ринок та їх численні організаційні форми (уряди, корпорації, профспілки), які раніше були частиною економічної сутності інстанції соціальної відповідальності.

На елемент інструментарію для потреб економічного суб'єкта перетворилися норми соціальної відповідальності як стандарти, за допомогою яких суб'єкти організовували свою діяльність. Із їх множини виділилися економічні рутини – регулярні передбачувані моделі економічної діяльності, які склалися з послідовності певних дій. У фаховій літературі доволі детально описано організаційні економічні рутини [70] – алгоритми економічної діяльності корпорацій. Як видається, економічні рутини слід розуміти ширше як сукупність: 1) індивідуальних поведінкових стратегій економічних суб'єктів, заснованих на їх особистих знаннях, уміннях та навичках (стратегія інтенсивного чи помірнього споживання, самообмеження, інвестування, благодійності тощо); 2) алгоритмів бізнес-процесів (організаційних рутин) – стратегій поведінки економічних суб'єктів зі своїми ринковими інструментами (комерційними організаціями); 3) загальних соціально-економічних практик – зразків взаємодії економічних суб'єктів із державно-політичними інструментами (виборчими, фіскальними, страховими практиками тощо).

Спільною для всіх них була здатність знижувати витрати на ухвалення економічних рішень для економічних суб'єктів. Економічні рутини не обов'язково скасовували норми соціальної відповідальності попереднього (політекономічного) етапу – економічні закони, формалізовані в грома-

дянських законах. Вони надали змісту цих законів «приземленості», господарсько-практичної ваги. Перевірені часом та формалізовані алгоритми і практики ставали законами. Закони, практичне застосування яких засвідчило суперечливість їхнього змісту, втрачали своє значення. Наприклад ті, що обстоювали неминучість міжкласового протистояння, чи ті, які абсолютизували економічне значення матеріального виробництва.

Різноманіття форм економічної діяльності та інструментів в утилітарний період фетишизувало не багатство і його адекватний розподіл, а можливості споживання. Це, у свою чергу, зумовило ідеалізацію прагматичної економічної поведінки як соціально відповідальної. І хоча концепт утилітаризму було сформульовано значно раніше (у XVIII ст.) [4], утилітаризм кінця XIX ст. [76], помножений на індивідуалізований прагматизм, було позбавлено абстрактності та наївного романтизму, характерних для попереднього – політекономічного – етапу. Економічна діяльність суб'єктів, раніше зорієнтована на багатство загалом, стала націленою на практичну корисність, споживчу цінність благ, здатних задовольняти масу конкретних усе більших індивідуальних потреб. Такий утилітаризм межував з егоїстичним евдемонізмом.

Водночас протягом XX ст. дедалі очевиднішими ставали темпоральні межі процесу споживання. Ресурсів, придатних для споживання, меншало, а ризики і невизначеність розвитку збільшуваної кількості суб'єктів з суперечливими потребами набували загрозливого вигляду. За цих умов прагматизм як соціально відповідальна економічна поведінка повинен був гарантувати споживання на якомога триваліший період. Економічний предмет соціальної відповідальності втілювався у гарантуванні майбутніх можливостей споживання та сталості розвитку. Цей етап визначений найбільшим розквітом ідеології екологізації економічної діяльності. Концепція сталого розвитку, яка зародилася у цей період та отримала глобальне значення [19], оголосила за порукою подальшого споживання врахування ризиків, пов'язаних із невідповідністю економічного зростання можливостям природного середовища. Прагматичні настанови економічних суб'єктів щодо майбутніх можливостей споживання засвідчили походження такого економічного змісту соціально відповідальної поведінки від її первинного соціофілософського сприйняття як надійності.

У XX ст. розвиток більшості розвинених країн скоріше заперечував, ніж доводив тези марксизму щодо неминучості загострення протистояння у системі капіталістичних відносин, а також й ідеологію тих соціал-утопістів, котрі пророкували демонтаж капіталістичного ладу. Натомість поглибилися позбавлені радикалізму наукові вчення, які акцентували увагу на необхідності трансформації капіталістичного устрою на засадах його поступової соціалізації і пристосування до потреб діяльних суб'єктів. У тих суспільствах, де перемогли орієнтації розвитку на соціалістичний

спосіб задоволення потреб, протягом ХХ ст. формується цілісна парадигма соціал-демократії, зміст якої становлять ефективне комбінування елементів ринку і суспільного регулювання [6, 44]. Під впливом цієї ідеології утверджується концепція соціальної держави як реакція на масштабний і суперечливий соціальний експеримент радянзації сходу Європи. Її відправним моментом є збереження ринкового типу господарювання і одночасне пом'якшення соціальної нерівності, що досягається переважно шляхом значного перерозподілу результатів суспільного виробництва, здійснюваного державою [77]. Соціальна держава або держава загального добробуту посіла чільне місце серед інструментів діяльного *homo faber*.

У суспільствах, орієнтованих на подальший розвиток ліберального режиму, інструментарій *homo faber* поповнився концепцією капіталістичної благодійності та «суспільного служіння». Вона актуалізувала специфічну потребу економічних суб'єктів усвідомлювати морально-етичну основу своєї господарської діяльності [85]. Через розвиток капіталістичної благодійності закріпилося домінування індивідуального суб'єкта соціальної відповідальності в економічній сфері – ефективного й діяльного одинака, рішення якого мають значний вплив на всіх довкола. Відображенням цієї тенденції була поява у 1950-х роках у США першого наукового дослідження економічної проблематики соціальної відповідальності [71]. З початку відкритого аналізу цього феномену в господарських термінах усе більшого розповсюдження набувало означення «корпоративна соціальна відповідальність», відображаючи зростання ролі і поширення корпорацій як організаційного інструменту економічної діяльності власників та менеджменту [73].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. інструментально озброєний та гедоністично налаштований *homo faber* зрозумів ілюзорність власної незалежності та безмежності свого контролю над створеною ним економічною дійсністю. Різноманіття видів діяльності, множина товарів і послуг, користування якими покликане розширити життєві можливості, насправді зумовили патологічну несвободу економічного суб'єкта. Індивідуальність, котру він намагався щосили сформувати і підкреслити, загубилася у вирі масового споживання. Протиставляючи себе безликому *homo economicus* і заперечуючи свою причетність до традиційних гомогенних соціальних спільнот, *homo faber* парадоксальним чином перетворився на одиницю такої ж безликої маси нігілістичних суб'єктів. Саме ця маса транслювала безліч споживчих ідей та потреб, які ілюзорно сприймалися суб'єктом як власні. Став очевидним «вакуум смислу» економіки, підпорядкованої виключно чи головню споживанню.

Поруч із незліченними конкурентними споживчими потребами у *homo faber* з'явилася екзистенційна потреба в реалізації багатомірності його природи. Економіка отримала ідеологію для його подальшої істин-

ної емансипації, втілену в сформульованій у кінці ХХ ст. концепції людського розвитку. Вона інтегрувала економічні процеси в єдиний процес людського прогресу, сенс якого – забезпечення широких можливостей (не лише споживчих) для кожної людини прожити довге, здорове та творче життя [87]. В економічній дискусії рівень доходів (рівень життя) як домінуючий показник економічного успіху та відображення можливостей споживання поступився місцем показникові якості життя – комплексному індикатору, що відображає різні характеристики людського буття і діяльності [79].

У межах цих та інших світоглядних систем звільнення *homo faber* від необхідності блукати у лабіринті потреб відбувається шляхом узгодження потреб економічного суб'єкта та середовища його життєдіяльності, в тому числі соціального. Розпочався і триває черговий етап розвитку економічного осмислення соціальної відповідальності – вікіномічний, де економічний суб'єкт змушений визнавати вплив і значення цього середовища та взаємодіяти з ним. Нині воно не є лише об'єктом впливу чи інструментом *homo faber*. Економічна філософія підпорядкування й використання суб'єктом навколишнього світу поступово трансформується у філософію взаємопритосування середовища і суб'єкта. Практичне втілення нова філософія господарювання отримала в концепції пірингу, яка стала ключовою у межах новітнього напрямку економічної думки – вікіноміки. Конкуренція потреб і суб'єктів тут постає як другорядний драйвер економічного розвитку, поступаючись масштабному «партнерству рівних» [84].

Вікіномічний етап становлення економічного змісту соціальної відповідальності позначений посиленням впливом в економічному дискурсі інституціонального напрямку, постулати котрого переосмислені в працях неоінституціоналістів на початку ХХІ ст. Інституціоналізм класично виник значно раніше і проголосив абсолютним вплив соціального середовища, організованого як сукупність інститутів, на економічного суб'єкта [89]. Це зближувало його із традиційним соціологічним аналізом, через що інституціональна теорія тривалий час була поза економічним мейнстрімом. Дослідники-неоінституціоналісти кінця ХХ – початку ХХІ ст., обстоюючи значущість соціального середовища, вказали на взаємний вплив економічного суб'єкта й інститутів: інститути накладають певні обмеження на діяльність суб'єкта, проте він здатний модифікувати інститути на свій лад [14]. Така точка зору узгодила дослідницьку платформу економічного мейнстріму, де вплив інститутів не визнавали, та ідеї інституціоналізму, де цей вплив проголошено абсолютним.

Суспільні інститути, які раніше були сприйняті економічними суб'єктами утилітарно (ринок, держава тощо), тепер постають із волі суб'єктів-індивідів як окремі суб'єкти-інститути. Після періоду їх абсо-

лютного панування як всевладних інстанцій, а згодом й «інструменталізації», їх значення знову реанімовано. Вони стають в один ряд із індивідами як економічні суб'єкти. Із сукупності суб'єктів-інститутів найчіткіше виокремлюються три функціонально комплементарні інституційні спільноти – публічна влада (вужче – держава), ринок (вужче – фірма), громадянське суспільство (вужче – домогосподарство). Кожна з них специфічна за функціями: 1) інституції публічної влади виконують функцію розподілу доходів та виробництва чистих суспільних благ; 2) ринкові інститути – це суб'єкти господарювання усіх організаційно-правових форм, створені для виробництва, передовсім, чистих приватних благ; 3) інститути громадянського суспільства – це незалежні від ринку та держави перетворювачі чистих суспільних чи приватних благ, для яких значним є ступінь виключення або конкурентності у споживанні, у клубні блага.

Усвідомлюючи значення соціального (інституційного) середовища, індивідуальний суб'єкт еволюціонує у *homo institutus* – такого ж творчого і діяльного як *homo faber*, але з розумінням важливості врахування соціальних детермінант економічного розвитку. Він залишається визначальним як творець інститутів, але й визнає за останніми екзистенційну автономію та власний творчий вплив на економічну дійсність. Утверджується соціально-економічний симбіоз: індивід презентується й реалізується через інститути, водночас інституції функціонують через індивідів [81].

Соціально відповідальна економічна поведінка учасників трансакцій – як індивідуальних, так й інституційних – з огляду на свій первинний соціофілософський зміст як взаємності, на цьому етапі відображає обопільно спрямованість економічної діяльності суб'єктів соціальної відповідальності. Для позначення специфічного економічного змісту такої поведінки доцільно розглянути можливість використання поведінкового економічного стереотипу реципрокності [21]. Нині існує дві основні наукові традиції розуміння поведінки реципрокності. Перша розглядає її як обмін дарами на неринковій (позаекономічній) основі і протиставляє реципрокність економічному – товарному – обмінові. Ця традиція звужує (або й зовсім нівелює) можливість економічного аналізу реципрокності. Хоча її послідовники визнають умовність безоплатності дару, тим самим іманентно допускаючи зближення суті товарного і реципрокного обміну [2]. Інша традиція цілком відмовляється від цього протиставлення, стверджуючи, що реципрокність так само може бути проявлена у ринковій економіці – з огляду на об'єктивну «вкоріненість» економічної дійсності у структуру соціальних відносин. «Вкоріненість» означає, що економічна дійсність обов'язково має соціальні передумови, наслідки і контекст загалом [80]. Економічні суб'єкти перебувають у відносинах взаємної модальності (взаємовпливу, взаємотяжіння, взаємозалежності тощо). Реципрокність тут – це взаємовигідний обмін (обмін вигодами)

учасників економічних відносин. Отже, реципрокність як економічний термін можна застосувати для позначення економічної поведінки взаємності суб'єктів соціальної відповідальності. Беручи цей термін за основу, пропонуємо вживати його з важливим методологічним застереженням: реципрокність необов'язково зумовлена фактом особистого знайомства учасників чи їх однакового соціально-економічного становища. Доцільно виокремити взаємспрямованість (двосторонність) соціально-економічного впливу учасників як базової сутнісної ознаки реципрокності. Інші ознаки є ситуативними.

На вікіномічному етапі *homo institutus* між собою та у відносинах з інститутами постійно озвучують та узгоджують взаємні очікування, формулюють взаємні зобов'язання. Обмін цими очікуваннями та зобов'язаннями опосередкований контрактами, які виконують роль економічних норм соціальної відповідальності. Вони так само, як і норми попереднього (утилітарного) періоду – економічні рутини і стандарти – покликані підвищити передбачуваність та знизити витрати економічної діяльності. Проте важливою їх відмінністю є обов'язкова конвенціональність – спільне узгодження учасниками трансакцій їх конкретних умов у кожному конкретному випадку.

Зважаючи на функціональну перевагу, а саме – на спеціалізацію інституцій публічної влади на виробництві суспільних благ, функції інстанції нинішнього етапу за доцільною згодою інших суб'єктів виконує саме публічна влада (послуги оцінки, регуляції, інтеграції суспільних цілей – це власне суспільні блага). Консенсусність та відкритість вибору інстанції на цьому етапі має принципове значення і призводить до: 1) сильного впливу інших суб'єктів на інстанцію: у випадку недостатності або недосконалості публічної влади як інстанції цю функцію частково беруть на себе – або спонукають інстанцію до вдосконалення – суб'єкти соціальної відповідальності (можливе існування кількох взаємокоординованих інстанцій із визначеними ареалами впливу – економічна інстанція, відповідно до загальної історичної логіки, стає «розсіяною»); 2) реалізації «парадокса підлеглого» [39] – кожна інстанція отримує також і статус підлеглого, адже управляючи системою соціальної відповідальності, інстанція виконує тим самим пряме доручення суб'єктів, які це усвідомлюють.

Соціально відповідальна поведінка (з урахуванням контрактних норм та за взаємного впливу інстанцій і суб'єктів) модифікує новий економічний предмет соціальної відповідальності. Він втілений у характеристиках соціального капіталу як економічного виразу цілісного соціального буття. Щодо його сутності у фаховій літературі сформовано дві взаємоузгоджені точки зору: 1) соціальний капітал як специфічний ресурс (актив), який виникає в ході взаємного знайомства і взаємовизнан-

ня індивідів [10]; 2) соціальний капітал як механізм отримання, алокації та консолідації широкого спектру ресурсів [40]. Соціальний капітал як ресурс для економічних суб'єктів співвідноситься з їхньою поведінкою реципрокності у системі соціальної відповідальності (постає результатом такої поведінки). Соціальний капітал як мобілізаційний механізм співвідноситься і з поведінкою реципрокності, і з системою соціальної відповідальності загалом, відображаючи ефективність контрактів як норм соціальної відповідальності та сталість взаємодії «суб'єкт – суб'єкт» і «суб'єкт – інстанція». Соціальний капітал як ціль і наслідок реципрокної поведінки й функціонування системи соціальної відповідальності завжди повертається у систему як передумова континуальності відповідальних відносин [21].

Таким чином, економічний зміст соціальної відповідальності закладає підґрунтя для специфічної диференціації цього феномену як соціо-економічного. Цей зміст еволюціонував відповідно до логіки становлення первинного соціофілософського змісту соціальної відповідальності та згідно зі специфічними процесами трансформації економічної суб'єктності. Цей еволюційний континуум можна поділити на дораціональний, політекономічний, утилітарний, вікіномічний етапи. На кожному з них домінувала конкретна історична форма економічної суб'єктності. Занурене в економічний контекст, визначений специфікою останньої, онтологічне ядро феномену соціальної відповідальності засвідчило історичні відмінності в специфічному змісті соціально відповідальної економічної поведінки, економічної інстанції, предмета, норм соціальної відповідальності. Переламним у ході описаної еволюції слід вважати політекономічний етап – час зародження власне економічного суб'єкта зі специфічними рисами економічної ментальності і діяльності, коли з'явилися очевидні ознаки відмінного економічного змісту соціальної відповідальності. Нині триває вікіномічний етап розвитку її економічного змісту: економічний суб'єкт усвідомлює раніше недооцінені аспекти своєї взаємодії із середовищем, зокрема соціальним.

1.4. Закономірності формування сучасного соціоекономічного змісту соціальної відповідальності

Становлення сучасного змісту соціоекономічного феномену соціальної відповідальності в межах концептуальних онтологічних рамок відбувається відповідно до визначених закономірностей, з'ясування яких є важливою частиною дослідження соціоекономічної феноменології соціальної відповідальності. Ці закономірності додатково розкривають її соціоекономічну сутність, цементуючи й відображаючи

об'єктивний взаємозв'язок між соціальними та соціофілософськими ознаками цього феномену, з одного боку, та строго економічними – з іншого [25].

Бінарна сутність соціальної відповідальності (соціально відповідальна поведінка та система соціальної відповідальності) зобов'язує розглянути закономірності формування реципрокної поведінки та закономірності формування відносин еквівалентності в системі. З огляду на онтологічну єдність самого феномену соціальної відповідальності ці дві групи закономірностей мають спільну методологічну основу для аналізу. Водночас онтологічно поведінка і система соціальної відповідальності нетотожні, тому треба зважати, що на загальній методологічній основі кожну названу групу варто структурувати на специфічній методологічній субоснові.

Спільною методологічною основою для аналізу обох груп закономірностей обрано синтез основних підходів до розуміння економічної діяльності, серед яких найбільш виразно проявлені техногенний та соціогенний підходи. Традиційний для економічного мейнстріму та домінуючий від початку виокремлення економіки як галузі науки і людської діяльності (від політекономічного і протягом утилітарного етапів), техногенний підхід розглядав економічну діяльність як процес виробництва і поствиробничу активність – розподіл, обмін і споживання. Він виходив із технологічної детермінованості економіки, применшуючи її соціальну природу. Смыслотвірна категорія в межах цього підходу – вартість, тобто кількість суспільно необхідної праці. Економічний суб'єкт (*homo economicus*, і *homo faber*) тут визначений через стосунок до процесу і результатів виробництва: виробник, власник засобів виробництва, управлінець, споживач тощо.

Для вікіномічного етапу й у межах неоінституціонального напрямку характерне доповнення техногенного підходу соціогенним, котрий тлумачить економічну діяльність як обмін правами власності. Такий обмін протиставлений фізичному обміну благами і отримав назву трансакції. Смыслотвірна категорія цього підходу – власність [74]. Він підкреслює соціальність економічної дійсності, оскільки власність має сенс лише з огляду на її соціальну легітимізацію – «економіка Робінзона» не знає власності. Власність утворює «пучок» прав, котрий реалізується у соціальних відносинах і класично охоплює низку елементів, серед яких основні: 1) право володіння; 2) право користування; 3) право розпоряджання (відчуження, марнування, знищення, передачі у спадок тощо) [35]. Економічний суб'єкт за соціогенного підходу є передусім власником. Його суб'єктність визначена його модальністю відносно інших власників. Цей підхід надає другорядного значення технологічному аспектові. Виробництво (створення економічних благ) тут також розглядається як складова процесу обміну між власниками.

Соціогенний підхід формує трансакційну архітектуру економічної дійсності. У ній вся сукупність трансакцій диференціюється за певними критеріями. Базовим таким критерієм є симетричність правовідносин, оскільки він поділяє трансакції відповідно до обсягу права власності їх учасників – однаковості обсягу «пучка» власності кожного учасника обміну, рівноцінності обмінюваного блага як об'єкта власності. Згідно з цим поділом існують трансакції симетричні (передусім, торгові) та асиметричні (управління і раціонування). У симетричних (торгових) трансакціях кожен учасник володіє однакою наборою із «пучка» власності, об'єкти власності є рівноцінними. Метою такої трансакції є обмін сам по собі. Управлінська трансакція припускає асиметричний характер правовідносин суб'єктів: хтось із учасників володіє більшою кількістю прав із «пучка» власності або ціннішим об'єктом власності. Цей учасник у відносинах є принципалом, а інший – з меншим «пучком» чи менш цінним об'єктом – агентом. Обмін правами власності відбувається через підпорядкування дій одного економічного суб'єкта діям іншого. У трансакції раціонування також має місце асиметрія правового статусу, але на відміну від управлінської трансакції, суб'єктом з більшим «пучком» чи ціннішим об'єктом є колективний орган із функцією специфікації прав. Отже управлінська трансакція і трансакція раціонування є різновидами принципал-агентських відносин. Метою таких трансакцій є створення, отримання чи споживання певного блага.

Важливим є й класичний поділ трансакцій за критерієм відношення до правил економічної взаємодії на здійснювані в рамках наявної системи правил і на спрямовані на зміну цієї системи (інституційні трансакції) [72]. Деякі дослідники справедливо виокремлюють ще третій вид – неявні інституційні трансакції – трансакції вибору системи правил чи окремого правила із можливої множини, відповідно до якого здійснюватиметься подальша економічна взаємодія між учасниками обміну [64]. Такі трансакції передують виконанню вимог чинної системи правил і водночас не спрямовані на її зміну.

Установлюючи варіативність асиметричних трансакцій (поділ на трансакції раціонування і трансакції управління), ця теоретична класифікація несправедливо зводить варіативність симетричних трансакцій лише до торгових. Торгові трансакції класично уособлюють суть ринкового обміну. Однак такими ж симетричними об'єктивно постають і відносини кооперації, коли обмін правами власності відбувається, але метою такої трансакції (як і у випадку асиметричних трансакцій управління і раціонування) не є обмін сам по собі. Метою може бути колективне створення, отримання чи споживання деякого блага. Це дає підстави виокремити поряд із торговими трансакціями також симетричні кооперативні трансакції, які охоплюють ширший спектр відносин, ніж кооперація в її

традиційному мікроекономічному розумінні (форма організації спільної праці – підприємства). Кооперативні трансакції не обов'язково обмежені рамками будь-якої організаційної одиниці.

Симетричними стосовно права власності видаються і відносини конкуренції. Традиційно їх вилучено із трансакційного аналізу. Фундаментальною характеристикою конкуренції є суперництво (контрдія), а трансакція тією чи іншою мірою все ж зобов'язує до взаємодії. Разом з тим очевидно, що конкуренти змушені вступати в соціальні зв'язки, якими оформлено правила суперництва в організаційному полі ринку, передбачено взаємне спостереження за діями конкурента, припускається координація конкурентних дій і навіть взаємний обмін, наприклад, діловою інформацією. Власне існування суперництва визначене цими соціальними зв'язками [55], тому конкуренція не заперечує взаємодії. Обмін правами власності тут здійснюється, найперше, в рамках явної чи неявної інституційної трансакції – як спільної дії конкурентів з приводу вибору правил конкуренції чи їх зміни. Це споріднює конкуренцію з торговими і кооперативними трансакціями, які теж можуть передбачати такі спільні дії. Взаємне спостереження не вимагає обміну. Координація конкурентних дій і взаємний обмін можуть бути не постійними, є радше суб'єктивно зумовленими. У випадку їх появи взаємні дії конкурентів не відрізнятимуться за суттю від торгової чи кооперативної трансакції. Отже, особливість конкурентних відносин (взаємодія існує, але обмін правами власності здійснюється або ситуативно, або лише на інституційному рівні) дає змогу відокремити їх від інших симетричних трансакцій, проте не створює підстав для виділення таких трансакцій в окремий тип. У трансакційному аналізі вона може розглядатися як конкурентна суб-трансакція (лат. префікс *sub*- у цьому випадку означає недо-, не повною мірою) [26].

Техногенний та соціогенний підходи, попри очевидну різницю у тлумаченні економічної діяльності, не є альтернативними. Навпаки, продуктивним є їх поєднання. Воно досягається шляхом поглинання соціогенним підходом техногенного. Потенціал такого поєднання концентровано проявлений у сфері праці як економічного комплексу, що охоплює власне трудовий процес (працю) і взаємини між суб'єктами цього процесу (трудова відносина). Перший компонент цього комплексу – праця як отримання чи створення економічних благ – втілює зміст економічної діяльності згідно з техногенним підходом. Водночас соціогенний підхід, не заперечуючи економіко-виробничий зміст праці, підкреслює її соціоекономічну вагомість. У процесі праці не лише виробляються блага, а й відбувається становлення особистості та економічна соціалізація суб'єкта трудової діяльності, формуються специфічні соціальні групи, реалізуються (взаємоузгоджуються) індивідуальні та колективні інтереси.

Трудові відносини (другий компонент) відповідно до техногенного підходу – це відносини суб'єктів прямо у сфері виробництва: довкола і за-для виробничого процесу. Соціогенний підхід фокусує увагу на залученні суб'єктів трудового процесу до соціальної взаємодії та на соціальному утвердженні трудового результату. Трудові відносини тут – це завжди соціально-трудові відносини.

Синтез техногенного та соціогенного підходів виявляє унікальність сфери праці з огляду на трансакційну архітектуру економічної дійсності: у сфері праці проявлений весь можливий спектр трансакцій. Торгові трансакції втілюються під час обміну прав із «пучка» власності між суб'єктами трудового процесу. Об'єктом такого обміну може бути право користування ресурсами (послугами) праці, надане одним суб'єктом іншому за винагороду. Як наслідок, трудова діяльність передавача (продавця) цього права – найманого працівника, добровільно підпорядковується умовам діяльності працедавця (теж за суттю – трудової), який спрямовує спільні зусилля на створення блага і задоволення своїх та суспільних потреб. Таке підпорядкування визначає стосунки працедавців і найманих працівників як асиметричні управлінські трансакції, де працедавець є принципалом, а найманий працівник – агентом. Наймані працівники і працедавці вступають у відносини безпосередньо (як первинні суб'єкти) або делегують свої права на реалізацію власних інтересів у здійсненні трансакцій іншим – представницьким – суб'єктам. Відносини первинних і представницьких суб'єктів також складаються в асиметричні управлінські трансакції, де первинний суб'єкт є принципалом, а суб'єкт-представник – агентом. З іншого боку, представницькі суб'єкти, забезпечуючи реалізацію інтересів первинних суб'єктів, і будучи складно організованими колективними органами, здійснюють фахове управління сферою праці, в тому числі скеровують діяльність і найманих працівників, і працедавців. Очевидно, у такому форматі відносини первинних і представницьких суб'єктів формують зміст трансакції раціонування.

Зрозуміло, що соціально-трудові відносини – це не тільки стосунки між найманими працівниками і працедавцями або між представницькими і первинними суб'єктами. Сюди справедливо зараховують і відносини найманих працівників (або їх представників) між собою, і відносини працедавців (або їх представників) між собою [38]. Крізь призму трансакційного аналізу стосунки цього типу є симетричними щодо права власності і можуть розвиватися не лише як торгові, а й як кооперативні і конкурентні (кооперація в середовищі найманих працівників у боротьбі за кращі умови праці, конкуренція в середовищі працедавців за ресурси праці кваліфікованих працівників тощо). Крім того, наймані працівники (або їх представники) між собою, працедавці (або їх представники) між собою, так само як і наймані працівники й працедавці між собою, а також

первинні та представницькі суб'єкти між собою, неминуче домовляються про правила взаємодії. У такий спосіб відтворюється суть неявної інституційної трансакції.

Багатоманітність статусів і функцій у сфері праці (працедавця, законодавця, гаранта прав) виявляє держава. Взаємовідносини держави-працедавця і найманих працівників – класичний випадок асиметричної управлінської трансакції з відомими ролями принципала й агента. Крім необхідних благ, створення яких супроводжується залученням найманої праці, держава як складно організована інституція також генерує універсальні формальні (законодавчі) норми, відповідно до яких здійснюються трансакції. До того ж, вона має унікальне право застосовувати примус для дотримання цих норм. Тому асиметрія її повноважень проявлятиметься не лише стосовно найманих працівників, а й щодо інших працедавців, характеризуючи їх відносини з державою як трансакції раціонування. Створювані державою законодавчі норми та судочинство обмінюються на податки, сплачені учасниками соціально-трудова відносин. Звернення цих учасників до державних установ з різних питань функціонування сфери праці може спровокувати діалог між ними та державою з приводу заміни (корекції) системи чинних законодавчих норм чи практики їх застосування. Тоді матиме місце класична інституційна трансакція.

Сполучення соціо- і техногенного підходів у вікіномічну епоху супроводжується зміною уявлень про границі сфери праці та значення її трансакційного комплексу. Нині послаблюється жорстке відмежування сфери праці від «нетрудових» сфер: навчання, дозвілля тощо [45]. У неї входять усі форми діяльності, спрямовані на створення економічних благ: домашня робота, волонтерство тощо. Границі сфери праці розширено до границь власне економіки. Модифікуються традиційні уявлення про робоче місце, винагороду за працю, трудовий результат тощо. Глобальне соціоекономічне значення сфери праці робить трансакційний комплекс сфери праці універсальним для потреб теоретичного аналізу в економіці. Економічний суб'єкт – це завжди працівник, наділений правами власності та залучений у багатосторонній трансакційний процес [24].

Отже, трансакційна архітектоніка економічної дійсності, де діяльність з обміну правами власності інкорпорує економіко-виробничу діяльність, постає «площиною», на якій окреслюється сучасний «рельєф» соціоекономічного феномена соціальної відповідальності. Закономірності формування реципрокної поведінки і закономірності формування відносин еквівалентності в системі соціальної відповідальності треба розуміти як об'єктивно дані, сталі й суттєві соціально детерміновані, але економічно специфічні, характеристики цього «рельєфу».

Стосовно формування реципрокності закономірностями слід вважати характерні ознаки економічного суб'єкта (індивідуального чи ін-

ституційного). Адже з онтологічної точки зору реципрочно поведінка маніфестується саме економічним суб'єктом як суб'єктом соціальної відповідальності. У працях економістів методологічного напрямку, відомого нині як економічний імперіалізм, що доводить можливості дослідження широкого кола суспільних феноменів з позиції економічної науки, загальноприйнятою є модель суб'єкта (*REMM*), який володіє: 1) раціональністю та прагненням максимізації результату своєї діяльності; 2) винахідливістю; 3) здатністю оцінювати обставини економічної діяльності [9]. *REMM*-модель із методології економічного імперіалізму – це специфічна методологічна субоснова для групи закономірностей формування реципрочності.

Економічний імперіалізм вважається досягненням неокласичної економічної теорії – спадкоємицею політекономії. Але її еволюція до економічного імперіалізму – це очевидна реакція на тиск з боку інституціоналістів і неоінституціоналістів, які критикували схоластику політекономії та спричинили рух за розширення предмету економічного аналізу. До речі, деякі неоінституціональні наукові школи також позиціонуються нині як елементи модернізованої неокласики. Тому належність економічного імперіалізму до неокласики не є перешкодою використанню його оригінальної методології для аналізу закономірностей формування соціально відповідальної поведінки вікіномічного (пронизаного впливом інституцій) етапу становлення соціальної відповідальності. Загалом, у фокусі проблематики соціальної відповідальності методологія економічного імперіалізму цікава саме підходом, який санкціонує застосування методологічного інструментарію економіки до дослідження позаекономічного за природою феномену соціальної відповідальності. Питання опозиції чи спорідненості економічного імперіалізму стосовно економічного мейнстріму є менш релевантними.

Максимізаційна раціональність – базова поведінкова передумова для *REMM*-моделі, як і для економічного аналізу в більшості традиційних і нових економічних парадигм. У *REMM*-моделі беруться до уваги методологічні аргументи неоінституціонального змісту, які обстоюють доцільність заміни в економічному дискурсі всеосяжної раціональності обмеженою [59]. Узагальнено її сутність складають три взаємозалежних аспекти: 1) обмеженість знань, якими володіє індивід (інформаційна обмеженість) – суб'єкти змушені задовольнятися не оптимальними рішеннями, а тими, що видаються прийнятними за даної повноти інформації (вона ніколи не буває абсолютною); 2) фізіологічно обумовлена нездатність людини постійно з однаковою продуктивністю зосереджувати свою увагу та використовувати власний розум (когнітивна обмеженість) – перешкоджає повному осягненню невідомої (нехай і доступної) інформації та безпомилковому тлумаченню й застосуванню відомої; 3) фізично обу-

мовлена часова (темпоральна) обмеженість – накладає додаткові об'єктивні рамки на процес засвоєння, зберігання та застосування інформації і ухвалення рішень. Обмежена раціональність заперечує імператив глобальної максимізації результатів економічної діяльності. Економічний суб'єкт залишається вродженим максимізатором, але лише до певної міри, актуальної для нього за заданого обсягу когнітивних, інформаційних та інших ресурсів. Можна стверджувати, що це – кондиційна максимізація («з поправкою на умови»).

Безперечно, раціональність (у тому числі природно обмежена) є явищем свідомості. Тому вона корелює з рефлексивним атрибутом соціально відповідальної поведінки як такої. Саме у цій формі обмежена раціональність постає першою закономірністю формування реципрокної поведінки: вибір і мотив такої поведінки для будь-якого економічного суб'єкта завжди раціонально зумовлений, хоча лімітований інформаційними, когнітивними, темпоральними чинниками. Тут і далі у тексті кореляція характеристик економічного суб'єкта й атрибутів соціально відповідальної поведінки як такої (рефлексивного, креативного та партисипативного) вказує на пов'язаність соціоекономічних і соціфілософських ознак феномену соціальної відповідальності. Практичний атрибут ми окремо не розглядаємо, оскільки його зафіксовано в онтології власне поведінки.

Винахідливість як риса економічного суб'єкта виявляє його прагнення до пошуку й експерименту, до унікальної результативності своєї діяльності. Контекст реципрокності трансформує зміст винахідливості у складний утилітаризм – рису, що абсолютизує значимість зв'язку між результатом і характером дій суб'єкта у взаєминах з іншими суб'єктами. Ця риса допускає отримання і максимізацію результату лише за рахунок продуктивних дій учасника трансакцій. Натомість простий утилітаризм перетворює отримання результату на пошук ренти, тобто через непродуктивні і шкідливі для контрагентів зусилля. В неоінституціональному дискурсі складний утилітаризм позиціонується як норма поведінки суб'єкта ринкової економіки [54]. Але треба наголосити, що для реципрокного суб'єкта це більше ніж засвоєна поведінкова настанова. Це – внутрішня суб'єктивна риса, трансльована ним самим. Складний утилітаризм співвідноситься із креативним атрибутом соціально відповідальної поведінки як такої та уособлює другу закономірність формування реципрокності.

Пошук та експерименти суб'єкта (обмежено раціонального складного утилітариста) супроводжуються постійним оцінюванням наявних обставин. Схильність до оцінювання засвідчує інтерес суб'єкта до навколишнього світу. При цьому він порівнює й ранжує навколишні предмети та їхні стани. Серед оцінюваних обставин реципрокний суб'єкт як учасник трансакцій найбільшого значення надає взаємодії із собі подібними. Тому оцінювання для нього має сенс передусім як емпатія – осмислене

прагнення і вміння стати на позицію візаві, зрозуміти його інтереси та наміри. Деякі дослідники формулювали зміст емпатії як раціонально зважену без надмірного емоційного забарвлення реакцію суб'єкта і протиставляли її іншому психоемоційному феномену – прагненню досягнути почуття візаві на основі особистої чуттєвої прихильності (симпатії) [49]. Для учасника трансакційного процесу симпатія дійсно недоречна, бо обмежує соціальні зв'язки вузьким колом близько знайомих суб'єктів. Проте, як видається, раціональність емпатії не може однозначно протиставлятися емоціям. Емоції, інтегровані з раціональним освоєнням дійсності, – чуттєве тло, на якому проявляється (складається, реалізується) соціальний досвід. Мова йде про достовірне осмислення емоції, раціональну оцінку та ситуації її прояву. У такому вигляді емпатія постає третьою закономірністю формування поведінки реципрокності та співвідноситься з партисипативним атрибутом соціально відповідальної поведінки як такої.

Закономірності формування реципрокності належним чином співвідносяться з закономірностями формування відносин еквівалентності в економічній системі соціальної відповідальності. Тому закономірності другої групи необхідно формулювати відповідними до першої. Специфічну методологічну субоснову для закономірностей формування відносин еквівалентності в системі соціальної відповідальності визначає економічна «універсальність» трансакційного комплексу сфери праці, описана вище. Цією субоснвою пропонуємо вважати діалектику його функціонування. Такий методологічний хід можна назвати економічним «трудовим імперіалізмом».

У структурі другої групи закономірностей відповідника для обмеженої раціональності як іманентної риси економічного суб'єкта підкажує власне природа цієї риси. Обмежена раціональність завжди посилює невизначеність та ризики в економічній взаємодії. Рішення про те, що і як виробляти, в умовах невизначеності стає настільки важливим, що вимагає спеціалізації учасників трансакцій. Унаслідок такої спеціалізації і виникає система управлінських трансакцій, зокрема, трансакції найму. Наймана праця характеризує суб'єкта, який надає перевагу діяльності з малим ризиком. В обмін на можливість неризикової трудової діяльності він надає суб'єктові з більшою схильністю до ризику свої ресурси праці в строкове користування. А суб'єкт, готовий до ризику, отримує додаткові ресурси і зобов'язується гарантувати їх власникові умови для неризикового збагачення [48]. Відносини еквівалентності в умовах невизначеності засвідчують: як «ризикофіли», так і «ризикофоби» – однаково значимі та невід'ємні елементи єдиного благогенерувального механізму з відомими для кожного функціями. При цьому, як видається, функціональна спеціалізація «з поправкою» на ризик важлива не лише для асиметричних

трансакцій, де сторони різняться схильністю до ризику. У симетричних трансакціях із учасниками, однаково схильними чи несхильними до ризику, значущими стають відмінності ризиків – за суттю, силою чи вектором (спрямованістю) впливу. Необхідність функціональної спеціалізації суб'єктів тут також імперативна. Тому добровільна спеціалізація функцій на основі різного сприйняття і різноманіття ризиків органічно стає першою закономірністю формування специфічних відносин в економічній системі соціальної відповідальності.

Ігнорування цієї закономірності у теорії зумовило появу деструктивної ідеології соціального антагонізму (марксизму), де причиною існування найманої праці проголошувалася відсутність у працівників засобів виробництва, що змушує їх продавати свою робочу силу капіталові. У цій теоретичній моделі реципрочно поведінка штучно обмежується границями класів, а міжкласова конфронтація виводиться у ранг неминучого і необхідного. Проте її основна вада полягає не в тому, що вона заперечує можливість класового миру. А в тому, що не враховує причинно-наслідкового зв'язку між збагаченням (володінням засобами виробництва) та продуктивними діями економічного суб'єкта. Цей зв'язок відображає складний утилітаризм як іманентну рису суб'єкта та засвідчує другу закономірність формування еквівалентних відносин у системі соціальної відповідальності, а саме – меритократичну обумовленість статусів і функціональних ролей учасників трансакцій.

Термін «меритократія» запропонували й використовують тривалий час на позначення недієздатної соціальної системи (антиутопії), де соціальний статус визначений виключно інтелектом і здібностями і де існує ймовірність узурпації влади морально небездоганною інтелектуальною елітою [68]. Згодом у ширшому науковому вжитку цьому термінові було надано позитивної конотації [3, 7]. Меритократія утвердилася як соціофілософський підхід, який підкреслює значення освіченості та індивідуальних продуктивних зусиль не тільки в управлінні, а й для забезпечення соціальної мобільності [15]. При цьому, як видається, меритократія справджується не лише для асиметричних трансакцій. У торгових трансакціях вона впливає на ціну як орієнтир для обміну (на цінність блага, щодо якого здійснюється обмін прав власності). У кооперативних відносинах меритократія визначає справедливість розподілу результату спільного господарювання, а в конкурентних – легітимізує перемогу того чи іншого учасника конкуренції.

Виявлення відповідника для емпатії у структурі закономірностей формування відносин еквівалентності ґрунтується на дослідженні діалектичного взаємозв'язку соціального партнерства і патерналізму [90]. Традиційно наука протиставляє ці способи організації соціально-трудової взаємодії як взаємно альтернативні. Критерій симетричності право-

відносин проявляється і щодо них. Соціальне партнерство – як взаємини між найманими працівниками та їх представниками з одного боку і працедавцями та їх представниками – з іншого, за посередництва й регулятивної участі держави пом'якшує асиметрію у принципал-агентській взаємодії. Патерналізм же абсолютизує цю асиметрію на користь принципала. Він санкціонує існування у полі соціально-економічних відносин домінантного суб'єкта (патрона), що визначає вибір інших суб'єктів (клієнт-суб'єктів). У взаємодії працедавець і найманого працівника ролі принципала і патрона, з одного боку, та агента і клієнт-суб'єкта – з другого, співпадають. Найманий працівник як агент разом із правом користування своїми ресурсами праці добровільно делегує принципалові право контролю над своїми діями (обирає роль клієнт-суб'єкта). Працедавець як принципал та патрон підпорядковує дії найманого працівника своїм інтересам і в ході трансакції найму зобов'язується врахувати інтереси цього працівника для призначення йому винагороди.

Інакшими є принципал-агентські стосунки між первинними і представницькими соціально-трудовами суб'єктами. Ролі принципала й патрона, з одного боку, та агента і клієнт-суб'єкта, з другого, тут розходяться. Принципал (найманий працівник, працедавець), який визначає поведінку агента, постає клієнт-суб'єктом. Відповідно агент (профспілка, об'єднання працедавців), який діє від імені та для принципала, є патроном. Таке співвідношення ролей для первинних і представницьких суб'єктів зумовлене тим, що в цьому випадку патронізація є прямим замовленням агентові з боку принципала (на відміну від взаємин працедавця і найманого працівника, де патронізація є замовленням принципалові з боку агента).

Неоднозначність щодо ролей патрона й принципала властива і державі. Держава-працедавець виявляє збіг цих ролей. Для держави як законодавця, арбітра та гаранта вони різні, як це має місце у взаємодії первинних і представницьких соціально-трудовах суб'єктів. Громадяни, у тому числі наймані працівники і працедавці, доручають державі виконання певних функцій (зокрема, специфікацію й захист прав власності), виступаючи принципалами. Відповідно держава як законодавець, арбітр і гарант – це агент. Разом з тим, громадяни змушені коритися державі, що обумовлено їхньою згодою як клієнт-суб'єктів на домінування держави як патрона.

Теоретичний аналіз у контексті соціоекономічної феноменології соціальної відповідальності вказує на більш складне співвідношення партнерських і патерналістських відносин. Домінування одних суб'єктів над іншими у патерналістській взаємодії протиставляє патерналізм партнерству у загальнозживаному сенсі. Проте якщо піддати сумніву постулат рівності у партнерських відносинах, то їх суть зближується з патерналіз-

мом. Такий сумнів виправданий хоча б тому, що соціальне партнерство за визначенням об'єднує суб'єктів (найманих працівників і працедавців) з різним статусом стосовно права власності. Крім того, безумовна рівність партнерів у сучасній науковій думці постулюється як наукова абстракція чи навіть шкідлива міфологема [47]. Асиметрія обмежена лише сферою реалізації функціональних ролей, наприклад – працедавця та найманого працівника. Вони природно нерівні як учасники процесу створення блага, оскільки внесок кожного з них у цей процес може бути різним. Разом із тим, вони рівні як економічні суб'єкти, наділені правами власності *per se*. Нерівність, зумовлена патерналізмом, – не синонімічне свавілля патрона. Патерналізм – це передусім практика доброзичливого домінування, хоча й пов'язана з обмеженням волі адресата цієї доброзичливості.

Патерналізм внутрішньо контрверсійний. З одного боку, патрон обмежує вибір клієнт-суб'єктів. З іншого, ухвалюючи одноосібно рішення від імені клієнт-суб'єктів, патрон робить це задля забезпечення їхнього же добробуту (реалізує опіку над ними). Контрверсійність долається в теорії лібертаріанського патерналізму, де суб'єкт-патрон, залишаючись за суттю домінантним, не позбавляє вибору клієнт-суб'єктів. Його дії спрямовані на забезпечення добробуту останніх (як і в традиційному патерналізмі), проте він уникає примусу. Альтернатива примусу – «підштовхування», «архітектура вибору»: аргументоване переконання для самостійного обрання клієнт-суб'єктами певного способу дії, отримання їхньої згоди з позицією патрона [83]. Саме комунікація і взаємна згода як ознака патерналістських стосунків зближує їх суть з партнерством.

За згодою суб'єктів домінує той із них, який готовий і здатний обрати найкращі рішення. Водночас безпомилковість рішень суб'єкта-патрона не гарантована унаслідок обмеженої раціональності. Категоричність досягнення цілей через складний утилітаризм вимагає від нього визнати і розпізнати межі компетентності та брати до уваги знання й інформацію, невідомі йому, але доступні підлеглим клієнт-суб'єктам. Емпатія ж вказує патронові на можливість розраховувати на участь клієнт-суб'єктів і спонукає клієнт-суб'єктів до сприяння патронові. У такий спосіб виникає реверсність стосунків патрона і клієнта. Відбувається «гібридизація» партнерства і патерналізму, що проявляється у: 1) одночасному збереженні статусів суб'єктів і варіативністю їх поведінки замість єдиної – субординаційної; 2) двосторонності взаємодії – замість односторонньої спрямованості дій патрона та інертності клієнт-суб'єкта. У цьому полягає третя закономірність формування відносин еквівалентності в економіці – взаємозалежність економічних суб'єктів і необхідність координації. «Гібридизація» партнерства і патерналізму актуалізує еквівалентність, передусім, для принципал-агентських трансакцій. Для симетричних трансакцій взаємна залежність учасників і необхідність їх хоча б мінімальної коорди-

нації не потребує додаткової аргументації, бо визначена самою природою таких відносин, а саме однаковою залученістю до обміну й однакового обсягу ринкової влади суб'єктів.

Таким чином, сучасний зміст соціоекономічного феномену соціальної відповідальності формується відповідно до визначених закономірностей. Вони цементують взаємопов'язаність соціальних та соціофілософських – з одного боку, й економічних ознак соціальної відповідальності – з іншого. Бінарна сутність цього феномену визначає дві групи таких закономірностей: щодо формування реципрокності і щодо формування відносин еквівалентності в системі соціальної відповідальності. Загальною методологічною площиною для їх аналізу є трансакційна архітектоніка економічної дійсності, яка консолідує «виробничу» і «трансакційну» економіку. На цій площині специфічною методологічною передумовою для теоретичного аналізу закономірностей формування реципрокності визначено модифіковану неокласичну *РЕММ*-модель економічного суб'єкта, а для теоретичного аналізу закономірностей формування відносин еквівалентності – діалектику функціонування трансакційного комплексу сфери праці. Закономірності формування реципрокної поведінки – це характерні ознаки економічного суб'єкта як учасника багатостороннього трансакційного процесу: обмежена раціональність, складний утилітаризм, емпатія. Основними закономірностями формування відносин еквівалентності у системі соціальної відповідальності слугують функціональна спеціалізація на основі різного сприйняття ризику та різноманіття ризиків, меритократія, соціоекономічна взаємозалежність суб'єктів і необхідність їх взаємної координації. Ці групи закономірностей узгоджені між собою: кожній із закономірностей першої групи відповідає закономірність із другої.

Висновки

Розділ актуалізує наукову проблему незавершеності й однобічності теоретико-економічного обґрунтування і розуміння соціальної відповідальності, виводячи її за звичні методологічні рамки етико-філософської дискусії та формулюючи специфічну і цілісну економічну феноменологію соціальної відповідальності. У розділі послідовно описано методологічні недоліки соціофілософського дослідження соціальної відповідальності. Формулювання специфічної соціоекономічної феноменології соціальної відповідальності засноване на виправленні цих недоліків.

Найбільш відчутною перешкодою дослідження соціофілософської категорії соціальної відповідальності є поліваріантність тлумачення її змісту й фрагментарність його онтології в цілому. Раніше дослідники на-

магались упорядкувати зміст соціальної відповідальності, але усунули вказану ваду лише частково.

Обґрунтовано підхід, націлений на соціофілософський синтез онтології соціальної відповідальності. Він заснований на розгляді у єдиному комплексі онтологічних рамок та онтологічного ядра соціальної відповідальності, об'єднує антропологічні та системні аспекти соціальної відповідальності з огляду на еволюцію суспільства та соціальних відносин.

Онтологічні рамки соціальної відповідальності – це сталі концептуальні границі, в межах яких її визначено змістовно як феномен. Онтологічне ядро соціальної відповідальності – це зміст соціальної відповідальності, котрий змінювався у ході історичного розвитку суспільства. Онтологічні рамки структурують аналіз феномену соціальної відповідальності як соціально відповідальної поведінки соціального суб'єкта та як специфічного стану соціальних відносин. Таку поведінку виявляють практичний, рефлексивний, партисипативний атрибути діяльності соціального суб'єкта. Відповідальність як стан соціальних відносин оприявнює організація цих відносин на засадах системи соціальної відповідальності, основними елементами якої є суб'єкт, суб'єкт-інстанція, предмет, норми соціальної відповідальності.

Описана у розділі еволюція онтологічного ядра феномену соціальної відповідальності відображає характерні соціетальні риси різних історичних епох. Починаючи з періоду первіснообщинного соціуму і донині соціально відповідальну поведінку осмислювали поетапно як послух, підзвітність, надійність, взаємність. У розділі обґрунтовано взаємозв'язок еволюції змісту соціально відповідальної поведінки і класичних мотивів соціальної дії, серед яких: афект і традиція, ціннісна раціональність, цілераціональність, норм-раціональність.

У процесі цієї трансформації змінювалося співвідношення атрибутів соціально відповідальної поведінки. Спочатку найбільше проявлялися практичний та вимушено партисипативний атрибут. Рефлексивний атрибут зводився до певної емоційної реакції суб'єкта на вимоги інстанції. Згодом прояв рефлексивного атрибуту став більш очевидним і осмисленим. Поступово партисипативний атрибут став проявлятися скоріше як добровільний, ніж як вимушений.

Міжсуб'єктна взаємодія (передусім суб'єкта та інстанції соціальної відповідальності) у ході суспільно-історичного розвитку відповідно набували форм відносин підпорядкування, пізнання, творіння, еквівалентності. Суб'єктність інстанції змінювалася також. Спершу роль інстанції виконував деякий колективний суб'єкт (рід, поліс, церква як втілення трансцендентальної Бого-інстанції, держава як втілення соціального договору). Інстанція була абсолютним авторитетом, який на свій розсуд

санкціонував одні вчинки і засуджував інші. Згодом сталися радикальні перетворення інстанції. Її авторитет (нехай морально та раціонально виправданий) втратив безумовність. Постало питання про соціально відповідальну поведінку самої інстанції, про міру і спосіб санкціонування її статусу з боку суб'єктів.

Предмет соціальної відповідальності спершу цілком втілювали потреби інстанції (виживання роду, гармонія у полісі тощо). У такому сприйнятті він уособлював для суб'єкта хронологічний відрізок буття «сьогодення». Поступово предмет соціальної відповідальності став відображати потреби суб'єктів, котрі перетворилися на творців і одночасно потенційних руйнівників соціальної дійсності. Основною потребою і предметом соціальної відповідальності стала можливість подальшого існування. Предмет почав уособлювати хронологічний відрізок буття «майбутнє». Ще пізніше предмет соціальної відповідальності охопив увесь континуум соціального буття. Предмет постав як поле діяльності суб'єктів, як передумова, середовище і результат цієї діяльності.

Норми, які застосовувалися у системі соціальної відповідальності, трансформувалися відповідно до зміни інстанції та предмету соціальної відповідальності. Спочатку це були родові настанови, закони полісу, релігійні догми. Потім їх замінили універсалиї соціального договору (громадянські закони) та соціальні рутини (соціальні, політичні, технологічні стандарти). Нарешті норми закріпилися як взаємні очікування суб'єктів, артикульовані у комунікації, взаємоузгоджені, закріплені у формальних та неформальних домовленостях суб'єктів.

На основі синтетичного соціофілософського підходу дослідження феномену соціальної відповідальності у розділі сформульовано специфічну соціоекономічну феноменологію соціальної відповідальності як конструкт із базових соціофілософських онтологічних рамок і специфічного економічного змісту соціальної відповідальності. Конкретно-історичні форми економічної соціальної відповідальності еволюціонували відповідно до логіки становлення первинного соціофілософського змісту соціальної відповідальності та мисляться похідними від змісту та особливостей історично різних форм економічної суб'єктності. Еволюційний континуум розвитку економічного змісту соціальної відповідальності можна поділити на дораціональний, політекономічний, утилітарний, вікіномічний етапи. На кожному з цих етапів домінувала конкретно-історична форма економічної суб'єктності: економічні протосуб'єкти – індивідуальні та колективні; знеособлений *homo economicus* та колективна інстанція; персоніфікований *homo economicus* як *homo faber*; інституціоналізований *homo economicus* як *homo institutio* та економічні інституції. Цим етапам відповідають історичні епохи формування первинного соціофілософського розуміння соціальної відповідальності.

Різна економічна суб'єктність по-різному позначалася на елементах онтологічного ядра феномену соціальної відповідальності. Вона визначала відмінний на різних історичних етапах економічний зміст для соціально відповідальної поведінки. До послідовності зміни соціофілософського змісту соціально відповідальної поведінки (почергово як послуху, підзвітності, надійності, взаємності) у розділі поставлені відповідно такі моделі соціально відповідальної економічної поведінки: пристосування й аскетичність, збагачення і справедливий розподіл багатства, практичність і похідне від неї стале споживання, рецепрокрність.

Різна економічна суб'єктність наповнювала також різним економічним змістом сутність інстанції, предмета і норм соціальної відповідальності. Однак специфіка економічної суб'єктності не позначалася на зміні характеру відносин суб'єкта та інстанції соціальної відповідальності, оскільки функціональні ролі останніх під впливом цієї галузевої специфіки природньо не змінювалися. Мінявся специфічний економічний зміст суб'єкта та інстанції соціальної відповідальності, але не зміст їхніх відносин як відносин підпорядкування, пізнання, творіння, еквівалентності.

У дорациональну епоху економічна суб'єктність розчинялась у ширшому контексті буття. Формування політекономічного вчення ініціювало становлення економічної парадигми соціальної відповідальності. Індивід став сформованим економічним суб'єктом, який, попри це, був керований і контрольований суспільними настановами. Утилітарний етап – час усвідомлення самоактивним економічним суб'єктом первинності своїх потреб. Суспільні спільноти (в тому числі держава), роль яких була визначальною на попередніх етапах, втратили свою самоцінність і перетворилися на інструменти утилітарного задоволення потреб індивідуального суб'єкта (соціальна держава тощо).

Відповідно спершу інстанція не мала жодної економічної специфіки та існувала як даність для суб'єкта (рід, поліс, церква). Виникнення економічного суб'єкта в політекономічну епоху зумовило економізацію й одночасну дуалізацію форми існування інстанції. З одного боку економічний суб'єкт, ще недостатньо емансипований, підкорявся інстанції-ринку як втіленню досконалого економічного порядку. З іншого, – громадянська держава як інстанція інкорпорувала ринок і перетворила його на частину загального соціального устрою. Подальші загострення внутрішніх протиріч інстанцій (ринку та держави) супроводжувалися остаточною емансипацією економічного суб'єкта-індивіда, який проголосив власні потреби первинними. А ринок та держава як моделі економічної організації в різноманітних комбінаціях перетворилися на елементи інструментарію суб'єкта, поруч із профспілками, кооперативами тощо.

З огляду на таку трансформацію змінювався й економічний предмет соціальної відповідальності. Спершу ним виступало забезпечення переважно життєвих потреб та ієрархізованого статус-кво. Пізніше економічним предметом соціальної відповідальності проголошено джерела та способи збагачення, а також соціальну справедливість. В утилітарний період він втілювався у гарантуванні сталості розвитку. Цей період визначений найбільшим розквітом ідеології екологізації економічної діяльності.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. розпочався вікіномічний етап. Він характеризується посиленням впливом в економічному дискурсі неінституціонального напрямку. Згідно з ним економічна дійсність постає множиною трансакцій. З ініціативи суб'єктів реанімуються соціальні інститути як суб'єкти соціальної відповідальності, проте не обов'язково і не виключно як суб'єкти-інстанції. Поряд із індивідуальним суб'єктом формується і закріплюється функціональна соціально-економічна значущість трьох інституційних спільнот – публічної влади, ринку, громадянського суспільства. Вони не протистоять ні один одному, ні індивіду (як у попередні періоди), а постають вимірами економічної свідомості й діяльності індивідуального суб'єкта.

Для позначення специфічно економічного змісту соціально відповідальної поведінки цього етапу у розділі обґрунтовано використання поведінкового стереотипу реципрокності. Реципрокність інституціоналізована контрактами як новими економічними нормами соціальної відповідальності. Принципове значення на цьому етапі має конвенціональність і відкритість вибору інстанції. Допускається існування кількох взаємокоординованих інстанцій з визначеними ареалами впливу – економічна інстанція стає «розсіяною». Як предмет соціальної відповідальності вікіномічний етап фіксує широке коло питань, пов'язаних із функціонуванням соціального капіталу. Подальший хід цього дослідження детермінований саме таким економічним тлумаченням і структурою соціоекономічного феномену соціальної відповідальності.

У розділі також викладено закономірності формування сучасного економічного змісту соціальної відповідальності, які утворюють об'єктивний взаємозв'язок між соціальними та соціофілософськими і строго економічними ознаками цього феномену сучасності. Його бінарна сутність визначає дві групи таких закономірностей: закономірності формування реципрокної поведінки та закономірності формування відносин еквівалентності в системі соціальної відповідальності. Закономірностями першої групи визначено характерні риси економічного суб'єкта соціальної відповідальності: обмежену раціональність, складний утилітаризм, емпатію. Кожна з цих закономірностей узгоджується з визначеною закономірністю другої групи, відповідно – зі спеціалізацією функцій з огляду на ризик, меритократією та взаємозалежністю суб'єктів.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Сочинения: в 4 т. / пер. и ред. А.И. Доватура. М.: Мысль, 1983. Т. 4. С. 376–644.
2. *Барсукова С.Ю.* Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика. Социологические исследования. 2004. № 9. С. 20–29.
3. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. М.: Мысль, 1999. 956 с.
4. *Бентам И.* Введение в основание нравственности и законодательства. М.: РОССПЭН, 1998. 415 с.
5. *Бергсон А.* Творческая эволюция / Пер. с фр. В. Флеровой. М.: Канон-пресс-Ц, 2001. 384 с. (Канон философии).
6. *Бернштейн Э.* Условия возможности социализма и задачи социал-демократии. СПб.: Изд. В. Врублевского, 1906. 240 с.
7. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Междунар. отношения, 1999. 256 с.
8. *Блаженный Августин*. Сповідь. Київ, 1994. 224 с.
9. *Брунер К.* Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества. THESIS. 1993. Т. 1. Вып. 3. С. 51–72.
10. *Бурдые П.* Формы капитала. Экономическая социология. 2002. Т. 3. № 5. С. 60–75.
11. *Вебер М.* Избранное: протестантская этика и дух капитализма / сост. Ю.Н. Давыдов, пер. М.И. Левина; 2-е изд., доп., перераб. М.: РОССПЭН, 2006. 651 с.
12. *Вебер М.* Основные социологические понятия / Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. М., 1996. С. 455–491.
13. *Вейлз К.* Первобытное общество и его хозяйство / Пер. А. Мейер. СПб.: Издание П.П. Сойкина, 1914. С. 14–23.
14. *Вильямсон О.* Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів / Пер. з англ. А. Олійник. Київ: АртЕк, 2001. 472 с.
15. *Гнедаш О.* Мерітократія – образ майбутнього України. Українська правда. 27.05.2011 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/05/27/6188243/> (дата звернення: 14.12.2017).
16. *Гоббс Т.* Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М.: Мысль, 1964. С. 324–326.
17. *Гришнова О.А.* Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2011. № 1. С. 39–46. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2011.01.039>
18. *Грядунова Л.И.* Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма. Київ: Вища школа, 1979. С. 24.
19. Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды «Наше общее будущее» / ООН, Генеральная Ассамблея [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/gu/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення: 21.12.2017).

20. *Звонар В.П.* Економічна парадигма соціальної відповідальності: розвиток та сучасність. Соціально-трудові відносини: теорія та практика: зб. наук. пр. 2013. № 2 (6). С. 77–83.

21. *Звонар В.П.* Економічна поведінка в структурі феномена соціальної відповідальності. Актуальні проблеми економіки. 2016. № 8 (182). С. 383–391.

22. *Звонар В.П.* Економічна система соціальної відповідальності: функціонально-територіальні особливості. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1. С. 19–30. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.019>

23. *Звонар В.П.* Економічна феноменологія соціальної відповідальності у контексті модернізації суспільства. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (кол. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2012. С. 69–108.

24. *Звонар В.П.* Економічна феноменологія соціальної відповідальності у сфері праці. Демографія та соціальна економіка. 2012. № 1 (17). С. 60–69. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2012.01.060>

25. *Звонар В.П.* Закономірності формування соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену. Ефективна економіка. 2016. № 4 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4911> (дата звернення: 19.12.2017).

26. *Звонар В.П.* Логіка дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену. Економіка України. 2015. № 5. С. 4–16.

27. *Звонар В.П.* Соціальна відповідальність: еволюція системної парадигми. Формування ринкової економіки: спец. вип.: у 2 т. 2012. Т. 1. С. 461–470.

28. *Звонар В.П.* Теоретичні основи реалізації соціальної відповідальності як модернізаційного фактора. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (кол. наук.-аналіт. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України. Київ, 2012. С. 109–149.

29. *Звонар В.П.* Формування онтологічної основи економічного дослідження феномена соціальної відповідальності. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Вип. 8 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/8-2015/03.pdf> (дата звернення: 07.12.2017).

30. *Зильберфарб И.И.* Творческий путь Шарля Фурье / Французский ежегодник, 1958. М.: Наука, 1959. С. 295–334.

31. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория / Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова / А.А. Аузан (общ. ред.). М.: Инфра-М, 2006. 415 с.

32. *Кабан П.* Історія, сьогодення та перспективи розвитку стандартизації, метрології та сертифікації в Україні. Вимірювальна техніка та метрологія. 2000. № 57. С. 101–107.

33. *Кант И.* Основы метафизики нравственности: соч. в 6 т. Т. 4. М.: Мысль, 1965. 672 с.
34. *Кант И.* Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. СПб.: Наука, 1995. 528 с.
35. *Капелюшников Р.И.* Право собственности (очерк современной теории). Отечественные записки. 2004. № 6. С. 20.
36. *Карпухин С.В.* Социальная ответственность как философская проблема: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. СПб., 2001. 39 с.
37. *Ключевский В.О.* История сословий в России: Полный курс лекций. Минск: Харвест, 2004. 208 с.
38. *Колот А.М.* Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: моногр. 2-ге вид., без зм. Київ: КНЕУ, 2008. С. 13–14.
39. Конституция экономической политики. Расчет согласия. Границы свободы / Д. Бьюкенен; ред. Р.М. Нуреев; пер.: Ю.Н. Парамонов, А.А. Соловьева; Московско-Парижский Банк; Фонд экономической инициативы; Центр исследований постиндустриального общества. М.: Таурус Альфа, 1997. 560 с.
40. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий. Общественные науки и современность. 2001. № 3. С. 122–139.
41. *Лахина А.П.* Социальная ответственность в системе управления социально-экономической деятельностью корпорации: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05. М., 2009. 22 с.
42. *Лиска О.Г.* Система відповідальності у місцевому самоврядуванні. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2010. № 43. С. 75–82.
43. *М'ясникова Н.О.* Відповідальність у сучасних соціальних практиках: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03. Харків, 2008. 20 с.
44. *Майер Т.* Демократический социализм — социальная демократия: Введение. М.: Республика, 1993. 173 с.
45. *Макарова М.Н.* «Конец труда»: миф и реальность постиндустриализма. Экономическая социология. 2007. Т. 8, № 1. С. 45–52.
46. *Маркузе Г.* Одновимірна Людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ: Либідь, 1996. С. 87–134.
47. *Масюк О.* Міфологеми соціального партнерства. Політичний менеджмент. 2008. № 8. С. 101–109.
48. *Найт Ф.* Риск, неопределенность и прибыль. М.: Дело, 2003. С. 258–259.
49. *Олейник А.Н.* Институт плана и институт рынка. Вопросы экономики. 1999. № 4. С. 132–148.
50. *Осокіна Ю.С.* Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2007. 17 с.

51. *Парамонова И.М.* Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (системный анализ): дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. СПб., 2001. 126 с.
52. *Плахотный А.Ф.* Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы). Харків, 1972. С. 64.
53. *Подшивалов В.Н.* Социальная ответственность личности: философско-антропологический аспект: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. Екатеринбург, 2009. 196 с.
54. Постсоветский институционализм / под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. Донецк: Каштан, 2005. С. 339.
55. *Радаев В.В.* Экономическая борьба и социальные связи: структура конкурентных отношений в новом российском ритейле. Экономическая социология. 2009. Т. 10, № 1. С. 19–56.
56. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. Глава V. О заработной плате [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gumfak.ru/econom_html/ricardo/ricardo05.shtml (дата звернення: 18.12.2017).
57. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре. Трактаты. М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. С. 207–212.
58. *Савченко І.Г., Радченко О.В.* Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі: моногр. Харків: ХНУВС, 2008. 200 с.
59. *Саймон Г.* Рациональность как процесс и продукт мышления. THESIS. 1993. Вып. 3. С. 16–38.
60. *Сартр Ж.П.* Экзистенциализм – это гуманизм / Сумерки богов. М.: Политиздат, 1990. С. 319–344.
61. *Скотний П.В.* Креативи методологічного індивідуалізму в перспективах сучасної економічної теорії. Науковий вісник НЛТУ України. 2010. Вип. 20.7 С. 109–117.
62. *Смирнова Е.Э., Курлов В.Ф., Матюшкина М.Д.* Социальная норма и возможности ее измерения. Социологические исследования. 1999. № 1. С. 97–101.
63. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: моногр. / А.М. Колот, О.А. Грішнова та ін.; за ред. А.М. Колота. Київ: КНЕУ, 2012. 501 с.
64. *Тамбовцев В.Л.* Институциональный рынок как механизм институциональных изменений. Общественные науки и современность. 2001. № 5. С. 25–38.
65. *Чепульченко Т.О.* Соціальна відповідальність: поняття та сутність. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. Київ: Політехніка, 2010. № 1 (5). 142 с.
66. *Шмитт К.* Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса: смысл и фiasco одного политического символа; пер. с нем. Д.В. Кузницын. СПб.: Владимир Даль, 2006. 299 с.

67. *Этциони А.* Новое золотое правило. Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. М.: Academia, 1999. С. 312–334.
68. *Янг М.* Возвышение меритократии. Утопия и утопическое сознание. М.: Прогресс, 1991. 241 с.
69. *Baudrillard J.* In the Shadow of the Silent Majorities or the End of the Social, and Other Essays. N.Y.: Semiotext (e), 1983. 128 p.
70. *Becker M.C.* Organizational Routines: a Review of the Literature. *Industrial and Corporate Change*. 2004. V. 13, No. 4. P. 643–677.
71. *Bowen H.R.* Social Responsibilities of the Businessman. N.Y.: Harper & Brothers, 1953. 276 p.
72. *Bromley D.W.* Economic Interests and Institutions: The Conceptual Foundations of Public Policy. N.Y., Oxford: Basil Blackwell, 1989. 274 p.
73. *Carroll A.B.* The Pyramid of Corporate Social Responsibility: toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*. July-August, 1991. P. 39–48.
74. *Commons J.R.* Institutional Economics. *The American Economic Review*. 1936. V. 26, No. 1. P. 237–249.
75. Communitarianism. *The Cambridge Dictionary of Sociology* / ed. Bryan S. Turner. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 81–83.
76. *Daal Jan Van.* From Utilitarianism to Hedonism: Gossen, Jevons And Walras. *Journal of the History of Economic Thought*. 1996. V. 18, Iss. 02. P. 271–286.
77. *Espin-Andersen G.* Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton (NJ, USA): Princeton University Press, 1998. P. 32.
78. *Etzioni A.* The New Normal. *Sociological Forum*. 2011. V. 26, No. 4 Dec. P. 779–789.
79. *Farquhar M.* Definitions of quality of life: a taxonomy. *Journal of Advanced Nursing*. 1995. V. 22, Iss. 3. P. 502–508.
80. *Granovetter M.* Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*. 1985. V. 91. P. 481–510.
81. Homo institutus — Человек институциональный: коллективная монография / под ред. проф. О.В. Иншакова. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. С. 84.
82. *Jonas H.* Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik fuer die technologische Zivilisation. Fr/M., 1979. 496 p.
83. *Schlag P.* Nudge, Choice Architecture and Libertarian Paternalism. *Michigan Law Review*. 2009. V. 108. P. 913–924.
84. *Tapscott D., Williams A.* Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything. Portfolio Trade; Expanded edition, 2010. 368 p.
85. The Gospel According to Andrew: Carnegie's Hymn to Wealth / History Matters: The U.S. Survey Course on the Web [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historymatters.gmu.edu/d/5767/> (дата звернення: 19.12.2017).

86. The Vikings' Guide to Good Business. Excerpts from the King's mirror. Reykjavik: Gudrun, 1997. 77 p.

87. UNDP Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development / UNDP. 2010. P. 2.

88. United States Declaration of Independence: A Transcription / U.S. National Archives and Records Administration [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html (дата звернення: 19.12.2017).

89. *Veblen T.* The Theory of Leisure Class. Economy of Institutions. N.Y., 1899. 400 p.

90. *Zvonar V.P.* Regularities and principles of social responsibility formation in labor relations. Демографія та соціальна економіка. 2014. № 2. С. 155–163. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.155>

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

2.1. Роль держави у процесі імплементації принципів соціальної відповідальності

У системі розподілу соціальної відповідальності державу треба розглядати як один з інститутів, що забезпечує управління та безпеку суспільства. Сутність соціальної відповідальності держави впливає з її основного призначення: захист спільного громадського інтересу від внутрішніх та зовнішніх загроз. Держава як втілення загальної (спільної) волі суспільства, а не волі окремих груп, має узгодити та примирити інтереси різних складових суспільства. Залежно від панівної ідеології держава використовує різні форми та засоби впливу на життя суспільства.

Держава як соціально-політичний інститут суспільства володіє монополією правом на нормування (законодавча влада) та регулювання (виконавча влада) суспільних відносин, на розв'язання соціальних конфліктів (судова влада). Загальна схема здійснення відповідальності держави перед суспільством полягає у «складанні» угоди між суспільством, яке представляє парламент, та державою, тобто виконавчою владою. Законодавство, яке ухвалює парламент, і є сутністю цієї угоди. Основні соціальні зобов'язання та сфери соціальної відповідальності держави, як правило, визначені в основоположному законі – Конституції країни, а також в інших законах. Соціальна відповідальність держави більшості сучасних розвинених країн полягає у тому, що вона виконує низку соціальних функцій: забезпечує стабільність та соціальний порядок; здійснює регулювання ринку з метою досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю; коригує процеси поляризації суспільства, протидіє надмірній нерівності у доходах, здійснює соціально орієнтований розподіл ресурсів; визначає основні соціальні стандарти та гарантії у сфері доходів, забезпечує комплекс гарантій у сферах освіти та охорони здоров'я; надає суспільні блага (національна оборона, охорона громадського порядку).

Таким чином, діяльність держави як соціального інституту визначена:

- розробленням та застосуванням комплексу соціальних і правових норм, які регулюють поведінку різних спільнот та осіб;

- інтеграцією інститутів у соціально-політичну, ідеологічну та ціннісну структуру суспільства;
- створенням матеріальних засобів та умов, здатних забезпечити життєдіяльність усіх структур суспільства;
- створенням основ стійких зв'язків та відносин у рамках соціальної організації суспільства.

Спільні риси сфер соціальної відповідальності різних держав очевидні, однак існують кілька типів суспільного устрою. Вони визначають особливості призначення та ролі держави і обумовлюють використання певних форм впливу і формату розподілу соціальної відповідальності у суспільстві. Серед них найчастіше вирізняють три: 1) ліберально-демократичний, що характеризується найменшим обсягом прямої соціальної відповідальності держави; 2) соціал-демократичний, з найбільшим обсягом соціальних зобов'язань; 3) солідарно-консервативний, з поділом відповідальності між державою та роботодавцем.

У *ліберально-демократичній* моделі основне завдання держави – забезпечення прав і свобод громадян. У цій моделі особистість виокремлюється із суспільства та держави, а основна увага приділена створенню інституціональних та інших гарантій для індивідуальної свободи, протидії будь-якому пригнобленню владою особистості. В економічному сенсі у сучасному лібералізмі визнано недоторканість приватної власності, свободу торгівлі та підприємництва. Ліберально-демократичні концепції допускають лише «обмежену» державу – державу «нічного сторожа», укорінюється ідея про мінімальне втручання у життя людей. Фінансування соціальних програм здійснюється переважно за рахунок приватних коштів і приватного страхування. При цьому завданням держави є стимулювання зростання особистих доходів громадян. Така модель використовується в США і Великій Британії. Ліберально-демократична концепція, напевно, є найвпливовішою у сучасному світі, але саме її останнім часом активно критикують через слабку участь держави, надмірну соціальну нерівність та гіпертрофовані акценти щодо захисту меншин.

Завданням держави у країнах *соціал-демократичної* (скандинавської) моделі є забезпечення рівності у суспільстві та гідних умов існування кожному члену суспільства. Влада контролює рівень доходів населення. У цій моделі держава бере на себе повну відповідальність за надання громадянам широкого кола гарантій, пільг, соціальної підтримки, при цьому встановлює високі податкові ставки та широко субсидіює сферу соціальних послуг. Держава відповідає за функціонування різних соціальних служб. Соціальна політика будується на переважно універсальних принципах з високим рівнем та загальною доступністю засобів соціальної підтримки, включаючи переважно безкоштовну освіту та охорону здоров'я.

Разом з тим, скандинавська модель характеризується високим податковим тиском на підприємництво та населення, що істотно знижує її привабливість, а надмірна «зрівнялівка» в оплаті праці пригнічує трудову активність населення.

У *солідарно-консервативній* (корпоративній) моделі відповідальність за соціальне благополуччя громадян розділена між державою та роботодавцем: акцентована зайнятість, а не перерозподіл. Визначальну роль у соціальному захисті відіграє страхування працюючих від втрати доходу через безробіття, непрацездатність або звільнення. Система згладжує доходи особи протягом життя. Як внески, так і виплати залежать від заробітків, більшість програм фінансують та спільно регулюють профспілки та роботодавці.

Сьогодні в Європі формується загальноєвропейська модель соціальної політики, яка прагне поєднати принципи економічної ефективності та соціальної справедливості, збалансовану соціальну політику щодо розподілу соціальної відповідальності у суспільстві. У ЄС здійснюються спроби розробити єдині соціальні стандарти у сфері соціального захисту, тобто уніфіковані схеми соціального захисту, права та привілеї.

Європейська стратегія розвитку раніше передбачала два основних компоненти: економічне зростання та соціальну згуртованість на основі справедливого розподілу суспільного багатства. Пізніше європейську соціальну модель доповнено вимогами щодо охорони довкілля та формування нової свідомості у громадян об'єднаної Європи. Загальні фундаментальні цінності європейської соціальної моделі сформулював Комісар Єврокомісії у справах зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей В. Шпидла (*V. Spidla*): «Прихильність до демократії, відмова від будь-яких форм дискримінації, всеохопний доступ до освіти, якісна та доступна охорона здоров'я, гендерна рівність, солідарність та справедливість, визнання ролі соціальних партнерів і соціального діалогу» [119]. Ці базові цінності мають поділяти всі держави ЄС, незалежно від національних особливостей та соціальних моделей. Особливо актуальністю для функції та відповідальності сучасних держав набуває міждержавне співробітництво задля забезпечення прав та свобод людини, розв'язання загальнолюдських проблем виживання цивілізації в цілому, тобто збереження екологічної та демографічної рівноваги, воєнні та ресурсні проблеми.

Попри суттєві відмінності згаданих соціальних моделей, усі вони базуються на демократичній формі устрою або демократичному режимі, визначеному визнанням народу у якості джерела влади, його правом брати участь у державних та суспільних справах, наявності у громадян широких політичних прав і свобод.

Як свідчить світовий досвід, демократичні держави найкраще забезпечують умови соціальної активності громадян, соціальних груп, спільнот. У таких державах виконання соціальної функції є пріоритетним. Тут створюється сприятливий простір для реалізації суспільних можливостей, гарантовані конструктивна взаємодія соціальних груп, справедливий та ефективний розподіл соціальної відповідальності.

Демократична держава соціально відповідальна за адекватне закріплення у законодавстві того обсягу соціальних зобов'язань, який відповідає рівню розвитку, досягнутому на даному етапі, за створення системи гарантій, що забезпечують права громадян, за функціонування державних механізмів із відновлення порушеного права та застосування санкцій щодо осіб, які винні у порушенні обов'язків.

Механізми реалізації соціальної відповідальності держави. Виконання соціальних зобов'язань держави тісно пов'язано із державною політикою доходів і здійснюється через систему їх перерозподілу через державний бюджет шляхом диференційованого оподаткування різних груп отримувачів доходу та здійснення видатків на соціальні цілі, у тому числі – соціальні виплати вразливим верствам населення. В Україні частка видатків соціального спрямування у Зведеному бюджеті перевищує 60 %.

Як правило, нарощування соціальних видатків понад податкові надходження призводить до зростання бюджетного дефіциту та інфляції, що справляє негативний вплив на економіку. Таким чином, держава має регулювати доходи, підтримуючи певний баланс між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Методи регулювання доходів в умовах ринкової економіки можуть бути різними, але перевагу частіше надають методам добровільної згоди роботодавців та працівників за участі уряду. Але це не виключає застосування адміністративних заходів державного контролю, наприклад, установлення обмежень максимальної заробітної плати. Найбільш ефективним засобом державного регулювання заробітної плати у країнах із ринковою економікою є визначення гарантованого мінімуму. Саме виходячи з мінімальних розмірів оплати праці відбуваються перемови між керівниками компаній і профспілками про укладання колективних угод на різних рівнях: від підприємства до галузі.

Державні соціальні гарантії – нормативи, що гарантують населенню визнаний суспільством рівень споживання, тобто забезпечують мінімальний стандарт рівня життя відповідно до можливостей економіки. Для реалізації соціальних зобов'язань держава створює та контролює діяльність певних інститутів: державного соціального страхування, системи соціальної підтримки, надання соціальних послуг.

Схему основних соціальних стандартів та гарантій, що діють в Україні, ілюструє рис. 2.1.

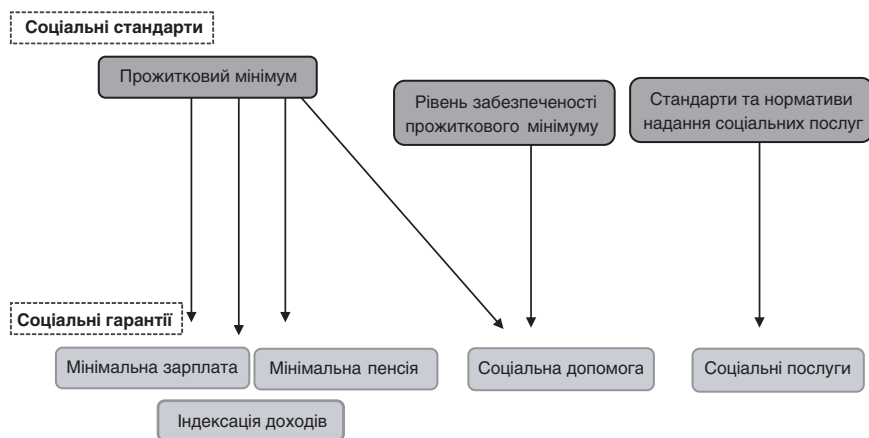

Рис. 2.1. Основні соціальні стандарти та гарантії

Джерело: побудовано О.В. Макаровою.

Основним соціальним стандартом є прожитковий мінімум (ПМ): вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [49].

В Україні розмір державної соціальної допомоги установлений з урахуванням рівня забезпечення ПМ, що встановлюється Законом України «Про Державний бюджет України» на відповідний рік.

До соціальних гарантій належать: мінімальні розміри оплати праці (мінімальна заробітна плата), доходів громадян (індексація доходів), пенсійного забезпечення (мінімальна пенсія), соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, установлені законами та іншими нормативно-правовими актами.

Мінімальна заробітна плата (МЗП) — законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, а також погодинну норму праці (обсяг робіт). Розмір МЗП установлюють і переглядають відповідно до статей 9 і 10 Закону України «Про оплату праці» [47], він не може бути нижчим від розміру ПМ для працездатних осіб.

Мінімальна пенсія за віком установлена у розмірі одного ПМ для осіб, які втратили працездатність, за наявності необхідного страхового стажу.

Індексація грошових доходів населення за своєю суттю є соціальною гарантією, яка реалізується за допомогою механізму підвищення грошових доходів населення, що дає можливість частково або повністю відшкодовувати подорожчання споживчих товарів і послуг.

Виклики для України. На сьогоднішній день Україна все ще перебуває на етапі нестабільної моделі суспільного устрою та розподілу соціальної відповідальності. Функціонування соціальної політики відбувається у складних соціально-демографічних, економічних, політичних умовах. Попри декларовані соціальні зобов'язання держави, їх обсяг доводиться постійно скорочувати, а відповідальність перерозподіляти на інші рівні – місцевий, корпоративний та дедалі частіше – на рівень індивіду. Погано працюють соціальні ліфти: багато громадян не можуть у повній мірі реалізувати свої професійні знання, знайти гідну роботу. Недостатньо реалізується потенціал людей, які мають менші, ніж інші, здібності або обмежені фізичні можливості працювати, кому важко долучитись до стандартних умов праці та трудових відносин. У суспільстві існує надмірна нерівність у доходах і у доступі до ресурсів та суспільних благ. Певний ступінь диференціації є природнім для зрілої ринкової економіки, проте надмірний розрив сприймається як несправедливість і слугує джерелом соціальної напруженості. Незважаючи на низку реформ, здійснених у сферах охорони здоров'я та освіти, доступність та якість послуг не забезпечуються належним чином.

Значні виклики пов'язані із кризою еліт українського суспільства та недостатньою розвиненістю демократичних структур. Попри існування в Україні зовнішніх атрибутів демократії, їй ще не вдалося перейти до моделі реальної демократії. За Глобальним індексом демократії¹, що розраховує дослідницька кампанія *The Economist Intelligence Unit* (аналітичний підрозділ британського журналу *Economist*), Україна посідає лише 86 позицію у рейтингу (2016 рік) [82] і належить до країн «гібридного режиму»². Найбільш проблемні аспекти демократії в Україні полягають у низькій політичній культурі та неефективності діяльності уряду.

Створення демократичних інституцій не означає автоматичного встановлення демократії: «демократія – це не лише інституції, а й набір певних ідеалів, вона породжує особливо високі очікування. Тобто ціна лицемірства набагато вища, коли йдеться про сприяння розвитку демо-

---

¹ Для складання класифікації враховано 60 різних показників, згрупованих за п'ятьма категоріями: вибори та плюралізм; громадянські свободи; діяльність уряду; політична ангажованість населення; політична культура.

² *Гібридні режими* – країни, де на виборах регулярно виникають невідповідності, які не дають їм змоги бути справедливими і вільними. У цих країнах зазвичай діють уряди, які справляють тиск на політичних опонентів і незалежні судові органи, характерні також переслідування журналістів та тиск на ЗМІ, анемія верховенства закону, слабка розвиненість політичної культури [81].

кратії: якщо виникає надто великий розрив між риторикою і реальністю, легітимність процесів сприяння розвитку демократії опиняється під питанням. Можливо саме це і відбувається останніми роками» [19, с. 535].

Отже, Україні ще належить здолати довгий шлях до побудови реальної демократії як основи соціальної моделі європейського зразка. Провідним принципом сучасної соціальної політики в Україні має стати активна регулятивна роль держави за поступового налагодження міжінституціональної взаємодії у вирішенні соціальних проблем із подальшим перерозподілом функцій у реалізації соціальної політики «на користь» інститутів громадянського суспільства.

З таким перерозподілом тісно пов'язаний процес переходу від традиційної державної політики соціальних виплат (базованої на перерозподілі фінансових засобів з метою підтримки різних верств) до стратегій стимулювання економічної активності та розвитку соціальних послуг для населення. У контексті переходу від соціального забезпечення до активної соціальної політики дедалі більшої ваги набуватиме взаємодія її об'єктів і суб'єктів. Інституціональною основою громадянського суспільства є саме об'єднання громадян на засадах співробітництва, самоорганізації й ініціативи. Мірою становлення і розвитку громадянського суспільства, його здатності і готовності підтримувати процеси соціальної та економічної модернізації в Україні, є принцип партнерства – поєднання зусиль держави і громадянського суспільства, а також соціально спрямованої діяльності бізнесу у формуванні й реалізації соціальної політики, який має посісти центральне місце. Для переходу до соціальної ринкової економіки та нової моделі соціальної політики необхідний поетапний відхід держави від виконання тих функцій, які можуть бути краще реалізовані без її участі на базі формування адекватних умов і механізмів розширення й розвитку недержавного сектору, відмова від надмірно централізованої системи ухвалення рішень, підвищення відповідальності регіонів за вирішення соціальних проблем.

В основі соціальної політики має бути прагнення до балансу між особистою відповідальністю громадян за власне життя і здоров'я, соціально-економічне становище та саморозвиток і відповідальністю держави й суспільства за рівень життя громадян, надання можливостей для самореалізації та розвитку.

Оскільки право індивіду на самореалізацію не завжди може бути забезпечено винятково його власними зусиллями, то завданням держави має бути створення і реалізація системи гарантій для тих, хто через об'єктивні причини опинився у складному становищі чи не може потурбуватися про себе, та створення передумов для максимальної реалізації потенціалу кожної особи, сім'ї, соціальної групи. Набір звичних засобів

соціальної політики, переважно пов'язаних із соціальним захистом вразливих верств населення, має доповнюватися застосуванням сучасних соціальних технологій, спрямованих на включення переважної більшості населення до активної діяльності, що відкриває доступ до забезпечення власних потреб принаймні на мінімальному рівні. При цьому дані соціальні технології й практики обов'язково передбачають елементи самоорганізації населення та здійснюються за активної участі добровільних (громадських) організацій.

Значний ефект може дати також об'єднання зусиль влади, бізнесу і громадян щодо підтримки різних соціальних проєктів, фінансованих із двох джерел: місцевих або регіональних бюджетів і за рахунок благодійної та спонсорської допомоги, причому певну роль у здійсненні цих проєктів має відігравати ініціатива й добровільна допомога приватних осіб і членів громадських об'єднань. Надзвичайно актуальним у цьому контексті стає також упровадження соціальних технологій, що давали б змогу, з одного боку, визначити пріоритети соціальних ініціатив, з іншого – контролювати витрачання виділених коштів.

Одним із важливих аспектів налагодження міжінституціональної взаємодії у формуванні та реалізації соціальної політики є стимулювання й підтримка соціальних ініціатив бізнесу і, зокрема, його участі у фінансуванні соціальних проєктів. Суспільство і держава мають створити умови для залучення бізнесу до соціального партнерства на різних рівнях (місцевому, регіональному тощо).

Соціальна політика щодо вразливих верств населення має перейти від виключно виплатних форм допомоги до політики соціального залучення, соціальної адаптації, повноцінного включення до суспільного життя, повернення відчуття людської гідності. Для запровадження заходів щодо соціальної адаптації та виходу зі стану бідності необхідно розробити систему взаємодії інституцій, які будуть задіяні у процесі організації, безпосереднього надання послуг, організаційно-методичного забезпечення. Належна якість соціальних послуг має бути забезпечена шляхом створення конкурентного середовища на ринку їх надання, активного залучення недержавних інституцій, розвитку волонтерського руху, поширення кращих світових практик соціальної роботи. Ефективним інструментом реалізації політики соціальної підтримки є створення територіальних кластерів, що поєднують взаємодію різноманітних економічних, політичних та адміністративних інститутів, які на основі партнерства здатні ефективно розв'язувати найгостріші соціальні проблеми певної території.

Профілактика бідності, протидія її поширенню та виникненню анклавів застійної бідності є одним з основних пріоритетів державної со-

ціальної політики. Важливим напрямом соціальної політики має стати виховання відповідального ставлення до себе, свого життя, здоров'я, благополуччя та майбутнього дітей.

В умовах соціально-економічних та політичних перетворень в Україні найбільш незахищеними виявляються діти та підлітки, позбавлені батьківського піклування, особливо ті, які перебувають в інтернатних закладах.

З метою повноцінної інтеграції таких дітей у життя суспільства та розвитку їхньої соціальної активності необхідним є:

- отримання якісної освіти та трудових навичок;
- забезпечення можливості навчатися в звичайній школі, рівнятися у своїх знаннях на дітей, у яких є батьки;
- розвиток професійного навчання та можливість опанування професією в межах інтернатного закладу, що дасть змогу працевлаштування випускникам зазначених закладів;
- розвиток максимально наближених до сімейних форм виховання та способу життя в інтернатних установах; створення умов, наближених до домашніх; розвиток сімейних дитячих будинків, підтримка опікунських сімей;
- формування навичок та вмій, необхідних у побуті для ведення домашнього господарства;
- соціально-психологічна підготовка, формування навичок міжособистісного спілкування, колективної діяльності, організації самостійного життя, адаптації до свого соціального статусу;
- розвиток соціальної та особистісної мобільності, уміння оцінювати життєву ситуацію й обирати адекватні рішення;
- формування відповідальності за власне життя та здоров'я, навичок здорового способу життя;
- здійснення в суспільстві планомірної інформаційної і профілактичної роботи з неблагополучними сім'ями, надання допомоги у розв'язанні їхніх проблем;
- підвищення серед українців престижу всиновлення, прийняття сиріт на виховання в сім'ю;
- вирішення проблем житлового та майнового характеру, зокрема, забезпечення соціальним житлом після завершення їх перебування у відповідних закладах, обов'язкове працевлаштування.

Найбільшими ризиками щодо потрапляння сімей у стан нужденності є відсутність роботи або належної кваліфікації, втрата працездатності, важка хвороба (у тому числі алкогольна або наркотична залежність),

втрата майна або житла, неспроможність сім'ї повноцінно виконувати свої функції через поведінкові особливості (асоціальні прояви), значне навантаження через багатодітність.

Необхідно забезпечити для дітей із таких сімей умови для повноцінного розвитку та доступу до якісного виховання та освіти, гідних умов проживання, а для працездатних членів сімей – сприятливі умови для поєднання трудової діяльності з виконанням сімейних обов'язків.

Допомога проблемним сім'ям повинна мати комплексний характер, включаючи психологічну роботу, програми медико-соціальних послуг, профорієнтацію та визначення можливостей працевлаштування або навчання, програми навчання та перенавчання для отримання достатньої кваліфікації, програми участі у громадських роботах, працевлаштування.

Для багатодітних сімей потрібно передбачити спеціальні програми допомоги у розв'язанні житлових проблем, забезпеченні доступу дітей до послуг освіти, охорони здоров'я, відпочинку.

Для профілактики потрапляння сімей до стану нужденності, неблагополуччя та соціальної неспроможності дуже важливим є формування відчуття відповідального батьківства, а саме:

- залучення батька до активної участі у виконанні обов'язків, пов'язаних із дітьми, починаючи з періоду вагітності та підготовки до пологів, і далі – під час народження дитини, догляду за немовлям, вихованні;
- забезпечення уваги до молодих сімей з боку соціальних служб для раннього виявлення проблем та реагування на них.

Для впровадження заходів щодо соціальної адаптації та виходу зі стану бідності необхідно розробити систему взаємодії інституцій, які будуть задіяні у процесі організації, безпосереднього надання послуг, організаційно-методичного забезпечення.

Однією з можливих організаційних форм упровадження заходів щодо соціальної адаптації вразливих сімей, виходу їх зі стану бідності, шляхів повернення на ринок праці є Соціальний контракт або договір соціальної адаптації, який встановлює взаємні зобов'язання між отримувачами адресної соціальної допомоги та органом, уповноваженим надавати соціальну допомогу. Договір визначає, що кожна зі сторін має зробити для того, щоб змінити стан отримувачів соціальної допомоги шляхом активізації потенціалу сім'ї з метою поступового її переходу до самозабезпечення.

Така модель соціальної роботи передбачає розробку програми індивідуальної соціальної адаптації – плану дій обох сторін договору соціальної адаптації, розробленого в результаті співбесіди та аналізу причин ситуації, яка склалася в сім'ї, виявлення потенційних можливостей отримувача

чів допомоги. У ході реалізації програми соціальної адаптації фахівець із соціальної роботи має супроводжувати виконання контракту, контролювати ситуацію та забезпечувати корегування програми за необхідності.

Запропонована технологія є ринково орієнтованою, спрямованою на подолання соціального утримання та активізацію поведінки сімей щодо самостійного виходу із ситуації нужденності. Подібну технологію застосовують вже кілька десятків років у багатьох країнах світу. Варто відмітити, що вона досить успішно виконує завдання соціальної адаптації сімей та організації допомоги на якісно іншому рівні – не тільки матеріальної підтримки, а й соціального залучення.

Упровадження цієї моделі є логічним продовженням державної політики України щодо удосконалення системи соціальної допомоги. Результатом її мають стати посилення дієвості й адресності соціальної підтримки, сприяння формуванню у населення активної життєвої позиції щодо виходу зі стану нужденності; профілактика соціального відторгнення та протидія потраплянню сімей у кризовий стан.

Особливу підтримку держава має передбачати для осіб похилого віку, самотніх та непрацевдатних, які не можуть самостійно забезпечувати собі нормальні умови життя та потребують постійного догляду. Щодо таких осіб пріоритетними напрямами політики мають бути:

- підвищення якості та дієвості соціального обслуговування на дому; створення ринку соціально-побутових послуг за рахунок більшого залучення недержавних організацій;
- удосконалення мережі інтернатних установ для осіб похилого віку (у тому числі для важко хворих та з інвалідністю); забезпечення гідних стандартів обслуговування у таких закладах;
- розвиток волонтерського руху; залучення помічників для тих осіб похилого віку, чий діти через об'єктивні причини не можуть надати їм допомогу.

Політика щодо осіб з інвалідністю потребує перенесення акцентів із суто медичних та захисних заходів до політики їх соціальної інтеграції, забезпечення доступності середовища як основи свободи вибору, реалізації прав людини, гармонізації стосунків із суспільством.

Оскільки відсутність можливості брати участь у трудовому та соціальному житті є основним джерелом соціальної вразливості, то пріоритетом має бути усунення бар'єрів до зайнятості, забезпечення мобільності пересування, подолання стереотипів суспільного ставлення до осіб з обмеженими можливостями.

Політика зайнятості стосовно осіб з інвалідністю має базуватися на інтеграції у відкритий ринок праці за їхньою безпосередньою участю у

формуванні політики та ухваленні рішень. За неможливості інтеграції у відкритий ринок праці доцільно застосовувати форми підтримувальної занятості на спеціально створених робочих місцях або підприємствах.

Пріоритетні напрями соціальної підтримки осіб з інвалідністю:

- забезпечення безперешкодного доступу до інформації, об'єктів соціальної, транспортної та інженерної інфраструктури;
- створення умов для реалізації прав дітей з інвалідністю та інших осіб з обмеженими можливостями на освіту та працю;
- підтримка соціального партнерства громадських організацій осіб з інвалідністю з державними органами влади та органами місцевого самоврядування.

Беззаперечним пріоритетом державної політики має бути підтримка молоді. Саме молоді контингенти є найактивнішою групою населення, від потенціалу, здібностей та ціннісних орієнтацій якої залежить майбутнє суспільства. Молоді люди мають активно брати участь у соціальних змінах. Однак особлива соціальна вразливість молодих контингентів обумовлена відсутністю життєвого та трудового досвіду, майнових накопичень, складностями, пов'язаними із необхідністю вибору свого життєвого шляху та становленням особистості. Особливо складною є ситуація у молодих сім'ях, де ці проблеми поєднуються із виконанням сімейних та репродуктивних функцій. З метою забезпечення економічної самостійності та сприяння трудовій зайнятості молоді основними завданнями мають стати:

- формування та реалізація програм сприяння соціальній адаптації та підвищенню конкурентоспроможності молоді на ринку праці;
- удосконалення системи працевлаштування випускників закладів вищої освіти, які навчалися за держзамовленням;
- застосування економічних стимулів, що підвищують зацікавленість підприємств у наданні послуг із працевлаштування та прийому на роботу молоді;
- підтримка спеціалізованих організацій, що сприяють зайнятості, професійній орієнтації, професійній підготовці та перепідготовці молоді, у тому числі центрів тимчасової та сезонної зайнятості молоді, молодіжних бірж праці, студентських трудових загонів, молодіжних об'єднань тощо;
- розробка заходів зі стабілізації ситуації на ринку праці, посилення соціального захисту молодих працівників;
- удосконалення державних механізмів підтримки молодіжного підприємництва.

Отже, узагальнюючи характеристики ролі держави у розподілі соціальної відповідальності у суспільстві варто підкреслити, що ринкова система господарювання не здатна сама по собі підтримувати баланс між соціальною справедливістю та економічною ефективністю, а індивід не завжди може забезпечити право на самореалізацію власними зусиллями. Участь держави має бути реалізована у вирівнюванні стартових можливостей громадян шляхом перерозподілу частини суспільного продукту на користь соціально вразливих верств, законодавчо забезпечувати основні соціальні права та гарантії, спрямовувати зусилля на узгодження та примирення інтересів різних складових суспільства, здійснювати регульовані відносини між суб'єктами, які за своєю природою мають різні, іноді навіть суперечливі, інтереси. Особливо має активізуватися роль держави у системі розподілу соціальної відповідальності у кризові періоди, коли у суспільстві відбувається розбалансування економічного розвитку, посилюються регіональні диспропорції, зростають загрози соціальних протистоянь. Політика децентралізації за таких умов потребує виважених дій, які мають сприяти згуртованості суспільства, протидіяти формуванню сепаратистських настроїв та сприяти врегулюванню конфлікту на Донбасі.

2.2. Соціальна відповідальність на місцевому рівні

Соціальна відповідальність місцевих органів влади. Сучасне суспільство характеризується не лише швидкими темпами науково-технічного розвитку, а й зростанням соціальних запитів громадян, підвищенням вимог до професійних та етичних стандартів державного управління, охорони навколишнього середовища, якості взаємодії центральної та місцевої влади з громадянами. В Україні ці характеристики підсилюються розпочатою децентралізацією влади та реформою органів місцевого самоврядування. Тому існує потреба у формуванні певної концепції діяльності органів влади, що враховуватиме актуальні запити громадян та кращі управлінські практики. Такою концепцією є концепція соціальної відповідальності держави та місцевих органів влади. О.А. Грішнова (*O.A. Grishnova*) зазначає: «Становлення демократії, поширення її на соціально-економічне життя засобами соціально-політичних інститутів змушує органи державної влади та їх представників – посадовців брати на себе відповідальність за економічний розвиток, екологічну ситуацію, соціальний захист населення, за гідні умови життя громадян загалом» [60, с. 102].

Принцип соціальної відповідальності держави у загальних рисах полягає у тому, що держава відповідальна перед суспільством та людиною за те, що вона розпоряджається довіреними їй людськими, природними,

матеріальними та іншими ресурсами [67, с. 19]. Даний принцип є основоположним у контексті державного управління як на національному, так і на регіональному та місцевому рівнях.

Реалізація соціальної відповідальності на кожному рівні державного управління має певну специфіку. На високому рівні громадяни сприймають її переважно як певний абстрактний обов'язок держави, а на нижчих вона набуває рис очікування громадськістю конкретних кроків або дій від органів влади та державних службовців у ситуаціях, що склалися. Тому у новітніх умовах логіка соціальних перетворень вимагає реформування інституту місцевого самоврядування, представництва держави на місцях і адміністративно-територіального устрою. Саме на це спрямована нинішня реформа децентралізації влади. Водночас в Україні триває реформа державного управління, основні напрями якої були сформовані у Стратегії реформування державного управління України на 2016–2020 роки [10, с. 158].

У контексті політики децентралізації особливий інтерес викликає соціальна відповідальність місцевих органів влади. Під місцевими органами влади ми розуміємо: 1) місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади загальної компетенції; 2) територіальні органи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади – місцеві органи виконавчої влади спеціальної компетенції; 3) органи місцевого самоврядування, що обираються громадянами.

Місцеві органи влади виконують посередницьку функцію між центральною та регіональною владою і громадянином. Саме цим спричинена специфіка їхньої соціальної відповідальності: з одного боку, місцеві органи влади розробляють законодавчі акти, які повинні узгоджуватися з чинним законодавством і гарантувати соціальну справедливість на місцевому рівні, з іншого – вони значною мірою несуть відповідальність за наявність та функціонування інфраструктури населеного пункту, облаштування території, створення сприятливих умов для ведення бізнесу та наявність робочих місць, екологічний стан населеного пункту. Отже, соціальна відповідальність місцевих органів влади охоплює як якісну роботу щодо розробки та впровадження законодавчих актів, так і ефективне управління фінансовими, матеріальними і людськими ресурсами під час вирішення соціальних, економічних або екологічних проблем на місцевому рівні. Реалізація принципу соціальної відповідальності місцевих органів влади суттєво впливає на імідж органів влади загалом, оскільки за своїм статусом перші є достатньо наближеними до конкретного громадянина та його потреб, і саме завдяки їхній роботі у нього формується певна думка щодо функціонування державних структур. Дійсно, тісний контакт із громадянами є ще одним важливим фактором реалізації соціальної відповідальності місцевих органів влади. За умови наявності ре-

ального діалогу між місцевим органом влади та громадянами, у ході якого враховуються думки усіх сторін стосовно організації життя у громаді та вирішення актуальних для неї питань, варто констатувати, що місцевий орган влади виявляє і несе соціальну відповідальність [10, с. 159].

До системи управління органів місцевого самоврядування, у тому числі й муніципалітетів, можуть бути інтегровані вимоги міжнародних стандартів соціальної відповідальності, зокрема таких документів:

- Настанова глобальної ініціативи звітності (*Global Reporting Initiative, GRI*), що містить основні принципи нефінансової звітності з метою надання громадськості актуальної та коректної інформації про діяльність суб'єкта, забезпечення можливості порівняння показників діяльності між різними організаціями муніципального управління;
- Система стандартів AA 1000, спрямована на постійне удосконалення аудиту та звітності, яка сприяє органам місцевого самоврядування у визначенні зацікавлених у співпраці сторін;
- Міжнародний стандарт ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності», яким унормована соціальна відповідальність суб'єктів суспільного управління органів державної влади, розглянута у контексті ставлення влади до корпоративної та власної соціальної відповідальності, котра охоплює відповідальність перед суспільством, відповідальність за якість роботи і послуг, забезпечення достатнього рівня життя громадян, розвиток соціального партнерства та сталий суспільний розвиток;
- Міжнародний стандарт КСО-2008 «Соціальна відповідальність. Вимоги», яким встановлено вимоги щодо діяльності органу місцевого самоврядування у сфері права на працю та охорону праці, соціальних гарантій для персоналу, надання публічних послуг належної якості, охорони довкілля, ресурсозбереження, участі у соціальних заходах та підтримки ініціатив місцевої громади [28, с. 307–308].

Розробка політики соціальної відповідальності місцевих органів влади передбачає дотримання принципів підзвітності, прозорості, етичної поведінки, врахування інтересів зацікавлених сторін, дотримання правових норм, у тому числі міжнародних, дотримання прав людини.

Принцип підзвітності означає відповідальність перед громадою, в тому числі за заподіяння шкоди, усунення її наслідків і недопущення її надалі; оприлюднення результатів своєї діяльності у формі звітів, розміщення узагальненої інформації на веб-сайтах, підготовка публікацій тощо [20, с. 7]. Тобто, йдеться про відповідальність перед особами, які контролюють діяльність органів місцевого самоврядування та особами,

яких стосуються та на яких впливають рішення й діяльність цих органів. Підзвітність передбачає і контроль якості публічних послуг споживачами та іншими зацікавленими сторонами, для підвищення відповідальності муніципальних органів за результати рішень та діяльності і для сприяння реалізації запобіжних заходів з метою унеможливлення повторення потенційно шкідливих для суспільства, його членів, навколишнього середовища рішень [53, с. 287].

Принцип прозорості передбачає відкритість рішень і діяльності, готовність обмінюватись інформацією – зрозуміло, точно, своєчасно та в повному обсязі [20, с. 7]. Законодавство України (а саме Закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації») зобов'язує органи влади, у тому числі і місцеві, інформувати ЗМІ та громадян про свою діяльність. За відповідним запитом вони повинні надавати будь-яку інформацію, окрім інформації з обмеженим доступом. Також представникам громадськості гарантований доступ до засідань колегіальних органів влади.

Прозорість муніципалітетів та інших органів місцевого самоврядування поширюється і на державні закупівлі. В Україні за останні час у цій сфері спостерігався помітний прогрес: набув чинності Закон України «Про здійснення державних закупівель», спрямований на підвищення їх прозорості, та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації». Згідно з останнім представники громадських об'єднань можуть бути присутніми на засіданнях комітетів із конкурсних торгів (державних закупівлях) не лише під час проведення процедур розкриття пропозицій конкурсних торгів [20, с. 12].

Принцип етичності поведінки посадових осіб ґрунтується на нормах рівності, чесності та сумлінності. Муніципалітет або інший орган місцевого самоврядування повинен сформулювати свої принципи поведінки та організаційні цінності, затвердити відповідні кодекси чи правила етичної поведінки, забезпечувати їх дотримання працівниками та керівництвом. Крім того, у структурі органу місцевого самоврядування має бути створений спеціальний підрозділ для контролю за дотриманням етичних норм і для отримання звернень громадян щодо порушення посадовими особами цих норм [10, с. 160].

В Україні існують нормативні акти, що регулюють правила етичної поведінки державних службовців, зокрема Закон України «Про правила етичної поведінки» та наказ Головного управління державної служби України від 04.08.2010 № 214 «Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця». На рівні ЄС етичні кодекси для державних службовців розглядають як один із елементів боротьби з корупцією.

У травні 2000 року Кабінет Міністрів Ради Європи схвалив Рекомендацію європейським країнам «Про кодекси поведінки для державних службовців» щодо, зокрема, доцільності ухвалення національних кодексів поведінки, оскільки підвищення культури дотримання етичних принципів є важливим засобом запобігання корупції [20, с. 11].

Дотримання принципу врахування інтересів зацікавлених сторін свідчить про реагування місцевого органу влади на їхні потреби та очікування, повагу до позиції цих сторін у питаннях, що становлять інтерес, аналіз та роботу зі збалансування усіх відомих інтересів, заохочення громадськості до участі у розробці та реалізації рішень місцевих органів влади. Цей принцип відіграє провідну роль у реалізації соціальної відповідальності органів місцевого самоврядування, оскільки вони забезпечують якісне життя у громаді для усіх мешканців [10, с. 161].

Дотримання правових норм, у тому числі міжнародних, для місцевих органів влади означає відмову від безпідставного застосування влади, інформованість про норми закону та політику його неухильного дотримання; додержання міжнародних норм поведінки і права, особливо у випадках, коли національні правові норми не створені [20, с. 8].

Принцип дотримання прав людини є базовим у діяльності будь-якого органу влади, у тому числі і місцевого. Місцеві органи влади захищають права усіх членів громади без отримання вигоди, у їхній діяльності неприпустимі свавілля та дискримінація за будь-якою ознакою. Без дотримання прав людини неможливий нормальний розвиток громади, соціальний діалог між владою та громадянами, ефективне соціальне партнерство. Виявляючи соціальну відповідальність, органи місцевої влади, у тому числі й муніципалітети, повинні співпрацювати з організаціями громадянського суспільства у моніторингу прав людини на території, якою вони управляють [10].

Науковці виділяють такі головні аспекти соціальної відповідальності місцевих органів влади, зокрема муніципалітетів: 1) організаційне управління; 2) права людини; 3) відносини з клієнтами та громадою; 4) ділові практики; 5) трудові відносини; 6) охорона навколишнього середовища [20]. Кожний із даних аспектів охоплює коло принципів для муніципалітетів питань (табл. 2.1).

З огляду на викладене вище можна констатувати багатомірність і складність соціальної відповідальності органів місцевого самоврядування, у тому числі й муніципалітетів. Сучасні дослідження соціальної відповідальності місцевих органів влади доводять, що соціальна відповідальність повинна відобразитись у діяльності всіх суб'єктів влади, які здійснюють свої повноваження на місцевому рівні та охоплювати усі сфери їх компетенції. Упровадження принципів соціальної відповідальності

Таблиця 2.1

Аспекти соціальної відповідальності муніципалітетів

Аспект соціальної відповідальності муніципалітету	Коло питань, які охоплює аспект
Організаційне управління	Розробка місії та цінності організації, кодексів етичної поведінки, розробка і затвердження стратегії соціальної відповідальності, забезпечення реалізації принципів прозорості й підзвітності шляхом створення системи двосторонньої комунікації з громадськістю (сайт, сторінки в соціальних мережах, підготовка звітів, громадські слухання, власні ЗМІ, зустрічі з мешканцями, функціонування громадських приймалень), врахування принципу гендерної рівності, залучення національних меншин до керівних посад муніципалітетів, сприяння активності і ширшому залученню працівників муніципалітетів до формування і реалізації політики соціальної відповідальності, аналіз рішень й інформування громадськості про них і результати їх втілення (не тільки позитивних досягнень, а й помилок та ризиків, на які наражаються муніципалітети)
Права людини	Недопущення ухвалення рішень, які порушують права людини, включення критеріїв дотримання прав людини до системи державних закупівель, створення ефективного механізму задоволення скарг окремих осіб та організацій щодо порушення їхніх прав
Відносини з клієнтами та громадою	Адміністративні та комунальні послуги, що надають громаді муніципалітети і комунальні підприємства, доступні всім мешканцям, створення ефективної системи розгляду скарг на якість послуг, які надають муніципалітети та комунальні підприємства міста, розробка антикризового плану міста та програм підтримки громади у сфері освіти, спорту, культури, зайнятості, підтримки соціально незахищених членів громади (відповідно до результатів аналізу, очікувань громади та ресурсів міста)
Ділові практики	Протидія корупції, відповідальність у політичних процесах, просування соціальної відповідальності у сфері впливу, соціально відповідальна поведінка в стосунках з іншими організаціями, повага до прав власності
Трудові відносини	Винаймання та просування працівників, дисциплінарні процедури та процедури оскарження, переміщення та призначення працівників, припинення зайнятості, навчання та розвиток умінь, захист здоров'я, безпеки та виробничої гігієни, будь-яка політика та практика, що може вплинути на умови роботи, зокрема робочий час та відшкодування, визнання організації працівників та участь організацій як працівників, так і роботодавців у колективних спорах, соціальному діалозі та тристоронніх консультаціях для розгляду соціальних питань, пов'язаних із зайнятістю, забезпечення рівних можливостей та недопущення у трудовій практиці прямої або опосередкованої дискримінації за будь-якими ознаками

Закінчення таблиці 2.1

Аспект соціальної відповідальності муніципалітету	Коло питань, які охоплює аспект
Охорона навколишнього середовища	Стале використання ресурсів (упровадження енергоощадних технологій та ефективне використання матеріалів і води, програми збору та відправки на переробку паперу, батарейок, запровадження концепції «зеленого офісу»), утилізація (переробка) відходів (зменшення відходів, тобто зменшення використання ресурсів, повторне використання, повернення на переробку, утилізацію, наявність системи роздільного збирання сміття), пом'якшення впливу від зміни клімату (заходи із запобігання викидам парникового газу, врахування ризиків від зміни клімату під час планування використання землі, інфраструктурного проектування; планування і підтримка зусиль, спрямованих на зменшення вразливості від погодних умов, у тому числі повеней, сильних вітрів, посухи і дефіциту води або спеки), захист природного середовища і відновлення ареалів (розробка та реалізація стратегії збереження і сталого використання землі, води й екосистем, у тому числі планів реконструкції наявних або побудови нових міських споруд очищення стічних вод і програм збільшення площі заліснення території, використання відновлюваних і альтернативних джерел енергії)

Джерело: [20].

у роботу місцевих органів влади покликане підвищити ефективність та якість управління, реагування на потреби та запити членів територіальної громади, заходів соціального захисту та захисту навколишнього середовища. Проте, як уже зазначалось, більшість досліджень зосереджені на діяльності органів місцевого самоврядування, тоді як до органів місцевої влади в Україні належать і місцеві державні адміністрації та територіальні органи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, котрі як будь-які державні органи повинні бути соціально відповідальними у своїй роботі. Крім того, головним чином дослідники приділяють увагу реалізації соціальної відповідальності муніципалітетами, а особливості діяльності селищних та сільських органів самоврядування та специфіка селищних і сільських громад у контексті соціальної відповідальності розглядають недостатньо. Отже, зважаючи на високу актуальність проблематики соціальної відповідальності місцевих органів влади та наявність широкого кола невирішених питань стосовно реалізації соціальної відповідальності місцевими органами влади, існує необхідність створення єдиної концепції соціальної відповідальності, здатної охопити діяльність усіх органів влади будь-яких типів, що функціонують на місцевому рівні.

Якісне життя у громаді як зміст соціальної відповідальності місцевих органів влади. Варто наголосити, що основні постулати єдиної концепції соціальної відповідальності повинні виходити з мети діяльності місцевих органів влади, якою є забезпечення якісного суспільного життя у громаді. Безперечно, досягнення якісного суспільного життя у громаді неможливе без якісного виконання покладених на органи місцевої влади обов'язків. Таким чином, на нашу думку, соціальна відповідальність місцевих органів влади полягає у якісному виконанні покладених на них обов'язків у межах їхньої компетенції, а також додаткових ініціатив, необхідних для забезпечення якісного суспільного життя у громаді.

Якісне суспільне життя у громаді – це цілісний реальний процес функціонування та розвитку громади, за якого забезпечується високий ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб членів громади, досягається ефективна взаємодія суб'єктів, чия життєдіяльність реалізується в межах певної територіальної одиниці розташування громади. Якісне суспільне життя у громаді – це ядро концепції соціальної відповідальності місцевих органів влади [9]. Воно охоплює описані нижче компоненти.

1. Безпосередньо громаду як соціальну групу, що проживає на даній території, бере участь в економічній діяльності (у тому числі виробляє / споживає суспільний продукт, надає / споживає послуги, зокрема місцеві локальні блага, сплачує податки); соціальному (здійснює соціальний захист і надання соціальних послуг, благодійність, суспільно корисну діяльність), у суспільно-політичному (обирає, контролює, комунікує з місцевою владою), культурному житті, маючи на меті формування соціально комфортного, лояльного до всіх мешканців, доброзичливого середовища проживання.

2. Громадський актив як найбільш соціально активну частину громади, яка висловлює соціально-економічні, культурні і політичні запити всієї громади, комунікує з органами публічної влади, здійснює громадський моніторинг їхньої діяльності, безпосередньо займається діяльністю, спрямованою на вирішення соціальних, економічних, екологічних проблем у громаді. До громадського активу територіальної громади можна віднести як окремих ініціативних громадян, так і ГО й об'єднання, які займаються суспільно-корисною діяльністю та представляють інтереси своїх членів на різному рівні. Популярності в Україні набувають також «громадські платформи» або «громадські ініціативи», які представляють собою своєрідну форму об'єднання зусиль громадян та / або ГО задля вирішення важливої соціальної проблеми чи низки проблем.

3. Ефективну роботу місцевих органів влади – основу функціонування державної влади на місцях. Виходячи з науково-методологічних під-

ходів, висловлених у роботах [35, 42], ми вважаємо, що ефективна робота місцевих органів влади – це диференційована характеристика діяльності органів місцевої влади, що демонструє співвідношення трьох складових, першою з яких є фактичні результати (зокрема, наявність змін соціально-економічної або екологічної ситуації в межах адміністративно-територіальної одиниці), другою – використані місцевими органами влади ресурси (фінансові, майнові, кадрові, інформаційні), третьою – поставлені цілі або прогнозовані чи заплановані показники діяльності органу місцевої влади, причому найбільш бажаними ефектами за даного співвідношення є забезпечення високої якості послуг місцевих органів влади, високої культури управління у цих органах, вирішення соціально-економічних та екологічних проблем адміністративно-територіальної одиниці, досягнення високого ступеня задоволення потреб громади й її окремих членів із якомога меншими витратами ресурсів.

4. Ефективну взаємодію місцевих органів влади з громадськістю та бізнесом. Ефективна взаємодія місцевих органів влади з громадськістю означає отримання економічних, соціальних, екологічних вигод для адміністративно-територіальної одиниці шляхом організації такого рівня співпраці місцевих органів влади та громадськості, за якого досягається регулярна участь громадськості в ухваленні важливих для адміністративно-територіальної одиниці рішень та реальний вплив громадськості на рішення місцевих органів влади. Така взаємодія також охоплює питання налагодження соціального діалогу з громадою, організації місцевих виборів, сприяння здійсненню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади та громадської антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, сприяння розвитку громадянського суспільства з боку місцевих органів влади, діяльності консультативно-дорадчих органів та планування і проведення консультацій із громадським активом. У свою чергу, ефективна взаємодія місцевих органів влади та бізнесу з боку місцевої влади передбачає створення комфортного для ведення бізнесу середовища (зокрема, надання безкоштовної консультативної допомоги бізнесменам, гарантування відсутності зловживань посадових осіб місцевих органів влади, боротьбу з корупцією, надання допомоги бізнесменам у пошуку виробничих та торгових площ, стимулювання соціально-відповідального бізнесу у вигляді знижок на зовнішню рекламу), а з боку бізнесу – законність діяльності, створення нових робочих місць у межах адміністративно-територіальної одиниці з відповідним соціальним пакетом, урахування у своїй діяльності інтересів громади та участь бізнесу у вирішенні соціально-економічних і екологічних проблем адміністративно-територіальної одиниці.

5. Соціально комфортне середовище для життя громади. На нашу думку, критеріями забезпечення соціально комфортного середовища для життя у громаді є:

- забезпечення освітніх потреб (дитячі садки, школи, професійна освіта);
- забезпечення потреби у медичній допомозі;
- забезпечення соціальних гарантій і надання соціальних послуг у громаді;
- забезпечення і виробництво соціальних благ;
- підтримка зайнятості;
- підтримка місцевими органами влади членів громади, в тому числі соціально вразливих або родин, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- підтримка місцевими органами влади культури (мовні потреби), громадської активності;
- підтримка безпечного середовища (протипожежна безпека, профілактична робота з підтримання правопорядку спільно з поліцією, екологічна безпека);
- підтримка комфортного середовища, що має охоплювати низку елементів, серед яких облаштована, упорядкована територія, у тому числі для людей з інвалідністю. Інфраструктурне забезпечення життєдіяльності населеного пункту, його облаштування зручностями, у тому числі централізоване каналізування стоків, забезпечення питною водою належної якості. Містобудівний супровід розвитку населеного пункту, облаштування зелених зон, зон відпочинку і дозвілля, гармонійного поєднання житлових і промислових зон. Якісне дорожнє покриття, доступність і зручність транспортної інфраструктури.

6. Програму розвитку громади. Соціально відповідальна програма розвитку громади має ґрунтуватися на принципах сталого людського розвитку і саме це є запорукою гармонійного поєднання інтересів соціуму і природи, дотримання принципів соціальної відповідальності. Головною метою розвитку громади є досягнення сталого економіко-соціо-екологічного розвитку.

Зауважимо, що стратегія розвитку громади, і відповідно, програма її реалізації, має орієнтуватися на необхідність приведення обсягів антропогенного навантаження (як промислового, так і побутового) у відповідність до асиміляційного потенціалу екологічної системи певної території, а також необхідність розбудови економічного базису функціонування громади, оскільки без достатнього матеріального забезпечення деградує соціум.

Все це у підсумку потребує виваженого і гармонійного поєднання соціальних, економічних, інституційних, екологічних цілей розвитку громади.

Розглядаючи докладніше соціальні цілі розвитку громади, варто наголосити на необхідності стабілізації демографічної ситуації у відповідному населеному пункті – селі, селищі, місті. В ідеальному випадку йдеться про досягнення стану сталого відтворення населення громади, яке здатне забезпечити заміщення поколінь. Реалізація цієї мети потребує комплексу заходів у двох основних напрямках. По-перше, стимулювання закріплення населення на території і його міграційного приросту (запобігання еміграції). По-друге, стимулювання народжуваності. Серед розширених інструментів, якими сьогодні, в умовах реформування системи територіального устрою і місцевого самоврядування, наділені ОТГ і, відповідно, орган влади, що вони формують, варто назвати розширення компетенції громад у сфері розвитку та утримання інфраструктури, первинної медичної допомоги, забезпечення доступу до дошкільної, середньої та позашкільної освіти. Наявність медичної й освітньої інфраструктури, а також закладів культури і спорту значно підвищує рівень сталості населення. Важливою є ефективна робота з надання соціальних послуг у громаді, організації виплат соціальних допомог, зокрема підвищення їх адресності.

У сфері економіки провідною метою є досягнення стабільності функціонування місцевої економічної системи, розвиток місцевого ринку праці, утворення робочих місць із високим рівнем оплати праці. Ідеологія сталого розвитку вимагає від місцевого самоврядування зважати на екологічні обмеження у природокористуванні, а саме проблему ведення господарської діяльності в рамках екологічної ємності природної системи прилеглої території. Досягти цього можна, працюючи за напрямом упровадження сталих моделей виробничого природокористування (особливо у процесі видобування природних ресурсів на території, що належить ОТГ, або їх переробки; у сільськогосподарському виробництві – тваринництві, а також задля підтримання родючості ґрунтів). Також це стосується невиробничого природокористування. На часі запровадження енергоощадних технологій, особливо у ЖКГ, пошук місцевого компромісу між зручністю і екологічністю користування, а також ціною послуги, що надається населенню. Розвиток зеленої енергетики, здатної забезпечити населений пункт або окремі домогосподарства, електрикою і теплом, спираючись на відновлювальні джерела енергії, також має комерційні перспективи.

Загалом у сфері благоустрою території місцева влада має максимального реалізувати потенціал соціальної відповідальності, зокрема це стосується дорожнього господарства. Розвиток інфраструктури: підтримання наявних об'єктів у робочому стані, будівництво нових.

Продовжуючи тему підвищення толерантності у ставленні до навколишнього середовища, варто наголосити на необхідності у якомога повнішого збереження площ техногенно незмінених ландшафтів і природних геобіоценозів, а також проведення робіт з ренатуралізації техногенно змінених ландшафтів, приведення стану компонентів навколишнього природного середовища до показників, властивих природному фону даної території. Особливо болючою для всіх громад в Україні є проблема відходів – промислових і побутових. Система їх переробки перебуває у зародковому стані практично у всій державі. Сьогодні в цій галузі переважає екстенсивний підхід і робота з відходами найчастіше обмежена їх складуванням на полігонах, які самі по собі, зважаючи на їхній стан, є потенційними джерелами екологічного лиха.

Практично для всіх територіальних громад в Україні актуальною є тема забезпечення якісною питною водою, особливо у сільській місцевості, де поширена практика споживання води з колодязів або свердловин, які качають воду з поверхневих водоносних горизонтів.

Удосконалення потребує і сам апарат місцевого самоврядування на рівні об'єднаної громади, особливо в контексті необхідності створення інституційних засад сталого економіко-соціо-екологічного розвитку: усвідомлення підзвітності своєї діяльності, соціальної відповідальності влади як керівного принципу її діяльності, формування екологічної свідомості населення, становлення суспільного діалогу на рівні громади, підтримання ініціатив громадськості тощо.

Підсумовуючи викладене, варто наголосити, що роль і значення соціальної відповідальності у процесі модернізації українського суспільства важко переоцінити. Соціальна відповідальність має стати одним із сучасних елементів реалізації системи стримувань і противаг для забезпечення і захисту інтересів громадян у їх взаємодії з публічною владою всіх рівнів і гілок.

Інститути є причиною і наслідком соціально-економічного розвитку, вони формують економічний простір і, водночас, самі формуються ним [68]. Ця теза безпосередньо стосується діяльності місцевих органів влади як інститутів суспільства і соціальної відповідальності.

На нашу думку, задля найефективнішого запровадження принципів соціальної відповідальності у соціальну практику конкретних територіальних утворень доцільно формалізувати її як єдину концепцію соціальної відповідальності, в межах якої генеральною метою діяльності місцевих органів влади стане забезпечення якісного суспільного життя у громаді. Проте це неможливо без належного виконання покладених на органи місцевої влади обов'язків як у межах їхньої компетенції, так

і стосовно додаткових ініціатив, необхідних для забезпечення якісного суспільного життя у громаді [9].

Конкретизуючи зміст поняття якісного суспільного життя у громаді, зазначимо, що це цілісний реальний процес функціонування та розвитку громади, за якого забезпечується високий ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб членів громади, досягається ефективна взаємодія суб'єктів, чия життєдіяльність реалізується в межах певної територіальної одиниці розташування громади [9].

Основними елементами цього концепту є: 1) громада як соціально зрілий і відповідальний колектив громадян; 2) її громадський актив як найбільш соціально активна складова; 3) ефективна робота місцевих органів влади; 4) ефективна взаємодія місцевих органів влади з громадськістю та бізнесом; 5) соціально комфортне середовище для життя у громаді як мета і результат соціально відповідальної діяльності місцевих органів влади, громадськості, бізнесу; 6) соціально відповідальна програма розвитку громади як дороговказ її діяльності і механізм узгодження інтересів окремих її членів [9].

Практична реалізація запропонованої концепції потребує подальшої роботи за напрямом розроблення критеріїв ефективної роботи органів місцевої влади, зокрема критеріїв оцінки соціально відповідальної поведінки осіб, які перебувають на керівних посадах, а також соціально відповідальної діяльності цих органів публічної влади загалом. Зауважимо, що сьогодні існує практично єдиний механізм оцінки діяльності влади (а також її оновлення, ротації) – це вибори, проте в сучасних умовах через вади у виборчому законодавстві і певні ментальні установки, що панують у суспільстві, він не завжди виконує цю соціальну функцію. Відповідно, існує потреба у поточному моніторингу процесів соціально відповідальної поведінки влади, посилення її підзвітності і прозорості роботи. Також необхідно розробити критерії ефективної взаємодії публічної влади місцевого рівня з бізнесом. Можливо, на часі розробка відповідних форм звітності щодо роботи місцевих органів публічної влади у цій сфері, зокрема з урахуванням методичних рекомендацій, запропонованих у Міжнародних стандартах якості ISO. Обговорення цих питань потребує залучення широкого кола зацікавлених осіб як з числа науковців і громадськості, так і представників державного управління і місцевого самоврядування. Після відпрацювання відповідних підходів постане необхідність у проведенні навчання і тренінгів з тематики оцінювання / самооцінювання рівня соціальної відповідальності (соціально відповідальної поведінки) органів місцевої влади та їх рівня взаємодії з місцевою громадою.

Соціальна відповідальність місцевих громад. Соціальна відповідальність — багатоаспектне та багаторівневе явище. Вона виявляється на особистісному (індивідуальному) рівні через ступінь громадянської зрілості особистості та є базовою для інших рівнів [15, с. 39–40]. Відносини соціальної відповідальності, які формуються на місцевому рівні, перше за все, на рівні територіальної громади³, мають певну специфіку, оскільки є найбільш тісними і максимально персоніфікованими. На місцевому рівні рельєфніше і гостріше постають проблеми людського розвитку, а також яскраво проявляються вади у функціонуванні інститутів, якщо вони існують. Одночасно надання певних благ, а особливо так званих місцевих благ, на рівні територіальної громади є найбільш ефективним [24]. Про це свідчить як закордонний досвід, так і деякі практики, вже запроваджені в Україні. Місцевий розвиток є драйвером людського розвитку загалом у державі.

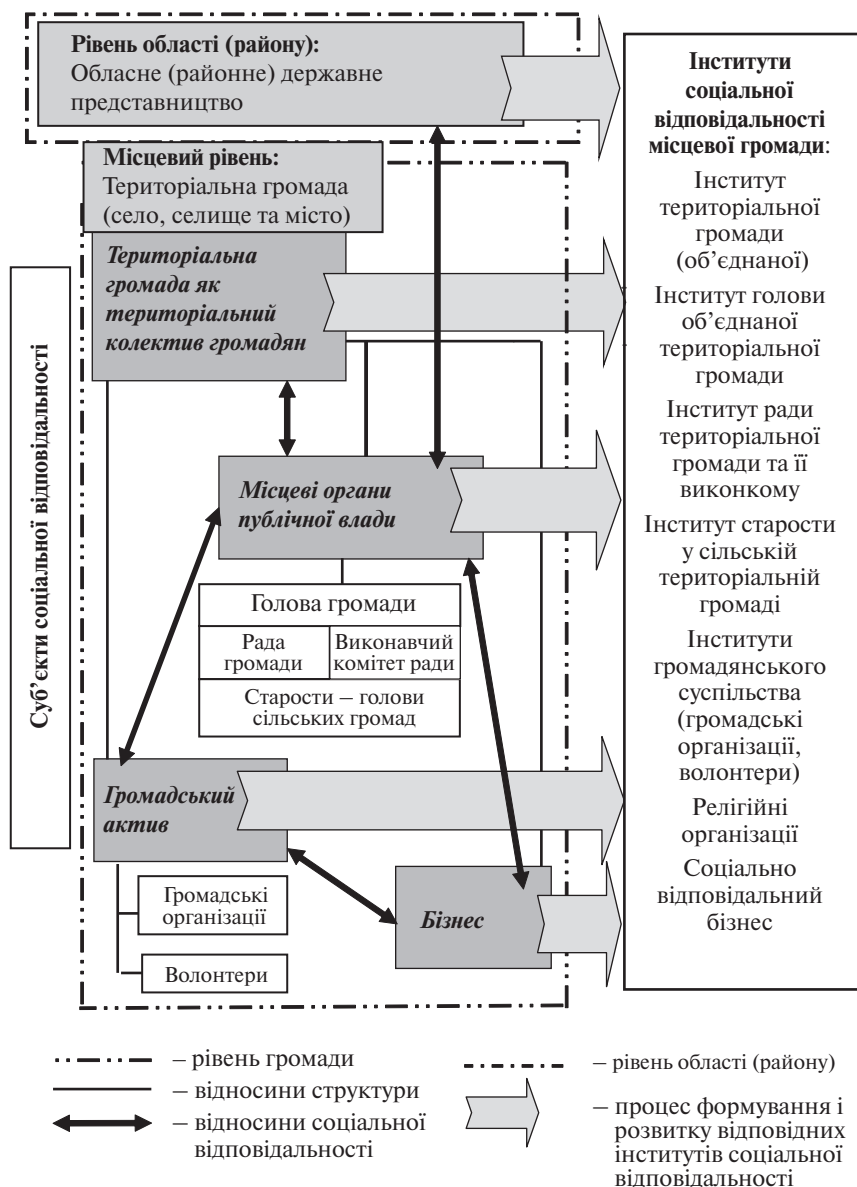
Якщо розглядати суспільні відносини на місцевому (локальному) рівні, то першим варто виділити такий суб'єкт соціальної відповідальності — безпосередньо територіальну громаду (рис. 2.2) — як соціальну групу, що проживає на даній території. При цьому саме територіальну громаду варто розглядати як початок, джерело всіх інших суб'єктів суспільної взаємодії на локальному рівні (громадського активу, органів самоврядування, бізнесу) [25].

Народ є джерелом влади. Громада як територіальний колектив громадян є джерелом місцевого самоврядування і обирає на рівні громади її голову (а також старосту — у селах, селищах, які не є адміністративним центром ОТГ, обирається староста на строк повноважень місцевої ради [44, ст. 14-1]), раду громади і виконавчий комітет ради громади. Відповідно, її громадський актив як найбільш соціально активна частина громади озвучує соціально-економічні, культурні та політичні запити всієї громади, звертаючись до місцевих органів публічної влади, а також і місцевого бізнесу. Саме від народу органи місцевого самоврядування та посадові особи місцевого самоврядування отримують повноваження для вирішення завдань на місцевому рівні. Адже завдяки волі народу, висловленій на виборах місцевих рад, сільських, селищних і міських голів, влада місцевого самоврядування стає легітимною [33, с. 62].

Поняття територіальної громади набуває сьогодні нового сенсу, оскільки відбувається процес утворення громад на модерних засадах, які відповідають поточному моменту державотворення в Україні. Перш за все, мова йде про добровільне об'єднання територіальних громад сіл,

---

³ Згідно зі ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [46], територіальна громада — це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Рис. 2.2. Формування інститутів соціальної відповідальності у територіальній громаді

Джерело: авторська розробка Т.М. Калашнікової.

селищ, міст. При цьому, в контексті нашого дослідження, особливо потрібно наголосити на тому, що одним із фундаментальних принципів, на якому має формуватися громада, є принцип відповідальності (про це, зокрема, йдеться у [44, ст. 2]).

Саме територіальна громада села, селища, міста стає первинним суб'єктом місцевого самоврядування, ґрунтуючись на оновлених засадах своєї діяльності, розширенні компетенції та джерел фінансових надходжень. Вона є основним носієм його функцій і повноважень – підґрунтям піраміди публічної влади в державі (місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади).

Громадський актив, окрім безпосереднього висловлювання своїх інтересів, може бути об'єднаним у різноманітні структури громадянського суспільства, які також через різні форми взаємодії з державою репрезентують інтереси людини і покликані спонукати громаду та владу дотримуватись принципів соціальної відповідальності. Територіальна громада може утворювати різні релігійні організації, які також, в позитивному аспекті своєї діяльності, мусять імплементувати моральні цінності і принципи соціальної відповідальності у суспільне життя.

Усі перелічені вище суб'єкти пов'язані правовими, політичними, моральними, економічними, екологічними відносинами між собою. А також відносинами соціальної відповідальності, які часто, на жаль, украй недостатньо усвідомленні. Зокрема, на нашу думку, поле соціальної відповідальності у відносинах між спільнотою територіальної громади і публічною владою на місцях є не у сфері певної благодійності, як можна було б припустити, виходячи з прямої аналогії з соціальною відповідальністю бізнесу, а у сумлінному виконанні законодавчо покладених на місцеву владу обов'язків і відповідальності перед місцевою громадою за результати своєї діяльності. При цьому відносини відповідальності передбачають підзвітність, контроль і оцінку їхньої діяльності. І, відповідно, є не тією відповідальністю, яка виявляє себе від однієї виборчої кампанії до іншої, а постійною і безперервною у часі. Попри певну простоту і поширеність цієї тези, її усвідомлення, і тим більше виконання, далеке від ідеалу.

У процесі взаємозв'язків між різними суб'єктами соціальної дії відпрацьовується конфігурація і зміст сучасних інститутів соціальної відповідальності, що функціонують на рівні місцевої громади. Ця взаємодія формує і закріплює соціальні норми, стандарти і ролі за визначеними соціальними акторами. Відбувається визначення найбільш ефективних і прийнятних у конкретних соціально-економічних і політичних умовах моделей поведінки, спрямованих на задоволення певних суспільних потреб. Уточнюється сфера відповідальності кожного інституту і вибудовуються механізми взаємодії з іншими інститутами (місцевими і вищого

рівня ієрархії), формується система спільних цілей і визначаються найефективніші методи їх досягнення.

На жаль, у попередні роки конфігурація і соціальні ролі державних інститутів на місцях і самого місцевого самоврядування не відповідали очікуванням людей як щодо задоволення поточних потреб, так і стосовно реалізації стратегічних цілей розвитку громад. Проте ця проблема має системний характер і властива не лише місцевому рівню. Так, у дослідженні [15, с. 35] наголошено, що «...попередні роки були позначені низкою проблемних явищ у суспільно-політичному розвитку країни, унаслідок чого до цього часу залишається гострою проблема відповідальності виборних осіб та недосконалою – система зворотного зв'язку влади і суспільства».

Експертні висновки щодо витоків, перешкод, чинників, переваг соціальної відповідальності особи та суспільства, які висловлювалися у науковому середовищі задовго до революційних подій 2013–2014 років, полягають у тому, що «ситуація системної безвідповідальності «на верхах» має своїм закономірним наслідком не лише її поступове унормування на рівні повсякденних практик, а й дистанціювання громадян від політики, поширення в суспільстві настроїв апатії, песимізму та цинізму на тлі все ще стійких патерналістських настанов широких верств населення. До того ж, послаблення морально-етичних регуляторів, зокрема щодо відповідальності, поглиблюється слабкою ефективністю реалізації юридичних механізмів «примусової» відповідальності через відсутність реального та дієвого верховенства права в Україні. Тому відбувається постійне «перекладання» відповідальності з боку влади і суспільства одне на одного (зокрема під час численних виборів усіх видів та рівнів). На практиці це обертається якщо не усуненням від відповідальності всіх суб'єктів політичного процесу, то, принаймні, суттєвою розмитістю і невизначеністю відповідальності як регулятивної норми і соціального інституту в українському суспільстві» [62].

Таким чином, новий етап розвитку інститутів обтяжений попередніми негативними практиками – бюрократизацією процесу надання адміністративних послуг, корупцією, ігноруванням нагальних потреб суспільства, низьким рівнем взаємодії з громадськістю тощо. На думку авторів, це обумовлено тим, що попередні роки були позначені низкою проблемних явищ у суспільно-політичному розвитку країни, унаслідок чого до цього часу залишається гострою проблема відповідальності виборних осіб та недосконалою система зворотного зв'язку влади і суспільства.

Варто зазначити, що рівень місцевої громади є принципово важливим і базовим стосовно імплементації принципів соціальної відповідальності у суспільні відносини. Модернізація соціальних відносин на міс-

цевому рівні є вимогою часу. Дещо зверхнє ставлення до потреб місцевої громади, яке де-факто було змістом державної регіональної політики, призвело до вкрай негативних наслідків для держави в цілому. Концепт соціальної відповідальності має згуртувати українське суспільство, відповідальність повинна пронизувати його як по вертикалі, так і по горизонталі, утворивши міцну суспільну тканину буття. Природно, що первинні інститути соціальної відповідальності формуються і функціонують на рівні територіальної громади: інститут територіальної громади (об'єднаної), інститут голови ОТГ, інститут ради територіальної громади та її виконкому, інститут старости у сільській територіальній громаді, інститути громадянського суспільства (ГО, волонтери), релігійні організації, соціально відповідальний бізнес.

Варто зазначити, що наразі перелічені інститути значною мірою сформовані та працюють здебільшого ефективно, проте всі вони перебувають у фазі інтенсивного розвитку і лише напрацьовують власний досвід взаємодії.

2.3. Громадські організації працівників і роботодавців як інституції соціальної відповідальності

Громадські організації (ГО) є базовим елементом у структурі неполітичної складової соціуму, що визначається як громадянське суспільство. Сучасне громадянське суспільство – це правове, ліберально-демократичне, плюралістичне, відкрите суспільство, основним суб'єктом його є вільний індивід, який реалізує свої інтереси в межах єдиного для всіх закону та суспільного правопорядку. Людина як член громадянського суспільства є повноправним і водночас соціально відповідальним (дотримується та виконує свої обов'язки і поважає права інших) учасником суспільних відносин.

Вільне й незалежне від держави функціонування ГО, політичних партій і церков є індикатором розвитку громадянського суспільства і необхідною передумовою забезпечення громадянських прав і свобод. Діяльність цих соціальних інститутів формує у громадян світоглядні цінності, що визначають характер суспільних відносин й саме тому вони відіграють важливу роль у модернізації українського суспільства.

ГО – це добровільні об'єднання громадян, створені для реалізації та захисту прав і свобод, задоволення спільних суспільних інтересів: культурних, економічних, вікових, гендерних, регіональних, релігійних, професійних, соціальних тощо. Соціальна відповідальність ГО реалізується через залучення людини до їхньої діяльності для реалізації потреб особис-

тості щодо забезпечення суб'єктності власної економічної й суспільно-політичної діяльності та контролю діяльності державних органів, а також для виконання представницької функції й захисту прав та інтересів [55, с. 15]. ГО працівників і роботодавців створюються з метою представництва і захисту інтересів сторін трудових відносин.

Професійні спілки об'єднують працівників за родом їх професійної (трудової) діяльності або навчання. Перші профспілки на етнічних українських землях виникли в останній чверті XIX ст. у Східній Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини, де існували міцні традиції цехового виробництва та формувалася правова держава. На рубежі XIX–XX ст. профспілки з'явилися на Закарпатській Україні та на українських землях у складі Російської імперії. Поштовх до масової організації профспілок надала революція 1905–1907 років, що стимулювала запровадження договірних відносин між роботодавцями та працівниками. За часів СРСР профспілки розглядали як механізм залучення працівників до управління економікою. В умовах адміністративно-командної системи вони мали значні права (в 1930–ті роки профспілкам було передано управління фондами соціального страхування), але водночас були підпорядковані керівництву комуністичної партії й не були незалежними у своїй діяльності.

Після розпаду СРСР профспілки в Україні набули фактичного правового статусу ГО. На Установчому з'їзді профспілок України 6 жовтня 1990 року в м. Київ ухвалено Декларацію про заснування Федерації незалежних профспілок України (ФНПУ), що стала правонаступницею Української республіканської ради профспілок (Укрпрофради). Декларацію підписали повноважні представники 25 всеукраїнських галузевих профспілок та 24 обласних і київської міської рад профспілок. Деякі профспілки утримались від вступу до ФНПУ (Профспілка працівників залізничного транспорту та транспортного будівництва, Профспілка працівників НАН України та ін.), почали виникати й нові профспілки (1992 рік – Вільна профспілка машиністів України) [14, с. 374–420]. У листопаді 1992 року на II (позачерговому) з'їзді Федерацію незалежних профспілок України було перейменовано у Федерацію профспілок України (ФПУ). Сьогодні ФПУ є найбільш чисельним профспілковим об'єднанням в Україні – понад 8 млн членів профспілок. До складу ФПУ входить 43 всеукраїнські профспілки і 27 територіальних об'єднань організацій профспілок.

У плановій економіці часів СРСР була реалізована модель повної зайнятості, а працівники в обов'язковому порядку вступали до профспілок. У незалежній Україні розбудова демократичного суспільства та ринкової економіки супроводжуються зменшенням рівня участі у профспілках – якщо в 2005 році власну належність до профспілок підтвердили 21,7 %, то в 2011 році – тільки 18,2 % опитаних. Водночас, частка тих, хто не був членом профспілок, за цей період збільшилась на 10,0 % [8, с. 55].

Важливим критерієм оцінки реалізації профспілками їх соціальної (представницької та захисної) функції є рівень довіри суспільства до цього соціального інституту. Українці загалом не схильні довіряти профспілкам – з 2002 року рівень довіри не перевищує 20 % (рис. 2.3). Деяко підвищився рівень довіри до профспілок після Помаранчевої революції 2004 року, а також після Революції Гідності, у 2014–2016 роках.

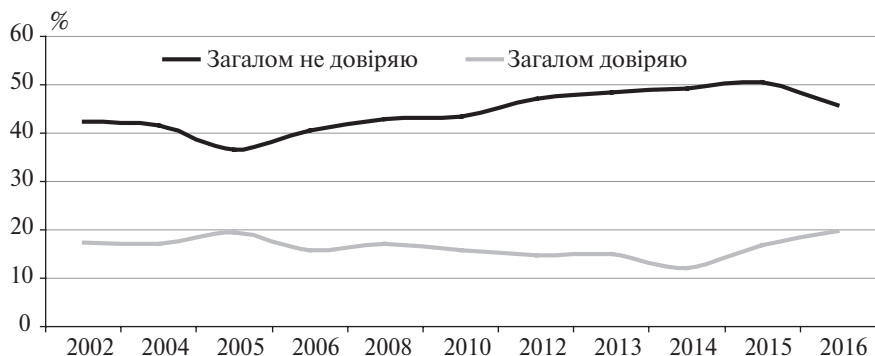

Рис. 2.3. Динаміка рівня довіри до профспілок в Україні, %

Джерело: [64, с. 461].

Середній бал довіри до профспілок за п'ятнадцять років майже не змінився – у 2002 році він становив 2,5 за п'ятибальною шкалою, у 2016 році – 2,6 бали (табл. 2.2).

Українське підприємництво формувалося в рамках європейської економічної традиції – сприятливі умови для цього створювали розвиток міст і запровадження магдебурзького права. Після Першої світової війни економічні засади українського підприємництва було зруйновано. Відновлення підприємницької ініціативи та створення підприємницьких організацій («Суазіф», «Протофіс») мало місце за часів Української Держави 1918 року. Однак прихід більшовиків до влади та згортання наприкінці 1920-х років Нової економічної політики (НЕП) унеможливили підприємництво як економічну діяльність. Політика економічної колонізації західноукраїнських земель, що в міжвоєнний час перебували під владою Румунії, Чехословаччини та Польщі, не сприяла успішному розвитку українського підприємництва. Попри це поширювалися кооперативи, у Польщі відкрився Союз українського купецтва (об'єднання підприємців за галузевими секціями).

Таблиця 2.2

Рівень довіри до профспілок в Україні, %

Рівень довіри	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	23,9	20,2	14,3	18,7	19,3	20,1	19,3	21,9	26,7	24,0	20,1
Переважаю не довіряю	18,5	21,4	22,4	21,7	23,7	23,3	27,9	26,4	22,3	26,1	25,8
Важко сказати	40,0	40,8	43,7	43,9	39,9	40,5	37,7	36,2	38,6	32,5	34,1
Переважаю довіряю	13,9	14,3	17,6	13,6	15,4	14,4	12,8	13,2	10,9	15,5	18,2
Цілком довіряю	3,4	2,8	1,8	2,1	1,6	1,4	1,9	1,8	1,2	1,2	1,5
Не відповіли	0,4	0,5	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,3	0,7	0,3
Середній бал*	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,6

Примітка: середній бал* розраховано за п'ятибальною шкалою, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим вищим є рівень довіри. Середній бал розраховано за отриманими відповідями респондентів.

Джерело: [64, с. 461].

Історія інституту підприємництва в незалежній Україні безпосередньо пов'язана із правовим визнанням об'єктивної необхідності розвитку підприємницької діяльності. Початковий етап формування внутрішніх передумов виникнення та становлення ГО підприємців в Україні для інтеграції відповідних соціальних груп населення охоплював 1989–1992 роки. Зародження кооперативного руху, розвиток орендних відносин сприяли появі різних спілок кооперативів для захисту групових соціальних інтересів. У лютому 1989 року був створений Союз підприємців Криму, в 1993 – асоціація «Ліга підприємців Тернопільщини», Спілка підприємців Вінницької області, Львівська обласна асоціація малого і середнього підприємництва, у липні 1994 – Личаківське об'єднання підприємців, у 1995 – Придніпровська асоціація ділового партнерства підприємців, у 1997 – Гільдія підприємців м. Київ і багато інших.

Важливим етапом у розвитку організацій роботодавців в Україні стало створення загальнонаціональних об'єднань. У травні 1989 року створено Спілку кооперативів та підприємців України, в липні 1990 – Спілку

малих підприємств України та Спілку орендарів і підприємців України. У лютому 1992 року був заснований Український союз промисловців та підприємців (УСПП) як всеукраїнська громадська неприбуткова організація – правонаступник Асоціації промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку «Україна». Засновниками УСПП стали понад сто організацій і підприємств, до його складу увійшли 29 регіональних відділень, вісім галузевих об'єднань та дев'ять ГО, що мають всеукраїнський або міжнародний статус. У листопаді 1996 року виконкомом Міжнародної організації роботодавців (МОП) було ухвалено рішення про прийняття УСПП до МОП. 1994 року як всеукраїнське добровільне об'єднання підприємств малого і середнього підприємництва була створена Асоціація сприяння розвитку приватного підприємництва в Україні «Єднання».

Найбільш представницькою організацією роботодавців національного рівня є Федерація роботодавців України (ФРУ), заснована у 2002 році як організація добровільного членства. ФРУ є репрезентативним на національному рівні суб'єктом соціального діалогу від роботодавців, членом МОП та Міжнародної координаційної ради об'єднань роботодавців (МКРОП). 29 листопада 2011 року в м. Київ відбувся Об'єднавчий З'їзд ФРУ, на якому до неї увійшла більшість всеукраїнських організацій роботодавців України. Тим самим була створена найбільша всеукраїнська організація роботодавців України. До складу ФРУ входить понад 80 галузевих і територіальних об'єднань, що представляють найбільш важливі сектори економіки України, серед яких: машинобудування, металургія, агропромисловий комплекс, хімічне виробництво, будівництво, легка та харчова промисловість, сфера послуг. На підприємствах, що входять до організацій – членів ФРУ, працює понад 5 млн працівників, більш ніж 8,5 тис. підприємств, представлених в ФРУ, виробляють у сукупності майже 70 % ВВП України [65].

2006 року утворено Всеукраїнське об'єднання обласних організацій роботодавців «Конфедерація роботодавців України» (КРУ), на підприємствах-членах яких працюють понад 2,7 млн осіб. Членами КРУ є: Федерація роботодавців транспорту України; Федерація роботодавців житлово-комунального господарства України; Всеукраїнське об'єднання обласних організацій роботодавців підприємств легкої промисловості «Укрлегпром»; Всеукраїнське об'єднання організацій роботодавців «Федерація роботодавців у сфері телерадіо-, видавничої, рекламної та інформаційної діяльності»; Об'єднання організацій роботодавців медичної та мікробіологічної промисловості України; Всеукраїнське об'єднання обласних організацій роботодавців підприємств металургійного комплексу «Федерація металургів України»; Всеукраїнське об'єднання обласних організацій роботодавців у сфері телекомунікаційних та інформаційних технологій; Всеукраїнська асоціація роботодавців.

Всеукраїнські галузеві організації об'єднують обласні організації роботодавців певної сфери. До обласних галузевих організацій роботодавців входять підприємства відповідної галузі. До структури КРУ підприємства входять опосередковано, через членство в обласній галузевій організації роботодавців і Всеукраїнській галузевій організації роботодавців – члена КРУ. КРУ є активним членом регіонального і міжнародного руху роботодавців, має конструктивні відносини з Міжнародною організацією роботодавців, *BUSINESSEUROPE*, Європейським економічно-соціальним комітетом (*EESC*), організаціями роботодавців у багатьох країнах.

2009 року створено всеукраїнське об'єднання організацій роботодавців Об'єднання організацій роботодавців України (ООРУ), до складу якого входять 24 територіальні, 12 галузевих та три всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» [48], організації роботодавців в Україні створюються і діють за територіальною або галузевою ознакою і мають статус місцевих, обласних, республіканських АР Крим і міжнародних. Об'єднання організацій роботодавців створюються і діють за територіальною або галузевою ознакою і мають статус місцевих, обласних, республіканських, всеукраїнських.

Таким чином, організації профспілок і роботодавців є невід'ємною складовою інституційного ландшафту сучасного демократичного суспільства. Вони втілюють принципи соціальної відповідальності у суспільні відносини шляхом реалізації представницької та захисної функції щодо інтересів і прав працівників та роботодавців.

За інформацією Національної служби посередництва і примирення (НСПП) [38], станом на лютий 2017 року в Україні на національному рівні соціального діалогу працювали три репрезентативних об'єднання організацій роботодавців (ФРУ, КРУ, ООРУ) та шість репрезентативних об'єднань профспілок (ФПУ, Федерація професійних спілок транспортників України, Об'єднання всеукраїнських профспілок і профоб'єднань «Єдність», Конфедерація вільних профспілок України (КВПУ), Об'єднання всеукраїнських автономних профспілок (ОВАП), Федерація професійних спілок працівників малого та середнього підприємництва України). На галузевому рівні соціального діалогу діють 23 суб'єкти сторони роботодавців та 62 суб'єкти сторони профспілок, які пройшли оцінку відповідності критеріям репрезентативності.

2.4. Сутність і механізми реалізації соціальної відповідальності бізнесу

Соціальна відповідальність бізнесу як концепція і прогресивний спосіб господарювання сьогодні є вкрай популярною у більшості країн з ринковою економікою і демократичними суспільно-політичними традиціями. Як відомо, існування і поширення соціальної відповідальності бізнесу обумовлене об'єктивними процесами соціалізації економіки, котрі, у свою чергу, не тільки вимагають від корпорацій безумовного виконання соціальних норм і правил, а й спонукають їх добровільно дбати про суспільний добробут у широкому розумінні.

Попри активне використання терміну «соціальна відповідальність бізнесу» в академічних колах та в господарській практиці єдиного розуміння його змісту все ще не сформовано. Існує близько 40 дефініцій цього поняття, подеколи відверто суперечливих. Досі тривають дискусії з приводу співвідношення обов'язкових та добровільних соціальних зобов'язань у концепції соціальної відповідальності бізнесу. У цьому питанні видається правильним підтримати позицію багатьох експертів, відповідно до якої узгодження господарської діяльності із законодавчими вимогами саме по собі є, скоріше, проявом правової дисциплінованості бізнесу, ніж його соціальної відповідальності. Сфера соціальної відповідальності бізнесу не має обмежуватися цією дисциплінованістю. А соціальні заходи, які перевершують законодавчо встановлені та загальнообов'язкові норми, мають складати ліву частку практик соціальної відповідальності бізнесу. Разом з тим, належні стосунки компаній із законом не варто зовсім виносити за межі соціальної відповідальності бізнесу. Власне тому дотримання законодавчих норм треба розуміти як базовий рівень соціальної відповідальності бізнесу, який є дуже примітивним свідченням соціальної відповідальності бізнесу, але без якого говорити про інші аспекти соціальної відповідальності бізнесу немає сенсу. Безпідставно обговорювати і визнавати масштабні благодійні видатки підприємства, яке при цьому допускає хоча б одну гривню заборгованості із заробітної плати на своєму виробництві. Подібно до того, як вчасний і повний розрахунок підприємства зі своїми працівниками, або дисциплінована сплата ним податків не можуть вважатися досягненням діяльності соціальної відповідальності бізнесу і слугувати підставою для набуття статусу почесності у діловому середовищі.

Узагальнюючи різні підходи [17, 7, 12, 54, 34, 6, 3] до розуміння соціальної відповідальності бізнесу, вироблені науковцями і практиками, можна стверджувати, що вона тлумачиться, з одного боку, як реалізація

комерційних цілей з урахуванням інтересів широкого кола зацікавлених осіб (не тільки власників бізнесу та менеджерів). У такому розумінні соціальна відповідальність бізнесу проявляється в готовності компанії здійснювати комерційну діяльність згідно з визначеними ціннісними орієнтаціями та поширеними нормами (в тому числі законодавчими). Це – етика бізнесу.

З іншого боку, соціальна відповідальність бізнесу тлумачиться як соціальна діяльність підприємства, яка є абсолютно відмінною від комерційної (основної) діяльності та доповнює її у власний спосіб, створюючи репутаційний і соціальний капітал підприємства. Це – соціальна політика бізнесу, або спосіб позиціювання комерційних організацій у суто соціальних процесах.

За обома наведеними тлумаченнями (етико-організаційним і соціально-організаційним) соціальна відповідальність бізнесу реалізується у двох напрямках – внутрішньому та зовнішньому. Внутрішня соціальна відповідальність бізнесу проявляється щодо тих зацікавлених сторін, які безпосередньо залучені в діяльність компанії. Серед них – співробітники компанії, потенційні інвестори, клієнти, ділові партнери, конкуренти [58]. Співробітники (трудоий колектив, персонал) становлять найчисельнішу і найважливішу групу, на яку орієнтований внутрішній напрям соціальної відповідальності бізнесу. Цей напрям може передбачати відповідальну політику в оплаті праці, додаткове соціальне страхування; розвиток персоналу, підтримку профспілкової організації та інших форм представництва інтересів, залучення персоналу до процесу корпоративного управління тощо. Соціальна відповідальність бізнесу щодо клієнтів, інвесторів та ділових партнерів проявляється, передусім, через прозорю, послідовну, передбачувану ділову практику та інформаційну відкритість (комунікативну готовність).

Відповідно, зовнішня соціальна відповідальність бізнесу спрямована на суспільство в цілому. Тут вплив компанії зосереджений і багатоаспектний. Можна виокремити такі особливості зовнішньої соціальної відповідальності бізнесу як галузева спеціалізація (природоохоронні ініціативи; ініціативи у галузі охорони здоров'я, соціального захисту, охорони культурно-історичної спадщини тощо) та масштаб (міжнародне співтовариство, країна або макрорегіон, місцева громада). Про зовнішню соціальну відповідальність бізнесу інколи говорять як про корпоративне громадянство, яке вже сформувалося в окрему концепцію соціалізації бізнес-процесів. Корпоративне громадянство переносить акцент із площини соціальної у суспільно-політичну. Ця концепція закликає до того, аби поряд з етично та соціально орієнтованою максимізацією прибутку компанія ставила перед собою широкі «громадянські» цілі (активна участь у розробленні державних і регіональних соціально-економічних програм, іні-

ціювання заходів боротьби з корупцією, громадський контроль за діями влади у сфері регуляторної та соціальної політики тощо.). Корпорація, яка виступає з позиції корпоративного громадянина, займає активну позицію в функціонуванні і реформуванні суспільства [39].

Реалізація внутрішньої та зовнішньої соціальної відповідальності бізнесу формує окремий функціонально-управлінський напрям діяльності підприємства з власним алгоритмом управління. Цей алгоритм складається з таких етапів [63, 32, 56, 5]: 1) визначення пріоритетів соціальної відповідальності бізнесу підприємства; 2) реалізація цих пріоритетів через соціальні проекти; 3) оцінка результатів здійсненої роботи; 4) корпоративна соціальна звітність.

На початковому етапі процесу управління соціальною відповідальністю бізнесу керівництво підприємства формулює пріоритети цієї відповідальності, орієнтуючись на основні напрями соціальної відповідальності бізнесу. Підходи компаній до цього різні залежно від галузевої і регіональної специфіки, розміру компанії, корпоративної культури і світогляду керівництва. Обрані пріоритети документально роз'яснюються у «кодексі поведінки» соціально відповідального підприємства. Такий кодекс містить формальний виклад цінностей і принципів ділових відносин компанії, напрямів соціальної відповідальності бізнесу, зобов'язання компанії, її очікування щодо дотримання принципів соціальної відповідальності бізнесу від своїх постачальників, підрядників, субпідрядників, ліцензіатів тощо.

Головний етап процесу управління соціальною відповідальністю бізнесу – безпосередня реалізація обраних пріоритетів. Основним її інструментом є соціальні проекти – формалізований алгоритм дій, що визначає бенефіціарів та виконавців, пов'язує ресурси з очікуваним результатом. Розробка соціального проекту передбачає вибір і обґрунтування безпосередніх соціальних цілей, цільової аудиторії, оцінку потенційних бізнес-вигод, очікуваного соціального ефекту, вибір способу позиціонування й урахування інших технічних моментів. Соціальні проекти можуть бути розроблені і реалізовані бізнес-структурами самостійно або у партнерстві з іншими організаціями: громадськими рухами, органами місцевого самоврядування, урядовими установами тощо. Вельми поширена інформаційна співпраця бізнесу і ЗМІ.

Соціальні проекти внутрішньої соціальної відповідальності бізнесу можуть бути частиною умов колективного договору на підприємстві, окремих трудових угод тощо. Проте фіксація способу впорядкування внутрішньо-фірмових відносин не завжди здійснюється у формі окремого документу. Внутрішні соціальні проекти враховують усі соціальні аспекти трудового життя на підприємстві, а також можуть передбачати заходи

з покращення якості життя співробітників поза підприємством. Серед іншого, проекти внутрішньої соціальної відповідальності бізнесу містять заходи соціального захисту, різні види соціальної допомоги працівникам, корпоративного пенсійного забезпечення, колективного добровільного медичного страхування, корпоративної політики щодо мінімальних гарантій в оплаті праці тощо. Ці заходи можуть бути ініційовані і реалізовані спільно роботодавцем і колективом (профспілкою), для якого вони є необхідним засобом згуртування та підтримання товариських стосунків.

Корпоративна освіта була і залишається одним із найпоширеніших напрямів соціальної відповідальності бізнесу щодо персоналу. Виокремлюють декілька типів освітніх заходів, що їх застосовують роботодавці: цільове направлення працівників у навчальні заклади; короткі тренінгові курси із залученням спеціалізованих агенцій, лекторів; скерування на стажування в компаніях-партнерах; створення власних освітніх центрів, корпоративних університетів, де розробляють професійні програми, орієнтовані на потреби конкретних виробництв. Деякі корпорації використовують грантові та стипендіальні виплати з метою підтримки молодих фахівців.

Соціальні проекти зовнішньої соціальної відповідальності бізнесу можна класифікувати так [31]: 1) соціальна реклама – підприємство проводить чи підтримує добродійні кампанії, що зміцнюють соціальну безпеку громади і спрямовані на боротьбу зі шкідливими суспільними стереотипами та звичками, привертають увагу суспільства до конкретної соціальної проблеми; 2) добродійний маркетинг: компанія спрямовує певний відсоток від обсягів продажу на благодійні цілі; 3) корпоративна стратегічна благодійність (спонсорство, меценатство, надання грантів): підприємство робить безпосередні адресні або нецільові пожертви благонабувачам найчастіше у формі коштів, товарів чи послуг; 4) волонтерська робота у громаді: компанія делегує своїх працівників, заохочує роздрібних торговців і франчайзі безоплатно допомагати місцевим соціальним ініціативам своїми знаннями, контактами, участю у заходах соціального значення.

Спектр усіх методів реалізації проектів соціальної відповідальності бізнесу варіює залежно від складності, обсягу очікуваного соціального ефекту і впливу на конкурентоздатність підприємства [112]. Найбільший соціальний і конкурентний ефект від соціальної відповідальності бізнесу досягається через сприяння створенню нових знань і накопиченню досвіду у сфері, де відбувається алокація ресурсів підприємства (у соціальній сфері в цілому чи в окремих її галузях). Таке сприяння передбачає підтримку ініціатив з розробки нових методик подолання чи профілактики тих або інших соціальних проблем, винайдення і впровадження нових соціальних технологій.

Наступний етап управління корпоративною соціальною відповідальністю – оцінка ефективності здійснених заходів та їх впливу на розвиток підприємства. Виокремлюють три складових цієї ефективності: 1) економність (співвідношення отриманих результатів і здійснених затрат, масштаб використання ресурсів); 2) результативність (співвідношення результату і задекларованих цілей, масштаб реалізації цілей); 3) доцільність (співвідношення цілей і реальних потреб, раціональність поставленої мети). Оцінювання здійснюється шляхом вивчення динаміки стану безпосереднього об'єкта соціальної ініціативи бізнесу.

Невід'ємним елементом процесу управління корпоративною соціальною відповідальністю є підготовка комплексного документу соціальної звітності. Соціальний звіт – це систематизований і структурований опис досягнутих компанією результатів у царині соціальної відповідальності бізнесу за трьома аспектами: економічним, соціальним та екологічним. Такий звіт використовують менеджери компанії та зацікавлені сторони для унаочнення її впливу в сфері стійкого розвитку, а також впливу суспільних очікувань власне на компанію. Соціальний звіт, за умови його правильного застосування, сприяє формуванню позитивного іміджу корпорації [4]. Принциповою його особливістю є доступність для всіх зацікавлених сторін.

Велике значення для реалізації соціальної відповідальності бізнесу має її суспільна підтримка через інституційні, організаційні та освітньо-інформаційні механізми сприяння соціальній відповідальності бізнесу. Інституційні механізми становлять сукупність формальних та неформальних норм, які стимулюють соціально відповідальну поведінку бізнесу. Вони проявляються у таких способах заохочення соціальної відповідальності бізнесу як несуперечливий правовий режим, функціонування відповідної еталонної системи, а також «дружня» до бізнесу суспільна мораль й громадська думка. Правовий режим здійснення соціальної відповідальності бізнесу охоплює питання законодавчо передбачених пільг і преференцій для соціально відповідальних підприємств, регулювання їхніх відносин із державними установами, бенефіціарами, діловими і соціальними партнерами. Сюди також слід віднести систему адміністративних відносин між контролюючими та регулятивними органами, з одного боку, і соціально відповідальними суб'єктами господарювання – з іншого. Правовий режим соціально відповідальної поведінки бізнесу повинен забезпечувати [30]: можливість самостійних рішень щодо об'єктів та проектів соціальної відповідальності бізнесу; бажання ухвалювати і реалізовувати рішення, які сприяють розвиткові суспільства; розуміння наслідків самостійних рішень; здатність бачити цілі і сенс розвитку бізнесу у контексті розвитку суспільства.

Еталонні орієнтири соціальної відповідальності бізнесу визначені міжнародними і національними стандартами. Серед них – спеціалізований стандарт *ISO 26000*, що встановлює основні принципи й рекомендації у сфері соціальної відповідальності бізнесу, розроблений Міжнародною організацією стандартизації за участю широкого кола залучених експертів. Необхідно також згадати і про стандарти серії *ISO 14000*, розроблені цією ж організацією як стандарти екологічного менеджменту й нормативи якості. Вагомим еталонним інструментом для реалізації трудових аспектів соціальної відповідальності бізнесу є стандарт *SA 8000*, розроблений Організацією Соціальної Звітності.

Суспільна мораль як інституційний механізм підтримки соціальної відповідальності бізнесу передбачає існування різноманітних форм суспільної втягнутості та поцінування статусу соціально активних підприємців, або, навпаки, остракізму щодо безвідповідальних суб'єктів господарювання. Суспільну мораль не слід протиставляти формальним – законодавчим – нормам, як це нерідко трапляється. Навпаки, дотримання закону є вагомою підставою моральності бізнесу, його власників та управлінців.

Організаційні та освітньо-інформаційні механізми передбачають існування і певний ступінь розвитку відповідної інфраструктури для здійснення і забезпечення соціальної відповідальності бізнесу. Коли мова йде про організаційні способи підтримки соціальної відповідальності бізнесу, то мають на увазі функціонування професійних агенцій, які надають консультативні та посередницькі послуги соціально активному бізнесу. У переліку таких установ – бізнес-центри, консалтингові структури, фонди розвитку громади, спеціалізовані ГО. Чільне місце серед організаційних механізмів належить саморегульованим організаціям. Вони об'єднують суб'єктів підприємництва для розроблення галузевих і професійних правил господарювання, для сприяння їх дотриманню всередині корпоративного сектору, а також для здійснення контролю за цим дотриманням [36]. Процедури та практика саморегулювання можуть безпосередньо включати і проблематику соціальної відповідальності бізнесу.

Освітньо-інформаційні механізми підтримки соціальної відповідальності бізнесу утворюють систему підготовки кадрів для потреб соціально активних компаній (фахівців та управлінців із питань соціальної відповідальності бізнесу, корпоративних комунікацій), підвищення кваліфікації у цій сфері. Ці механізми також передбачають інформаційний супровід практик соціальної відповідальності бізнесу спеціалізованими виданнями й агенціями.

Системне впровадження ідей соціальної спрямованості і соціальної активності бізнесу в Україні було започатковано ще у 1996 році, коли прогресивними представниками ділового середовища було сформульо-

вано концепцію ділової досконалості. Вона закликала бізнес проявляти постійне турботливе ставлення до споживачів, до власного персоналу і суспільства, забезпечуючи охорону довкілля, провадячи благодійну діяльність та сприяючи сталому розвитку [26]. Подальша еволюція ідей соціальної відповідальності бізнесу в нашій державі засвідчила суперечливі і нестійкі результати вітчизняних підприємств в цьому питанні. З одного боку, необхідність соціальної відповідальності бізнесу нині стала загальноновизнаною і в суспільстві, і у комерційному секторі. Представники великих та успішних компаній спільно з громадськістю активно просувають етичні і соціальні підходи до ведення бізнесу. Ініційовано розроблення національної стратегії соціальної відповідальності бізнесу як рамкового документу для інституціоналізації цих підходів. Функціонує низка незалежних профільних агенцій, які фахово займаються питаннями підтримки ініціатив соціальної відповідальності бізнесу. На багатьох підприємствах відокремлено функціональні підрозділи соціальної відповідальності бізнесу.

З іншого боку, реалізація соціальної відповідальності бізнесу в Україні нині пов'язана з низкою проблем і ризиків, які змушують сприймати більшість ініціатив у цьому напрямі як імітацію реальної соціалізації бізнес-діяльності. Характерно, що навіть розроблення внутрішньоорганізаційних етичних кодексів в Україні не набуло загального поширення. Це – зазвичай практика філіалів та представництв іноземних компаній, які під впливом запитів з боку інвесторів, акціонерів, громадськості країни походження змушені брати до уваги тенденцію кодифікації корпоративних етичних зобов'язань.

Загальна імітація соціальної відповідальності бізнесу не може зазмарити і применшити важливу роль окремих суб'єктів господарювання в подоланні нових соціальних викликів з огляду на військовий конфлікт і зовнішню інтервенцію на сході країни. Серед іншого, вражають масштаби мобілізації суспільства (в тому числі бізнесу) для забезпечення української армії, яке стало гострою необхідністю з 2014 року. Проте складається враження, що ця активність лише опосередковано стосується соціальної відповідальності бізнесу. Це – здебільшого демонстрація громадянської позиції окремих пасіонарних осіб (підприємців, управлінців, працівників), а не свідомий прояв системної практики соціальної відповідальності бізнесу як інституції.

Загалом комерційний сектор досі не є активним учасником запобігання соціальним проблемам та їх подолання і пояснює це загальними труднощами ділової активності в країні. Незважаючи на обґрунтованість нарікань з цього приводу, наявними складнощами не можна виправдати в цілому бутафорський характер соціальної відповідальності бізнесу і відсутність відповідної культури.

Ситуацію на краще кардинальним чином може змінити актуалізація (під впливом суспільства і зростання усвідомлення необхідності соціальної відповідальності бізнесу) еволюційної потреби бізнесу в самообмеженні і самоорганізації. Причому питання про участь і сприяння держави стосовно розвитку корпоративної соціальної відповідальності має стояти на порядку денному. Але її конструктивний вплив у цій сфері має бути за-мовленням і вимогою з боку свідомого і організованого бізнесу.

Таким чином, соціальну відповідальність бізнесу можна розглядати як спосіб ефективного управління соціальними та бізнес-процесами з метою забезпечення позитивного впливу підприємств на суспільство в усіх аспектах сталого розвитку. Компанії, які беруть активну участь у вирішенні соціально значущих проблем, можуть зробити вагомий внесок у формування суспільного договору, реагуючи на загрози, що несуть нові суспільно-політичні та економічні процеси в державі та у світі. Соціальна відповідальність бізнесу постає складною системою управління взаємовідносин усередині компанії, та її відносин із зовнішнім середовищем, заснованою на певних ціннісних орієнтаціях, нормах та добровільних зобов'язаннях. Функціонування та розвиток цієї системи неможливий без налагодженої адекватної інституційної, організаційної, освітньо-інформаційної підтримки й заохочення соціальної активності бізнесу.

2.5. Соціальна відповідальність щодо інституту сім'ї: принцип комплементарності

Взаємозв'язок феномену соціальної відповідальності й інституту сім'ї є складним і багатограним. Сім'я часто є об'єктом практичної реалізації соціальної відповідальності індивідів, держави та суб'єктів господарювання. Водночас, сім'я – цілісний соціальний інститут, який виконує роль «посередника» між суспільством і особистістю та низку специфічних функцій (зокрема, відтворювальну функцію в широкому розумінні), тим самим значною мірою формуючи не тільки «фізичне тіло» суспільства, а й потреби, знання, вміння та можливості окремих учасників, комплексно впливаючи таким чином на суспільство й безпосередньо на стан і реалізацію соціальної відповідальності. Багатогранність взаємозв'язку обумовлює необхідність комплементарності (від лат. *complementum* – доповнення): взаємної відповідальності суспільства та держави з одного боку й сім'ї з іншого.

Теоретико-економічні принципи реалізації соціальної відповідальності у ринкових умовах активно апелюють до окремих «властивостей» суб'єктів соціальної відповідальності, зокрема інтенціональності (ін-

тернаціональності) – спрямованості «внутрішнього світу» суб'єкта на об'єкти «зовнішнього світу», а також порядності та чесності. Треба визнати, що ці властивості не є виключно вродженими чи ж сформованими в контексті економічної доцільності, значною мірою вони формуються у процесі розвитку людини й залежать від характеру виховання, матеріальних умов розвитку, взаємодії з батьками та соціальними інститутами, доступу до різних благ, інших обставин. Значний вплив такі обставини також справлятимуть на лояльність суб'єкта соціальної відповідальності, яка пов'язана з попереднім досвідом, звичкою, смаковими уподобаннями споживача. Важливим є і принцип свободи – вільний вибір власної соціальної ролі. Соціальна свобода (громадянська, економічна, свобода людського розвитку) безпосередньо пов'язана з тими обставинами й стосунками, що відтворюються в межах сімей і згодом екстраполюються на суспільні процеси, впливаючи на базисні основи соціальної відповідальності у даному суспільстві.

Інститут сім'ї в суспільстві виконує комплекс соціально необхідних функцій, що закріплені за ним, формують систему відносин і забезпечують взаємодію сім'ї та суспільства, а також сім'ї й особистості. Сім'я є багатоаспектним соціальним утворенням, що поєднує в собі ознаки соціального інституту, соціальної організації, соціальної структури та малої соціальної групи. Фундаментальною є властивість сім'ї – виконання ролі посередника між суспільством і особистістю, зняття протиріччя між особистістю і державою через інтереси сім'ї як автономного цілісного соціального інституту [59].

На сучасному етапі розвитку суспільства функції сім'ї трансформуються, однак залишаються основним осередком відтворення населення, де не тільки з'являються на світ нові покоління, а й відбувається формування їхніх властивостей як суб'єктів свідомої суспільної діяльності. У сім'ї формується основа продуктивних здібностей людини, тобто того запасу здоров'я, знання, вміння, здібностей, мотивацій, що має й надалі використовувати людина, – тих якостей, сукупність яких у сучасній економічній науці отримала назву людського капіталу. Засновники і послідовники теорії людського капіталу визнають значення сім'ї як важливої ланки у процесі його формування, адже саме в сім'ї закладаються основи всіх його складових [74, 13].

До того ж можна впевнено стверджувати, що зростання чисельності самотніх осіб поважного віку, які потребують допомоги у самообслуговуванні та веденні домашнього господарства, тобто стають об'єктом соціальної відповідальності (на різних рівнях) – є однією зі складних проблем сучасного світу. Її гострота мірою поглиблення старіння населення буде лише посилюватись. Тож і дієві механізми надання допомоги цій категорії населення спиратимуться на суспільні інституції різного типу та різної форми власності, або / та на допомогу дітей чи родичів.

Функціонування сім'ї як суб'єкта соціальної відповідальності відбувається через реалізацію низки її функцій, загальною спрямованістю яких є підготовка сучасного суб'єкта суспільного життя. Функції сім'ї змінюються з розвитком людства; вони тісно корелюють із умовами життєдіяльності суспільства в цілому, тому їхній характер, ієрархія, пріоритетність, змістовне наповнення змінюються залежно від стану суспільства, розвитку його окремих сфер, потреб і вимог часу. Однак специфічні функції, що вирізняють сім'ю з-поміж інших інститутів суспільства, є притаманними їй на всіх етапах розвитку суспільства – це забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення покоління людської спільноти. Отже, до специфічних функцій сім'ї треба віднести репродуктивну (дітонародження), соціалізацію (виховання дітей) та функцію їх матеріального утримання, а також піклування про тих членів сім'ї, які втратили працездатність або мають інші обмеження життєдіяльності (особи з інвалідністю, члени сім'ї похилого віку). Виконання сім'єю цих функцій значною мірою обумовлює набуття індивідуумами властивостей, необхідних для існування в суспільстві соціальної відповідальності. Оскільки відтворення населення є основою існування будь-якого суспільства, потреба в сім'ї як соціальному інституті, що забезпечує народження і соціалізацію нових членів суспільства, а також реалізацію функції взаємної відповідальності та допомоги існує в кожній із сучасних цивілізацій на будь-якому етапі їх розвитку [57].

Інституціональна структура суспільства поступово ускладнюється, і деякі функції сім'ї частково чи повністю переходять до спеціалізованих інститутів: функції освіти та виховання – до інститутів освіти, тобто навчальних закладів усіх рівнів; функції побутового та соціального обслуговування – частково до відповідних ланок сфери обслуговування; функції охорони – до силових структур різного рівня тощо. Унаслідок розвитку соціально-побутової інфраструктури суспільства суттєво змінилася й господарсько-побутова функція сім'ї у цілому.

Виховна функція сім'ї, порівняно з іншими функціями, має наскрізний характер, оскільки передання суспільних норм, цінностей, досвіду – усього того, що впливає на формування передумов реалізації соціальної відповідальності – стосується усіх сфер сімейної діяльності й усіх сфер життєдіяльності суспільства. Саме тому важливою є тісна взаємодія сім'ї з іншими соціальними інститутами, що виконують виховні функції, забезпечуючи певні складові виховання. Крім того, аналіз реалізації виховної функції сім'ї доцільно розглядати у взаємозв'язку з іншими.

Отже, попри суттєву трансформацію, сім'я залишається осередком формування основ фізичного і інтелектуального потенціалу людини, у ній закладається фундамент повноцінного фізичного, духовного, інтелектуального розвитку особистості.

Необхідність виконання сім'єю своїх специфічних функцій (дітонародження, виховання та матеріального утримання дітей), обумовлює спрямування державної сімейної політики на сім'ю – держава частково бере участь в утриманні дітей через систему різноманітних сімейних допомог та пільг, процес соціалізації молодого покоління відбувається не тільки в сім'ї, держава здійснює підтримку батьків у вихованні дітей та отриманні корисних для відповідального батьківства знань і вмінь.

Міжпоколінна солідарність, взаємний обмін послугами, видами діяльності та матеріальними благами завжди були найважливішими ознаками-властивостями сім'ї. Догляд і піклування про літніх членів сім'ї – це один із найвагоміших проявів її якості, важлива функція. Ще Платон літніх людей називав найціннішим скарбом для їхніх сімей [111]. Однак із розвитком суспільства і формуванням розгалуженої структури інституцій ця функція сім'ї звузилась, її значення зменшилось. Особи похилого віку нині включені у систему розподільчих відносин на загальносуспільному рівні (повне охоплення населення похилого віку різними видами пенсійного забезпечення), крім того, була створена система інституцій догляду за особами, які потребували допомоги у самообслуговуванні (починаючи від лікарень, де такі послуги надавались тяжкохворим тимчасово, і закінчуючи спеціалізованими пансіонатами / інтернатами для постійного проживання). Однак прискорення демографічного старіння призводить до зростання значення і «простору дії» саме цієї функції сім'ї, підвищення ролі цього аспекту соціальної відповідальності сімей.

Підтримка сімей, у тому числі сімей з дітьми (які найбільше впливають на формування необхідних для реалізації соціально відповідальних властивостей), сімей з літніми особами тощо здійснюється через систему сімейної політики, куди в широкому трактуванні можна віднести усі інструменти державної політики, що впливають на сім'ю. Співвідношення сімейної політики та соціальної відповідальності має різноспрямований характер. Сімейна політика в основному здійснює вплив на сім'ї з дітьми з метою забезпечення виконання сім'єю функцій дітонародження, виховання та утримання дітей, тобто – як на суб'єкт соціальної відповідальності. Водночас сімейна політика також охоплює численні варіанти реалізації соціальної відповідальності, коли сім'я – її об'єкт, зокрема з боку недержавних структур (суб'єктів господарювання, ГО тощо).

Сімейну політику можна охарактеризувати як таку, що сприяє створенню в країні дружнього по відношенню до сім'ї середовища, в якому люди б могли впевнено народжувати і виховувати бажану кількість дітей, а також «пом'якшує» найбільш вагомі ризики, які виникають у батьків у зв'язку з народженням і вихованням дитини. Ці ризики й проблеми значною мірою є схожими у багатьох сучасних країнах, зокрема країнах ЄС та в Україні, попри різний рівень економічного розвитку.

Інструментарій сучасної сімейної політики можна розподілити на декілька комплексів засобів, які віддзеркалюють специфічні функції сім'ї: засоби матеріальної підтримки сімей із дітьми (функція матеріального утримання дітей); засоби, що забезпечують поєднання зайнятості з народженням та вихованням дитини (функція виховання дітей); інші засоби. Сприятливе середовище для народження дитини – сформоване вищезазначеними комплексами засобів – дає змогу повніше реалізувати функцію дітонародження. В свою чергу, середовище, в якому живе дитина, значною мірою обумовлює перспективи майбутнього цієї дитини.

Потреба тривалого сприяння сім'ям із дітьми обумовлює й «продовгований» характер даних інвестицій у розвинутих країнах ОЕСР та ЄС, де така підтримка здійснюється впродовж значного періоду життя людини (від народження до повноліття), а частка витрат в пізні періоди дитячого віку перевищує частку витрат у ранні періоди. Хоча за останнє десятиліття частка інвестицій у найбільш ранній період життя (0–6 років) дещо зросла, наразі вона становить 25 % від усіх витрат, у той час як інвестиції в середній віковий період (7–11 років) складають 37 % й у пізній період (12–17 років) – 40 % [70].

Сімейна політика посідає чільне місце в системі соціальної політики. Частка витрат на сім'ю з дітьми (не включаючи витрати на освіту) за останні десятиліття в більшості країн ЄС постійно зростала і нині становить від 1 до 4 % ВВП (Данія – 4, Швеція – 3,6, Франція – 3,0, Естонія – 2,2, Німеччина – 2,1, Чехія – 2,0, Польща – 1,4, Іспанія – 1,4 %).

Система підтримки сімей із дітьми тісно пов'язана з трансформаціями шлюбу та сім'ї. Її завданням є боротьба з їх можливими негативними наслідками, зокрема негативним впливом на добробут сімей з дітьми. За останні півстоліття сім'ї стали меншими за розміром, скоротилося число дітей у них, процес нуклеаризації сімей доповнився поширенням нових форм організації сімейного життя, таких як неповні сім'ї, офіційно незареєстровані шлюбні пари, самотні одинаки, об'єднання осіб, які не є родичами, тощо. Крім того, зросла ймовірність розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружжя та утворення нової сім'ї у разі повторного шлюбу. Як наслідок, актуальності набуває підтримка різних категорій сімей, зокрема неповних сімей, які мають підвищений ризик бідності.

Соціальна відповідальність нерозривно пов'язана зі свободою особистості й соціальною свободою. Уявлення про свободу та доступні моделі поведінки теж значною мірою формуються в межах сім'ї, й особливої важливості в цьому контексті набуває поширення гендерної рівності як складової сімейної політики. Ця складова є пріоритетом соціальної та сімейної політики багатьох країн Європи останніх десятиліть. Даний пріоритет є своєрідним віддзеркаленням також і того, що в суспільстві з сучасним типом демографічної поведінки егалітаризм й гендерна рівність сприяють зміцненню партнерських союзів і вищій народжуваності.

Гендерна рівність як пріоритет сімейної політики обумовлює низку заходів, насамперед з формування сприятливого трудового середовища – поширення надання відпусток саме для батька, надання оплачуваних відпусток для догляду за дітьми й гнучкість у можливостях їх отримання, заходи щодо усунення дискримінації жінок (насамперед матерів з дітьми) на ринку праці тощо. Вона й є тим інструментом, що дає змогу певною мірою сприяти повнішій реалізації репродуктивних настанов. Передбачаються недискримінаційні можливості щодо зайнятості, залучення батька до догляду за дитиною, подолання гендерних стереотипів.

Крім того, у нашому суспільстві чинником і приводом для різних дискримінаційних практик у різних сферах (щонайбільше – у соціально-трудовій, освітній, але, крім того, і в сімейній) часто є вік індивіда. Це породжує такий соціально-психологічний феномен як посилення відчуженості старих людей від молоді, зумовлює зростання розриву між поколіннями в населенні тощо.

Загалом формування взірців і поширення практик соціальної відповідальності відбувається через різні форми підтримки різних типів сімей, батьків із дітьми, сімей, в яких проживають особи похилого віку тощо. Крім розглянутих раніше, необхідними складовими такої підтримки є інформаційна та консультативна, що знижують ризики виникнення складних життєвих ситуацій та інших небажаних обставин. Актуальним є забезпечення належного рівня знань батьків щодо батьківства, догляду та виховання дітей, проблем літніх людей, щодо прав та обов'язків членів сімей, доступність психологічного консультування, знання щодо гендерної та вікової рівності, сексуальної культури, правових аспектів, економічних можливостей, інших сфер знань.

Важливим також є створення загального дружнього для сім'ї з дітьми середовища в країні шляхом сприяння батькам, дітям, літнім людям у різних сферах, зокрема щодо соціально-культурної сфери, житлової інфраструктури, обладнання міських просторів, громадського транспорту тощо. У цьому контексті зазначимо також, що обладнання житлового фонду, прибудинкових територій, міських просторів, стан транспортної інфраструктури в Україні в більшості випадків не відповідає потребам ні батьків із дітьми, ані осіб похилого віку.

Варто зазначити, що необхідним у контексті виховання культури соціальної відповідальності та культивування її практик є підвищення престижу сімейного способу життя, частиною якого є догляд за дітьми і членами сім'ї похилого віку, і ця діяльність є соціально важливою; підтримання у населення розуміння того, що в житті кожної людини є періоди, коли вона має певною мірою змінити свій стиль життя задля виховання дітей або ж допомоги літнім батькам чи іншим родичам.

Загалом же соціальна відповідальність у сфері життєдіяльності й розвитку сімей має функціонувати за загальним принципом комплементарності: сім'я несе відповідальність перед суспільством за належне утримання й виховання дітей та молоді (включаючи формування відповідної системи цінностей, дотримання формальних та неформальних норм тощо), а соціальна відповідальність суспільства й держави щодо сім'ї втілюється у всебічному сприянні й підтримці сімей у виконанні ними своїх функцій.

2.6. Соціальна відповідальність освіти

Концептуалізація соціальної відповідальності освіти. У історичному ракурсі зростання уваги до проблематики соціальної відповідальності освіти пов'язують зі зниженням авторитету традиційних інститутів, що опікуються соціалізацією дитинства (сімейне та релігійне виховання), і саме освіта покликана заповнити цей «вакуум» [91, с. 1]. Також економічні, політичні та соціальні зміни, які відбулися за останні десятиліття в більшості країн світу в умовах інтенсивної глобалізації, значно підвищили очікування і вимоги міжнародної спільноти до освіти (передусім до сектору вищої освіти) [92, 103, 104, 106, 133].

Проте концептуалізація соціальної відповідальності освіти не набула остаточного завершення, оскільки освіта є колективною сферою соціальної діяльності, отже її суб'єкти, об'єкти та інстанції обумовлені історичною, економічною, соціальною та культурною специфікою. Крім того, феномен соціальної відповідальності освіти вивчають різні наукові дисципліни з точки зору різних доктрин, концепцій, теорій і підходів. Варто також зазначити, що соціальна відповідальність як концепція має зв'язок з іншими концепціями, зорієнтованими на загальнолюдські цінності та цивілізаційні цілі, зокрема сталого розвитку, глобального громадянства, відповідального / демократичного громадянства, людського розвитку, соціальної справедливості, соціальної рівності. І саме освіта є найбільшою соціальною системою, що здатна сформувати новий суспільний менталітет через імплементацію цих світоглядних концепцій.

За сучасними науковими підходами освіту розглядають перш за все як зону відповідальності держави, тому соціальна відповідальність держави у сфері освіти теоретично презюмується. Саме цим зумовлений широкий діапазон дефініції соціальної відповідальності освіти, у тому числі через дослідження її соціальної місії, соціальних функцій, предмету та змісту соціально відповідальної освіти тощо. Сучасне дискурсивне поле сконцентровано навколо питань «що є соціальним для освіти?», «за

що соціальне відповідальна освіта?», «перед ким соціально відповідальна освіта?», «які інституції є соціально відповідальними у сфері освіти?», «яким є соціальний вимір відповідальної освіти?».

Наприклад, Л.В. Шаульська (*L.V. Shaulska*) вважає, що соціальна відповідальність освіти перед суспільством полягає у якісній реалізації її функцій: «Кожна з функцій... прямо або опосередковано пов'язана з моделюванням та вихованням соціально відповідальної поведінки індивіда, молоді людини, що в майбутньому має створити фундамент соціально відповідальних дій підприємств, домогосподарств, держави, соціальних інститутів...» [15, с. 101].

За визначенням Ф.Ш. Мухаметзянової (*F.Sh. Mukhametzyanova*), соціальна відповідальність освіти – основа взаємодії освітніх агентів під час освітніх процесів, результат яких задовольняє їх очікування та формує сферу освітнього «добробуту» суспільства з соціальної, наукової, культурної та особистісної позицій. Вважаючи соціальну відповідальність якісною характеристикою дій суб'єкта (у нашому випадку – соціального інституту освіти), вона визначає основне завдання соціальної відповідальності як розробку механізму дій, результатом яких є гарантія інтеграції цінностей, запитів суспільства і особистості у рамках освітньої системи [37, с. 10].

Типологію соціальної відповідальності освіти при цьому запропоновано здійснювати за двома сферами [37, с. 12]:

- *зовнішньою*: реалізація соціальних програм і освітніх стандартів, забезпечення потреб ринку праці, розвиток науки, техніки та технологій, збереження національних традицій і етичних цінностей, розвиток культури, працевлаштування випускників;
- *внутрішньою*: розвиток особистості (соціальний, культурний, професійний); якість навчання, виховання, збереження здоров'я, безпеки (педагогічної, психологічної, особистої, інформаційної), освітніх процесів, кадрових ресурсів, навчально-методичного забезпечення.

Результати опитування вітчизняних експертів стосовно проблем соціальної відповідальності⁴ підтвердили провідну роль освіти у становлен-

---

⁴ Експертне опитування виконав Інститут економіки промисловості НАН України з жовтня 2012 року до липня 2013 року. В опитуванні взяли участь 158 експертів (у тому числі академики та члени-кореспонденти НАН України, доктори і кандидати наук, держслужбовці, представники урядових структур, інші експерти). Головними критеріями відбору експертів були: здійснення ними наукових досліджень і наявність наукових публікацій з проблем соціальної відповідальності; участь у підготовці концепцій, стратегій, програм соціально-економічного та сталого розвитку країни, регіонів, підприємств; залучення до освітніх програм з питань соціальної відповідальності [15, с. 17].

ні соціальної відповідальності суспільства, держави, бізнесу та особистості в Україні:

- 62,0 % респондентів вказали, що *«система духовно-морального виховання, освіта, родина»* найбільше впливає на формування соціальної відповідальності у суспільстві (перший за значущістю фактор серед восьми інших; експерти могли обирати три варіанти відповіді) [15, с. 275];
- 17,1 % респондентів серед основних перешкод у становленні соціальної відповідальності держави в Україні вважають *«відсутність підготовки у ВНЗ фахівців із професії «Соціальний аудитор», «Експерт із соціальної відповідальності бізнесу», «Менеджер із соціальної та корпоративної відповідальності»* (восьмий за значущістю чинник серед 15 інших; експерти могли обирати п'ять варіантів відповіді) [15, с. 283];
- серед соціально-психологічних та інформаційних заходів, що найбільше сприятимуть розвитку соціально відповідального бізнесу, 57,0 % респондентів обрали варіант *«введення в навчальні програми бізнес-шкіл, економічних факультетів університетів та інших навчальних закладів курсів з теорії та практики корпоративної соціальної відповідальності»*, а 17,7 % – *«видання та поширення спеціальної літератури, проведення семінарів з питань соціальної відповідальності»* (відповідно другий та шостий за значущістю захід серед восьми інших; експерти могли обирати три варіанти відповіді) [15, с. 290];
- 71,5 % респондентів зазначили, що *«культура виховання в родині, школі, ВНЗ, спрямована на соціально відповідальну поведінку»* сприятиме розвитку соціальної відповідальності особистості в українському суспільстві (другий за значущістю фактор серед 11 інших; експерти могли обирати п'ять варіантів відповіді) [15, с. 279];
- 44,3 % респондентів обрали *«систему вищої освіти»* та 41,8 % – *«систему середньої освіти»* як такі, що найбільше впливають на розвиток соціальної відповідальності особистості (відповідно четвертий та шостий за значущістю вплив серед 18 соціальних інститутів; сума відповідей за градаціями *«дуже високий»* та *«високий»* ступені впливу) [15, с. 276].

Генезис соціальної відповідальності університету. Міждисциплінарність та інтегральність поняття «соціальна відповідальність» дали змогу поширити принципи соціальної відповідальності на некомерційний / публічний сектор (а отже і на заклади освіти), ідентифікувати освітній суб'єкт, що найкраще відповідає критерію «учасник соціального дого-

вору з суспільством» та, врешті-решт, сформувати концепцію соціальної відповідальності університету⁵. Розглянемо розвиток цієї концепції докладніше.

Треба зауважити, що тематика соціальної відповідальності не є «ною» для сектору вищої освіти. Наприкінці ХХ ст. університети різних країн світу почали активно включати принципи корпоративної соціальної відповідальності у свої освітні й дослідницькі візії, місії та практики, насамперед унаслідок зростання підприємницького характеру їх наукової діяльності. Проте, як зазначає Б. Вайз (*B. Weiss*) [136], корпоративна соціальна відповідальність увійшла в університети також завдяки тому, що багато лідерів вищої освіти шукали альтернативні способи досягнення сталості.

В останнє десятиліття доцільність використання терміну «корпоративна соціальна відповідальність» для університету / закладу вищої освіти як самостійної організації піддається критиці [103, 134]. Не зважаючи на те, що масштабні зміни у секторі вищої освіти призвели до «корпоратизації» університетів, збільшилося втручання стейкхолдерів у питання, які нещодавно сприймалися як «внутрішні» для університетів [133, 118, 90]. Як загрозу університетській автономії та академічній свободі розглядають маркетизацію (*marketization*) вищої освіти, у тому числі внаслідок розширення участі корпорацій у її фінансуванні та діяльності⁶ (так зване «нав'язане партнерство») [77]; зменшення «відкритого» обігу інформації, виникнення конфліктів щодо пріоритетів досліджень, «вимушене» підпорядкування фундаментальних інституційних цілей вищої освіти [106]. Інше проблемне поле – сприйняття університетами соціальної відповідальності як способу досягнення конкурентної переваги. Дослідники [92, с. 200, 211; 110; 93] зауважують, що маркетингове використання соціально відповідального іміджу призводить не лише до популяризації інструментального підходу, а й до ризику зменшення значущості ідеї соціальної відповідальності. Проте університети мають сприймати свій імідж не лише як ім'я, товарний знак чи якість обслуговування, а й як організацію з репутацією, соціальним визнанням, що у своїй діяльності керується етичними принципами.

⁵ У рамках цієї концепції інституційну одиницю «університет» зазвичай ототожнюють із закладом вищої освіти.

⁶ Найбільш помітним аспектом зростання ролі великих корпорацій у сфері вищої освіти є існування практики торгівлі комерційними угодами (надання окремим корпораціям виключного права на продаж власної продукції в університетських містечках, розповсюдження корпоративних логотипів чи реклами на власність і товари в університеті). Поширеною практикою є участь корпорацій у фінансуванні університетів, а також приватизація окремих сфер їхньої діяльності (академічних підрозділів, дослідницької діяльності, ІТ-курсів, мовних курсів для іноземних студентів та ін.) [77, с. 474–475].

Термін «соціальна відповідальність університету» (*University Social Responsibility*) етимологічно запозичений із «корпоративної соціальної відповідальності» [103, с. 29]. Уведення у науковий обіг терміну «соціальна відповідальність університету», на думку дослідників [134], перериває «суворе» бачення бізнесу, позбавляє конотацій економічного характеру (що відокремлюють його від образу та реальності звичайного підприємства), дає змогу уникнути «примусових» поглядів на економіку освіти.

Інтерпретацію терміну «соціальна відповідальність університету» у рамках концепції стейкхолдерів пропонують здійснювати на ширшому підґрунті, ніж для корпоративної соціальної відповідальності, оскільки сучасний університет не може існувати як автократична система без прямих зв'язків з іншими соціальними полями. Сучасний університет є невід'ємною частиною таких складних систем як місцева та міжнародні спільноти, національна та глобальна економіки, суспільство та держава тощо. Сучасний університет можна розглядати у декількох вимірах: 1) традиційної історичної місії (продукування, збереження та дифузії знань); 2) ринковому (виробництво освітніх послуг); 3) суспільному (участь у розвитку громадянського суспільства та обмін знаннями, що мають різні джерела походження). Профіль та діапазон впливу сучасного університету може бути описаний терміном *glocal* (англ. *global + local*), тобто «думати глобально, діяти локально» [103, 92, 121, 76, 96].

Для аналізу соціальної відповідальності університету Ф. Валлай (*F. Vallaeys*) [132, 131] пропонує, окрім врахування *соціальних* та *організаційних* впливів, що є загальними для будь-якого типу організації, сконцентруватися на *освітніх* та *когнітивних*, що є специфічними типами впливу для академічних та наукових організацій. Зокрема, освітні впливи пов'язані з усіма освітніми процесами та академічними програмами, що формують профіль випускника закладу; когнітивні – з усіма процесами продукування та розповсюдження знань. Ці чотири типи впливу (категорії) визначають відповідні напрями (вісі) соціальної відповідальності університету, у тому числі за: 1) організаційні та інституціональні процедури; 2) професійну підготовку та виховання громадянства; 3) соціальну участь; 4) управління соціальними знаннями (зокрема відповідальність за соціальну доступність знань і соціальну пропаганду результатів наукової діяльності, що є важливою для розвитку суспільства) [94, 131, 132, 134].

Для Європейського простору вищої освіти⁷ (*European Higher Education Area*) поняття «соціальна відповідальність університету» запропоновано розглядати як «гетерогенний діапазон політик, стратегій і практик, що добровільно здійснюються університетами з метою підтримки соціаль-

⁷ Єдиний європейський освітній простір країн, що беруть участь у Болонському процесі (ініційований 2010 року).

ного, культурного, економічного та екологічного благополуччя та який сфокусовано на позитивних результатах і позитивних впливах на громаду та суспільство» [87, с. 6].

Початок оформлення концепції соціальної відповідальності університету пов'язують із актуалізацією місії вищої освіти у «Всесвітній декларації для вищої освіти у XXI столітті» (1998) [137], а також піднесенням ідей соціального виміру вищої освіти та суспільної відповідальності за вищу освіту у програмних документах міжнародних інституцій глобального і наднаціональних рівнів (ООН, ЮНЕСКО, ОЕСР, Ради Європи, Економічної комісії для Латинської Америки та ін.⁸). Значний інтерес до формування просторів аналізу соціальної відповідальності у секторі вищої освіти призвів до створення міжнародних, регіональних та національних альянсів, мереж, асоціацій, форумів тощо [87, 83, 88, 106, 133, 104].

Прихильність до соціальної відповідальності університету визнано глобальним явищем у секторі вищої освіти у багатьох країнах світу. Проте як цілісна концепція вона не набула остаточного оформлення, також досі не погоджено єдиного понятійного апарату. Це пов'язано з тим, що існують різноманітні способи, види та форми концептуалізації соціальної відповідальності університету⁹, відмінності у розумінні коротко- та довгострокових наслідків і належних практик у цій сфері, у тому числі інституційної.

Наприклад, у документах *Asia-Europe meeting*¹⁰ за 2010 рік концепцію соціальної відповідальності університету інтерпретували двояким чином: 1) як багатогранну роль сучасних університетів (наукові дослідження, вища освіта для політичного, економічного, екологічного, технічного, культурного розвитку суспільства); 2) як аспекти діяльності університету, пов'язані з соціальною рівністю [103, с. 10].

У контексті соціальної відповідальності університету обговорюють та враховують широкий спектр проблематики соціальної рівності: доступність вищої освіти, якість освітніх послуг, делокалізація освітнього процесу, доступність освітнього контенту (у тому числі рідною мовою), добробут і мобільність студентів, гендерна рівність, соціальна та матеріальна підтримка студентів, підтримка студентського врядування та во-

⁸ Наприклад, соціальний вимір вищої освіти був відсутній у генезисі Болонської декларації 1999 року, але згодом став центральною темою наступних декларацій Європейського простору вищої освіти.

⁹ Наприклад, у країнах Азії широко вживаними є поняття «суспільне служіння університету», «залучення університету і громади». Існує практика, коли концепцію соціальної відповідальності університету вписують у «коло розуміння громади» (*community consciousness circle*) [103].

¹⁰ *Asia-Europe meeting (ASEM)* – міждержавний процес, започаткований у 1996 році з метою розвитку співробітництва у політичній, економічній, соціальній, культурній та освітній сферах. До цієї платформи приєдналися 53 партнера, у тому числі 30 європейських та 21 азійська країни [73].

лонтерства, працевлаштування випускників, винагороди для персоналу закладу, доступність (у тому числі фінансова) безперервної освіти / освіти впродовж життя (*continuing education / lifelong learning*), інтеграція «нетрадиційних» студентів, протидія соціальній ізоляції деяких груп населення [103, 104, 133].

На думку дослідників, концепція соціальної відповідальності університетів:

- є інтегрованою концепцією, яка об'єднує традиційні та інноваційні функції закладів вищої освіти [104, с. 78];
- дає змогу врахувати новий тип відносин між університетом та суспільством, економікою та світом в цілому, де переважає суспільний характер знань, а також «нову додану соціальну вартість», на якій ґрунтується ефективність університетської освіти [104, с. 178];
- забезпечує новий підхід до оцінювання наукових знань і результатів університетів, що враховує не лише їх економічну (комерційну) вигоду, а й соціальну цінність, соціальну надійність, соціальний внесок та сталі соціальні наслідки [106, 72];
- визначає політику етичної якості роботи університетської спільноти (студентів, викладачів, адміністрації, інших співробітників) через відповідальне управління освітнім, когнітивним, трудовим та екологічним впливом, що здійснює університет в інтерактивному діалозі з суспільством [115, 72];
- дає змогу врахувати зовнішні та внутрішні соціальні проєкції університету для покращення рефлексії та саморефлексії, практики та політики університету, а також їх наслідків і впливів [134, с. 45];
- допомагає охопити увесь процес безперервної освіти, починаючи з освіти для дітей молодшого віку [103].

Оскільки питання щодо практичного контексту соціальної відповідальності університету залишаються відкритими, у багатьох закладах це здійснюється у рамках акредитації та управління якістю (у більшості країн такі стандарти прямо чи опосередковано мають критерії соціальної участі, принаймні мінімальної). Заклади вищої освіти Європи зазвичай активно впроваджують «третю роль університетів», шукають зв'язки з промисловістю (наприклад, для створення регіональних дослідницьких кластерів), а також опікуються добробутом студентів; Азії – залученням студентів до суспільної діяльності та співпраці з урядовими структурами; Латинської Америки – намагаються налагодити продуктивні відносини між державою, її «посередниками» та бідними верствами населення для протидії упередженому розподілу ресурсів і можливостей [103, 104].

Адаптація освітнього контенту (на прикладі сектору вищої освіти). Загальноновизнано, що сектор вищої освіти відіграє значу роль у поширенні ідей соціальної відповідальності. Проте актуальними залишаються питання збільшення активності закладів вищої освіти щодо імплементації концепції соціальної відповідальності у освітній процес, всебічної підготовки у сфері соціальної відповідальності, включення проблематики етичного ведення бізнесу у навчальні програми. Так, дослідження асоціації *EABIS*¹¹ – *Survey of Teaching and Research in Europe* (2003) показали, що у обстежених 160 бізнес-школах навчання соціальній відповідальності було переважно на недостатньому рівні, вона не стала частиною культури цих закладів. Лише 12 % провідних світових бізнес-шкіл пропонують обов'язкові заняття у цій сфері, 32 % – як предмет за вибором, і тільки 20 % університетів надають фінансування для досліджень за цією тематикою [92, с. 199, 210].

В Україні активну увагу питанням упровадження викладання корпоративної соціальної відповідальності у секторі вищої освіти почали приділяти з 2009 року [41], коли був проведений перший тренінг для викладачів соціальної роботи і економічних факультетів 22 закладів вищої освіти з 13 регіонів України та ініційовано створення тимчасового творчого колективу з розробки навчального курсу і посібника з питань соціальної відповідальності. Наразі навчальні програми «Соціальна відповідальність» розробили та оприлюднили на сайтах закладів економічних факультетів низки вітчизняних закладів вищої освіти (зокрема Києва, Харкова, Запоріжжя, Дніпра). Зважаючи на міжнародний досвід, бажано розширити висвітлення проблематики соціальної відповідальності у програмах навчальних практикумів, тематиці дипломних робіт та дисертацій, наукових і науково-методичних публікацій, доповідей на міжнародних конференціях, освітніх програмах для дорослої цільової аудиторії тощо. Також доцільно до навчальних програм професійно-технічної та вищої освіти включати компоненти, що запитувані соціальними партнерами.

Соціальна відповідальність – ціннісна орієнтація. Передачу (трансмісію) цінностей, поряд із адаптацією освітнього контенту та набуття цифрових навичок, Генеральний директор ЮНЕСКО О. Азуле (*A. Azoulay*) визначила як «форму революції у сфері освіти» [18].

Ураховуючи актуальність інформаційних технологій, освітні практики щодо розповсюдження ідей соціальної відповідальності проілюструємо прикладом підготовки ІТ-фахівців.

---

¹¹ Європейська академія бізнесу в суспільстві (*The European Academy of Business in Society, EABIS*, Брюссель) – асоціація підприємств та освітніх закладів, що створена за підтримки Європейської Комісії для об'єднання практики соціального бізнесу та його теорій [124].

Інкорпорація соціальної відповідальності у освітню галузь «інформаційні технології / системи»¹². Унаслідок стрімкого проникнення Інтернету практично у всі сфери сучасного буття, соціальне середовище постійно стикається із ризиками та небезпеками глобального кіберпростору, що мають далекосяжні наслідки у соціально-економічному, еколого-технологічному та суспільно-політичному вимірах. Тому освітня підготовка молодого покоління, насамперед для ІТ-сфери, повинна враховувати соціально відповідальні та етичні аспекти використання нових технологій¹³. І хоча більшість студентів належить до покоління *millennial generation*¹⁴, важливими для критичного осмислення у процесі здобуття освіти є проблематика конфіденційності та захисту персональних і корпоративних даних, професійної етики, інтернет-пропаганди та цензури, адвокації інтелектуальних прав, активізації соціальних мереж та ін. [95]. Використовуючи визначення К. Лоуден (*K.C. Laudon*), змістовне наповнення такої освітньої практики можна охарактеризувати як намагання подолати «етичний вакуум кіберпростору» [105].

Міжнародний досвід свідчить, що у професійних колах та спільнотах ІТ-сектору практика включення у навчальні програми / плани (*curriculum*) тематики етики та соціальної відповідальності існує вже кілька десятиліть¹⁵. Розуміючи важливість цієї тематики для покращення якості підготовки студентів, деякі заклади вищої освіти у програми підготовки бакалаврів вже включили модулі «Етика інформаційних систем» і «Соціально відповідальні обчислення» [95].

Для інкорпорації тематики етики та соціальної відповідальності у навчальні програми з підготовки ІТ-фахівців дослідники [95] пропону-

¹² У англomовній літературі наразі вживають два словосполучення: *information technology education* (освіта у сфері інформаційних технологій) та *information system education* (освіта у сфері інформаційних систем). В Україні з 2015 року ця галузь знань з підготовки здобувачів вищої освіти отримала назву «інформаційні технології»; до її складу включено шість спеціальностей (інженерія програмного забезпечення, комп'ютерні науки, комп'ютерна інженерія, системний аналіз, кібербезпека, інформаційні системи та технології) [45]). Щодо змістовного наповнення понять «інформаційні технології» та «інформаційні системи», то останнє можна вважати ширшим, оскільки воно охоплює не лише апаратне і програмне забезпечення, бази даних і мережу (ці чотири компоненти складають основу інформаційної технології організації), а й процедури обробки та використання даних (отже інформаційна система організації містить п'ять компонент) [138].

¹³ Серед таких технологій: хмарні обчислення (*cloud computing*), інтелектуальний аналіз даних (*data mining*), «навколишній» інтелект (*ambient intelligence*), нанотехнології (*nanotechnology*), Інтернет «майбутнього» (*Future Internet*) та ін.

¹⁴ Тобто когорті населення, яка з раннього дитинства виховується на «дієті технологій» і для якої поведінковою нормою стало повсякденне використання Інтернету, мобільних устроїв, соціальних мереж, цифрових медіа тощо [95].

¹⁵ Наприклад, ще у 1978 році етичні аспекти були відображені у навчальному плані від *Association for Computing machinery*. Наразі тематика етики та соціальної відповідальності присутня у навчальних програмах, схвалених *Accreditation Board of Engineering and Technology*, *Association for Computing machinery*, *Association to Advance Collegiate Schools of Business*, *Australian Computer Society* та ін. [95].

ють об'єднати різні підходи щодо включення базових модулів або їх взаємопов'язаних складових. Так, студенти можуть вивчати основи теорій у рамках базового модуля (наприклад, основи теорії етики), а у рамках інших модулів детальніше обговорити питання, як ці принципи застосовують до різних аспектів навчальної програми (наприклад, етика у проєктуванні інформаційних систем, етика управління базами даних, етика електронної торгівлі тощо).

В останнє десятиліття для допомоги викладачам опубліковано велику кількість академічної літератури, безпосередньо присвяченої етиці інформаційних систем та соціальній відповідальності. Ці розробки охоплюють широкий діапазон навчальних тем, які у роботі [95] згруповано за такими напрямками:

- професійна поведінка та етика в ІТ-організаціях (кодекси етичної практики; права, обов'язки і зобов'язання; професійні стандарти; політика у сфері ризику та безпеки; ІТ-недбалість; ліцензування та сертифікація; моральна відповідальність; безпека співробітників та ін.);
- конфіденційність та громадянські свободи (юридичні та етичні зобов'язання щодо захисту персональних даних у «суспільстві спостереження» (*surveillance society*), у тому числі через розширення обсягу послуг е-комерції, е-уряду, е-медицини, а також появою технологій біометрики, біоінформатики, відстеження місця знаходження тощо);
- права інтелектуальної власності та цифрових мас-медіа (юридичні та етичні аспекти менеджменту цифрових прав, авторських прав, професійних таємниць, патентів та товарних знаків, реінжинірингу, ліцензій із відкритим публічним доступом, плагіату та права власності на *on-line*-контент користувача та ін.);
- кіберзлочинність (усі види протизаконної та етично сумнівної діяльності, що здійснюються в Інтернеті або за допомогою його можливостей, включаючи фінансові крадіжки і шахрайство, відмову в обслуговуванні, піратство, шпіднаж, маніпулювання інформацією, розповсюдження порнографії, торгівля людьми, поширення вірусів / шкідливих програм та спаму, хакерство, кіберпереслідування, кібертероризм та ін.);
- соціальні наслідки використання ІКТ (вплив на ухвалення рішень щодо офшорінгу та аутсорсінгу; вплив ІТ на рівень життя та дотримання балансу «життя – робота»; соціальна інклюзія та «цифровий розрив» для різних груп населення; трансформація праці; права дітей в інформаційному суспільстві; ІКТ та індивідуальна автономія; гендерні проблеми та соціальна рівність; роль ІКТ у забезпеченні охорони здоров'я);

- свобода слова (свобода висловлювань, *on-line*-анонімність, *on-line*-цензура, *on-line*-дифамація та підбурювання до ненависті, *on-line*-адвокація, е-демократія, доступ до інформації в Інтернеті та ін.);
- «сталі обчислення» (*sustainable computing*), що також отримали назву «зелені ІТ» (*green IT*) і охоплюють питання, пов'язані з соціально відповідальною практикою використання, управління та розвитку інформаційних систем. Наприклад, до засобів пом'якшення для навколишнього середовища шкідливих аспектів використання та виробництва ІТ відносять використання *enhanced*-процесорів, ефективних та інтелектуальних алгоритмів, *thin*-віртуальних клієнтів та мінімізацію е-відходів. За допомогою *greening by IT* можна також зменшити потребу у «несталіх» практиках, зокрема використати технології телероботи та е-співпраці, що дадуть змогу «проігнорувати поїздку, а не зустріч»;
- навчання з елементами суспільної діяльності (*service learning*) та громадянського залучення (*civic engagement*). У його основу покладено педагогічний підхід, який допомагає активізувати корисність взаємодії студента та його *community*-партнера. Отже студент у реальних умовах поглиблює знання про суспільство, отримує навички соціально відповідальної рефлексії та набуває досвіду активного громадянства. У багатьох країнах світу поширеною практикою такої взаємодії є мережі *service learning networks*, до яких залучені заклади вищої освіти та місцеві громади.

Інституційні практики соціально відповідальної освіти. Як свідчить міжнародний досвід, інституціональне оформлення концепції соціальної відповідальності найактивніше відбувається у секторі вищої освіти. Це обумовлено функціонуванням низки міжнародних ініціатив, рухів і платформ (як глобального, так і регіональних рівнів), до яких на добровільних засадах продовжують приєднуватися заклади вищої освіти з різних країн світу.

У *Великій Хартії Університетів* (*The Magna Charta Universitatum*, 1988) [125], що згодом стала невід'ємною складовою Болонського процесу, універсальними принципами проголошено академічну свободу та інституційну автономію університетів. У цьому документі зазначається, що університет є автономним інститутом, який функціонує всередині суспільств; шляхом досліджень і навчання університет продукує культурні цінності, досліджує їх, оцінює та передає прийдешнім поколінням. Університети відповідальні перед суспільством за все, чим займаються, а отже вони підзвітні йому: «університети мають бути незалежними від будь-якої політичної влади, однак вони не можуть і не повинні бути неза-

лежними від суспільства» [125]. Велику Хартію Університетів підписали 805 університетів з 85 країн світу, у тому числі 69 вітчизняних закладів вищої освіти.

Інша міжнародна ініціатива – *Європейська університетська асоціація*¹⁶ (*European University Association*, 2001) [86], яка налічує 850 членів¹⁷ із 47 країн (у тому числі 26 вітчизняних закладів вищої освіти) та визнана найбільш представницькою організацією університетів у Європі. Як «голос» європейських університетів Асоціація підтримує та просуває інтереси окремих інститутів та сектору вищої освіти в цілому (спільні проекти, навчальні програми, публікації, інші заходи), надає учасникам можливість формувати майбутню європейську політику та ініціативи, що впливають на вищу освіту та дослідження (робочі контакти з Європейською Комісією та Європейським Парламентом). Європейська університетська асоціація висуває суспільну роль університетів на перше місце (тобто над освітньою і науковою), що підкреслює суспільно значущу, соціальну та публічну роль університетів [86].

Таллуарська декларація про громадянські ролі та соціальні обов'язки вищої освіти (*The Talloires Declaration on the Civic Roles and Social Responsibilities of Higher Education*, 2005) [122] покликана розширити громадську діяльність і соціальну відповідальність університетів, а також посилити їх потенціал у вирішенні потреб глобальної та місцевих спільнот із використанням різних університетських ресурсів (викладання, навчання, дослідження, надання послуг). До міжнародної асоціації «Таллуарська мережа» (*Talloires Network*) приєдналися 379 закладів із 77 країн¹⁸ (у тому числі дев'ять вітчизняних закладів вищої освіти¹⁹). «Таллуарська мережа» вибудовує «глобальний рух залучених університетів», просуває найбільш перспективні практики у цій сфері завдяки ефективній координації [127].

Ініціатива у рамках Глобального договору ООН «*Принципи освіти у сфері відповідального управління*» (*United Nations Global Compact «Principles for Responsible Management Education»*, *PRME*, 2007) спрямована на стимулювання та підтримку освіти у сфері відповідального управління, дослідницької роботи та ідейного лідерства. «Принципи освіти у сфері відпо-

---

¹⁶ Європейська університетська асоціація створена шляхом злиття Асоціації європейських університетів (*Association of European Universities*, *CRE*) та Конфедерації конференцій ректорів ЄС (*Confederation of European Union Rectors' Conferences*).

¹⁷ В університетах – членах Європейської університетської асоціації навчаються 17 млн студентів.

¹⁸ В університетах – членах «Таллуарської мережі» навчаються понад 6 млн студентів.

¹⁹ Хмельницький університет управління та права, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Миколаївський національний аграрний університет, Одеська державна академія будівництва та архітектури, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Приазовський державний технічний університет, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Тернопільський національний економічний університет, Запорізький національний університет.

відального управління»²⁰ закладають основу для глобальної платформи взаємодії академічних установ на основі шести принципів [114]:

1) ціль: розвиток можливостей студентів як майбутнього покоління зі сталими цінностями для бізнесу і суспільства в цілому, покоління, яке буде працювати для всеохопної та сталої економіки;

2) цінності: включення у академічну діяльність та навчальні програми цінностей глобальної соціальної відповідальності, що представлені у міжнародних ініціативах, у тому числі цього Глобального договору ООН;

3) метод: створення освітніх рамок, матеріалів, процесів і середовища, що сприяють ефективному вивченню досвіду для відповідального керівництва;

4) дослідження: участь у концептуальних і емпіричних дослідженнях для розуміння ролі, динаміки та впливу корпорацій у створенні сталої соціальної, екологічної й економічної цінності;

5) партнерство: взаємодія з менеджерами бізнес-корпорацій для розширення знань закладів про виклики щодо виконання соціальних і екологічних зобов'язань бізнес-корпораціями та спільного вивчення ефективних підходів до їх розв'язання;

6) діалог: сприяння і підтримка діалогу та дебатів між педагогами, студентами, бізнесом, урядом, споживачами, медіа, організаціями громадянського суспільства, іншими зацікавленими групами і стейкхолдерами з критичних проблем, пов'язаних із глобальною соціальною відповідальністю та сталістю.

«Принципи освіти у сфері відповідального управління» – це перші організовані відносини між ООН та навчальними закладами, що пропонують програми з менеджменту та бізнесу [114; 92, с. 135]. Станом на липень 2017 року [114] ці Принципи підписали 688 освітніх установ та бізнес-шкіл із понад 85 країн світу (у тому числі більше третини зі 100 найуспішніших бізнес-шкіл за версією *Financial Times*). Серед учасників зареєстровані дві бізнес-школи з України²¹.

Проект «Соціальна відповідальність університету Європи» (*University Social Responsibility in Europe, EU-USR, 2013*) був ініційований як відповідь на політичний пріоритет Європейської Комісії щодо необхідності переосмислення соціальної місії університетів, у тому числі визнання «соціальної відповідальності університетів» їх ключовою компетенцією та розробки загальної стратегії соціальної відповідальності для університетів

²⁰ Розроблені міжнародною цільовою групою, у склад якої увійшли 60 деканів, президентів університетів та офіційних представників провідних бізнес-шкіл.

²¹ З 2008 року – Києво-Могилянська бізнес-школа при Національному університеті «Києво-Могилянська академія»; з 2010 року – Львівська бізнес-школа при Українському католицькому університеті.

Європейського простору вищої освіти (*European Higher Education Area*). Мета проекту *EU-USR*²² – створення на довгострокову перспективу спеціальної європейської структури, яка буде розвивати мережеву взаємодію європейських університетів у контексті соціальної відповідальності [130, 83, 88]. Єдиний нормативний аспект проекту *EU-USR* – приєднання до Маніфесту [126], який ґрунтується на загальному секторальному підході щодо етичних та соціальних обов'язків університету.

У рамках проекту *EU-USR* запропоновано «модель соціальної відповідальності університету». Вона налаштована як модель добровільної та безперервної самооцінки університету і побудована з використанням еталонних стандартів *EU-USR benchmark standards*, що ґрунтуються на міжнародному стандарті *ISO 26000* та програмних документах ЄС, Ради Європи, ЮНЕСКО. Доцільність застосування саме такого підходу аргументовано [87, 120]:

- необхідністю врахування різноманітних способів і практик концептуалізації «соціальної відповідальності університетів» на теренах Європейського простору вищої освіти;
- можливістю об'єднання вже на інституціональному рівні оцінок соціальної активності університетів (оскільки університети є автономними за характером своєї діяльності і, крім того, мають відмінності у джерелах фінансування, зокрема щодо питомої ваги державної підтримки).

Структура стандартів *EU-USR benchmark standards* охоплює чотири сфери соціальної відповідальності університету [120]:

- 1) дослідження, викладання, підтримка навчання, публічні обов'язки / громадське залучення (*research, teaching, support for learning and public engagement*);
- 2) управління (*governance*);
- 3) екологічні та соціетальні аспекти сталості (*environmental and societal sustainability*);
- 4) справедливі практики (*fair practices*).

Кожен із цих стандартів має власний набір критеріїв (від восьми до 11), розроблених із урахуванням цінностей європейського сектору вищої освіти та пов'язаних з ними суспільних очікувань [120].

Навчальні заклади та організації, які надають освітні послуги, можуть приєднатися до платформ Глобального договору ООН, міжнародних стандартів *SA 8000* та *ISO 26000:2010*.

Ініціатива ООН *Глобальний договір ООН* (*United Nations Global Compact, 2000*) спрямована на заохочення корпоративної сталості (*corporate sustain-*

²² Фінансується у рамках програми *ERASMUS*, що є складовою проекту Європейської Комісії *Lifelong Learning Programme of the European Union*.

nability) через впровадження корпоративної соціальної відповідальності, універсальних принципів сталості та дотримання 10 принципів у сфері прав людини, трудових відносин, охорони навколишнього середовища, боротьби з корупцією. До Глобального договору ООН приєдналися 12 887 організацій і компаній зі 161 країни світу, у тому числі 500 освітніх закладів і установ з 78 країн (серед теперішніх учасників – три вітчизняних заклади вищої освіти²³) [107].

Міжнародний універсальний стандарт *SA 8000 «Соціальна відповідальність» (Social Accountability, 1997)* є стандартом сертифікації, змодельованим за стандартами *ISO*. Він заохочує будь-які організації розробляти, підтримувати і застосовувати соціально прийнятні методи роботи на робочому місці. Стандарт *SA 8000* визначає соціальну відповідальність як здатність організації / підприємства оцінити соціальні наслідки своєї діяльності, а його головна мета – покращення умов праці та життєвого рівня працівників [116]. Нині нараховується 3475 сертифікованих об'єктів-організацій, де працюють понад 1,9 млн працівників. Ці організації представлені у 54 секторах економіки, *SA 8000* охоплює 61 країну (у тому числі й Україну). У секторі «Освіта» сертифіковано 13 організацій, які надають різні види освітніх послуг (їх спектр охоплює практично усі вікові групи населення). Ці організації функціонують переважно в Італії, а також Іспанії, Греції та Бельгії [117].

Альтернативою стандарту *SA 8000* є міжнародний стандарт *ISO 26000:2010 «Керівництво з питань соціальної відповідальності» (Guidance on social responsibility, 2010)* [101, 100], оскільки він не призначений для сертифікації, нормативного чи контрактного використання, а використовується як інструмент рекомендаційного характеру для втілення у діяльність різноманітних підприємств і організацій²⁴ принципів соціальної відповідальності та сталості, розповсюдження найкращих міжнародних практик у сферах, дотичних до концепції соціальної відповідальності [99, 97]. Розроблення стандарту *ISO 26000:2010* вважають «відповіддю» на виклики впровадження корпоративної соціальної відповідальності, оскільки він визначає не лише корпоративну, а й державну, освітню та інші види інтегральної відповідальності. *ISO 26000:2010* визначає сім основних сфер²⁵, до яких мають звернутися соціально відповідальні організації, а

²³ З 2009 року – Український католицький університет; з 2016 – Національний університет водного господарства та природокористування; з 2017 – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

²⁴ У тому числі приналежних до публічного сектору (наприклад, школи).

²⁵ Загальний спектр проблем соціальної відповідальності охоплює: 1) організаційне управління (*organisational governance*); 2) трудову практику (*labour practices*); 3) навколишнє середовище (*the environment*); 4) справедливую операційну практику (*fair operating practices*); 5) проблеми споживача (*consumer issues*); 6) залучення та розвиток спільноти (*community involvement and development*); 7) права людини і демократичне громадянство (*human rights and democratic citizenship*).

освітня проблематика відображена у двох розділах («Проблеми споживача», «Залучення та розвиток спільноти») [98].

Навчальні заклади, які будуть впроваджувати стандарт *ISO 26000:2010*, мають можливість створювати не лише власні корпоративні програми соціальної відповідальності, а й більш потужні організаційні моделі моніторингу для оцінювання соціальної відповідальності та сталості закладу (наприклад, у рамках адаптованих національних аудиторських інструментів) [87, 75].

Ключова роль у розповсюдженні інформації та професійної підготовки у процесі застосування стандартів *SA 8000* і *ISO 26000:2010* належить сектору підготовки та перепідготовки кадрів, у якому беруть участь різні інституції (зокрема, різні міністерства). Досвід інших країн свідчить, що брак фінансових ресурсів для швидкого просування відповідних змін (заохочення академічної спільноти до розробки відповідних навчальних програм, проведення навчальних заходів, підготовки інструкторів, зміцнення кадрового потенціалу організацій з питань соціальної відповідальності) можна компенсувати завдяки системі спонсорства. Адже впровадження принципів соціальної відповідальності на рівні однієї організації потребує суттєвих перетворень навіть на рівні введення нових стандартів бухгалтерського обліку, фінансової та нефінансової звітності.

Підзвітність освіти. Як один із напрямів інституціональної практики щодо впровадження принципів соціальної відповідальності можна розглядати підзвітність освіти. Цей напрям актуалізується [40] внаслідок ухвалення у 2015 році глобальних ЦСР на період до 2030 року. Україна приєдналася до цього процесу у 2016 році, розробивши національну систему для ЦСР [69].

Підзвітність забезпечує інформаційну прозорість діяльності, тому сьогодні її розглядають як дієвий механізм діалогу між освітою та суспільством, зокрема навчальними закладами²⁶ і стейкхолдерами. Підзвітність з питань соціальної відповідальності у секторі вищої освіти, як правило, є добровільною, також не існує єдиної / універсальної форми звітності навіть у межах однієї країни. Проте практика оприлюднення «Звіту про соціальну відповідальність» набуває популярності серед університетів різної форми власності (насамперед тих, хто приєднався до міжнародних ініціатив чи рухів). Формат звіту щороку намагаються розширити, вводячи нові сфери підзвітності²⁷, у тому числі щодо інтеграції ЦСР – і не лише у документи підзвітності закладу [79], а й документи планування на середньострокову перспективу (див., наприклад, [129, 128]).

²⁶ В Україні з 2014 року впроваджено законодавчу норму щодо обов'язковості оприлюднення керівником закладу вищої освіти щорічного звіту про свою діяльність на офіційному веб-сайті закладу [43, ст. 34].

²⁷ Наприклад: освітній вимір, гендерна тематика, залучення місцевих спільнот, співпраця з бізнес-структурами.

2.7. Інформаційний простір як чинник забезпечення соціальної відповідальності суб'єктів суспільних відносин

Інформація відіграє вагомую роль у життєвому циклі людини – основні детермінанти суспільного способу життя формуються безпосередньо в інформаційному середовищі. У сучасному суспільстві інформаційні комунікації відіграють провідну роль, а інформаційний простір є надзвичайно різноманітним за ідеологіями, точками зору, підходами до явищ і подій. Зростає роль ІТ у суспільних та господарських відносинах, формується глобальний електронний інформаційний простір, основними компонентами якого є інформаційні ресурси, засоби інформаційної взаємодії та інформаційна інфраструктура. Це забезпечує швидку інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб в інформаційних продуктах і послугах.

Сучасний інформаційний простір відзначає масове тиражування наявної в ньому інформації за допомогою різних каналів (письмових, усних, аудіовізуальних і невербальних) у різних формах і жанрах. Особливо великі можливості мають масові канали передавання інформації (радіо, телебачення, Інтернет), завдяки яким інформація про події дуже швидко надходить до масової свідомості.

Швидкість сучасних каналів поширення інформації в умовах її масового тиражування призводить до того, що інформація практично одночасно потрапляє до користувачів у різних потоках інформаційного простору. Така ситуація дає змогу говорити про єдиний інформаційний простір, розрив якого є травматичним для людини. Інформація ще більше виявляє свої інструментальні властивості в умовах безпосереднього залучення до виконання соціальних функцій, зокрема управління соціальними процесами і системами.

Засоби масової інформації (ЗМІ або мас-медіа) є одним з ключових елементів інформаційного простору та інструментів соціального управління. Вони орієнтовані на безпосередній контакт із людьми і впливають на формування їхнього світогляду та інформаційних потреб.

Сучасні ЗМІ – інститути, створені для відкритої, публічної передачі інформації за допомогою спеціального технічного інструментарію. Базові типи ЗМІ – друковані (преса) та електронні (радіомовлення, телебачення, кіно- та аудіопродукція), – характеризуються множинністю складових елементів: змісту, властивостей, форм, методів і рівнів організації. Основні ознаки ЗМІ – це публічність, тобто необмежене коло користувачів; наявність спеціальних технічних приладів, апаратури, непостійний

кількісний склад аудиторії, яка змінюється залежно від наявного інтересу до передачі, повідомлення або статті.

Свобода слова, як конституційне право людей на отримання достовірної інформації, забезпечує функціонування ЗМІ як «четвертої влади» (поряд із наявними у демократичних державах трьома гілками влади – законодавчою, виконавчою і судовою). Це є одним із чинників забезпечення політичної й соціальної стабільності.

ЗМІ реалізують широкий спектр функцій у всіх сферах життєдіяльності людини та необхідні суспільству як самостійна сила, автономна від держави, адже тільки так вони здатні виконувати свої функції, найважливішими з яких є:

- комунікативна – функція спілкування, налагодження контакту, пошуку однодумців, висвітлення різних поглядів;
- організаційна – роль журналістики як «четвертої влади» в суспільстві, що впливає на ухвалення рішень, роз'яснює їх суспільству та згуртовує людей;
- ідеологічна – вплив на світоглядні основи та ціннісні орієнтації аудиторії, самосвідомість людей, їхні ідеали та прагнення, включно з мотивацією поведінкових актів;
- культурно-освітня – поширення в суспільстві культурних цінностей, виховання людей на зразках загальносвітової культури, сприяння всебічному розвитку людини;
- рекламно-довідкова – задоволення утилітарних запитів, пов'язаних із захопленнями різних частин аудиторії;
- рекреативно-розважальна – розваги, отримання задоволення;
- критики й контролю – боротьба із суспільними вадами, захист від корупції та бюрократії.

Соціальна відповідальність ЗМІ визначена системою відносин між ними та суспільством, аудиторією і професійним співтовариством. Відповідальність ЗМІ перед суспільством реалізується в рамках чинного законодавства, покликано захищати інтереси особистості, громадянського суспільства і держави в інформаційній сфері. Відповідальність ЗМІ перед аудиторією полягає у залученні її як учасника формування редакційної політики через ринкові механізми попиту та пропозиції інформації, думок і реклами. Відповідальність перед професійним співтовариством передбачає дотримання загальних правил поведінки та професійної етики [2].

Згідно з теорією соціальної відповідальності, за своєю природою людина не може розумно розпоряджатися необмеженою свободою. Тому існує право на свободу слова і право на свободу захисту від сторонньої свободи. Саме ці права покладені в основу етичного кодексу журналіс-

тів. Власне журналістика є важливим соціальним інститутом, мета якого – забезпечення всебічного й об'єктивного інформування суб'єктів суспільного життя про соціальну дійсність. Це необхідно для оптимального функціонування всіх соціальних інститутів і суспільства в цілому як саморегульованої системи. Соціальна місія журналістики – формування громадської думки та управління масовими емоціями. Інститут журналістики є частиною системи ЗМІ, тобто входить до структури багатофункціональних інститутів суспільства: преси, телебачення, радіо, Інтернет та ін. Сучасна класична журналістика трансформується під впливом інноваційних технологій, ЗМІ переходять у віртуальне середовище.

Функціонування ЗМІ пов'язано з їх участю у забезпеченні досягнення суспільної злагоди. ЗМІ наповнюють великомасштабний дискурс каталогами цінностей, ідей, перспектив їх реалізації, пропонують масовій аудиторії обрати як першочергові певні проблеми суспільного життя (когнітивний аспект). Вони структурують аудиторію за групами думок, трансформують уособлених індивідів в організовану громадськість, сприяють перетворенню думок у чинник впливу на суспільні процеси. При цьому в текстах масової комунікації символічно відтворюється соціальна структура суспільства (соціальний аспект). ЗМІ відстежують процес ухвалення рішень владою, здійснюють морально-правовий вплив шляхом публічного оцінювання її діяльності (аспект контролю). Сучасне суспільство поступово передає ЗМІ функції впровадження соціального процесу та ревізії традицій, регулювання моральних і навіть правових норм та соціального управління. Все це робиться за допомогою загального відкритого дискурсу. Традиційна масова комунікація поєднується з міжособистісною комунікацією за допомогою комп'ютерних технологій та стає механізмом ухвалення рішень, управління суспільством та його регулювання.

Інформація є основним інструментом, за допомогою якого ЗМІ впливають на масову свідомість, розум і почуття людини. У демократичних державах переважає раціональна модель масових комунікацій, розрахована на переконання людей за допомогою інформування та аргументації, побудованої згідно з законами логіки, що передбачає змагальність ЗМІ за увагу та довіру аудиторії. Однак потік інформації в сучасному світі є різноманітним і суперечливим, а технології інформаційно-психологічного та емоційного впливу часто застосовують для маніпулювання громадською думкою, що позбавляє людей можливості зробити власний поінформований вибір. Особливо небезпечними є спроби примусити людей до діяльності всупереч їхнім власним інтересам (підтасовування фактів, їх замовчування, поширення брехні та наклепів, навішування ярликів та ін.). Цим широко користуються тоталітарні й авторитарні, а також ті режими, які використовують методи психологічного впливу, засновані на

страху та вірі, для розпалювання фанатизму, недовіри або ненависті до тих або інших соціальних груп людей.

Сучасні соціальні медіа швидко поширюють інформацію й одночасно допомагають розкривати неправдиві факти й забезпечують їм суспільний резонанс. Водночас, словом 2016 року, за версією Оксфордського словника, стала «пост-правда» (*post-truth*) – політичні дії та мислення, за яких об'єктивні факти мають менший вплив на формування громадської думки, аніж заклики до емоцій та особистих переконань [108]. При цьому об'єктивну істину не фальсифікують чи піддають сумніву, а просто відсувають, вона «відходить на другий план» [80].

Поодинокі прояви пост-правди раніше розглядали лише як один із прийомів суспільної взаємодії. Зростання популярності політики пост-правди пояснюється, зокрема, поверненням до методів висвітлення інформації так званого «періоду памфлетних воєн», що виникли з поширенням письменності й друкованих видань у XVII ст. та домінували до XX ст., коли медіа почали дотримуватися балансу точок зору у поширюваній ними інформації, а тон риторики був значно знижений [109]. Водночас, надання рівного значення достовірній інформації та неперевіреному або дискредитованому повідомленню без урахування їх фактологічної основи часто призводить до хибного балансу [85].

Одним із завдань пост-правди є делегітимізація таких соціальних інститутів, як органи державної влади, демократія та права людини [84]. Політика пост-правди сьогодні переважає у суспільствах, де публічний дискурс формують комбінація цілодобового циклу новин, ангажовані ЗМІ та популярні соціальні мережі.

Визначальною рисою політики пост-правди є використання певних тез, навіть у випадку їх спростування в ЗМІ або незалежними експертами [113]. Причиною цього є дезінтеграція джерел новин, надзвичайно швидке поширення пліток, чуток і неправдивої інформації за допомогою Інтернету або соціальних мереж. Для досягнення максимального ефекту від пост-правди ЗМІ використовують конспірологію або теорію змови (*conspiracy theory*), що пояснює певну подію наслідком таємного плану групи впливових людей або організацій.

Значний вплив пост-правди на людей зумовлений її апелюванням до їх власних поглядів на світ, емоцій і почуттів. Наприклад, пояснення певних подій відбувається через звинувачення, абсолютизацію лише одного чинника впливу, акцентування емоційного сприйняття ситуації. При цьому якщо для журналіста метою є подача інформації для самостійного аналізу, то для пост-правди – виключення такого аналізу та імплементація до свідомості людей простих висновків. 24-годинний цикл новин спричиняє багаторазове посилення на одних і тих самих громадських ді-

ячів, політиків, які володіють *PR*-аудиторією. За таких умов презентація та індивідуальність можуть мати більший вплив на людей, аніж факти [102, с. 127–128].

У сучасному світі найбільша за всю історію людства чисельність жінок отримує освіту, в мешканця ЄС – найменший шанс загинути у теракті, починаючи з 1954 року, а в 2016 році у війнах загинуло менше людей, аніж будь-коли, навіть з урахуванням Сирії. Водночас, унаслідок капіталізації медіа страху перед незрозумілим і невідомим завтра зростає прірва між реальністю й тим, як її собі уявляють люди. Французи думають, що 23 % їх співгромадян – мусульмани, хоча насправді лише 8 %. Італійці впевнені, що рівень безробіття в їх країні складає 49 % (в реальності – 12 %), а громадяни США вважають, що безробітними є 32 % (фактично 4,7 %). Відтак, боротьба точиться не за реальність, а за уявлення про неї [22].

Наростання складності комунікацій у сучасному світі водночас робить його все більш «пласким» – планету населяють 7,5 млрд осіб, з яких 2 млрд є користувачами *Facebook*, створеного Марком Цукербергом (*Mark Elliot Zuckerberg*). Це більше, ніж будь-яка християнська церква. Якщо раніше працювало «правило шести рукостискань», то завдяки *Facebook* сьогодні їх вже 3,2, а за деякими оцінками на кінець 2018 року залишиться близько двох [16]. З огляду на це, соціальні мережі мають значний вплив на життя людей, оскільки в них кожен пов'язаний з усіма.

Технічний прогрес призводить до втрати медіа ролі монопольного посередника. Редакція перестає бути єдиним медіатором між виробниками контенту та його споживачами. Соціальні мережі створили нову реальність – блогерів, – людей, які безпосередньо спілкуються з аудиторією. Як тільки соціальні мережі дадуть детальну статистику особистих сторінок – з'явиться легальна монетизація. Колективні медіа-бренди поступаються місцем персональним. Аудиторія деяких користувачів соціальних мереж є більшою за паперові тиражі друкованих ЗМІ. На заміну класичним журналістам приходять медіа-персони [22].

Нова цифрова культура дає змогу будь-кому користуватися комп'ютером та доступом до Інтернету для оприлюднення власних думок та подання їх як фактів. Кожен голос стає легітимним через соціальні мережі та інших користувачів, які перевіряють один одного. Інформація часто оцінюється на основі того, скільки переглядів вона отримує. Така атмосфера апелює до емоції замість факту. Повідомлення, що отримують більше переглядів, постійно фільтруються в різних колах Інтернету, незалежно від їхньої легітимності.

Безліч фактів, доступних кожному в будь-який час в Інтернеті, призводить до того, що основна увага приділяється розумінню вимог до інформації, а не з'ясуванню істини або формуванню обґрунтованих думок.

Інтернет дає кожному можливість обирати, де отримувати необхідну інформацію, та у який спосіб аргументувати власну думку. В соціальних мережах на людину може вплинути будь-хто, тому вкрай важливо мати критичне мислення.

В «атомізованому» медіа-світі користувачі соціальних мереж, під впливом власних уподобань (що виконують роль інформаційних «фільтрів»), створюють відносно ізольовані мережеві спільноти, де домінує одна політична точка зору. У такому середовищі кампанії пост-правди можуть ігнорувати фактичні перевірки або відхиляти їх як мотивовані упередженням ставленням, а призначені для широкого розповсюдження статті сумнівного фактичного вмісту з оманливим заголовком підривають цінність журналістики та правди. Це допомагає паралельним медіа-екосистемам веб-сайтів, видавців та каналів новин повторювати претензії пост-правди без спростування [135, 123].

Світ змінюється швидше, ніж людина. Якщо під час «кольорових революцій» комунікацію та координацію дій учасників протесту забезпечувала соціальна мережа *Facebook*, то зараз для молоді роль соціальної мережі виконує *Youtube*, що для старшого покоління є лише місцем збереження файлів. У свою чергу, Інтернет сьогодні є не простором для комунікації «всіх з усіма», а історією про ізольовані лакуни, кожна з яких живе власним порядком денним і не здогадується про існування «сусідів» [22].

Facebook поки що насичений людьми, однак зовсім скоро з'явиться принципово інша модель мислення, засобів і способів комунікації. Людині доведеться вчитися працювати і співіснувати зі штучним інтелектом, що діє за певним алгоритмом. Роботів уже багато в месенджерах, є вони і в *call*-центрах [16]. У майбутньому новини будуть писати роботи, а серед журналістів залишаться лише ті особистості, яким люди довірятимуть.

Соціальна мережа *Facebook* запустила програму для боротьби з екстремізмом в Інтернеті, засновану на штучному інтелекті, однак вимушена була відключити її після того, як машини стали спілкуватися власною мовою, яку не розуміли люди. Система використовувала чат-боти, створені для спілкування з живими людьми, однак поступово вони стали спілкуватися між собою мовою, яку самі сформуливали у процесі розвитку програми [89].

Соціальні мережі довгий час були неконтрольованими, однак зараз уже виникли інструменти контролю, хоча поки що високоартісні. Поки *Facebook* постійно змінює протоколи того, що він показує людям, а *Google* «тримає» на собі контекстну рекламу, політикам складно глобально впливати на Інтернет і аудиторію. Однак вже у найближчому майбутньому буде створено багато систем управління людьми. До 2020 року *IBM* планує запустити аналізатор психічного здоров'я за словами та письмом,

вже відбувається тестування раннього прогнозування хвороб Альцгеймера та Паркінсона. Завдяки великим даним (*Big Data*) є можливість аналізувати значний обсяг особистої інформації. Для залучення та управління поведінкою вже існують аналізатори емоційного стану, що працюють із трансльованим людиною контентом. Завдяки цьому можна подавати у потрібний момент інформацію, що відповідає емоційному стану суб'єкта й отримувати його прихильність. Світ рухається від подібності до унікальності, відбувається персоніфікація, кожен хоче відрізнитися від інших. Водночас, кожна людина довіряє лише собі та має власну уявну модель світу, тому знайти іншу особистість із аналогічними поглядами досить складно. Однак люди хочуть бачити формати і людей, яким вони довіряють, адже саме довіра є базовою суспільною цінністю. Внаслідок цього відбувається сегментація суспільства. Будь-яка озвучена теза спричиняє поділ аудиторії на дві приблизно рівні групи, рішення формуються виключно емоційно, за принципом «свій – чужий». Саме під впливом цього здійснюється вибір ЗМІ, друзів тощо. Люди спочатку характеризують для себе інформаційний суб'єкт і лише потім визначаються щодо свого ставлення до отриманої інформації. Так формується певне «коло довіри». При цьому якщо ступінь довіри до позитивної інформації менше 30 %, то до негативної – до 80 %. Негативна інформація «створює хвилю», тоді як на позитивну інформацію реагують лише близькі друзі [16].

В Україні частка людей, які загалом довіряють ЗМІ, у 1994–2016 роках не перевищувала 40 % (рис. 2.4).

Цей показник був максимальним і перевищував частку тих, хто загалом не довіряє медіа (36,7 % проти 28,2 %), лише у 2013 році, тоді ж найбільшим був і середній бал довіри до ЗМІ – 3 бали за п'ятибальною

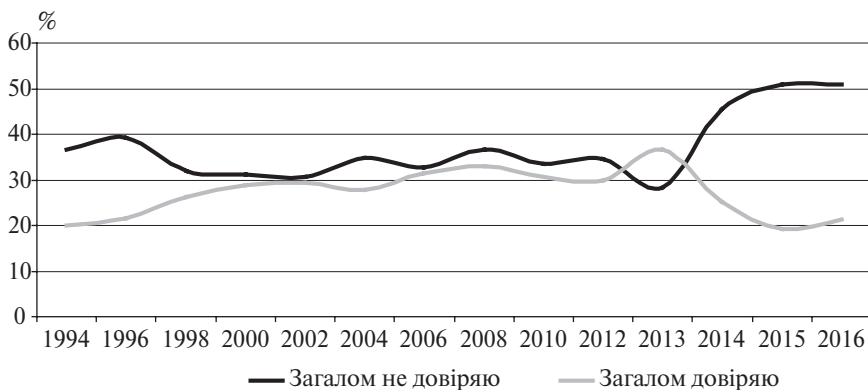

Рис. 2.4. Динаміка рівня довіри до ЗМІ в Україні, %

Джерело: [64, с. 461].

шкалою. Рівень довіри до медіа був найнижчим у середині 1990-х років, а також різко зменшився з початком гібридної агресії РФ проти України. У 2016 році частка тих, хто загалом не довіряє ЗМІ, сягнула майже 60 %, а середній бал довіри до ЗМІ зменшився з 2,7 у 1994 до 2,5 у 2016 році (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Рівень довіри до ЗМІ в Україні, %

Рівень довіри	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	13,8	19,2	12,7	10,4	10,3	10,5	9,9	12,5	10,0	8,6	7,7	18,2	22,8	19,3
Переважно не довіряю	22,8	20,1	19,2	20,8	20,3	24,3	22,8	24,0	23,4	25,9	20,5	27,2	28,0	31,6
Важко сказати, довіряю чи ні	39,7	39,2	40,7	39,4	39,2	37,0	35,8	30,3	35,9	35,4	34,7	29,4	29,5	27,7
Переважно довіряю	17,2	17,6	21,5	25,1	25,8	24,4	29,1	29,9	29,0	27,6	33,4	23,3	17,9	20,0
Цілком довіряю	2,7	4,0	4,7	3,8	3,6	3,5	2,3	3,1	1,7	2,3	3,3	1,9	1,3	1,2
Не відповіли	3,8	0,0	1,2	0,6	0,8	0,3	0,0	0,2	0,0	0,2	0,4	0,0	0,6	0,2
Середній бал*	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5	2,5

Примітка: середній бал* розраховано за п'ятибальною шкалою, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим вищий середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховано за отриманими відповідями респондентів.

Джерело: [64, с. 456].

Правда має непевні позиції в соціальних мережах, адже за гроші можна створити будь-яку кількість ботів, що працюватимуть на руйнування іміджу. Для її посилення потрібно шукати прихильників, апелювати до емоцій людей, що зачіпають ціннісні настанови. Управляти ситуацією можна двома способами – говорити з опонентом і перетворювати його на свого послідовника або, навпаки, демонізувати опонента, пояснювати причини того, чому він на тебе нападає й аргументувати це краще, ніж він. Захист у моделі позитиву вимагає акцентування на цінностях для здобуття підтримки й консолідації інших людей [16].

Технологічні компанії та уряди докладають певних зусиль для вирішення проблеми політики пост-правди. Серед пропонованих заходів:

- поліпшення технологічних інструментів для перевірки фактів – зокрема, Німеччина вже попросила *Facebook* увести інструмент фільтрування новин;
- більша участь і публічність розробок вчених та наукового співтовариства – у Великій Британії, наприклад, існує ряд парламентських комітетів, де вчені представляють свої дослідження, надаючи інформацію про розробки щодо вирішення проблеми політики пост-правди;
- посилення дій уряду – зокрема у Чеській Республіці створені спеціальні органи для боротьби з фальшивими новинами, при цьому важливо запобігти використанню таких заходів як інструменту цензури [71].

У рамках глобальних зусиль для протидії політиці пост-правди у березні 2017 року Спеціальний доповідач ООН з питань заохочення і захисту права на свободу переконань та їх вільне висловлювання, ОБСЄ й Організація Американських Держав оприлюднили Спільну декларацію про свободу висловлювання думок і фейкові новини, дезінформацію та пропаганду для попередження про наслідки фальшивих новин та засудження будь-яких спроб державної цензури.

2.8. Інститут церкви у забезпеченні соціальної відповідальності

Церква завжди відігравала вагомую роль в історії людства. В 2011 році на планеті мешкали 2,1 млрд християн (31,4 % усього населення), більше половини з яких належали до Католицької Церкви (1,15 млрд осіб), а також 1,3 млрд мусульман, 900 млн індуїстів, 394 млн даосистів, 376 млн буддистів і 1,1 млрд атеїстів [27].

Релігійні права в Україні визначають Конституція і Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [50]. Згідно з ними, кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право передбачає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Українському суспільству властивий високий рівень декларованої релігійності. За даними дослідження соціологічної служби Центру Ра-

зумкова, вірянами назвали себе 70 % громадян. Такими, хто вагається між вірою і невір'ям, вважають себе 10 %. Відсутність віри або атеїзм за-свідчили 9 % опитаних, байдужість до питань віри – 7 %, не визначилися 4 %. Рівень релігійності українців має виразний регіональний характер: вірянами вважають себе 91 % мешканців західних регіонів країни і 56 % – східних. Атеїстів у західних областях менше 2 %, у східних – 17 % [1].

За даними Департаменту у справах релігій та національностей Мі-ністерства культури України, на початок 2016 року в Україні діяли 34 183 релігійних громади, 198 духовних навчальних закладів, 12 179 шкіл і 484 медіа [52]. Понад половина цих громад були православними, їм належали більше 40 % релігійних шкіл і медіа, 22,7 % духовних навчальних закладів (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Структура релігійних організацій в Україні, %

Релігійні організації	Релігійні громади	Духовні навчальні заклади	Школи (загально-освітні, недільні)	Медіа (друковані, аудіовізуальні, електронні)
Православні	54,6	22,7	42,6	40,5
Католицькі	13,8	13,6	19,7	13,0
Протестантські	28,8	55,6	36,2	36,2
Інші	2,8	8,0	1,5	10,3
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0

Примітка: станом на 1 січня 2016 року.

Джерело: [52].

До церков східного обряду в Україні належать Українська Автоке-фальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Православна Церк-ва Київського Патріархату (УПЦ КП), Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП). Також існують Українська греко-католицька й Римо-католицька церкви, ряд протестантських церков, му-сульмани, іудеї, буддисти тощо.

Населення України сповідує переважно християнську віру. У 2013 році близько двох третин громадян ідентифікували себе як православні, але багато хто не вказував конкретну конфесію. До УПЦ КП та УПЦ МП належало менше чверті населення країни, УГКЦ об'єднувала 8–10 %, УАПЦ – 1–2 %. Мусульмани та іудеї склали менше 1 % від загальної чисельності населення [78].

За даними опитування 14 тис. респондентів, виконаного в березні 2017 року провідними українськими соціологічними центрами (КМІС, Рейтинг, СОЦІС і Центр Разумкова), свою належність до православ'я задекларували 68,3 % українців, 10,0 % вважають себе християнами без визначення конфесійної ідентичності, 7,6 % є греко-католиками (в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях – 51,7 %), 1,0 % – римо-католики, до протестантських та євангелічних церков належать 1,2 %, до нехристиянських релігій – 0,5 %, не відносять себе до жодного з віросповідань 7,8 % населення [11]. Вірянами УПЦ КП є 39,7 % населення (в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях – 76,4 %), УПЦ МП – 24,7 % (у Закарпатській і Чернівецькій областях – 46,5 %, на підконтрольній Україні частині Донбасу – 42,2 %), УАПЦ – 1,6 % (в Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях – 13,5 %). Вважають себе православними без визначення приналежності до певної конфесії 31,0 % громадян.

Українці довіряють церкві та духовенству більше, ніж державним і суспільним інститутам. Вищий рівень довіри мають лише неформальні об'єднання людей – сім'я та родичі, співвітчизники й сусіди, колеги, волонтери. Середній бал довіри до церкви і духовенства збільшився з 3,1 бали за п'ятибальною шкалою в 1994 до 3,3 бали у 2016 році (табл. 2.5).

З кінця 1990-х років частка людей, які загалом довіряють церкві та духовенству, стабільно перевищує частку тих, хто загалом не довіряє цьому соціальному інституту, а з 2006 року це перевищення є більш ніж двократним (рис. 2.5).

Важливе значення для розуміння проблеми соціальної відповідальності церкви мають документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965), де зазначено, що християнська церква сприяє модернізації суспільства та вихованню свідомої громадянської позиції в людини, оскільки здатна активно впроваджувати ідею соціальної відповідальності всіх суб'єктів соціального простору. Вільне й незалежне від держави функціонування церкви є індикатором розвиненості громадянського суспільства й утвердження громадянських прав і свобод. Церковні інституції є активними суб'єктами суспільно-політичної, громадської діяльності. Діяльність церков покликана формувати у громадян світоглядні цінності, що визначають характер суспільних відносин. Церква несе відповідальність за виховання свідомого, відповідального громадянина, активного суб'єкта суспільних відносин. Держава має визнавати значущість церковних інституцій і розглядати їх як суб'єкти суспільних відносин [55, с. 10,15].

Таблиця 2.5

Рівень довіри до церкви та духовенства в Україні, %

Рівень довіри	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не довіряю	13,6	28,1	16,4	15,2	11,0	10,6	8,5	7,4	6,5	9,3	9,7	8,3	10,9	8,8
Переважно не довіряю	13,7	13,6	15,7	14,5	12,8	12,5	11,2	10,4	10,2	12,4	15,8	13,1	13,6	14,9
Важко сказати, довіряю чи ні	32,8	33,3	32,7	30,9	33,0	32,7	30,6	26,3	26,7	26,1	26,9	30,9	24,7	26,5
Переважно довіряю	18,9	17,6	19,3	20,6	25,4	28,9	35,2	35,4	36,9	38,2	35,2	34,8	34,4	35,8
Цілком довіряю	16,7	17,4	14,6	18,0	17,4	15,1	14,3	20,2	19,4	13,5	12,1	12,7	15,4	13,9
Не відповіли	4,3	0,0	1,3	0,8	0,4	0,3	0,2	0,4	0,3	0,5	0,3	0,2	1,1	0,1
Середній бал*	3,1	3,0	3,1	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3	3,3

Примітка: середній бал* розраховано за п'ятибальною шкалою, де 1 — повна недовіра, а 5 — повна довіра. Відповідно, чим вищий середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховано за отриманими відповідями респондентів.

Джерело: [64, с. 455].

Протягом значного періоду історії людства церква та держава були тісно пов'язані між собою. У ХІХ ст. розпочався процес відходу церкви, передусім в європейських країнах, від тісної взаємодії з інститутами влади. Поширення засад демократії та правової держави призвело до однакового правового регламентування діяльності всіх суспільних інститутів, зокрема й церкви, а також допомогло створити чіткі, визначені правом інститути та механізми боротьби за владу як інструмент легітимного визначення основних цілей і напрямів розвитку суспільства (політичні партії, громадські організації та об'єднання тощо). Концептуальне та інституційне оформлення політичних доктрин, передусім марксизму, лібералізму, націоналізму, що зверталися до актуальних для громадян суспільних проблем, потребувало адекватної відповіді з боку церкви, яка так само діяла в просторі ідей / вірувань, цінностей і могла втратити своїх вірян, які шукали відповіді на важливі для них суспільні питання. Якісні зміни

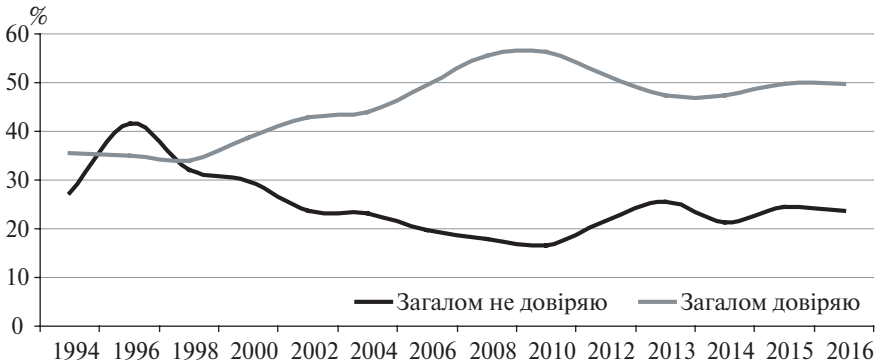

Рис. 2.5. Динаміка рівня довіри до церкви та духовенства в Україні, %

Джерело: [64, с. 455].

в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах стали потужними викликами для системи традиційних положень основних конфесій. Сукупність цих викликів охоплювала проблеми війни та миру, досягнень науки і техніки, поширення атеїзму, трансформації інституту родини та стосунків між особами різних і однієї статей, еволюцію моральних цінностей тощо. Під впливом цих та інших чинників починаючи з ХХ ст. у новітній історії відбувається формування та перманентна трансформація суспільних і суспільно-політичних доктрин різних конфесій, у яких відбивається зокрема й їхня соціальна відповідальність.

Аналіз соціальних концепцій християнських церков як найбільш масових за чисельністю вірян в Україні та світі, є актуальним для теоретичного осмислення процесів становлення громадянського суспільства й соціальної відповідальності в контексті трансформації суспільства, необхідною складовою досліджень світоглядних перетворень, що відбуваються в сучасному соціумі. Соціальна доктрина пропонує нормативну програму втілення певних моральних і соціальних принципів, що відображають сучасний конфесійний антропологічний ідеал. Основним завданням соціальної доктрини є надання як теоретичного, так і практичного знання, яким чином істини віровчення мають бути реалізовані в житті кожного вірянина. Соціальна практика християнина, що є результатом реалізації соціальної доктрини, чинить вплив як на формування цінностей цілого суспільства, так і на втілення конкретних моделей соціальної взаємодії. З урахуванням впливу християнства у сучасному українському суспільстві, вона може стати одним із найбільш дієвих чинників соціальних трансформацій у напрямі становлення зрілої демократії. Громадянське суспільство є тим майданчиком, де відбуваються ціннісна взаємодія та обмін, воно генерує тип громадянської культури як основи соціуму.

Соціальна доктрина церкви є одним із значущих інструментів формування християнського світогляду, відображає трансформації конфесійних уявлень про місце і роль християнина у світі. В сучасному християнстві соціальна доктрина є головним засобом формування змін християнського уявлення про людину. Важливим є аналіз концептуальної сумірності систем християнських цінностей та соціальних моделей з відповідними чеснотами і принципами взаємодії, що становлять сутність громадянського суспільства [51, с. 126].

За допомогою соціальної доктрини Церква допомагає людині прямувати дорогою спасіння, — це її основна і єдина мета. Церква не має наміру узурпувати чи зазіхати на обов'язки інших або нехтувати власними; вона також не домагається цілей, що не відповідають її місії. Ця місія визначає право й обов'язок Церкви створити власну соціальну доктрину і впливати через неї на суспільство і його структури за допомогою зобов'язань і завдань, які породжує ця доктрина.

Церква має право бути вчителькою людства, наставницею істини віри: істини не лише догматичної, а й моральної, джерела якої знаходяться у самій людській природі і в релігійних текстах. Ці настанови мусять бути не лише почуті, а й дотримані та втілені у життя. Послідовність поведінки показує, у що ми насправді віримо, не обмежена церковними чи духовними питаннями, охоплює повноту життєвого досвіду людини і всі її обов'язки. Якими б мирськими вони не були, їх виконує завжди людина, тобто істота, яку Бог через Церкву закликає приєднатися до Свого дару спасіння. Відповісти на цей дар спасіння людина мусить не частково, абстрактно чи просто словесною згодою, а всім своїм життям, з усіма його основними відносинами, — і відповісти так, щоб ніщо не залишилося знехтуваним у марноті земної дійсності, байдужої чи чужої спасінню. Тому соціальна доктрина — це не привілей, відхилення, вигода чи втручання для Церкви: проповідувати у суспільному контексті — її право, тобто право, яке може бути реалізоване в складних умовах виробництва, праці, підприємництва, фінансів, торгівлі, політики, права, культури, соціальної комунікації, там, де живе людина.

Це право становить водночас і обов'язок, адже Церква не може зректися цієї відповідальності, не зрадивши саму себе і вірність Христові. Церква закликає іти всіма стежками: не лише тими, що ведуть до особистого сумління, а й тими, що прокладають шлях до суспільних інститутів.

З урахуванням громадського значення віри і руйнівних наслідків несправедливості, тобто гріха, Церква не може стояти осторонь соціальних питань: їй належить право проголошувати завжди і всюди моральні принципи, зокрема ті, що стосуються соціального порядку, і висловлюватись щодо будь-яких людських справ, наскільки цього вимагають основні права людини чи спасіння душ [29, с. 56–57].

Церква закликає вірян до участі в суспільному житті, що має ґрунтуватися на засадах християнської моралі. Неприпустимим є нехтування життям навколишнього світу. Участь християнина у ньому має ґрунтуватися на розумінні того, що світ, соціум, держава є об'єктом любові Божої, бо призначені до Преображення й очищення на засадах Богом заповіданої любові. Християнин повинен бачити світ і суспільство у світлі їхнього кінцевого призначення, в есхатологічному світлі Царства Божого. В царині суспільного служіння неподільний церковний організм бере участь у житті навколишнього світу в усій повноті, проте духовенство, чернецтво та миряни можуть по-різному і різною мірою здійснювати таку участь.

Церква виконує свою місію спасіння роду людського не тільки через пряму проповідь, а й через добротинність, спрямовану на поліпшення духовно-морального та матеріального стану навколишнього світу. Для цього вона входить у взаємодію з державою, навіть якщо остання не має християнського характеру, а також з різними громадськими асоціаціями й окремими людьми, навіть якщо вони не ідентифікують себе з християнською вірою.

У сучасному світі держава зазвичай є світською і не обтяжує себе жодними релігійними зобов'язаннями. Її співробітництво з Церквою обмежене певними сферами і ґрунтується на взаємному невтручанні в справи одне одного. Проте, як правило, держава усвідомлює, що земне благоденство неможливе без дотримання певних моральних норм, що є необхідними для вічного спасіння людини. Тому завдання та діяльність Церкви і держави можуть збігатися не тільки в досягненні суто земної користі, а й у здійсненні спасенної місії Церкви.

В історії існували різні моделі двосторонніх відносин між Церквою і державою. У православній традиції склалося певне уявлення про ідеальну форму стосунків між Православною Церквою і державою. Напрацювання такої форми бере початок у Візантії, де принципи церковно-державних відносин були сформульовані в канолах і державних законах, відображені в творах святих отців. Сукупно ці принципи одержали назву симфонії Церкви й держави. Суть її становить співпраця, взаємна підтримка і взаємна відповідальність, без вторгнення однієї сторони у сферу компетенції іншої. Єпископ підкорюється державній владі як підданий, а не тому, що його єпископська влада походить від представника державної влади. Так само і представник державної влади підкорюється єпископові як член Церкви, який шукає в ній спасіння, а не тому, що влада його походить від влади єпископа. Держава у симфонічних відносинах з Церквою шукає духовної підтримки і благословення на діяльність, спрямовану на досягнення цілей, які служать благоденству громадян, а Церква одержує від держави допомогу в створенні умов, сприятливих для проповіді та для духовного опікування громадянами держави [61].

Спроби побудови духовно-морального виховання на основі «загальнолюдських цінностей» (за радянського часу – морального кодексу будівника комунізму) виявились малоефективними. Але навіть несподівані спроби доповнення гуманістичної моралі християнською (наприклад, запровадження уроків християнської етики) поки що не мають успіхів. Атеїстична сім'я покладає надію на школу, а школа – на родину (і не лише в царині релігійного виховання, а й патріотичного, статевого тощо). Декларація необхідності духовного виховання так і лишається словами, а масова культура виховує в дітях прагматизм і всюдозволеність. Між тим, лише релігійна мотивація передбачає непорушність моральних норм і устоїв. Думка щодо протиріччя гуманістичного і релігійного підходів до моральності надто загострена. Високі моральні стандарти гуманізму мають бути доповнені релігією – традиційною і найбільш сталою формою мотивації вчинків. Знищення культурної традиції, перекручення її на догоду ідеології, фальсифікація і підміна понять і, нарешті, вилучення з тіла культури релігії призвели до значної деградації гуманітарних знань.

В історичній традиції народний етикет, заснований на засадах християнської моралі, охоплював універсальні цінності: повагу до батьків і до старших, повагу до жінки, поняття честі та гідності, скромність, доброзичливість, толерантність. У традиційному суспільстві звичай регламентував поведінку людини у час свята і в будні, визначав її місце в суспільстві і родині. Зайнявши заздалегідь визначене місце, кожен міг почувати себе комфортно.

З розвитком сучасних комунікацій давній вислів «світ широкий» набув нового значення. Мобільний зв'язок та Інтернет об'єднують людей незалежно від країни проживання чи перебування, зменшують відстані, розширюють горизонти та можливості спілкування і, разом з тим, це саме спілкування обмежують не лише вартістю тарифів, а й віртуальними рамками. Для багатьох людей телевизор став найкращим співрозмовником, а телефонні дзвінки замінили візити до батьків чи родичів. Через таке віртуальне спілкування вони намагаються задовольнити почуття.

Ейфорія, пов'язана з відкриттям нових перспектив, завадила усвідомленню породженої ними проблеми – кризи безпосереднього, живого спілкування, особливо у молоді. Сьогодні все частіше діти гають час перед екраном телевизора або комп'ютера, надаючи перевагу їм, а не прогулянкам та спілкуванню з однолітками і батьками. Батьки часто не усвідомлюють необхідності дарувати своїм дітям найбільш дороге, що мають дорослі – вільний час. Вони активно використовують гаджети для того, щоб отримати час в особисту власність, більше того – регулярно купують дітям нові електронні пристрої та заохочують до їх використання, а після того вимушені витратити власний час і бюджет сім'ї на відвідування, наприклад, логопеда.

Віртуальні взаємини приваблюють молодь можливістю знайти одноподумців, презентувати себе у бажаному образі та якостях, почуватися вільно з представниками протилежної статі. Анонімність спілкування створює можливість вводити в оману співрозмовників (зменшити зайві кілограми, додати зросту чи чеснот, яких немає), уникати небажаних розмов, натиснувши декілька клавіш. Брак красномовства чи почуття гумору компенсується творчістю інших. Мобільні оператори та Інтернет провайдери пропонують велику кількість шаблонів для вияву почуттів на всі випадки життя, мальовані посмішки-смайлики. Ці та безліч інших нюансів віртуального спілкування не діють у реальному житті, де кожен залишається сам на сам з ровесниками, які бачать його таким як він є, з думками інших про себе, що їх доводиться слухати. Удаваний образ одразу зникає та залишає почуття невпевненості й беззахисності, від яких багато хто знову ховається до Інтернету – уявної спільноти.

Часто батьки купують дітям комп'ютер, тому що вважають ігри та віртуальне спілкування хорошою альтернативою негативному впливу вулиці й перебуванню в сумнівному товаристві. Більшість з них не здогадуються про підступні стежки «Всесвітнього павутиння», якими може блукати їх дитина, коли вона перебуває в своїй кімнаті, та про шкоду від цього для її здоров'я, зокрема морального.

Для забезпечення родини у сучасних умовах дорослі іноді змушені працювати на кількох роботах, тому родинне спілкування здебільшого зводиться до спільного перегляду телевізора. На початку ХХІ ст. майже зовсім утрачений багатий народний досвід молодіжної комунікації – календарні обряди, вулиці, вечорниці, ігри та забави, що враховували сезонність, вік та стать учасників. Обряди були ефективною формою соціалізації молоді, допомагаючи перейти їй з одного вікового щабля на інший за допомогою колективу. Заміною цих форм спілкування в радянські часи були різні спортивно-масові ігри та акції, гуртки й секції, що діяли при школах та будинках піонерів, а зараз помітно згорнулися або комерціалізувались. Саме тому в сучасних містах, де мешкає більшість населення України, діти, позбавлені спілкування з батьками і природою, шукають його у несправжніх віртуальних світах, де прагнуть знайти те, чого їм бракує.

Головною метою сучасної системи освіти є надання дитині знань. Це певною мірою витісняє з освітньої сфери розуміння унікальності людської особистості та її високого призначення. Ціль і сенс людського життя часто спрощуються до корисності людини у конкретній економічній і політичній системі. В такий системі освіти практично немає місця духовно-моральному вихованню. Особливо проблемним є підлітковий вік, коли дитина входить до дорослого світу. Джерелом конфліктів тут може стати відсутність сталої системи координат – життєвих цінностей, що

уможливило реальну оцінку подій. Підліток відкидає все й сумнівається в усьому, щоб виробити власну ієрархію цінностей. При цьому формується здатність самостійно обирати рішення та відповідати за них, уміння визначати життєві перспективи – далекі й близькі, звільнитись від ілюзій, але при цьому зберігати у своїй душі ідеали.

Одним із проявів соціальної відповідальності Церкви є виховання християнських духовних якостей молодого покоління. Діти потребують усвідомлення того, що вони живуть у суспільстві, їм потрібне повноцінне суспільне життя не лише як розвага і відпочинок, але як досвід спілкування з ближнім і світом. Літній час ставить перед релігійними громадами питання відпочинку дітей, підлітків і молоді. Організація літніх дитячих таборів дає змогу поєднати відпочинок і просвіту. На відміну від недільної або загальноосвітньої школи літні дитячі табори навчають дітей не лише теоретичних знань, а й дають їм можливість пожити у відносно невеликій групі однолітків, поза містом, у спілкуванні з природою, в атмосфері дружби, довіри, відповідальності й підпорядкування певній дисципліні [23, с. 19]. Однак мета створення православного табору є ширшою, ніж функціонально-відпочинкова: вона полягає у забезпеченні неперервності процесу виховання молодого покоління у православному дусі, в руслі національних традицій, засвоєнні дітьми навичок і правил доброго християнського життя [21, с. 183].

В Україні наявний досвід підготовки і проведення православних і православноорієнтованих таборів – у кожній єпархії намагаються організувати літній відпочинок дітей із недільних шкіл: паломницькі поїздки, православні загоны у звичайних таборах, однак саме дитячі табори поки що є далеко не в кожній єпархії. Сьогодні існують православні табори «загального профілю» (в яких переважна більшість дітей не були раніше знайомі), а також табори, організовані церковними приходами або православними молодіжними організаціями (для дітей, які спілкуються між собою й поза табором, у своєму приході). Табори розрізняються за формою виховної діяльності. Це може бути праця (наприклад, діти відновлюють храм), спорт (водний або піший туризм), навчальна діяльність (поглиблене вивчення історії, православної культури), рольові ігри, паломницькі поїздки та пізнавальні екскурсії. Також є табори сімейного типу, де діти живуть разом із батьками, спільно беручи участь у житті табору. В таких умовах діти не відчувають стресу від розлуки з батьками, батьки отримують можливість спілкуватися з дітьми у нових обставинах. Однак у присутності батьків дитині складніше увійти у середовище однолітків. Православноорієнтовані табори відрізняються від звичайних дитячих таборів молитовними практиками, участю в церковних таїнствах, заняттями із Закону Божого, вивченням Святого Писання, паломницькими поїздками, бесідами зі священниками. Все це

спирається на формат людських відносин, побудований на християнському світогляді [21, с. 185].

В православноорієнтованому таборі дитина потрапляє в атмосферу любові, довіри й поваги до її особистості, стикається з чіткими моральними нормами – неприпустимістю ненормативної лексики, розпусти, знущання над слабшими тощо. Християнське виховання здійснюється не лише завдяки зовнішнім формам діяльності, але й більшою мірою за допомогою атмосфери, що створюють організатори: виховання через спільну діяльність. Робота з дітьми будується на основі спільного процесу, до якого однаковою мірою залучені вихователь і вихованець. Саме через такий спільний процес можна вибудовувати плідний діалог, наповнений усвідомленим християнським змістом. Більшість православноорієнтованих таборів відкриті для всіх, у кого «спеціалізація» табору не викликає відторгнення. Головне, щоб новачки розуміли, куди вони їдуть, і з повагою ставились до правил, керівників та інших учасників. Завданням педагогів табору є знайомство дітей зі світом православної віри, форматом стосунків, заснованих на християнстві [66]. При цьому подальший вибір дитини, підлітка чи молодої людини – це її свобода і життя.

Висновки

Безперервні процеси кількісно-якісних змін соціальних та економічних інститутів суспільства, розширення їхніх функцій і ролі обумовлюють значні ускладнення у формуванні ефективних відносин та взаємодії щодо імплементації принципів соціальної відповідальності. Найважливішими соціальними інститутами у системі розподілу соціальної відповідальності є сімейні, політичні, економічні, освітні та релігійні. Ключовими у цій системі є *державні інститути*, що здійснюють управління та забезпечують безпеку суспільства. Сутність соціальної відповідальності держави впливає з основного її призначення: забезпечення спільного громадського інтересу та його захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз. Держава як втілення загальної (спільної) волі суспільства, а не волі окремих груп, має узгодити та примирити інтереси різних складових суспільства. Залежно від панівної ідеології держава використовує різні форми та засоби впливу на життя суспільства.

Виконання соціальних зобов'язань держави тісно пов'язано із державною політикою доходів і здійснюється шляхом перерозподілу доходів через державний бюджет як диференційоване оподаткування різних груп отримувачів доходу та здійснення видатків на соціальні цілі, у тому числі – соціальні виплати вразливим верствам населення. Установлення державних соціальних стандартів та гарантій є інструментом, що забез-

печує реалізацію державою своєї соціальної відповідальності. Доведено, що попри суттєві відмінності соціальних моделей сучасних розвинених країн, вони переважно базуються на демократичній формі устрою (або демократичному режимі), що передбачає визнання народу як джерела влади, на його праві брати участь у державних та суспільних справах, на володінні громадянами широким колом політичних прав та свобод. Незважаючи на існування в Україні зовнішніх атрибутів демократії, їй ще не вдалося перейти до моделі реальної демократії. На сьогоднішній день Україна все ще перебуває на етапі нестабільної моделі суспільного устрою та розподілу соціальної відповідальності. Функціонування соціальної політики відбувається у складних соціально-демографічних, економічних, політичних умовах. Попри декларовані соціальні зобов'язання держави, їх обсяг доводиться постійно скорочувати, а відповідальність перерозподіляти на інші рівні – місцевий, корпоративний та, дедалі більше, – на індивідуальний. У кризові періоди, коли у суспільстві відбувається розбалансування економічного розвитку, посилюються регіональні диспропорції, зростають загрози соціальних протистоянь, роль держави у системі розподілу соціальної відповідальності особливо має активізуватися. А політика децентралізації за таких умов потребує виважених дій, які мають підвищувати рівень згуртованості суспільства, протидіяти формуванню сепаратистських настроїв та сприяти врегулюванню конфлікту на Донбасі.

Реалізація соціальної відповідальності на кожному рівні державного управління має свою специфіку: на високому її переважно сприймають як певний абстрактний обов'язок держави, а на нижчих вона набуває рис очікування громадськістю чітких кроків або дій від органів влади та державних службовців у конкретних ситуаціях, що склалися. Тому у новітніх умовах логіка соціальних перетворень вимагає реформування інституту місцевого самоврядування, представництва держави на місцях і адміністративно-територіального устрою. Соціальна відповідальність має стати одним із сучасних елементів реалізації системи стримувань і противаг для забезпечення і захисту інтересів громадян у їх взаємодії з публічною владою всіх рівнів і гілок.

Специфіка соціальної відповідальності *місцевих органів влади* зумовлена виконанням посередницької функції між центральною та регіональною владою і громадянином. Отже ключові постулати єдиної концепції соціальної відповідальності місцевих органів влади повинні виходити з основної мети їхньої діяльності – забезпечення якісного суспільного життя у громаді. Зміст поняття «якісне суспільне життя у громаді» доцільно конкретизувати як цілісний реальний процес функціонування та розвитку громади, за якого забезпечується високий ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб членів громади, досягається

ефективна взаємодія суб'єктів, чия життєдіяльність реалізується в межах певної територіальної одиниці.

Рівень *місцевої громади* стає принципово важливим і базовим для імплементації принципів соціальної відповідальності у суспільні відносини. Модернізація соціальних відносин на місцевому рівні є вимогою часу, оскільки дещо зверхнє ставлення до потреб місцевої громади, яке де-факто було змістом державної регіональної політики, призвело до вкрай негативних наслідків для держави в цілому. Концепт соціальної відповідальності має згуртувати українське суспільство, відповідальність повинна пронизувати його по вертикалі і горизонталі, утворюючи міцну суспільну тканину буття.

Громадські організації, організації політичних партій і церков є важливими суб'єктами соціальної відповідальності та необхідною передумовою забезпечення громадянських прав і свобод. Діяльність цих соціальних інститутів формує у громадян світоглядні цінності, що визначають характер суспільних відносин й саме тому вони відіграють важливу роль у модернізації українського суспільства.

Громадські організації – це об'єднання громадян, що створюються для спільної реалізації інтересів (культурних, економічних, вікових, гендерних, регіональних, релігійних, професійних, соціальних тощо), а також є суб'єктами соціальної політики. Спільними для всіх ГО ознаками є принципи добровільного членства, рівноправності, самоврядування, законності і гласності. ГО вільно обирають напрям діяльності.

Соціальна відповідальність ГО реалізується через залучення людини до їхньої діяльності для реалізації потреб особистості щодо забезпечення суб'єктності власної економічної й суспільно-політичної діяльності та контролю діяльності державних органів, а також для виконання представницької функції й захисту прав та інтересів. ГО працівників (профспілки) і роботодавців створюються з метою представництва і захисту інтересів сторін трудових відносин.

Соціальну відповідальність *бізнесу* можна розглядати як спосіб ефективного управління соціальними та бізнес-процесами з метою забезпечення позитивного впливу підприємств на суспільство за всіма аспектами сталого розвитку. Компанії, які беруть активну участь у вирішенні соціально значущих проблем, можуть зробити вагомий внесок у формування суспільного договору, реагуючи на загрози, що несуть нові суспільно-політичні та економічні процеси у державі та глобалізованому світі. Соціальна відповідальність бізнесу постає складною системою управління відносин усередині компанії, та її відносин із зовнішнім середовищем, заснованою на певних ціннісних орієнтаціях, нормах та добровільних зобов'язаннях. Функціонування та розвиток цієї системи неможливий

без налагодженої адекватної інституційної, організаційної, освітньо-інформаційної підтримки й заохочення соціальної активності бізнесу.

Взаємозв'язок феномену соціальної відповідальності й *інституту сім'ї* є складним і багатогранним. З одного боку, сім'я є об'єктом практичної реалізації соціальної відповідальності індивідів, держави та суб'єктів господарювання, з іншого – вона є цілісним соціальним інститутом, який виконує роль «посередника» між суспільством і особистістю та ряд специфічних функцій. Соціальна відповідальність у сфері життєдіяльності й розвитку сімей має функціонувати за загальним принципом комплементарності: сім'я несе відповідальність перед суспільством за належне утримання й виховання дітей та молоді, а соціальна відповідальність суспільства й держави щодо сім'ї втілюється у всебічному сприянні й підтримці сімей у виконанні ними своїх функцій.

Освіту розглядають як найбільшу соціальну систему, здатну формувати новий суспільний менталітет через імплементацію сучасних світоглядних концепцій, орієнтованих на загальнолюдські цінності та цивілізаційні цілі. Тому соціальну відповідальність освіти доцільно розглядати не лише з позицій якісної реалізації основних функцій інституту освіти, а й із позицій налагодження ефективної взаємодії освітніх агентів задля досягнення результатів, що задовольняють очікування і вимоги усіх стейкхолдерів, а також позитивного впливу на соціальний, економічний, екологічний та культурний розвиток.

Сьогодні ідеї та принципи соціальної відповідальності є найбільш затребуваними у секторі вищої освіти. Це зумовлено актуалізацією місії вищої освіти у XXI ст., піднесенням значущості її соціального виміру та соціального вкладу, що відображено у програмних документах міжнародних інституцій глобального і наднаціональних рівнів. Певним вагомим етапом концептуалізації соціальної відповідальності освіти можна розглядати оформлення концепції соціальної відповідальності університету. І хоча як цілісна концепція вона не набула остаточного оформлення, наразі її визнано глобальним явищем у секторі вищої освіти у багатьох країнах світу. Для інституціалізації соціальної відповідальності університету можна скористатися широким діапазоном політик, стратегій і практик, у тому числі через розширення участі вітчизняних закладів вищої освіти у відповідних міжнародних ініціативах, рухах, платформах.

Значну роль у процесі імплементації принципів соціальної відповідальності відіграє *інформаційний простір*. Наразі він є надзвичайно різноманітним за набором представлених ідеологій, точок зору, підходів до окремих явищ і подій. Це ускладнює використання інформаційного простору як інструменту соціального управління. Сучасний технологічний розвиток забезпечує ЗМІ великі можливості, та водночас вимагає більшої

соціальної відповідальності. Одним із аспектів її реалізації є цільове використання мас-медіа для розв'язання соціальних завдань, мотиваційний вплив на масову аудиторію, спрямування до заохочення бажаної поведінки та зміни небажаної.

Вільне й незалежне від держави функціонування *церкви* є індикатором розвиненості громадянського суспільства й утвердження громадянських прав і свобод. Церковні інституції є активними суб'єктами суспільно-політичної, громадської діяльності. Діяльність церков покликана формувати у громадян світоглядні цінності, що визначають характер суспільних відносин. Церква несе відповідальність за виховання свідомого, відповідального громадянина, активного суб'єкта суспільних відносин. Держава має визнавати значущість церковних інституцій як одних із найбільш дієвих чинників соціальних трансформацій у напрямі становлення зрілої демократії, тобто розглядати їх як повноцінних суб'єктів суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. Атеїстами себе вважають 9 % українців. Дзеркало тижня. 27.05.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/ateyistami-sebe-vvazhayut-9-ukrayinciv-209527_.html (дата звернення: 22.06.2017).
2. *Бачило И.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А.* Информационное право: Учебник / Под ред. акад. РАН Б.Н. Топорнина. СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. 789 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.telecomlaw.ru/studyguides/infolaw/infolaw_2002_blf.pdf (дата звернення: 14.12.2017).
3. *Бегма Ю.К., Вінніков О.Ю., Редько О.І.* Якісне дослідження методів впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Україні / Центр корпор. громадянства. Київ, 2006. 129 с.
4. *Березіна О.Ю.* Соціальна відповідальність корпорацій в системі соціально-трудових відносин: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07 / Харк. нац. екон. ун-т. Харків, 2011. 20 с.
5. *Бизнес и общество: выгодное партнерство* / Под общ. ред. А.А. Нещадина. М.: Вершина, 2006. 256 с.
6. *Бутко М., Мурашко М.* Генезис соціальної відповідальності бізнесу та її становлення в Україні. Економіка України. 2009. № 7. С. 74–85.
7. *Водницька Н.В.* Управління трудовою сферою промислового підприємства з урахуванням соціальної відповідальності бізнесу: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Харків: ХНЕУ, 2008. 23 с.
8. *Головаха Є., Горбачик А.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011 / Ін-т соціології НАН України. Київ, 2012. 119 с.

9. Горемикіна Ю.В., Калашнікова Т.М. Концепт якісного життя у територіальній громаді як зміст соціально відповідальної місцевої влади. Соціально-трудова відносина: теорія та практика: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; [відп. ред. Т.Г. Кицак]. Київ: КНЕУ, 2018. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://stvua.com/?page_id=72 (дата звернення: 19.01.2018).

10. Горемикіна Ю.В., Калашнікова Т.М. Специфіка соціальної відповідальності органів місцевого самоврядування. Причорноморські економічні студії. 2018. Вип. 25. С. 158–163.

11. Гринів І., Чех М. Національне питання: Україна як Європа. Дзеркало тижня. 17–23.06.2017. № 23 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html (дата звернення: 22.06.2017).

12. Грицина Л.А. Механізм формування корпоративної соціальної відповідальності в управлінні підприємством: автореф. дис. ... канд. екон. наук / Хмельниць. нац. ун-т. Хмельницький, 2009. 20 с.

13. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. Київ: Знання, КОО, 2001. С. 80–88.

14. Державотворчий процес в Україні 1991–2006: моногр. Київ: Наук. думка, 2007. 911 с.

15. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): моногр. / О.Ф. Новікова, М.Є. Дейч, О.В. Панькова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2013. 296 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://iep.donetsk.ua/publish/mono/Novikova_Deuch_Pankova.pdf (дата звернення: 05.12.2017).

16. Длигач А. За 20 лет исчезнут 80 % профессий. Обозреватель. 03.06.2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/abroad/06541-facebook-svoe-otzhivaet.htm> (дата звернення: 19.09.2017).

17. Евдокимов Ф.И., Губская М.В. Социальная ответственность предприятия как фактор экономического развития. Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна. 2004. № 82. С. 5–10.

18. Европейское образовательное пространство: амбиция Европы и всего мира / ЮНЕСКО, 25.01.2018 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.unesco.org/news/evropeyskoe-obrazovatelnoe-prostranstvo-ambiciya-evropy-i-vsego-mira> (дата звернення: 30.01.2018).

19. Единбурзький погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей: пер. з англ. / Б. Айзехен, С. Стоквелл; за ред. Б. Айзехена, С. Стоквелла. Харків: Фоліо, 2017. 639 с.

20. Зінченко А., Титаренко І., Саприкіна М., Ішук Є. Прозорість і соціальна відповідальність муніципалітетів (приклад «Прозорого офісу» у Вінниці). Київ: Юстон, 2015. 52 с.

21. Зябрева С.Э. Педагогические возможности детского православно-ориентированного лагеря. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2014. Вип. 35 (88). С. 182–187.

22. *Казарин П.* Мы оказались на сломе эпох. Обозреватель. 08.07.2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/society /16935-myi-okazalis-na-slome-epoch.htm> (дата звернення: 18.09.2017).
23. Как с пользой для души отдохнуть летом. Настольная книга душеполезного летнего детского досуга. М.: Изд-во Православ. Свято-Тихонов. богослов. ин-та, 2000. 172 с.
24. *Калашнікова Т.М.* Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку. Демографія та соціальна економіка. 2015. № 1 (23). С. 102–112. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>
25. *Калашнікова Т.М.* Механізми впровадження принципів соціальної відповідальності у діяльність місцевих територіальних громад. Приазовський економічний вісник. 2017. № 5 (05). С. 254–259.
26. *Калита П.Я.* Соціально спрямований бізнес, або Бізнес з турботою про людей. Ч. 2 / Центр корпоративного громадянства [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.corporate-citizen.org.ua/Library/SocBizn_2.doc (дата звернення: 14.06.2017).
27. *Карпенко О.* Релігійна карта світу: як вірують сім мільярдів? УНІАН. 23.11.2011 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://religions.unian.ua/religionsworld/572680-religiyna-karta-svitu-yak-viruyut-sim-milyardiv.html> (дата звернення: 22.06.2017).
28. *Колтовська А.* Обґрунтування концептуальної моделі упровадження соціальної відповідальності в органах місцевого самоврядування. Держ. упр. та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2014. № 1 (20). С. 304–311.
29. Компендіум соціальної доктрини церкви. Київ: Кайрос, 2008. 546 с.
30. Корпоративна соціальна відповідальність / Національний банк України; Ун-т банківської справи / Т.С. Смовженко, А.Я. Кузнецова (ред.). Київ: УБС НБУ, 2009. С. 161.
31. *Котлер Ф., Лі Н.* Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / пер. з англ. С. Яринич. Київ: Стандарт, 2005. 302 с.
32. *Лучко М.Л.* Етика бізнеса – фактор успіха. М.: Эксмо, 2006. 320 с.
33. *Любченко П.* Місцеве самоврядування як фактор забезпечення стабільності конституційного ладу і форма реалізації народовладдя в Україні. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 4 (75). С. 58–66.
34. *Малик И.П.* Развитие социальной ответственности бизнеса в Украине. Економічний простір. 2008. № 13. С. 112–123.
35. *Машкаров Ю.Г., Орлов О.В.* Основні чинники, що впливають на ефективність діяльності регіональних та місцевих органів влади. Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр». 2016. № 3 (54). С. 166–172.

36. Модельный закон о саморегулируемых организациях [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_i51&p=1313586107980100 (дата звернення: 14.06.2017).

37. *Мухаметзянова Ф.Ш.* Социальная ответственность и ее роль в образовании. Современное профессиональное образование: проблемы, прогнозы, решения: Сб. докл. Международн. науч.-практ. заочной конф. (16 мая 2016); под ред. Ф.Ш. Мухаметзяновой. Казань: Данис, 2016. С. 10–12 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zn-kazan.ru/wp-content/uploads/2016/05/conf4.pdf> (дата звернення: 15.12.2017).

38. Національна служба посередництва та примирення: офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nsp.gov.ua/representativniststorin-sotsialnogo-dialogu/reestr-storin-sotsialnogo-dialogu> (дата звернення: 12.02.2018).

39. *Перегудов С.П., Семеновко И.С.* Корпоративное гражданство: концепции, мировая практика и российские реалии / Ин-т мировой экономики и межд. отношений РАН. М.: Прогресс-Традиция, 2008. 447 с.

40. Подотчетность в образовании: выполнение обязательств. Резюме Всемирного доклада по мониторингу образования за 2017/18 гг. / UNESCO, 2017. 60 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0025/002595/259593r.pdf> (дата звернення: 12.01.2018).

41. Преподавание корпоративной социальной ответственности (КСО) в университетах: с чего начать? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kpi.ua/ru/talent-10-10> (дата звернення: 28.06.2017).

42. *Приходченко Л.* Щодо складності застосування показників оцінювання ефективності державного управління: теорія і практика. Державне будівництво: ХарPI НАДУ. 2009. Вип. 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbuv.ua> (дата звернення: 17.10.2017).

43. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 28.06.2017).

44. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 13. ст. 91.

45. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 № 266 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF> (дата звернення: 12.12.2017).

46. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.10.2017).

47. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 05.07.2017).

48. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності: Закон України від 22.06.2012 № 5026-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5026-17> (дата звернення: 10.12.2017).

49. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 05.07.2017).

50. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 22.06.2017).

51. *Процюк Р.Р.* Соціальна доктрина православ'я і становлення громадянського суспільства в Україні. Грані. 2015. № 3 (119). С. 125–130 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Grani_2015_3_24.pdf (дата звернення: 22.06.2017).

52. Релігійні організації в Україні / Релігійно-інформаційна служба України. 11.04.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/> (дата звернення: 12.04.2017).

53. *Рижко А.М.* Корпоративна соціальна відповідальність органу місцевого самоврядування: термінологічні аспекти. Теорія та практика державного управління. 2013. Вип. 1. С. 419–426.

54. *Рогалин Я.* Корпоративная социальная ответственность / Фонд «Добро-та» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dobrota.donetsk.ua/articles/art016.php> (дата звернення: 14.06.2017).

55. *Сабадуха О.В.* Соціальна відповідальність як чинник розбудови громадянського суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Житомир, 2014. 24 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/12780/2/авторефератСабадуха.pdf> (дата звернення: 17.10.2017).

56. *Симпсон С.* Социальное измерение в бизнесе: бизнес, общество, власть / Сюзан Симпсон, Сергей Туркин. М., 2001. 96 с.

57. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ: Основа-Принт, 2009. 248 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.unfra.org.ua/files/articles/1/75/Family-ukr-WEB_cory.pdf (дата звернення: 18.10.2017).

58. Социальная ответственность компании: Практическая польза для бизнеса. Метод. руководство. М.: Ассоциация Менеджеров. 2002. 17 с.

59. Социология семьи / Под ред. А.И. Антонова. М.: ИНФРА-М, 2005. С. 22. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://socioline.ru/pages/aiantonov-mmmedkov-sotsiologiya-semi> (дата звернення: 08.09.2017).

60. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: моногр. / А.М. Колот, О.А. Грیشнова та ін.; за ред. А.М. Колота. Київ: КНЕУ, 2012. 501 с.

61. Соціальна концепція / Українська православна церква: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsepts%D1%96ua> (дата звернення: 22.06.2017).

62. *Степаненко В.* Безвідповідальне суспільство? / Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги; Ін-т соціології НАН України. Київ, 2009. С. 358–370.
63. *Тульчинский Г.Л.* Корпоративная социальная ответственность (Социальные инвестиции, партнерство и коммуникации). СПб.: Справочники Петербурга, 2006. 104 с.
64. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17) / Ін-т соціології НАН України. Київ, 2016. 546 с.
65. Федерация работодателей Украины: офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.fru.org.ua/ua/about/history> (дата звернення: 12.01.2018).
66. *Федоринов И., Вавилова А.* Православные детские лагеря. Как выбрать? Фома. 2013. № 4 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.foma.ru/pravoslavnyie-detskie-lagerya.html> (дата звернення: 25.06.2017).
67. Формування позитивного іміджу органів влади через підвищення якості надання адміністративних та соціальних послуг: наук. розробка / С.М. Серьогін, В.В. Лола, І.І. Хожило та ін.; за ред. С.М. Серьогіна. Київ: НАДУ, 2009. 32 с.
68. *Фролов Д.П.* Имеют ли институты значение для пространственной экономики? Пространственная экономика. 2015. № 1. С. 14–37.
69. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь / М-во економічного розвитку і торгівлі України, 2017. 174 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2017_SDGs_NationalReport.pdf (дата звернення: 24.06.2017).
70. *Adema W., Ali N., Thévenon O.* Changes in family policies and outcomes: is there convergence? / OECD Social, Employment and Migration Working Papers. OECD Publishing, Paris, 2014. No. 157. doi: <http://dx.doi.org/10.1787/5jz13wllxgzt-en>
71. *Al-Rodhan N.* Post-Truth Politics, the Fifth Estate and the Securitization of Fake News. Global Policy Journal. 07.06.2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.globalpolicyjournal.com/blog/07/06/2017/post-truth-politics-fifth-estate-and-securitization-fake-news> (дата звернення: 07.08.2017).
72. *Alzyoud S.A., Bani-Hani K.* Social Responsibility in Higher Education Institutions: Application Case from the Middle East. European Scientific Journal. 2015 (March). V. 11, No. 8. P. 122–129 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/274608438_Social_Responsibility_in_Higher_Education_Institutions_Application_case_from_the_Middle_East (дата звернення: 24.06.2017).
73. ASEM InfoBoard: The official information platform of the Asia-Europe meeting [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.aseminfoboard.org (дата звернення: 12.12.2017).
74. *Becker G.S.* Human Capital: A Teoretical and Empirical Analysis. Chicago: Univ. of Chic. press, 1983. 268 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://papers.nber.org/books/beck75-1> (дата звернення: 18.09.2017).

75. *Boer P.* Assessing Sustainability and Social Responsibility in Higher Education. Assessment Frameworks Explained / Sustainability Assessment Tools in Higher Education Institutions; S. Caeiro et al. (eds.); Springer International Publishing Switzerland, 2013. P. 121–137. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-02375-5_7

76. *Boguski J.* Rola uniwersytetu w regionalnym systemie innowacji. Nauka i Szkolnictwo Wyższe. 2008. No. 1 (31). P. 54–64.

77. *Brown E., Cloke J.* Corporate Social Responsibility in Higher Education. ACME: An International E-Journal for Critical Geographies. 2009. No. 8 (3). P. 474–483 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.acme-journal.org/index.php/acme/article/view/845> (дата звернення: 24.06.2017).

78. CIA World Factbook. Ukraine [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/up.html> (дата звернення: 22.06.2017).

79. *Daglien L., Mykolaitienė V.* Disclosure of social responsibility in annual performance reports of universities. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2015. No. 213. P. 586–592. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.454>

80. *Davies W.* The Age of Post-Truth Politics. The New York Times. 24.08.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2016/08/24/opinion/campaign-stops/the-age-of-post-truth-politics.html> (дата звернення: 15.09.2017).

81. Democracy Index 2015: Democracy in an age of anxiety / The Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2015 (дата звернення: 17.07.2017).

82. Democracy Index 2016 / The Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2016 (дата звернення: 17.07.2017).

83. *Dima G.* Towards Building an European Common Reference Framework for University Social Responsibility / 8th Balkan Region Conference on Engineering and Business Education & 10th International Conference on Engineering and Business Education (Sibiu, Romania). October, 2017. doi: <https://doi.org/10.1515/cplbu-2017-0057>

84. *Drezner D.W.* Why the post-truth political era might be around for a while. The Washington Post. 16.06.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2016/06/16/why-the-post-truth-political-era-might-be-around-for-a-while/?noredirect=on&utm_term=.a1575b847033 (дата звернення: 20.12.2017).

85. *Eshelman S.R.* The danger of fair and balanced. Columbia Journalism Review. 01.05.2014 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archives.cjr.org/essay/the_danger_of_fair_and_balance.php (дата звернення: 15.09.2017).

86. European University Association [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.eua.be/about.aspx> (дата звернення: 17.07.2017).

87. European USA Preliminary Model Definition and Validation Report D4.1-4.2 / Comparative Research on the Social Responsibility of Universities in Europe and Development of a Community reference framework. 527209-LLP-1-2012-1-RO-ERASMUS-ESIN. EU-USA, 2014. 64 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www>

eu-usr.eu/wp-content/uploads/2017/07/D4.14.2-European-USR-Preliminary-Model-Definition-and-Validation-Report.pdf (дата звернення: 12.12.2017).

88. EU-USR Final Report. Executive Summary, April 19, 2015 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.eu-usr.eu/?p=607> (дата звернення: 12.12.2017).

89. Facebook отключил слишком самостоятельный искусственный интеллект. Ліга Бізнес. 01.08.2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://biz.liga.net/ekonomika/it/novosti/3703789-facebook-otklyuchil-slishkom-samostoyatelnyy-iskusstvennyy-intellekt.htm> (дата звернення: 07.08.2017).

90. *Felt U.* Revisiting the research – teaching nexus in a post-Humboldtian environment / Proceed. of the Seminar of the Magna Charta Observatory «Managing University Autonomy: University Autonomy and the Institutional Balancing of Teaching and Research», 15 September 2005. Bologna: Bononia University Press, 2005. P. 17–19.

91. *Forbes S.H.* Socially Responsible Education. Holistic Education, Inc., 2003. 12 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.holistic-education.net/articles/soc-resp.pdf> (дата звернення: 23.06.2017).

92. *Geryk M.* Social responsibility of the university. Gdansk Management College – Publishing House, 2016. 344 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.geryk.pl/en/wp-content/uploads/2016/05/Geryk_Social_responsibility_of_the_university.pdf (дата звернення: 12.12.2017).

93. *Gond J.-P., Palazzo G., Basu K.* Reconsidering Instrumental Corporate Social Responsibility through the Mafia Metaphor. *Business Ethics Quarterly*. 2009. V. 19, No. 1. P. 57–85.

94. *Gonzalez Lopez S., Salvador Benitez J.L., Aranda Sanchez J.M.* Social Knowledge Management From The Social Responsibility Of The University For The Promotion Of Sustainable Development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2015. No. 191. P. 2112–2116. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.327>

95. *Harris A., Lang M., Yates D., Kruck S.* Incorporating Ethics and Social Responsibility in IS Education. *Journal of Information Systems Education*. 2011. No. 22 (3). P. 183–189 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://aran.library.nuigalway.ie/handle/10379/3419> (дата звернення: 12.12.2017).

96. *Hatch M.J., Kosterka M., Koźmiński A.K.* The Three Faces of Leadership: Manager, Artist, Priest. Blackwell Publishing. 2005. 184 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zodml.org/sites/default/files/The_Three_Faces_of_Leadership_Manager%2C_Artist%2C_Priest.pdf (дата звернення: 15.12.2017).

97. ISO 26000 and SDGs / International Organization for Standardization, 2016. 20 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.iso.org/files/live/sites/isoorg/files/archive/pdf/en/iso_26000_and_sdgs.pdf (дата звернення: 15.12.2017).

98. ISO 26000. Basic training material / ISO 26000 Post Publication Organisation (PPO) Version: March 15, 2016. 59 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.iso.org/iso-26000-social-responsibility.html> (дата звернення: 15.12.2017).

99. ISO 26000:2010 – Social responsibility / International Organization for Standardization [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.iso.org/standard/42546.html> (дата звернення: 15.03.2018).

100. ISO 26000 / International Organization for Standardization [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.iso.org/iso-26000-social-responsibility.html> (дата звернення 12.03.2018).

101. ISO 26000:2010(en) Guidance on social responsibility International Organization for Standardization [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en> (дата звернення: 15.12.2017).

102. *Keyes R.* The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life. St. Martin's Press, 2004. 320 p.

103. Knowledge Societies: Universities and their Social Responsibilities / 2nd Asia-Europe Education Workshop (5–7 June 2011, Innsbruck, Austria); C. Schneller & E. Thoni (Eds) / Asia-Europe Foundation. November 2011. 76 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.asef.org/images/stories/publications/documents/2nd_Education_Workshop.pdf (дата звернення: 12.12.2017).

104. La Responsabilidad Social de las Universidades: Implicaciones para America Latina y el Caribe / E. Aponte Hernandez (Ed.). Puerto Rico: UNESCO-IESALC, 2015. 286 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.iesalc.unesco.org.ve (дата звернення: 12.12.2017).

105. *Laudon K.C.* Ethical concepts and information technology. Communications of the ACM. 1995. V. 38, No. 12. P. 33–39.

106. *Mendez M.* University Social Responsibility: Balancing Economic & Societal Benefits of University Research. The Journal of Science Policy & Governance. 2012. 25 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sciencepolicyjournal.org/uploads/5/4/3/4/5434385/_university_social_responsibility.pdf (дата звернення: 12.12.2017).

107. Our Participants / United Nations Global Compact [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/participants/search?page=5&search%5Bkeywords%5D=&search%5Borganization_types%5D%5B%5D=1&search%5Bper_page%5D=50&search%5Bsort_direction%5D=asc&search%5Bsort_field%5D=country&utf8=%E2%9C%93 (дата звернення: 15.03.2018).

108. Oxford Dictionaries: «post-truth» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth> (дата звернення: 14.03.2018).

109. *Pazzanese C.* Politics in a «post-truth» age. Harvard Gazette. 14.07.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://news.harvard.edu/gazette/story/2016/07/politics-in-a-post-truth-age/> (дата звернення: 15.09.2017).

110. *Penc J.* Etyka w kreowaniu sukcesu firmy. Współczesne Zarządzanie. 2002. No. 3. P. 14.

111. *Perry P.D.* Incubated in terror: neurodevelopmental factors in the cycle of violence / Osofky J.D. (Toim.) Children, Youth and Violence: Searching for Solutions. N.Y.: Guilford Press, 1995 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://childtrauma.org/wp-content/uploads/2013/11/Incubated_In_Terror.pdf (дата звернення 13.09.2017).

112. *Porter M., Kramer M.* Philanthropy's New Agenda: Creating Value / Harvard Business Review [Reprint 99610]. 1999. Nov.–Dec. P. 121–130.

113. *Preston P.* Broadcast news is losing its balance in the post-truth era. The Guardian. 09.09.2012 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.theguardian.com/media/2012/sep/09/post-truth-politics-us-broadcasting> (дата звернення: 18.09.2017).

114. Principles for Responsible Management Education (PRME) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.unprme.org/about-prme/the-six-principles.php> (дата звернення: 15.12.2017).

115. *Reiser J.* University Social Responsibility definition: Locating Drivers for Sustainability in University Management Systems (Panel B1) / ISCN Conference «Best Practices, Future Challenges» (Zurich, Switzerland, April 25–27, 2007) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.international-sustainable-campus-network.org/downloads/conference-and-symposia/iscn-conference-2007/108-panel-b1-juan-reiser-pontificia-universidad-catolica-del-peru/file> (дата звернення: 14.12.2017).

116. SA8000 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/SA8000> (дата звернення: 23.06.2017).

117. SA8000-Certified Organisations, Pie Chart, by Industry / Social Accountability International [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.saasaccreditation.org/SA8000_Certified_Organisations_Pie_Chart_by_Industry (дата звернення: 15.03.2018).

118. *Sanderson D, Watters J.* The corporatisation of higher education: a question of balance / Critical Visions: Thinking, Learning and Researching in Higher Education; Proceedings of the 29th HERDSA Annual Conference, 10–12 July, 2006. Milperra, Australia : Higher Education Research and Development Society of Australasia, 2006. P. 316–323 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.herdsa.org.au/wp-content/uploads/conference/2006/papers/Sanderson.pdf> (дата звернення: 12.12.2017).

119. *Spidla V.* Some Reflections on the European Social Europe. Social Europe Journal. 2010. Vol. 1, No. 2 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://issuu.com/globalpolicyinstitute/docs/social-europe-2> (дата звернення: 17.11.2017).

120. Standards for University Social Responsibility in Europe / EU-USR [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.eu-usr.eu/wp-content/uploads/2014/09/USRstandardsv15.pdf> (дата звернення: 15.12.2017).

121. *Sulejewicz A.* Plug, miecz i Księga: otoczenie szkoły wyższej / Uczelnie i ich otoczenie. Możliwości i formy współdziałania; B. Minkiewicz (ed.), SGH, Warszawa, 2003. P. 19–20.

122. Talloires Declaration on the Civic Roles and Social Responsibilities of Higher Education [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Talloires_Declaration_on_the_Civic_Roles_and_Social_Responsibilities_of_Higher_Education (дата звернення: 15.12.2017).

123. *Tett G.* Why we no longer trust the experts. Financial Times. 01.07.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ft.com/content/24035fc2-3e45-11e6-9f2c-36b487ebd80a> (дата звернення: 19.09.2017).

124. The European Academy of Business in Society (EABIS) [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.eabis.org (дата звернення: 14.12.2017).

125. The Magna Charta Universitatum [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum> (дата звернення: 23.06.2017).
126. The Manifesto / EU-USR Project [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.eu-usr.eu/?page_id=533 (дата звернення: 15.12.2017).
127. The Talloires Network [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://talloiresnetwork.tufts.edu/> (дата звернення: 16.03.2018).
128. The University of Edinburgh Social Responsibility and Sustainability Strategy 2010–2020 [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ed.ac.uk/sustainability (дата звернення: 15.12.2017).
129. University of Bologna Social Responsibility Report 2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.unibo.it/en/university/who-we-are/Social-Responsibility-Report> (дата звернення: 15.12.2017).
130. University Social Responsibility in Europe (EU-USR) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.eu-usr.eu> (дата звернення: 12.12.2017).
131. *Vallaes F.* Responsabilidad Social Universitaria: una nueva filosofia de gestion etica e inteligente para las universidades. Educacion Superior y Sociedad (UNESCO-IESALC). 2008. No. 2. P. 191–219.
132. *Vallaes F., de la Cruz C., Sasia P.M.* Responsabilidad social universitaria. Manual de primeros pasos. Mexico: BID y McGraw-Hill Interamericana, 2009. 93 p. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scribd.com/doc/29487202/RSE-Manual-de-Responsabilidad-Social-Universitaria-RSU-BID> (дата звернення: 15.12.2017).
133. *Vasilescu R., Barna C., Epure M., Baicu C.* Developing university social responsibility: A model for the challenges of the new civil society. Procedia Social and Behavioral Sciences. 2010. No. 2. P. 4177–4182. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.660>
134. *Vila Merino E.S., Martin Solbes V.M.* A rio revuelto, ganancia de pescadores. Usos y abusos en torno a la empleabilidad vista desde la responsabilidad social de las universidades / XIII Congreso Internacional de Teoria de la Educacion. Procedia – Social and Behavioral Sciences. 2014. No. 139. P. 42–47. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.08.018>
135. *Viner K.* How technology disrupted the truth. The Guardian. 12.07.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.theguardian.com/media/2016/jul/12/how-technology-disrupted-the-truth> (дата звернення: 19.09.2017).
136. *Weiss B.* The rise of social responsibility in higher education. University world news. 2016. No. 4231 (12 August) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20160811095808959> (дата звернення: 15.12.2017).
137. World Declaration on Higher Education for the twenty-century: vision and action / UNESCO, 1998 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm (дата звернення: 13.07.2017).
138. *Zandbergen P.* What is an Information System? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://study.com/academy/lesson/what-are-information-systems-definition-types-quiz.html> (дата звернення: 12.12.2017).

РОЗДІЛ 3

ДОТРИМАННЯ ДЕРЖАВНИЙ ГАРАНТІЙ І ВИКОНАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

3.1. Державні гарантії в системі соціальної відповідальності

Уособлення державою відповідального гравця, який має виражати та реалізовувати систему інтересів в країні, включаючи взаємодії та можливі протиріччя, накладає додаткові зобов'язання на державні інститути. Одним із ключових пріоритетів у переліку зобов'язань держави є соціальна складова, яка реалізується через державні гарантії в доходах та систему соціальних послуг для населення, включаючи безоплатну компоненту.

Від здобуття незалежності в Україні постійно зростали державні соціальні зобов'язання, що в 1990-х роках обґрунтовували добрими намірами – полегшити життя вразливіших у скрутні часи. Після виходу з кризи на початку 2000-х років нарощування соціальних зобов'язань держави частіше було наслідком політичного популізму, оскільки для забезпечення їх у повному обсязі (включаючи весь спектр соціальних пільг та соціальних послуг) державних ресурсів просто не вистачило б, що означало б дефолт. Саме на цей період припадає зростання реальних доходів населення та, відповідно, купівельної спроможності доходів, що мало б послабити державні зобов'язання по відношенню до чисельних контингентів. Натомість цільові контингенти реципієнтів соціальної підтримки розширювалися, а державні зобов'язання перед ними зростали.

Успіх політичного популізму забезпечувався переважанням у суспільстві патерналістських поглядів на інституційну модель. Такі погляди беруть витоки як із нерозуміння базових принципів формування і розподілу державних ресурсів, так і з особистого небажання більшості громадян брати на себе відповідальність за власне життя. Проте сьогодні чітко намітилася тенденція щодо позитивного зміщення вектора відповідальності у самооцінках українців: якщо у 2004 році близько 38 % населення вважали, що виключно держава має нести відповідальність за їх добробут, то у 2016 році таких було менше 30 % [9]. Але й досі половина українців вважають, що їхнє життя переважно залежить від зовнішніх обставин, і лише менше 20 % повною мірою покладають відповідальність на себе [81, с. 477, 479]. Можливо, саме це пояснює зниження самооцінок доходів і власного статусу, оскільки очікування значної частини населення пов'язане з діями ззовні, а не з бажанням здійснювати активні заходи власноруч.

В Україні традиційно в період наростання чи загострення кризових явищ відбувається посилене дистанціювання між задекларованими та фактичними зобов'язаннями держави. Хронічне недофінансування тих статей соціальних витрат, які не чітко визначені та не мають обґрунтованої вартості (як то субвенції на соціальні пільги, забезпечення надання соціальних послуг, гарантовані безоплатні медичні послуги), неминуче призводило до зниження якості державних послуг. Наприклад, унаслідок обмеженого фінансування соціальних послуг постійно зростало навантаження на соціального працівника, що викликало неспроможність виконувати всі покладені на нього функції, до того ж за мізерну зарплатню. Мінімальне покриття субвенції на соціальні пільги та намагання підмінити фінансування пільгових послуг системою взаємозаліків з надавачами призводило врешті-решт до економії за рахунок інших отримувачів різних послуг, які сплачували повну ціну. Медична галузь унаслідок постійного звуження фінансування нарощувала дефіцит не лише медикаментів і матеріалів, а й найнеобхіднішого обладнання. Тому тривало зниження якості послуг у всіх галузях, які існували переважно за рахунок державного фінансування. Ці процеси негативно впливали на все суспільство, включаючи категорії громадян, які ніколи не були реципієнтами державних соціальних програм.

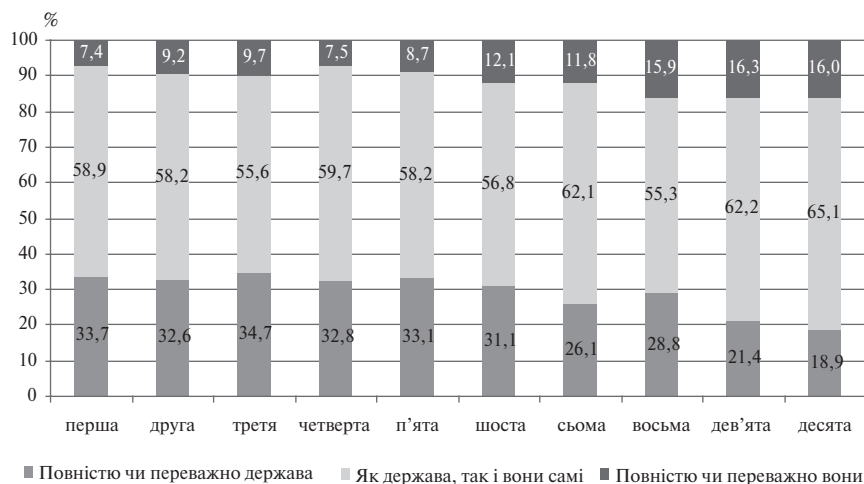
Проблема недофінансування також торкалася чітко визначених державних гарантій, передусім через несвоечасний перегляд чи індексацію, процедуру «замороження» розмірів на базовому рівні упродовж невизначеного періоду тощо.

Таким чином, упродовж тривалого періоду відбувалося накопичення невиконаних зобов'язань серед законодавчо задекларованих державою, що врешті-решт створило атмосферу правового нігілізму, спровокованого провідними державними інститутами. Склалася ситуація, коли частину державних зобов'язань вимушено мали брати на себе інші суб'єкти соціальної відповідальності, насамперед, населення. Забезпечені верстви цілком природньо обирали альтернативу безоплатним чи частково безоплатним державним послугам, віддаючи перевагу більш якісним аналогам у недержавному секторі, тим самим зменшуючи навантаження на державних надавачів послуг. Найбільш вразливим верствам населення, незважаючи на ресурсні обмеження, здебільшого залишили переваги, і вони мали порівняно вільний доступ до пільгових послуг. При цьому найбільшою мірою тягар невиконаних державних зобов'язань винесли на собі середні прошарки населення, які були позбавлені доступу до безоплатних чи частково безоплатних послуг, і не мали коштів на оплату альтернативних.

Основна проблема полягає в тому, що більшість населення виявилася незахищеною за відсутності гарантованого доступу до державних послуг,

особливо коли не було можливості самотужки вирішити життєво важливі питання. Складність ситуації посилювалася небажанням більшості громадян брати на себе хоча б частково ту відповідальність, яка ще за радянської традиції перебувала винятково у сфері державної відповідальності.

Бідні верстви традиційно менше розраховують на власні сили: з найнижчої децильної групи лише 7,4 % вважають, що, насамперед, самі несуть відповідальність за свій добробут, тоді як серед найбагатшого децилю таких 16 %. Проте серед заможних верств зберігається надто високий відсоток тих, хто перекладає відповідальність за власний добробут переважно на державу – 18,9 %, причому майже 7 % з найбагатшого децилю перекладають всю відповідальність виключно на державу (рис. 3.1). Отже навіть матеріально забезпечені групи населення чекають від держави виконання задекларованих зобов'язань, і вони традиційно мають більше шансів відстояти своє законне право на виплати, безоплатні послуги чи привілеї порівняно з незаможними верствами.

Рис. 3.1. Розподіл домогосподарств за розумінням, хто має нести відповідальність за їхній добробут, за децильними групами, %, 2016 рік

Джерело: [9].

За таких умов виникає конфлікт інтересів і атмосфера суцільної недовіри у суспільстві. Вихід із конфліктної ситуації можна шукати у двох площинах: 1) визнання реального стану речей та офіційне декларування перерозподілу соціальної відповідальності; 2) зміна інституціонального підґрунтя взаємодії суб'єктів соціальної відповідальності задля наближення до задекларованої моделі розподілу відповідальності.

Основна проблема чинної системи державних соціальних стандартів і гарантій в Україні полягає у функціональній неузгодженості її окремих складових, що в свою чергу призводить до викривлень не лише у системі соціальної підтримки, а й щодо базових економічних співвідношень – між доходами від зайнятості та соціальними трансфертами. Наприклад, у 2005 році у структурі доходів населення заробітна плата становила лише 40,5 %, а соціальна допомога та інші поточні трансферти – 42,0 %. Така ситуація стала прямим наслідком викривлень структурних співвідношень у системі державних соціальних стандартів та гарантій упродовж 2004–2005 років. Останні дані (III квартал 2017 року) свідчать про позитивні зміни у макропоказниках – заробітна плата зросла у структурі доходів населення до 43,3 %, а частка соціальних трансфертів зменшилась до 31,8 % [9]. Можна припустити, що позитивну роль відіграло дворазове підвищення мінімальної заробітної плати з січня 2017 року.

Збереження наявного у III кварталі 2017 року співвідношення між мінімальною заробітною платою та іншими соціальними гарантіями прискорило б усунення базових економічних диспропорцій, без чого неможливе економічне зростання і, відповідно, збільшення обсягів державних ресурсів на виконання соціальних зобов'язань. Проте сьогоденні тенденції ставлять під сумнів можливість значного зростання розмірів державних соціальних гарантій у майбутньому.

Додатковим підсилювачем економічної неспроможності держави виконувати соціальні зобов'язання є значні масштаби тіньових доходів. Згідно з розрахунками міжнародних інституцій та окремих експертів, Україна належить до групи країн із надвисокими масштабами тіньової економіки – 45–50 % ВВП, і подекуди посідає найвищі місця у світових рейтингах [80]. Такі оцінки тіньової економіки свідчать, з одного боку, про суттєве недоотримання бюджетом необхідних для виконання державних функцій коштів, а з іншого – про передбачувано низьку ефективність перерозподільної функції держави, оскільки неможливо чітко виявити дійсно нужденних. Виникає замкнене коло тотальної недовіри, яке зводиться до загальної зневіри у спроможності держави. Водночас, упевненість у неефективності управлінської функції є моральним виправданням несплати податків чи використанню непрозорих податкових схем активною частиною населення.

Для усунення ключових проблем у системі державних гарантій та соціальних зобов'язань необхідно змінити ідеологію соціального стандарту – прожиткового мінімуму (ПМ). Він має трансформуватися у два різні за функціями соціальні стандарти – мінімальний стандарт (фізіологічного виживання) та суспільний стандарт споживання (наближений до середніх фактичних показників споживання в даному суспільстві на даному етапі розвитку).

Мінімальний стандарт може бути використаний як база для визначення мінімальних соціальних гарантій держави. Натомість суспільний стандарт споживання має слугувати базою для досліджень суспільних проблем, визначення стратегічних цілей розвитку, аналітичних досліджень та узагальнень, коригування напрямів та заходів політики. Також він може бути використаний у різних сферах життєдіяльності (включаючи недержавний сектор) як офіційний державний стандарт. Класичним прикладом використання такого стандарту у недержавному секторі є розрахунки вартості життя у страхових компаніях. По відношенню до державних соціальних гарантій, суспільний стандарт споживання може використовуватися для переговорів у рамках тристоронніх консультацій з метою встановлення співвідношень у системі оплати праці.

Відповідно до запропонованих змін в ідеології та принципах формування державних соціальних стандартів має відбутися переформатування системи державних соціальних гарантій. Насамперед, принциповим є рішення щодо встановлення максимального розміру соціальних виплат (різних видів соціальної допомоги, соціальної пенсії), який має базуватися на мінімальному стандарті.

Потребує розгляду та законодавчого затвердження система співвідношень між основними державними соціальними гарантіями з метою уникнення негативних наслідків – зниження економічної активності населення та економічної зацікавленості в зайнятості. Дотримання таких співвідношень і недопущення зрівнялівки між трудовими доходами та трансфертами має стати обов'язковим навіть у періоди глибоких економічних спадів.

Мінімальну заробітну плату (МЗП) треба встановлювати на рівні, не нижчому від мінімального стандарту з коефіцієнтом 1,8. При цьому максимальний розмір МЗП не може перевищувати розмір суспільного стандарту споживання навіть у періоди економічного зростання. В даному діапазоні – між розмірами двох соціальних стандартів – можуть бути визначені конкретні умови шляхом тристоронніх переговорів.

У сфері соціальної допомоги на даному етапі актуальним є подальший перехід до адресної системи соціальної підтримки завдяки структурним змінам, зокрема, зменшенню частки контингентів за категорійною ознакою та частки коштів на категорійні програми. Для цього необхідна розробка відповідних механізмів поступового переходу контингентів до адресних програм соціальної допомоги.

Важливою є допомога особам з інвалідністю, яка частково має переходити на засади адресності, але її розмір повинен значно зрости зі збільшенням бюджетних можливостей. Сьогодні основною проблемою осіб з

інвалідністю є обмежений доступ до всіх суспільних ресурсів, який межує з дискримінацією і прогнозовано призводить до соціального відторгнення. До таких осіб можна прирівняти й осіб з хронічними захворюваннями, які потребують постійної вартісної терапії. Відсутність прозорих механізмів отримання цільової допомоги для таких категорій неминуче призводить до неспроможності дотримання звичного способу життя.

Отже, невід'ємною складовою виконання державою соціальних зобов'язань є запобігання дискримінації населення за станом здоров'я та недопущення конфронтації українського суспільства на цій основі. Це передбачає подолання суспільних стереотипів щодо місця і ролі людей з інвалідністю в житті суспільства, можливостей їх участі у виробництві суспільно корисних благ шляхом поширення соціальної реклами як інструменту, що може змінити ставлення до цієї проблеми та сформуванню необхідну суспільну думку; створення умов для інклюзивного навчання дітей з інвалідністю, які за станом здоров'я можуть відвідувати навчальні заклади, незалежно від місця проживання та матеріального становища сім'ї; забезпечення доступу до ринку праці громадянам з обмеженими можливостями задля реалізації їх невід'ємного права на продуктивну працю в умовах свободи, рівності, безпеки та почуття власної гідності, забезпечення їх економічної незалежності та досягнення ними соціальної рівності.

Також окремо можна розглядати систему соціальної підтримки, пов'язану з народженням дитини. Розмір грошової допомоги може не залежати від добробуту родини, мати універсальний характер. При цьому мусить суттєво зрости частка безоплатних послуг у системі державної підтримки дитинства, що сприятиме надходженню державних коштів до нужденних сімей.

Детінізація сьогодні має стати першочерговим завданням всієї системи державних гарантій, оскільки існування значного обсягу незареєстрованих доходів підриває систему соціальної підтримки, зводить нанівець результати реформи соціальних програм та порушує принципи соціальної справедливості в суспільстві.

Актуальною залишається також проблема реалізації розподільних функцій державного управління на регіональному рівні. Особливої уваги потребує розробка нових механізмів соціальної підтримки населення для розбудови територіальних громад.

3.2. Державні соціальні гарантії в доходах

Доходи від зайнятості та державні гарантії у сфері праці. Згідно із Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [39], державними соціальними гарантіями у сфері праці є законодавчо визначені мінімальні розміри оплати праці, що забезпечують рівень життя не нижчий від ПМ для працездатних осіб, встановленого законом. До основних державних соціальних гарантії у сфері праці належать мінімальний розмір заробітної плати і розмір тарифної ставки (посадового окладу) працівника I розряду ЄТС.

МЗП є одним із ключових соціальних інститутів у більшості держав, світова практика регулювання якого охоплює понад століття. Конвенції МОП з питань МЗП (№ 26 про створення процедури встановлення МЗП (1928) та № 131 про встановлення МЗП з особливим урахуванням країн, що розвиваються (1970)) ратифіковані відповідно 105 та 53 країнами-членами, порядок встановлення МЗП існує також у країнах, які не ратифікували ці конвенції.

Регулювання МЗП в Україні законодавчо унормовано ст. 95 Кодексу Законів про працю України. У 2006 році Україна ратифікувала Конвенцію МОП № 131 про встановлення МЗП з особливим урахуванням країн, що розвиваються (1970). Втім, законодавчо встановлений в Україні рівень державної соціальної гарантії МЗП не може вважатися достатнім для забезпечення розширеного відтворення робочої сили та гідної оплати праці. Вартісна величина МЗП встановлюється без урахування сімейної (витрати на утримання й виховання дітей) і податкової складових (внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податку на доходи фізичних осіб), а основним критерієм її визначення є фінансові можливості державного бюджету.

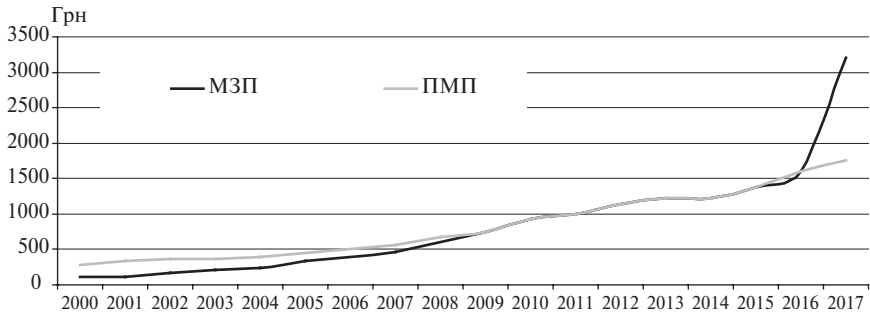
До 2009 року розмір МЗП в Україні був меншим за законодавчо визначену вартісну величину ПМ для працездатної особи (ПМП), тобто мало місце порушення норм законодавства (рис. 3.2).

У 2009–2016 роках рівень цих гарантії був однаковим, а з 2017 року розмір МЗП вдвічі перевищив законодавчо визначену вартісну величину ПМП. Таке стрімке підвищення МЗП зумовлено зміною законодавчого її визначення, а саме: включенням до структури МЗП не тільки тарифної частини, а й переважної більшості доплат і надбавок.

У 2014–2016 роках в Україні відбулося значне збільшення розриву між законодавчо встановленим і фактичним розміром ПМ, який щомісяця розраховує Мінсоцполітики відповідно до ст. 5 Закону України «Про прожитковий мінімум» [65] (табл. 3.1). У результаті збільшення МЗП до 3200 грн станом на липень 2017 року її розмір на 1,6 % перевищував фак-

тичну вартісну величину ПМП, але з урахуванням податку на доходи фізичних осіб співвідношення МЗП і фактичної величини ПМП становило лише 0,818.

Рис. 3.2. МЗП та законодавчо визначена вартісна величина ПМП, грн
(станом на грудень відповідного року)

Джерело: [71, 72].

Таблиця 3.1

МЗП та фактична вартісна величина ПМП¹, грн

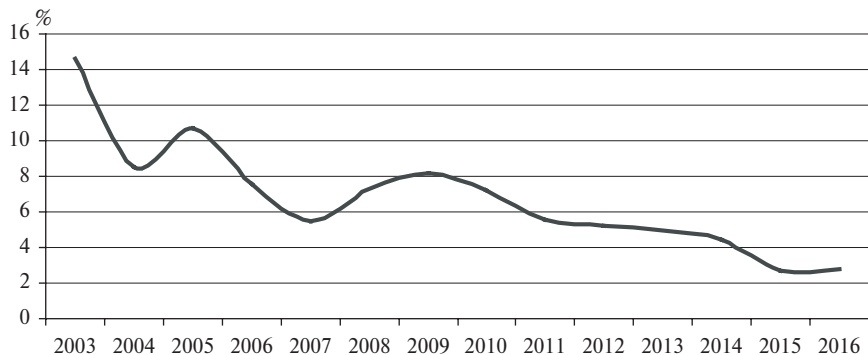
Рік	МЗП	Фактичний ПМП	МЗП / Фактичний ПМП
2008	605	794	0,762
2009	744	913	0,815
2010	922	1062	0,868
2011	1004	1159	0,866
2012	1134	1177	0,963
2013	1218	1252	0,973
2014	1218	1552	0,785
2015	1378	2594	0,531
		2878 ²	0,479
2016	1600	2924	0,547
		3326 ²	0,481
2017 ³	3200	3150	1,016
		3913 ²	0,818

Примітки: 1 – станом на грудень відповідного року; 2 – фактичний ПМП з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб; 3 – станом на липень.

Джерело: [71, 82, 83].

Частка працівників, заробітна плата яких не перевищує розміру МЗП, за період 2003–2016 років зменшилась у 5,2 раза (рис. 3.3). Однак частка працівників, які отримують заробітну плату, меншу за ПМП, є значно вищою. У 2003 році заробітну плату в розмірі до законодавчо визначеної величини ПМП отримували 76,7 % працівників. У 2008 році частка таких працівників зменшилась до 13,4 %, однак заробітну плату в розмірі, меншому від фактичного ПМП, отримували близько 20 % працівників.

У 2016 році близько третини (31,2 %) штатних працівників, які відпрацювали 50 % і більше встановленої місячної норми робочого часу, отримали заробітну плату в межах до 3000 грн, або майже на рівні фактичного розміру ПМП без урахування податку на доходи фізичних осіб (2924 грн). У червні 2017 року 9,0 % штатних працівників, які відпрацювали 50 % і більше встановленої місячної норми робочого часу, отримали заробітну плату, розмір якої не перевищував 3200 грн, а ще 24,4 % працівників була нарахована заробітна плата в розмірі до 4000 грн, або майже на рівні фактичного розміру ПМП з урахуванням суми податку на доходи фізичних осіб (3924 грн). Отже заробітна плата третини працівників здатна забезпечити лише просте відтворення робочої сили.

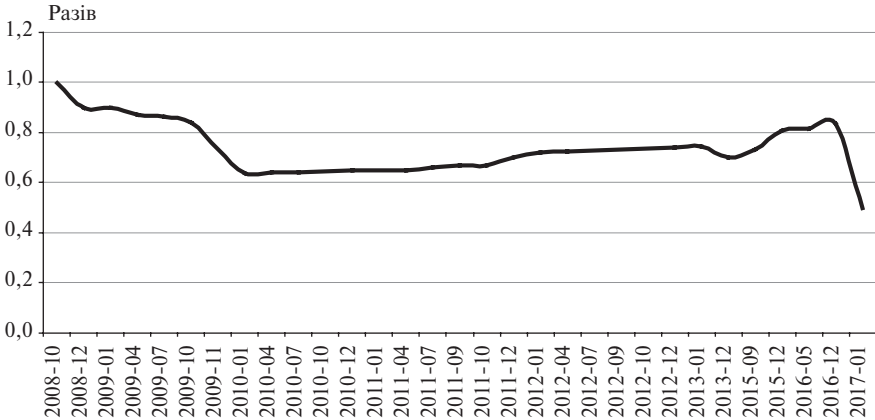

Рис. 3.3. Динаміка частки працівників, яким нарахована заробітна плата у межах до МЗП, %

Джерело: [29].

У переважній більшості галузей так званої бюджетної сфери оплата праці здійснюється на основі ЄТС, що була введена в дію у повному обсязі з 01.09.2008 з діапазоном міжрозрядної диференціації 4,51 раза. На початок жовтня 2008 року розміри законодавчо визначеної МЗП і тарифної ставки (окладу) працівника I розряду ЄТС становили 545 грн. Однак з 01.12.2008 відбулося «замороження» розміру тарифної ставки (окладу)

працівника I розряду бюджетної сфери у 2008 році як бази для розрахунку ставок (окладів) за рештою розрядів ЄТС, що спричинило існування розриву між нею та законодавчо визначеним розміром МЗП. На 2017 рік тарифна ставка (оклад) працівника I розряду ЄТС встановлена у розмірі 1600 грн (ПМП на 1 січня календарного року) або 50 % від МЗП (рис. 3.4), а діапазон ЄТС становить лише 2,26 раза.

Рис. 3.4. Співвідношення розмірів законодавчо визначеної МЗП і тарифної ставки (окладу) працівника I розряду ЄТС, разів

Джерело: [58, 72].

Унаслідок «замороження» заробітної плати працівники бюджетної сфери (окрім тієї частини, у якій тарифні ставки (посадові оклади) встановлюються на рівні МЗП – сьогодні це 12 із 25 розрядів ЄТС) протягом дев'яти років щомісяця не отримують частину заробітної плати. Якщо у 2009 році ці втрати становили 22,8 %, то у 2017 році – вже 50,0 %.

Таким чином, законодавчо визначений в Україні рівень державної соціальної гарантії МЗП не забезпечує розширеного відтворення робочої сили, оскільки її розмір визначений без урахування сімейної та податкової складових, а співвідношення МЗП та фактичної величини ПМП з урахуванням податку на доходи фізичних осіб станом на липень 2017 року дорівнювало лише 0,818. Внаслідок цього заробітна плата третини працівників може забезпечити лише просте відтворення робочої сили. «Замороження» розміру тарифної ставки (окладу) працівника I розряду бюджетної сфери у 2008 році як бази для розрахунку ставок (окладів) за рештою розрядів ЄТС, спричинило існування розриву між нею та законодавчо визначеним розміром МЗП, що є порушенням трудового законодавства. Тому працівники бюджетної сфери (окрім тих, хто має тарифну

ставку (посадовий оклад) на рівні МЗП) протягом останніх дев'яти років щомісяця не отримують частину заробітної плати. У 2017 році ці втрати дорівнюють 50,0 %.

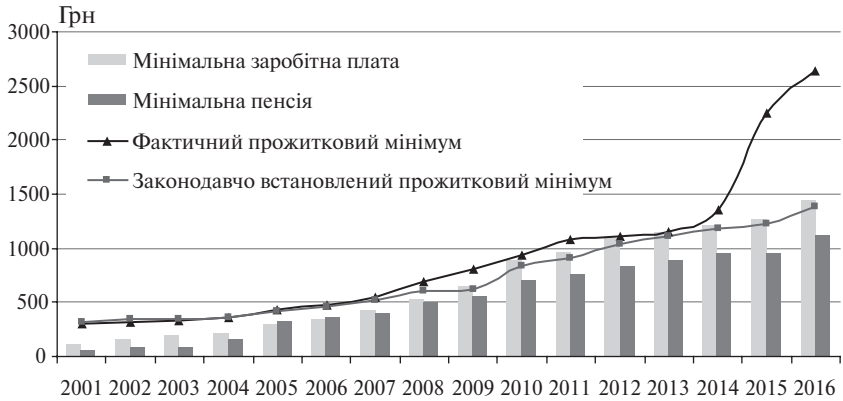
Динаміка основних державних соціальних гарантій та зміни в соціально-економічному середовищі. Як зазначено вище, розмір МЗП у 2000-х роках характеризувався істотним відставанням від розміру ПМ на одну особу. Якщо у 2001 році середньорічна МЗП становила 118 грн, тобто складала лише 38 % від середнього розміру встановленого законодавством ПМ, то надалі відбувалось поступове зближення розмірів цих показників, насамперед за рахунок більших темпів зростання МЗП. І лише у 2009 році її розмір перевищив ПМ на одну особу, а наступного року зрівнявся з розміром ПМ для працездатних осіб. Пізніше – до 2017 року – МЗП була прив'язана до розміру ПМ для працездатних осіб.

Розмір мінімальної пенсії на рівні ПМ для осіб, які втратили працездатність, почали встановлювати від 2004 року. Однак у першій половині 2000-х років мінімальна пенсія становила незначну частку від середнього розміру ПМ – 21 % у 2001 році, 45 % – у 2004. Істотне підвищення мінімальної пенсії у 2004–2005 роках сприяло тому, що потім вона становила 70–80 % від середнього розміру ПМ.

Окрім законодавчо встановленого ПМ, в Україні відбувається постійний моніторинг його фактичного рівня. Зазвичай ці показники розрізняються несуттєво, однак не в кризові періоди. Так, 2009 року ПМ був заморожений на рівні попереднього року, а фактичний його розмір виявився більшим на 30 % (у середньорічному вимірі). Кризові явища 2014 року спричинили ще різкішу відмінність: законодавчо встановлений ПМ протягом 2014 року та восьми місяців 2015 року залишався на рівні 2013 року, а фактичний його розмір невинно зростав, особливо у 2015 році, коли індекс споживчих цін зріс на 148,7 %. Отже, ПМ перестав відображати реальний стан речей – у 2015 році фактичний ПМ перевищував законодавчо встановлений на 84 %, а у наступному році – на 90 % (рис. 3.5).

Варто зазначити, що замороження ПМ та зростання інфляції відбувалося на тлі загального погіршення становища населення України. Реальний наявний дохід населення у 2014 році становив 88,5 % по відношенню до попереднього року, а у 2015 році – лише 77,7 % по відношенню до 2014. Реальна заробітна плата у 2014 році по відношенню до 2013 скоротилася на 6,5 в. п., а наступного року – на 20,2 в. п.

Кризові явища призвели до реального збільшення чисельності бідного населення. При цьому, якщо у попередні роки рівні бідності, виміряні за законодавчо встановленим та фактичним ПМ, змінювалися майже в одному напрямі (за винятком кризового 2009 року), то з 2014 року – у різних (рис. 3.6).

Рис. 3.5. Динаміка рівнів державних соціальних стандартів і гарантій, грн на місяць

Джерело: [21, 22].

Рис. 3.6. Динаміка рівнів абсолютної бідності за різними критеріями, %

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Рівень бідності за законодавчо встановленим ПМ невпинно зменшується, що зумовлено замороженням його розміру у 2014–2015 роках та незначним його підвищенням пізніше. Водночас рівень бідності за фактичним ПМ стрімко зріс протягом 2014–2015 років – до 58,3 %. Тобто, більше половини населення України мають ресурси, які не забезпечують задоволення потреб навіть на мінімальному рівні відповідно до поточних споживчих цін.

Таким чином, у періоди економічного зростання або стабілізації держава має можливість установлювати соціальні гарантії на рівні, що відповідає мінімальним соціальним стандартам, які склалися в суспільстві. А в умовах економічної кризи спостерігається різке відставання гарантій від реальних стандартів, коли їх рівень не забезпечує навіть мінімального рівня споживання.

Державні гарантії в системі соціальної допомоги. Державне піклування про осіб, які не можуть з об'єктивних причин самостійно забезпечити собі життєвий рівень на рівні мінімальних стандартів, реалізується через систему соціальної підтримки вразливих верств населення, зокрема шляхом підвищення доходів окремих категорій, які мають найвищі соціальні ризики. В Україні ця складова державних соціальних зобов'язань розвинута найбільше і в останні роки зусилля з удосконалення системи соціальної допомоги є причиною позитивних зрушень.

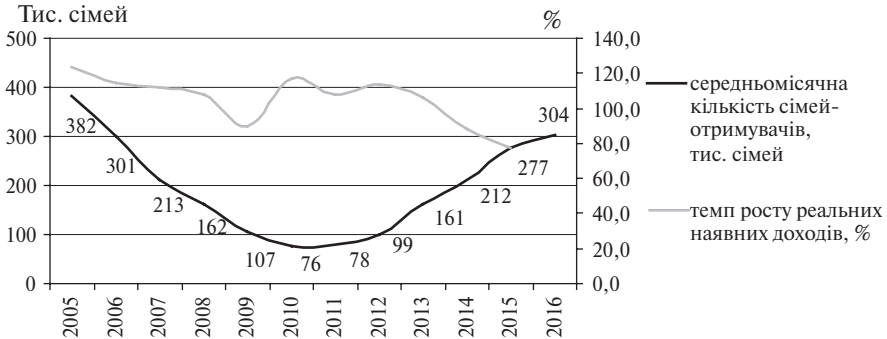
В Україні про державні соціальні зобов'язання у сфері доходів, зокрема щодо системи соціальної підтримки населення, свідчить широкий спектр діючих соціальних програм, а саме: державна соціальна допомога сім'ям з дітьми (яка налічує п'ять видів виплат [40]); державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів; державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям (ДСДМС); державна соціальна допомога особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю; субсидії на оплату ЖКП та придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива (далі – субсидії). Ці програми орієнтовані на підтримку певного рівня доходів як для найбільш вразливих категорій та верств населення, так і для тих груп, що визнані державою як найбільш вразливі до соціальних ризиків.

Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям [41] є єдиною програмою, яка безпосередньо спрямована на підтримку осіб із українським рівнем доходу¹. Зміна чисельності реципієнтів цієї програми є індикатором ефективності функціонування економіки держави. Так, різке падіння з 2005 року кількості реципієнтів програми ДСДМС було результатом доволі суттєвого зростання загального рівня доходів українців (на

---

¹ Зауважимо, що категорія бідних (за відносним критерієм) може відрізнятися за чисельністю та складом від категорії малозабезпечених, насамперед через те, що для їх визначення застосовують різні підходи. У 1999–2016 роках в Україні відповідно до «Методики оцінки бідності» офіційним і єдиним критерієм бідності був відносний, за яким межа бідності визначалася на рівні 75 % медіани сукупних еквівалентних витрат, тоді як для ідентифікації особи із малозабезпеченими здійснюється порівняння розміру її доходу із розміром ПМ, але на рівні його забезпечення (ст. 5 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [41]). У 2017 році ухвалено нову Методику комплексної оцінки бідності, що визначає бідних вже за декількома критеріями (монетарними і немонетарними), проте жоден із них знов-таки не співставний із методикою визначення малозабезпечених.

44 %) за одночасного зниження темпів приросту рівня забезпечення ПМ (в середньому з 29 до 10 %), який фактично є «пороговим значенням» для визначення права на допомогу. В наступні п'ять років стабільний приріст допомоги в розмірі 10 % за більшого в три-чотири рази темпу приросту загальних доходів населення сприяв подальшому зниженню кількості сімей, які отримували допомогу як малозабезпечені (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Динаміка середньомісячної кількості сімей-отримувачів ДСДМС та темпів росту реальних наявних доходів*

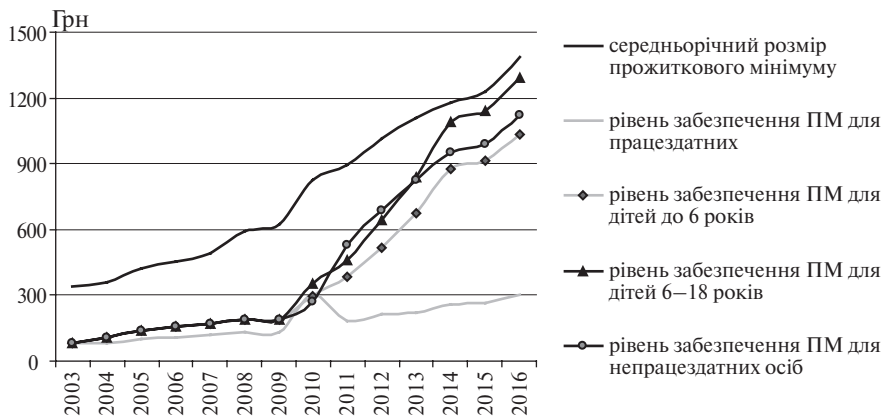
Примітка: * дані щодо темпів росту реальних наявних доходів населення за 2016 рік відсутні.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Починаючи з 2011 року намітилася стійка тенденція до зростання середньомісячної чисельності отримувачів ДСДМС, що було викликано такими чинниками: 1) 2010 року збільшено розмір ПМ на 30 % порівняно з попереднім роком; 2) закріплено величини забезпечення ПМ у співвідношенні із ПМ для відповідних соціально-демографічних категорій населення²; 3) починаючи з 2011 року для дітей віком від 3 до 18 років, які проживають у малозабезпечених сім'ях, було збільшено розмір соціальної виплати шляхом введення доплатного механізму³ (рис. 3.8).

² Нагадаємо, що в 2003 році розмір допомоги для всіх категорій малозабезпечених становив 80 грн на особу на місяць або 23,4 % ПМ в розрахунку на одну особу. З 2004 року було введено диференційовані рівні забезпечення ПМ залежно від приналежності особи до певної соціально-економічної категорії [35]; з 2010 року розмір забезпечення ПМ став визначатися як відсоток від ПМ для відповідних категорій населення [36]. І вже з 01.01.2013 мінімальний рівень забезпечення для призначення соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям становив від ПМ 21 % – для працездатних осіб, 75 % – для дітей, 100 % – для непрацездатних осіб та осіб з інвалідністю [37].

³ З 01.01.2013 у рамках реалізації соціальних ініціатив Президента України удвічі збільшено доплату до розміру допомоги для малозабезпечених сімей, які виховують дітей віком від 3 до 18 років. Розмір соціальної допомоги (в тому числі максимальний) збільшується на кожну дитину 3–13 років у 2011 році на 60 грн, 2012 – на 120, 2013 – на 180, 2014 – на 250 грн, а на кожну дитину віком 13–18 років – у 2011 році на 100 грн, 2012 – на 230, 2013 – на 360, 2014 – на 500 грн [34].

Рис. 3.8. Динаміка розміру ПМ на одну особу та рівнів забезпечення ПМ для основних категорій населення, грн на особу на місяць

Джерело: Закони України «Про Державний бюджет України» за відповідний рік [13]; розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Як видно з рис. 3.8, у 2011 році відбулося «гіперзростання» розміру забезпечення ПМ: для осіб, що втратили працездатність, темп росту склав 93 %, для дітей відповідного віку – 58 та 89 %. Винятком стала категорія працездатних осіб, для яких рівень забезпечення ПМ було знижено з 37 до 21 %. В подальші роки темпи зростання розмірів допомоги уповільнилися. Але принципи, покладені в основу визначення розміру забезпечення ПМ, мали суттєвий вплив вже не стільки на кількість реципієнтів ДСДМС, скільки на загальні витрати на програму (в 2011–2016 роках обсяги фінансування у відсотках до ВВП зросли з 0,08 % до 0,45 %).

Про труднощі із виконанням соціальних зобов'язань держави в частині підтримки найменш забезпечених верств населення шляхом надання ДСДМС свідчать доволі низькі показники залучення до програми потенційних реципієнтів – бідних за відносним та абсолютним критерієм (доходи нижче ПМ). Так, незважаючи на зростання загальної кількості сімей-отримувачів допомоги, рівень охоплення бідного населення програмою залишається вкрай низьким, незалежно від критерію визначення бідного населення. Відповідно, серед бідних як за відносним, так і за абсолютним критерієм понад 90 % не потрапляють до програми ДСДМС, що свідчить про її низьку ефективність, а також складнощі зі спроможністю держави повноцінно виконати взяті на себе зобов'язання щодо соціальної підтримки вразливих категорій населення (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Динаміка рівня охоплення бідних програмою ДСДМС та впливу соціальної допомоги на рівень бідності серед її отримувачів, %

Рік	Рівень охоплення бідних		Рівень бідності серед отримувачів ДСДМС	
	за відносним критерієм	за абсолютним критерієм (за доходами)	до виплати	після виплати
2005	5,5	6,9	70,6	64,7
2006	8,1	9,8	70,3	59,5
2007	5,0	8,4	51,7	44,9
2008	5,7	9,4	47,6	35,1
2009	4,6	7,4	35,6	26,7
2010	5,1	4,8	33,8	21,6
2011	4,8	5,8	34,6	20,2
2012	4,9	5,5	38,7	26,5
2013	4,5	4,7	34,0	17,8
2014	4,6	5,6	40,5	19,2
2015	3,8	3,9	40,8	11,7
2016	4,5	3,0	20,9	4,4

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Така ситуація зумовлена одночасною дією декількох факторів: по-перше, низьким порогом відбору учасників програми⁴, по-друге, низькою часткою населення, яке дійсно отримує доходи менше за ПМ (за даними 2016 року тільки 3,8 % населення отримують дохід нижче від середньорічного ПМ, тобто до 1388 грн на особу). При цьому за останні три роки в програмі ДСДМС намітилася тенденція до зростання впливу виплати на підвищення рівня добробуту цільового контингенту. Зокрема, якщо у 2005 році участь у програмі знижувала бідність серед малозабезпечених сімей на 4 в. п., то вже у 2014 році – в 2,1 раза, а в 2016 році – в 4,8 раза, що дає змогу говорити про позитивні зрушення у дотриманні державою взятої на себе соціальної відповідальності за матеріальне забезпечення населення (див. табл. 3.2).

⁴ Наприклад, щоб у 2016 році (станом на 1 січня) працездатна особа змогла отримувати допомогу, рівень її сукупного доходу мав бути меншим за 302 грн на місяць, дохід на дитину віком до шести років – нижчим за 1035,5 грн, на дитину віком 6–18 років – 1291 грн, на особу, яка втратила працездатність та особу з інвалідністю – 1121,1 грн.

Таким чином, в Україні у 2005–2016 роках програма ДСДМС є одним із механізмів, за допомогою якого держава виконує взяті на себе соціальні зобов'язання щодо гарантування гідного рівня життя та добробуту українців. Дана програма є єдиною, що діє виключно на адресних засадах, і «попит» на участь у ній зростає в періоди економічних криз та спадів. У цілому збільшення рівнів забезпечення ПМ як основного «порогового значення» та зростання показника впливу на рівень бідності серед її отримувачів при збільшенні кількості сімей-реципієнтів, що розпочалося у 2012 році і триває донині, свідчить про позитивну тенденцію виконання державою взяті на себе соціальної відповідальності за підтримку найменш забезпечених верств населення. Однак низький рівень охоплення цільового контингенту даною соціальною програмою за збільшення загальної суми її фінансування вказує на проблеми в механізмі організації ДСДМС (стосовно визначення нужденності), що позначається на ефективному виконанні державою взятих на себе зобов'язань по відношенню до найменш забезпечених громадян.

В Україні державні соціальні зобов'язання в сфері соціальної підтримки не обмежуються лише наданням допомоги особам із низьким рівнем доходів. Державне піклування також поширено на категорії осіб та соціальні групи, визнані найвразливішими до певних соціальних ризиків. Традиційно до найбільш вразливих груп належать діти віком до 18 років. Упродовж досліджуваного періоду незалежно від обраного критерію бідності ця група завжди мала в 1,6–2,6 рази вищий ризик потрапити до категорії найменш забезпечених верств населення, ніж особи працездатного чи пенсійного віку. Так, за межею відносної бідності у 2016 році⁵ знаходилась майже кожна п'ята сім'я з дітьми (за абсолютним критерієм – кожна четверта), тоді як серед бездітних домогосподарств – майже кожна шоста. Найвпливовішими чинниками бідності в українських умовах залишаються: кількість дітей (зростання ризиків із кожною наступною дитиною), їх вік (зокрема, наявність дітей віком до трьох років), а також наявність у складі домогосподарства одночасно дітей та осіб пенсійного віку. З огляду на означену ситуацію від 1993 року держава взяла на себе відповідальність про добробут сімей з дітьми. З метою підтримки національної економіки у 2014 році Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» [43], яким визначено напрями реформування низки чинних соціальних програм, що дасть змогу зекономити кошти та спрямувати їх на соціальний захист найбільш уразливих категорій громадян. Серед таких соціальних програм опинилась допомога сім'ям з дітьми.

⁵ Межа відносної бідності – 75 % медіани сукупних еквівалентних витрат, розрахованих за шкалою 1,0; 0,7; 0,7; визначена Методикою комплексної оцінки бідності Мінсоцполітики.

Відповідно до [43], відбулися такі зміни:

1. Скоротилася кількість видів державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми з шести видів до п'яти. Зокрема, допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку⁶ вилучено. Враховуючи чинний порядок надання допомоги при народженні дитини (упродовж 36 місяців), «перекладено» функції допомоги по догляду за дитиною до трьох років на допомогу при народженні;

2. Змінився принцип визначення розміру допомоги при народженні дитини: відмовилися від «прив'язки» до розміру ПМ, у зв'язку з чим сума виплати стала фіксованою; також відмовилися від диференціації розміру залежно від черговості народження дитини. Відповідно до цих змін допомога при народженні дитини буде призначатися у розмірі 41 280 грн незалежно від черговості народження. При цьому виплату передбачено здійснювати одноразово у сумі 10 320 грн, а решту суми допомоги – протягом подальших 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України⁷;

3. Змін зазнала і допомога при усиновленні дитини, оскільки вона має посилання на допомогу при народженні дитини. Починаючи з 01.07.2014, так само, як і розмір виплати допомоги при народженні, сума виплати при усиновленні стала фіксованою і втратила свою залежність від розміру ПМ⁸.

На сьогодні в рамках Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [40] діє п'ять напрямів надання соціальної підтримки сім'ям з дітьми, а саме: 1) у зв'язку із вагітністю та пологами; 2) при народженні дитини; 3) при усиновленні дитини; 4) допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; 5) допомога на дітей одиноким матерям. У 2016 році в Україні реципієнтами хоча б однієї соціальної виплати на дитину, за даними ОУЖД Держстату, були 8,2 млн осіб або 21,1 % населення, тоді як у 2005 році – 6,1 млн осіб або 13,4 % населення.

Завдяки взятій державою на себе відповідальності піклуватися про сім'ї із новонародженими, сиротами, усиновленими та неповні сім'ї за межею абсолютної бідності в 2016 році опинилося 6,3 % отримувачів, тоді

⁶ Розмір виплати дорівнював різниці між ПМ, установленим для працевздатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не мав бути меншим за 130 грн на місяць; максимальний розмір виплати на 01.01.2014 сягав 1218 грн.

⁷ Допомогу при народженні дитини нараховували, виходячи з розміру ПМ для дітей віком до шести років в черговості народження дитини. Станом на 01.01.2014 виплата на першу дитину становила 30 ПМ або 30 960 грн; на другу – 60 ПМ або 61 920 грн; на третю та наступну дитину – 120 ПМ або 123 840 грн.

⁸ До 01.07.2014 розмір допомоги при усиновленні визначали виходячи із розміру виплати допомоги при народженні першої дитини (тобто 30 ПМ на дітей віком до шести років або 30 960 грн), далі – у розмірі допомоги при народженні дитини, тобто 41 280 грн.

як без неї у 16 % рівень доходу був би меншим за офіційно встановлений ПМ (1388 грн на особу). Також серед п'яти видів соціальної підтримки суттєво впливає на рівень бідності отримувачів допомога при народженні дитини – завдяки її отриманню показник знизився з 14,2 % до 5,3 % або у 2,7 рази. Запровадження механізму перевірки доходу для визначення права на участь у програмі допомоги самотнім матерям у 2016 році, на відміну від попередніх років, істотно вплинув на підвищення рівня добробуту означеної категорії: завдяки їй рівень бідності скоротився з 25,4 % до 5,1 % або у 4,9 рази (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Вплив окремих видів державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми на рівень бідності цільових категорій, %

Допомога	2013		2014		2015		2016	
	До виплати	Після виплати	До виплати	Після виплати	До виплати	Після виплати	До виплати	Після виплати
Сім'ям з дітьми (хоча б один вид)	31,8	14,5	31,7	13,3	22,5	9,7	16,0	6,3
При народженні дитини	32,1	11,7	35,1	12,0	25,3	9,8	14,2	5,3
На дітей самотніми матерями	35,4	23,2	35,4	23,6	21,7	13,8	25,4	5,1

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Таким чином, Україна від самого набуття незалежності усвідомлювала важливість і необхідність соціального піклування про дітей та їх добробут. Широкий спектр програм, які діють вже близько двадцяти років і постійно вдосконалюються з урахуванням економічної ситуації в країні та економічних можливостей (зокрема в останні три роки), демонструє доволі високі показники дотримання взятих на себе соціальних зобов'язань по відношенню до такої вразливої категорії населення як діти.

В Україні понад два десятиліття діє програма житлових субсидій, що передбачає допомогу домогосподарствам в оплаті ЖКП. Унаслідок зростання цін на енергоресурси та відповідного підвищення тарифів на товари та послуги житлово-комунальної сфери, перший етап якого розпочався

01.07.2014, зросла вартість ЖКП для населення. Уряд вжив заходів щодо пом'якшення його наслідків і запобігання збіднінню населення, тож вже з 01.10.2014 в дію вступили нові правила організації програми субсидій у частині спрощення механізму залучення до неї. В результаті відбулося істотне збільшення потенційного контингенту учасників програми – більш ніж у три рази. За даними Держстату тільки у січні–вересні 2016 року за субсидіями для відшкодування витрат на оплату ЖКП звернулось вже 4,7 млн домогосподарств, що на 30,6 % більше, ніж за аналогічний період 2015 року. Водночас майже втричі зріс середній розмір призначеної субсидії на оплату ЖКП (335,3 грн у 2014 році проти 1090,9 грн у 2015 році) та в 1,4 раза – на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива (табл. 3.4).

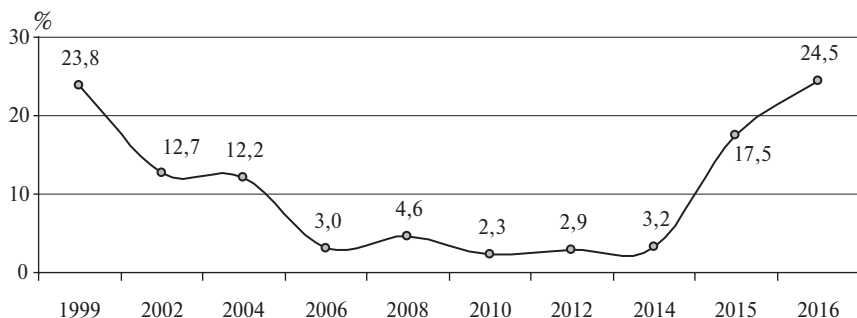
Таблиця 3.4

Динаміка основних показників програми субсидій для відшкодування витрат на оплату ЖКП, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива

Показник	2012	2013	2014	2015
Кількість сімей, яким призначено субсидії для відшкодування витрат на оплату ЖКП, <i>одиниць</i>	1 845 337	1 734 860	1 510 141	5 392 929
Кількість сімей, яким призначено субсидії готівкою на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, <i>одиниць</i>	295 826	281 641	242 346	617 442
Загальна сума призначених субсидій для відшкодування витрат на оплату ЖКП, <i>тис. грн</i>	292 416,7	272 459,1	348 813,1	2 345 955,0
Загальна сума призначених субсидій готівкою на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, <i>тис. грн</i>	244 647,0	214 643,9	203 698,2	862 192,7
Середній розмір призначених субсидій для відшкодування витрат на оплату ЖКП, <i>грн</i> (за грудень поточного року)	202,0	206,9	335,3	1090,9
Середній розмір призначеної субсидії готівкою на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, <i>грн</i> (за грудень поточного року)	797,9	793,3	1041,6	1447,7

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Аналіз охоплення бідного населення програмою житлових субсидій в оплаті послуг житлово-комунальної сфери свідчить про незадовільні результати. Впродовж всього періоду існування програма житлових субсидій була орієнтована переважно на середні шари суспільства і лише незначною мірою охоплювала групи з найнижчими доходами. У 1999–2014 роках спостерігалася стабільна тенденція до зниження рівня охоплення бідних програмою житлових субсидій (з 23,8 % у 1999 році до 3,2 % у 2014). Як зазначено вище, в рамках удосконалення програми житлових субсидій та пільг з оплати ЖКП з 01.10.2014 було реалізовано низку заходів із метою посилення соціальної підтримки вразливих верств населення в частині оплати ЖКП в умовах підвищення цін і тарифів на них. У результаті таких дій у 2016 році 24,5 % бідних за відносним критерієм стали отримувачами житлових субсидій (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Динаміка рівня охоплення* бідного населення програмою житлових субсидій, %

Примітка: * питома вага одержувачів серед бідних.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Зважаючи на те, що програма не має на меті підтримувати виключно малозабезпечені верстви населення, вона все ж демонструє досить високі показники впливу на бідність: позбавлення цього виду підтримки призвело б до зростання рівня бідності серед отримувачів субсидій майже на 5 в. п. (з 3,7 % до 8,4 %) (табл. 3.5).

Отже, удосконалення порядку надання субсидій та підвищенні рівня охоплення бідного населення цим видом підтримки свідчить про високу відповідальність держави в частині забезпечення населенню та найбільш вразливим категоріям належних умов проживання, доступності ЖКП та запобігання збіднінню за часів економічного спаду.

Таблиця 3.5

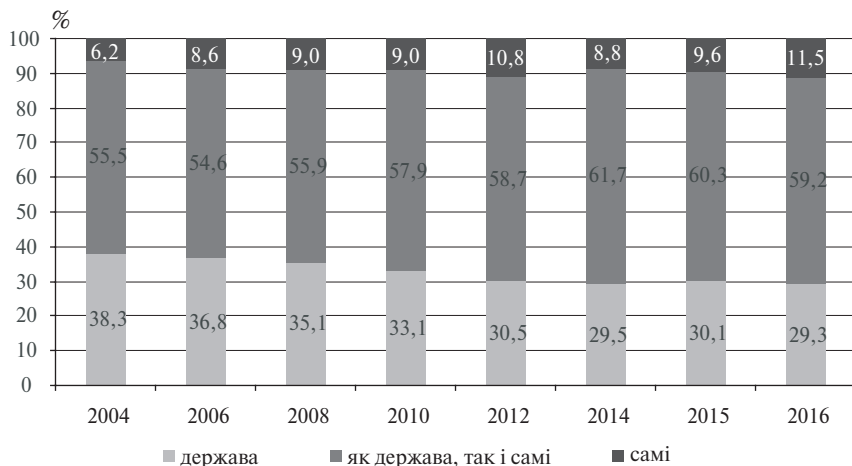
**Динаміка впливу програми житлових субсидій на рівень бідності
серед її отримувачів, %**

Рік	Рівень бідності серед отримувачів ДСДМС	
	До виплати	Після виплати
2013	9,5	6,2
2014	12,3	10,3
2015	7,4	4,5
2016	8,4	3,7

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Однак в українських реаліях концепція соціальних зобов'язань у розумінні соціуму необґрунтовано звужується до питання грошової форми соціальної допомоги та піклування. Держава головним законодавчим актом визначила коло пріоритетних напрямів соціальної відповідальності перед своїми громадянами. Конкретні обставини (економічні, фінансові, політичні, соціальні, збройні конфлікти тощо) стають на заваді повному виконанню зобов'язань. Варто підкреслити, що Україна прагне постійно оновлювати програми державної соціальної підтримки вразливих верств населення відповідно до суспільно-економічних змін, потреб та настанов населення. Нині успішність виконання державою взятих на себе зобов'язань певною мірою залежить і від ступеня розвитку соціальної відповідальності в суспільстві. Визнаючи свободу, право та свідомість індивіда як найвищі соціальні цінності, держава виховує не тільки законослухняних, а й соціально активних членів суспільства, які розуміють, що для досягнення позитивного результату (в даному випадку підвищення добробуту), треба брати активну участь у соціально-економічних процесах. Тож держава за допомогою системи норм, правил, освіти, виховання, стимулів та покарань створює умови для самореалізації індивідів, підвищення культури, моральності, демократичності, формування активної позиції громадян та відповідальності за рівень та якість їхнього життя.

В Україні протягом 2004–2016 років на відповідальність держави за добробут населення розраховувало лише кожне третє з опитаних домогосподарств, тоді як переважна більшість (55–60 %) схильні до «співпраці» з державою і вбачають, що за їхній добробут відповідальні як вони самі, так і держава (рис. 3.10).

Рис. 3.10. Динаміка розподілу домогосподарств за оцінкою того, хто має нести відповідальність за їхній добробут, %

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними ОУЖД Держстату.

Протягом вказаного терміну відбулося скорочення частки домогосподарств, які покладають відповідальність за власний добробут виключно на державу, — з понад 38 до 29 %, одночасно майже вдвічі зростала частка домогосподарств, які вважають, що їхній добробут залежить виключно від них самих (з 6,2 до 11,5 %). Така ситуація скоріш за все свідчить про невиправдані очікування та втрату довіри до держави через низку чинників, серед яких може бути невиконання взятих на себе соціальних, економічних, політичних зобов'язань. З огляду на патерналістські настрої українського суспільства, система соціальної допомоги повинна бути не лише чітко спрямованою на найбільш нужденних та тих, які мають найвищий ризик бідності, а й будуватися таким чином, щоб населення не тільки отримувало підтримку, а докладало зусиль для покращення власного добробуту та підвищення рівня життя, соціальної свідомості та соціальної відповідальності індивідів.

3.3. Державна підтримка соціально вразливих верств населення

Дотримання державних гарантій і виконання соціальних зобов'язань щодо осіб з інвалідністю. Чисельність осіб із особливими потребами в Україні постійно зростає, при цьому причини і наслідки інвалідності можуть бути різними: зумовлені вродженими аномаліями та особистими обставинами, різним ступенем забезпечення державою добробуту своїх громадян та соціально-економічними умовами в країні. Нині можна говорити про глобальний характер проблеми інвалідності в усьому світі, ті чи інші можливості обмежено приблизно в кожній десятій людини (650 млн осіб), з них майже 470 млн осіб працездатного віку [69]. Для України проблема соціального захисту осіб з інвалідністю є особливо серйозною у зв'язку зі стійкою тенденцією до зростання чисельності та частки осіб з інвалідністю у загальній структурі населення (їх кількість у розрахунку на 1000 населення зростає з 53 у 2006 році до 61 у 2017) (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Кількість осіб з інвалідністю в Україні

Показник	2006	2011	2014	2015	2016	2017
Усього, тис. осіб, у тому числі:	2495,2	2710,0	2831,7	2568,5	2614,1	2603,3
I групи	337,7	310,5	291,3	251,8	250,3	240,6
II групи	1128,4	1078,7	1042,3	915,9	919,0	900,5
III групи	906,5	1155,7	1329,8	1249,7	1291,2	1306,2
Діти з інвалідністю	122,6	165,1	168,3	151,1	153,5	156,1
Кількість осіб з інвалідністю у розрахунку на 1000 населення	53	59	63	60	61	61

Примітка: дані наведені на початок року.

Джерело: [76].

Основним нормативно-правовим актом із соціального захисту осіб з інвалідністю є Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [60]. Закон гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають змогу особам з інвалідністю ефективно реалізувати права та свободи людини і

громадянина та вести повноцінний спосіб життя відповідно до індивідуальних можливостей, здібностей і інтересів. Також Закон визначає цільові сфери створення умов для нормальної життєдіяльності осіб з інвалідністю, такі як: діяльність державних органів влади, освіта, профорієнтація і працевлаштування, участь осіб з інвалідністю в ухваленні рішень, матеріальне і соціальне оточення, фінансування соціальних проектів і програм із соціального захисту осіб з інвалідністю.

Соціальний захист осіб з інвалідністю з боку держави полягає у наданні грошової допомоги, засобів пересування, протезування, орієнтації та сприйняття інформації, пристосованого житла, у встановленні опіки або стороннього догляду, а також пристосуванні забудови населених пунктів, громадського транспорту, засобів комунікацій і зв'язку до особливостей осіб з інвалідністю. Головним державним органом, що забезпечує та координує роботу з виконання цього Закону, є Мінсоцполітики.

З метою визнання рівності прав людей з інвалідністю на повноцінне життя у суспільстві, Україною 16.12.2009 ратифіковано Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю [17] та Факультативний протокол до неї, а 06.03.2010 році договори набули чинності на території України. Зокрема, Україна взяла на себе зобов'язання щодо дотримання загальнолюдських прав цієї групи громадян. Згідно з Конвенцією, держава повинна вживати належних заходів для створення безперешкодного доступу до фізичного оточення, транспорту, інформації та зв'язку, оскільки участь осіб з інвалідністю в суспільно значущих процесах неможлива без належного доступу до необхідних соціальних об'єктів. Конвенція доповнює інші міжнародні договори з прав людини. Вона не визнає за особами з інвалідністю жодного нового права людини, прояснює зобов'язання держави дотримуватись та забезпечувати особам з інвалідністю рівноправне користування загальноновизнаними правами людини.

Основними нормативними актами, що повинні забезпечити осіб з інвалідністю правом на повноцінне життя та створити для маломобільних груп населення безбар'єрне середовище, є також Закони України «Про будівельні норми» [32], «Про регулювання містобудівної діяльності» [68], «Про архітектурну діяльність» [31], постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю та інших окремих категорій населення, переліку таких засобів» [51] та ін. Було затверджено план заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища «Безбар'єрна Україна» на 2009–2015 роки [49] та Державну цільову програму «Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» на період до 2020 року [45]. Урядом також схвалено проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про житловий фонд соціального призначення», метою якого є законодавче вре-

гулювання питань надання права взяття на соціальний квартирний облік ВПО з інвалідністю.

Після ратифікації Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю держава зробила певні кроки з імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство, хоча при цьому багато законодавчих актів продовжують мати декларативний характер і спрямовані на надання соціальної допомоги, а не базуються на дотриманні прав осіб з інвалідністю.

У рамках реалізації Національного плану дій [45] ухвалено Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [44], у якому регулюються і питання дискримінації за ознаками інвалідності. У ході виконання завдань і заходів Національного плану дій [15] також розроблені навчальні програми з методичними рекомендаціями для дітей з порушеннями зору, слуху, опорно-рухового апарату, тяжкими порушеннями мовлення. У 2014 році розроблено понад 20 найменувань комплексних програм розвитку дітей дошкільного віку з особливими потребами: з аутизмом, розумовою відсталістю різного ступеня, сліпих, зі зниженим зором, глухих, зі зниженим слухом, з порушеннями опорно-рухового апарату, тяжкими порушеннями мовлення, із затримкою психічного розвитку – з методичними рекомендаціями для педагогічних працівників і батьків. Ці навчально-методичні матеріали розміщено на офіційному сайті МОН у розділі «Освіта осіб з особливими освітніми потребами», рубрика «Навчальні програми». У 2014 році МОН спільно з освітнім порталом «Педагогічна преса» підготовлено серію відеосюжетів і статей для батьків та педагогів про роботу з дітьми з особливими освітніми потребами «Особлива турбота – дітям з особливими потребами», з метою надання інформації та порад щодо раннього їх діагностування, створення належних умов, необхідних вправ і занять для їх розвитку. Зазначена інформація розміщена на офіційному сайті МОН та вказаному порталі.

З метою популяризації положень Конвенції про права осіб з інвалідністю, системних заходів щодо їх доступності до транспортної інфраструктури та транспортних послуг у 2015 році Міністерством інфраструктури України спільно з Всеукраїнською ГО «Національна Асамблея людей з інвалідністю України» організовано проведення навчально-практичних семінарів на теми: «Супровід та допомога маломобільним пасажиром на транспорті», «Проведення аудитів доступності об'єктів транспортної інфраструктури для маломобільної групи населення» та ін.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів про освіту щодо організації інклюзивного навчання» [33] забезпечуються правові засади реалізації рівних прав кожної дитини, у тому числі з особливими освітніми потребами, на дошкільну освіту. Насамперед мова йде про за-

провадження інклюзивного (інтегрованого) навчання дітей з особливими потребами у дошкільних навчальних закладах.

Основні засади ЗНО навчальних досягнень осіб, які мають обмежені фізичні можливості, було визначено Порядком проведення ЗНО в 2013 році [48]. Український центр оцінювання якості освіти МОН забезпечує створення особливих (специфічних) умов: проходження ЗНО в аудиторіях, розміснених на нижніх поверхах пунктів тестування (для абітурієнтів із порушенням функцій опорно-рухового апарату); тестування в аудиторіях, де здійснюється сурдопереклад (для осіб, які мають вади слуху); можливість використання збільшувального скла (лупи) під час виконання тестових завдань (для абітурієнтів, які мають вади зору). У рамках експериментального дослідження на базі п'яти спеціальних навчальних закладів для сліпих дітей організовано тестування з української мови і літератури та історії України, для якого завдання були адаптовані відповідно до потреб вищезазначеної категорії осіб: друк тестових матеріалів здійснено шрифтом Брайля.

До штатного розпису навчально-реабілітаційного підрозділу ВНЗ, який створюється у ВНЗ у разі наявності студентів, які потребують супроводу, введено посади відповідних спеціалістів, необхідних для ефектвної організації комплексного супроводу навчання осіб з інвалідністю та навчально-реабілітаційних умов [15].

За ініціативи Мінсоцполітики зміни внесені до Державної типової програми реабілітації осіб з інвалідністю, ухвалені у зв'язку з необхідністю осучаснення переліку послуг з медичної, психолого-педагогічної, професійної, трудової, побутової і соціальної реабілітації, технічних та інших засобів реабілітації, виробів медичного призначення, які надаються особі з інвалідністю з урахуванням фактичних потреб залежно від віку, статі, виду захворювання безоплатно або на пільгових умовах, а також для увідповіднення з вимогами законодавства до надавачів послуг [15].

2013 року схвалено Концепцію Державної цільової соціальної програми оздоровлення та відпочинку дітей і розвитку мережі дитячих закладів оздоровлення та відпочинку на період до 2017 року; також від 2014 року діє вдосконалений Порядок направлення осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю до реабілітаційних установ, яким чітко визначено відповідні механізми [15].

Однак сьогодні існує проблема фінансування зазначених реабілітаційних установ. Мова йде насамперед про те, що чинним Бюджетним кодексом України передбачено фінансування виключно центрів соціальної реабілітації дітей з інвалідністю та професійної реабілітації осіб з інвалідністю. Таким чином, інші три типи реабілітаційних установ позбавлені щорічного стабільного фінансового забезпечення, що дійсно негативно

впливає на організацію реабілітаційного процесу, особливо осіб з інтелектуальною недостатністю [28].

Установлення трудових прав, гарантій працюючим з інвалідністю в Україні регулюються Конвенцією про права осіб з інвалідністю, Кодексом Законів про працю, Законами України «Про відпустки», «Про охорону праці», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [13].

Відповідно до [60, 67], *особою з інвалідністю* є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. Дискримінація за ознакою інвалідності заборонена законодавством.

Виходячи з низки правових норм і законів, працевлаштовувати людей з інвалідністю зобов'язаний кожен роботодавець. Для підприємств установлено норматив – 4 % від середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік, а якщо працює від 8 до 25 осіб – одне робоче місце.

Згідно із Законом України «Про охорону праці» [61], підприємства, що залучають до праці осіб з інвалідністю, зобов'язані створювати для них умови праці з урахуванням рекомендацій медико-соціальної експертної комісії та індивідуальних програм реабілітації, вживати додаткових заходів безпеки праці, що відповідають специфічним особливостям цієї категорії працівників.

Відповідно до ст. 18 Закону України «Про основи соціальної захищеності в Україні» [60], підприємства, установи, організації, фізичні особи, які використовують найману працю, зобов'язані виділяти та створювати робочі місця для працевлаштування осіб з інвалідністю, у тому числі спеціальні робочі місця, створювати для них умови праці з урахуванням індивідуальних програм реабілітації і забезпечувати інші соціально-економічні гарантії, передбачені чинним законодавством.

До числа суб'єктів господарювання, для яких законодавством передбачені певні податкові пільги, входять підприємства, створені ГО осіб з інвалідністю (далі – ГООІ). Як правило, ГООІ мають статус неприбуткових організацій. Водночас чинне законодавство не забороняє таким організаціям здійснювати господарську діяльність із метою отримання прибутку, який підлягає оподаткуванню.

Механізм надання підприємствам та організаціям, заснованим ГООІ, дозволу на право користування пільгами з оподаткування, відмови у його наданні чи скасування дозволу, визначено відповідним Порядком [52]. У цьому документі викладено умови, які має задовольнити підприємство

для отримання дозволу на пільги. Так, згідно з цим Порядком [52] ГООІ можуть користуватися пільгами у разі, якщо:

- кількість осіб з інвалідністю становить не менше ніж 50 % середньооблікової кількості штатних працівників підприємства;
- фонд оплати праці осіб з інвалідністю становить не менше ніж 25 % загальної суми витрат на оплату праці;
- сума витрат підприємства, організації з переробки (обробки, інших видів перетворення) сировини, комплектувальних виробів, складових частин, інших покупних товарів (послуг), які використовуються для виготовлення товарів (надання послуг) безпосередньо підприємствами, організаціями, становить не менш як 8 % ціни постачання таких виготовлених товарів (наданих послуг);
- розмір середньомісячної заробітної плати в еквіваленті повної зайнятості осіб з інвалідністю, які мають на підприємствах, в організаціях основне місце роботи, має бути не менше законодавчо встановленого розміру МЗП.

При цьому філії та відокремлені підрозділи підприємств, зареєстрованих як окремі платники податків, що претендують на пільговий режим оподаткування, мають відповідати всім вищезазначеним критеріям.

Таблиця 3.7

Кількість підприємств, створених ГООІ*

Назва ГООІ	2014	2015	2016
Українське товариство сліпих	63	64	61
Українське товариство глухих	51	50	50
Всеукраїнська організація людей з інвалідністю «Союз організацій інвалідів України»	62	57	57
Всеукраїнська організація людей з інвалідністю «Українська спілка інвалідів»	18	21	10
Інші ГООІ	123	125	121
Усього	317	317	299

Примітка: * без підприємств, розташованих на анексованій території.

Джерело: [14].

За даними місцевих органів виконавчої влади, за 2016 рік кількість створених ГООІ підприємств, що отримали дозвіл на право користування пільгами з оподаткування, у порівнянні з початком 2014 року змен-

шилась на 18 підприємств або на 5,7 %, та складала 299 підприємств (табл. 3.7). Зменшення кількості підприємств і ГООІ пов'язане з закінченням терміну раніше наданих дозволів на право користування пільгами з оподаткування та призупиненням діяльності деяких підприємств.

У 2016 році середньооблікова чисельність працюючих на підприємствах, створених ГООІ, у порівнянні з початком 2014 року зменшилась на 1736 осіб або на 13,6 % та складає 11 042 особи, відповідно і кількість осіб також зменшилась (з 7924 осіб у 2014 році до 6897 у 2016 році) (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Кількість працюючих на підприємствах ГООІ¹, осіб

Назва ГООІ	2014		2015		2016	
	ВП ²	ОІ ³	ВП ²	ОІ ³	ВП ²	ОІ ³
Українське товариство сліпих	6245	3938	5854	3715	5502	3493
Українське товариство глухих	3854	2320	3525	2150	3358	2031
Всеукраїнська організація осіб з інвалідністю «Союз організацій інвалідів України»	796	472	601	364	614	374
Всеукраїнська організація осіб з інвалідністю «Українська спілка інвалідів»	265	157	227	130	131	74
Інші ГООІ	1618	1037	1536	984	1437	925
Усього	12 778	7924	11 743	7343	11 042	6897

Примітки: 1 – без підприємств, розташованих на анексованій території; 2 – ВП – всіх працівників; 3 – ОІ – у тому числі осіб з інвалідністю.

Джерело: [14].

За даними Мінсоцполітики, за 2016 рік чистий фінансовий результат підприємств та організацій ГООІ становив 159,3 млн грн. Сума отриманих податкових пільг складала 208,3 млн грн. У 2016 році загальна сума укладених договорів на поставку товарів, робіт, послуг підприємств ГООІ складала 662,5 млн грн, у тому числі за державні кошти – 116,7 млн грн, з них фактично реалізовано продукції на 509,2 млн грн [14].

Право на державну соціальну допомогу мають особи з інвалідністю з дитинства і діти з інвалідністю віком до 18 років. Кількість отримувачів у 2016 році збільшилася порівняно з 2012 роком на 6,1 % та складала 404 945

осіб. Загальний обсяг виплат за 2016 рік склав 6 817 518,02 тис. грн, що майже на 50 % вище, ніж у 2012 році. Разом із тим зменшилась кількість отримувачів допомоги серед осіб з інвалідністю I групи і збільшилась серед осіб з інвалідністю II та III груп. Середньомісячна сума допомоги у розрахунку на одного отримувача за останні п'ять років зросла на 598,06 грн або на 55,4 % (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Державна соціальна допомога особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю

Показник	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість одержувачів державної соціальної допомоги, осіб, з них:					
Кількість одержувачів допомоги особам з інвалідністю з дитинства I групи підгрупи А	33 852	35 369	30 931	31 675	31 924
Кількість одержувачів допомоги особам з інвалідністю з дитинства I групи підгрупи Б	36 599	36 139	32 513	32 886	32 840
Кількість одержувачів допомоги особам з інвалідністю з дитинства II групи	74 791	80 127	75 033	78 361	80 584
Кількість одержувачів допомоги особам з інвалідністю з дитинства III групи	86 101	96 457	95 355	103 010	108 687
Кількість одержувачів допомоги дітям з інвалідністю без надбавки на догляд	43 845	48 096	45 518	45 226	46 800
Кількість одержувачів допомоги дітям з інвалідністю з надбавкою на догляд	106 431	108 267	99 432	102 563	104 110
Загальний обсяг виплат за рік, тис. грн	4 589 273,89	5 220 206,39	5 161 240,59	5 612 062,51	6 817 518,02
Середньомісячний розмір допомоги, у розрахунку на одного отримувача, грн	1078,60	1150,57	1408,83	1465,44	1676,66

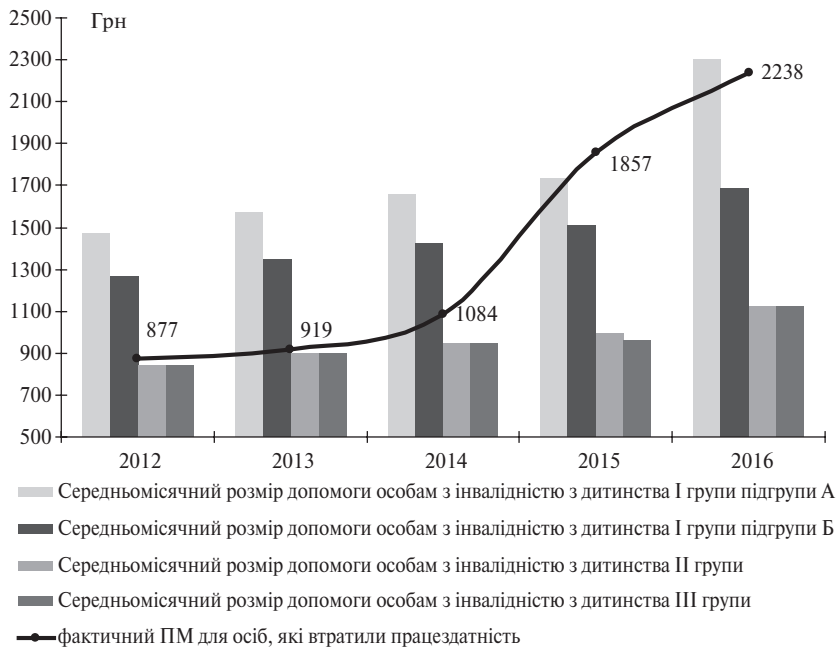
Закінчення таблиці 3.9

Показник	2012	2013	2014	2015	2016
Середньомісячний розмір допомоги особам з інвалідністю з дитинства I групи підгрупи А, грн	1474,08	1572,52	1660,75	1733,63	2303,59
Середньомісячний розмір допомоги особам з інвалідністю з дитинства I групи підгрупи Б, грн	1263,50	1347,88	1423,50	1508,33	1681,63
Середньомісячний розмір допомоги особам з інвалідністю з дитинства II групи, грн	842,33	898,58	949,0	990,67	1 121,08
Середньомісячний розмір допомоги особам з інвалідністю з дитинства III групи, грн	842,33	898,58	949,0	959,42	1 121,08

Джерело: розраховано за даними Мінсоцполітики.

Державна соціальна допомога призначається у таких розмірах: особам з інвалідністю з дитинства I групи – 100 % ПМ для осіб, які втратили працездатність; особам з інвалідністю з дитинства II групи – 80 %; особам з інвалідністю з дитинства III групи – 60 %; на дітей з інвалідністю віком до 18 років – 70 %. Розмір державної соціальної допомоги підвищується у зв'язку зі збільшенням ПМ.

При цьому до 2014 року середньомісячний розмір допомоги особам з інвалідністю I та II груп хоч незначно, але перевищував фактичний ПМ для осіб, які втратили непрацездатність (рис. 3.11). Починаючи з 2015 року виплати стали нижчими за ПМ, який націлений на забезпечення основних потреб переважно осіб пенсійного віку і не враховує особливі потреби осіб з інвалідністю. Зокрема, у 2016 році середньомісячний розмір допомоги особам з інвалідністю I групи підгрупи А склав суму, що лише на 3 % перевищувала фактичний ПМ для осіб, які втратили непрацездатність. Середньомісячний розмір допомоги особам з інвалідністю I групи підгрупи Б склав 75 % відповідного ПМ, допомога для осіб з інвалідністю II і III груп становила лише половину від фактичного ПМ для осіб, які втратили непрацездатність. Така ситуація демонструє недотримання державою гарантій стосовно виконання соціальних зобов'язань щодо осіб з інвалідністю.

Рис. 3.11. Динаміка виплат соціальної допомоги особам з інвалідністю

Джерело: розраховано за даними Мінсоцполітики.

Водночас чинне законодавство передбачає виплату державної допомоги особам, які здійснюють догляд за особами з інвалідністю. Проте розмір такої допомоги вкрай мізерний, призначається вона лише непрацюючим особам, які здійснюють такий догляд. Відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» [42], розмір допомоги визначено виходячи з ПМ для працездатних осіб:

- особам з інвалідністю з дитинства, віднесеним до підгрупи А I групи, – 75 % ПМ для осіб, які втратили працездатність;
- особам з інвалідністю з дитинства, віднесеним до підгрупи Б I групи, – 50 % ПМ для осіб, які втратили працездатність;
- одиноким особам з інвалідністю з дитинства II і III груп, які за висновком лікарсько-консультативної комісії лікувально-профілактичного закладу потребують постійного стороннього догляду, – надбавка на догляд за ними в розмірі 15 % ПМ для осіб, які втратили працездатність.

Необхідність догляду за особою з інвалідністю I групи, а також дитиною з інвалідністю є поважною причиною для розірвання трудового договору з ініціативи працівника, який планує здійснювати догляд за особою з інвалідністю. Тобто роботодавець повинен звільнити працівника у будь-який час, про який просить працівник без обов'язкового відпрацювання двох тижнів.

Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» [66] з 01.01.2017 змінено підхід до визначення розміру допомоги по догляді за особами з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу особи. Допомога на догляд розраховується як різниця між трьома ПМ на кожного члена сім'ї та середньомісячним сукупним доходом сім'ї за попередні шість місяців, але не може бути більшою, ніж ПМ на одну особу в розрахунку на місяць.

Попри низку відзвітованих заходів, державна політика щодо осіб з інвалідністю має переважно декларативний характер. Практична діяльність ГО свідчить, що інформація про виконання державних цільових програм, які запроваджуються для вирішення важливих соціальних питань, в тому числі і забезпечення прав громадян з інвалідністю, не оприлюднюється і не доходить до широкого кола громадськості [27].

Права осіб з інвалідністю дотримуються не повною мірою. Зокрема, право на освіту, охорону здоров'я, працевлаштування, участь у політичному та культурному житті, доступі до правосуддя, до інформації тощо. Держава вживає недостатньо заходів, спрямованих на заохочення поваги до гідності осіб з інвалідністю, виховання толерантного ставлення до них тощо.

Варто звернути увагу на стан дотримання виборчих прав людей з інвалідністю. Для прикладу, у зв'язку з обмеженими фізичними можливостями не всі особи з інвалідністю спроможні самостійно дістатися до виборчих дільниць. Виборчі закони («Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України» тощо) не містять особливих вимог до виборчих дільниць, що забезпечували б доступ для людей з інвалідністю. Як правило, виборчі дільниці розташовуються в школах, клубах, інших публічних місцях. Відповідно до чинних нормативних актів такі заклади повинні мати пандуси та інші пристосування для осіб з інвалідністю, однак не всі вони належним чином облаштовані [28].

Також необхідно зауважити, що наявності певних законодавчих норм щодо забезпечення реалізації виборчих прав осіб з інвалідністю недостатньо, особливо коли йдеться про осіб з інвалідністю з вадами зору та слуху. Так, жодним нормативним актом не передбачено запровадження для інвалідів з порушенням слуху обов'язкового титрування та перекладу на жестову мову (сурдоперекладу) передвиборчої агітації на телебаченні. Для осіб з інвалідністю з вадами зору недоступними є законодавчі акти

та офіційні повідомлення, що регулюють проведення виборів, передвиборча інформація, розмішена на виборчих дільницях і адресована усім виборцям. Відсутність рівного доступу до цієї інформації створює перешкоди для вільного і свідомого волевиявлення інвалідів по зору, що суперечить принципам рівності всіх громадян у здійсненні їхніх виборчих прав [27].

Хоча чинне законодавство гарантує особам з інвалідністю доступ до інформації, існують суттєві недоліки у вирішенні проблем на практиці. Питання доступу до інформації осіб з інвалідністю комплексно не досліджується на державному рівні. Українським товариством глухих вивчено критерії та форми використання жестової мови. Навчально-інформаційним центром Українського товариства сліпих разом з Національною Асамблеєю людей з інвалідністю України виконано дослідження доступності веб-сторінок центральних органів виконавчої влади, інших органів державної влади та міжнародних ГО. У результаті цих досліджень можна дійти висновку, що інтернет-сторінки органів державної влади, центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування є лише частково доступними для незрячих, що свідчить про неналежний рівень інформування цієї категорії громадян про нормативне забезпечення та характер надання публічних та адміністративних послуг [28].

Також існують перешкоди для вільного доступу до ринку праці осіб з інвалідністю з вадами слуху, які мають технічну та / або професійну кваліфікацію. Так, наказом МОЗ [54] встановлені обмеження здоров'я, наявність яких не дає змоги працювати на певних посадах або професіях. Особам відповідної категорії не дозволено, наприклад, працювати в цехах та на виробництвах, де є виробничі шуми чи вібрації, а також з машинами і механізмами, що мають рухливі частини. Однак такі обмеження не відповідають міжнародним нормам і стандартам. На державному рівні не впроваджуються активні заходи щодо розвитку для осіб з інвалідністю надомної форми організації праці, однак багато з них бажають працювати саме на таких умовах.

Незважаючи на певний прогрес у забезпеченні гарантій особам з інвалідністю, залишається низка завдань, на які треба звернути увагу. Важливою умовою їх повноцінної інтеграції до суспільного життя є забезпечення для них доступності довкілля, всіх видів транспорту та транспортної інфраструктури. З метою створення належних умов для доступу осіб з інвалідністю до об'єктів транспортно-дорожньої, туристичної інфраструктури та поштового зв'язку, які належать до сфери управління Міністерства інфраструктури України, було розроблено відповідну Програму на 2012–2016 роки, певні результати державою досягнуто у забезпеченні особам з інвалідністю доступу до залізничного, автомобільного, пасажирського автомобільного транспорту. Однак це тільки початкові

кроки і зробленого недостатньо для зручного та безпечного пересування осіб з особливими потребами [28].

Держава переважно не забезпечує та не реалізує принцип включення осіб з інвалідністю у життя суспільства. Такі люди не сприймаються як рівноправні учасники соціально-економічного розвитку країни, відторгнуті від політичного, культурного життя, освіти та охорони здоров'я. На вулицях України можна зустріти одиниці осіб з особливими потребами на відміну від розвинених європейських країн, де особи з інвалідністю не лише безперешкодно пересуваються, а й мають змогу вести повноцінне життя, в тому числі подорожувати іншими країнами. Тому необхідно посилити заходи з реалізації повноцінного життя осіб з інвалідністю, окрім дотримання необхідних міжнародних норм та стандартів, здійснювати для них адаптацію інформаційних продуктів та інформування щодо отримання публічних послуг, упроваджувати нові технології з метою забезпечення незалежності та самостійності людей з інвалідністю у реалізації їх права на інформацію, сприяти створенню позитивного образу осіб з інвалідністю у ЗМІ задля руйнування стереотипів та стигматизації.

Соціальні послуги для людей похилого віку. Сьогодні соціальна відповідальність держави перед особами похилого віку є ознакою наявності цивілізованого суспільства, де дотримуються права усіх верств населення. Вона передбачає забезпечення гідних умов життя та сприяння активній участі у життєдіяльності суспільства старших поколінь. Реалізація соціальної відповідальності держави перед особами похилого віку відбувається на трьох рівнях: 1) макрорівень – формування засад державної соціальної політики з урахуванням інтересів людей похилого віку; 2) мезорівень – реалізація заходів соціальної політики стосовно захисту прав та інтересів громадян похилого віку на регіональному та на рівні адміністративно-територіальних одиниць; 3) мікрорівень – діяльність щодо покращення умов життя та стану здоров'я конкретного громадянина похилого віку.

Забезпечуючи реалізацію принципів солідарності поколінь та гуманності у життєдіяльності суспільства на своїй території, поважаючи внесок старших поколінь у розвиток країни, держава створює умови, за яких особи, які дожили до похилого віку, можуть розраховувати на підтримку і допомогу. Такі підтримка і допомога означають, у тому числі, надання соціальних послуг особам похилого віку.

Основними рамковими документами, які регламентують державні соціальні гарантії та зобов'язання щодо осіб похилого віку і формують відповідну політику на загальнодержавному рівні, є Закони України «Про пенсійне забезпечення» (1991), «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (1998), «Про за-

гальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (2003), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» (2017), «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (1991), «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» (1993), «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (1993), «Про жертви нацистських переслідувань» (2000), «Про соціальний захист дітей війни» (2004), «Про соціальні послуги» (2003) [13].

Але соціальні гарантії та зобов'язання щодо осіб похилого віку в Україні у контексті соціальної відповідальності держави не обмежуються лише національним законодавством. Україна офіційно підтримує і низку міжнародних документів, що стосуються забезпечення прав та інтересів літніх громадян. Зокрема, Віденський Міжнародний план дій з проблем старіння від 06.08.1982, метою якого є гарантування економічного і соціального забезпечення особам похилого віку [2]. Варто назвати і Декларацію ООН з проблем старіння від 16.10.1992 [8]. Декларація підтверджує попередній документ і схвалює п'ять принципів [30], на яких повинні базуватись відносини держави та літніх громадян і які фактично є основними засадами соціальної відповідальності держави перед особами похилого віку. Соціальна відповідальність держави перед старшим поколінням громадян відображена і у положеннях ратифікованої Україною Європейської соціальної хартії [12]. Гідне і безпечне проживання, продовження активної рівноправної участі у житті суспільства особам похилого віку гарантує також Мадридський міжнародний план дій з проблем старіння, затверджений ООН у 2002 році. Статті цього документа фактично доповнюють рекомендації Віденського Міжнародного плану дій з проблем старіння, осучаснюючи та розширюючи їх [20].

Таким чином, державні соціальні гарантії та зобов'язання, які надаються особам похилого віку, можна умовно поділити на соціальне страхування, представлене пенсійним забезпеченням, соціальні виплати і допомоги, надання соціальних пільг, соціальне обслуговування. Серед державних соціальних гарантій і зобов'язань, передбачених для осіб похилого віку, особливу роль відіграють соціальні послуги (які можуть надаватись у формі матеріальної допомоги або соціального обслуговування), у зв'язку зі значними змінами обсягу і характеру побутових та медичних потреб, властивих літнім особам.

Громадяни похилого віку – одна з найбільш чисельних категорій отримувачів соціальних послуг в Україні, що зумовлено як особливостями самого періоду життя цих людей, так і збільшенням у структурі населення України осіб віком 65 років і старше. Як зауважує Н.Б. Галіяш (*N. Haliash*): «Зміни статусу людини в старості викликані, насамперед, припиненням або обмеженням трудової діяльності, зниженням соціаль-

ної та біологічної адаптивності, погіршенням самопочуття, трансформацією ціннісних орієнтирів самого способу життя і спілкування, а також виникненням різних утруднень як у соціально-побутовому, так і психологічному пристосуванні до нових умов». Дані зміни негативно позначаються на моральному та матеріальному становищі людини, негативно впливають на її психічний стан, знижують опірність до захворювань і адаптацію до змін навколишнього середовища [3, с. 17–18].

За даними Держстату, зміни у структурі населення в бік збільшення частки осіб похилого віку помітні навіть за останні п'ять років: станом на 01.01.2012 частка осіб віком понад 60 років в Україні становила 21,2 % населення (усього – 9 617 937 осіб), а частка осіб віком понад 65 років – 15,2 % населення (6 928 440 осіб) [73]. У 2017 році частка населення віком понад 60 років у загальній структурі збільшилась до 22,5 % (9 545 919 осіб), а частка населення віком понад 65 років – до 16,2 % (6 867 534 особи) [74]. Прогнозовано, що у 2025 році частка населення України віком понад 65 років збільшиться до 21 % [3, с. 17]. Крім того, у 2061 році частка населення віком понад 60 років у структурі населення України зросте до 31,2 % [23, с. 23].

МОЗ констатує: кожний п'ятий з числа осіб віком понад 60 років живе самотньо і кожний десятий не може сам себе обслуговувати, 5–6 % пенсіонерів прикуті до ліжка [25]. Зазначимо, що в Україні швидке старіння населення загострюється проблемою низького рівня життя громадян та складністю сучасних ринкових відносин. Соціальні послуги у своїй суті покликані пом'якшити становище осіб похилого віку, яке для багатьох літніх громадян характеризується поєднанням погіршення стану здоров'я та матеріальної скрути.

Станом на 01.01.2017, згідно з даними Держстату, було виявлено 1 214 925 громадян похилого віку, які перебували у складних життєвих обставинах і потребували соціального обслуговування, з них 418 377 громадян мали потребу в обслуговуванні відділеннями соціальної допомоги вдома, 358 624 – у відділеннях соціально-побутової адаптації, 98 877 – у відділеннях соціально-медичних послуг, 9174 – у стаціонарних відділеннях для постійного або тимчасового проживання, 59 683 громадянина – в інших підрозділах. Водночас, 270 190 громадян похилого віку потребували організації надання адресної грошової та натуральної допомоги [76].

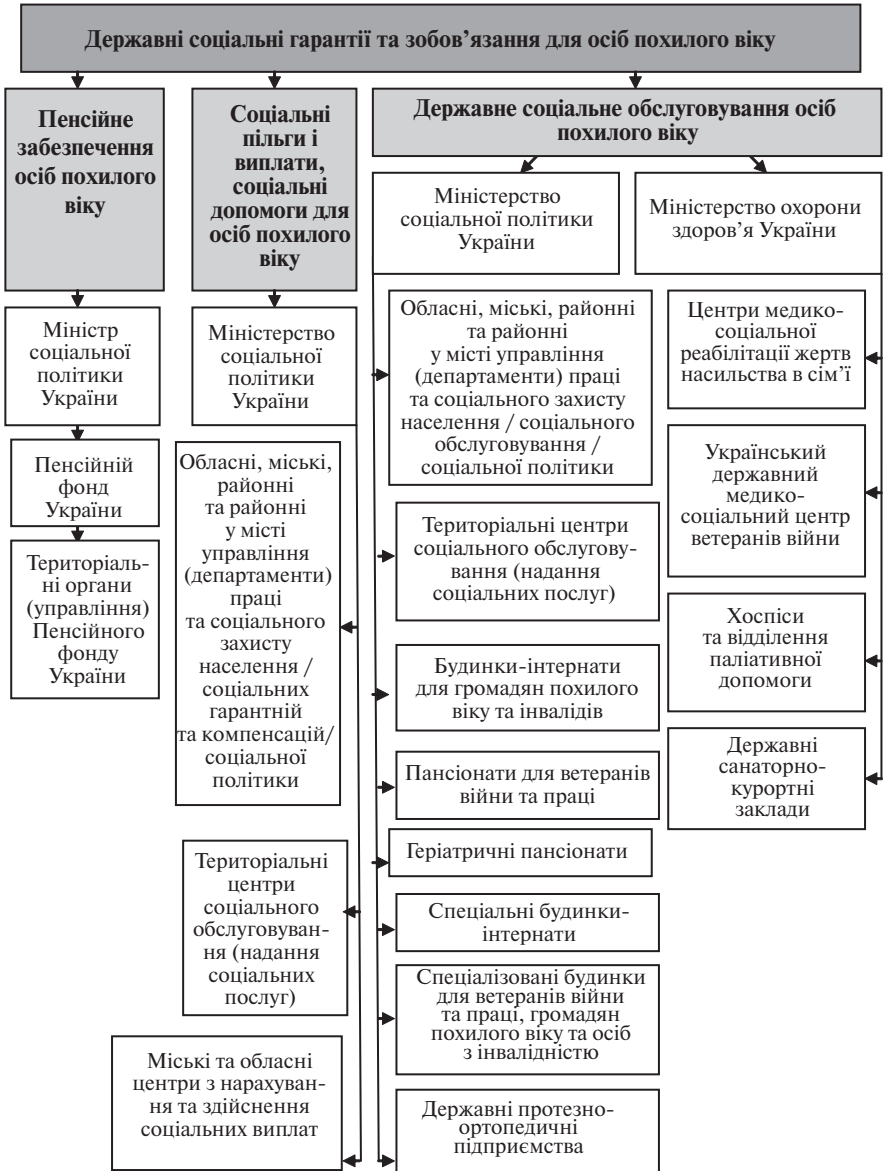
Зважаючи на роль соціальних послуг у забезпеченні державних соціальних гарантій та зобов'язань перед особами похилого віку, науковці пропонують виокремлювати функцію державних органів влади – «державне управління у сфері надання соціальних послуг особам похилого віку», тобто діяльність держави, що здійснюється органами державної влади для забезпечення умов щодо розробки та виконання законодавчих

актів, рішень і завдань, спрямованих на раціональне та ефективне використання наявних ресурсів з метою забезпечення соціальних прав і гарантій осіб похилого віку [77, с. 13]. З метою задоволення потреб таких осіб у соціальних послугах різних видів і виконання соціальних гарантій та зобов'язань перед відповідною категорією населення держава організовує функціонування мережі закладів соціального обслуговування, де особи похилого віку можуть отримати комплекс соціальних послуг. Діяльність державних закладів соціального обслуговування координується Мінсоцполітики та МОЗ. Заклади соціального обслуговування для осіб похилого віку підпорядковуються як безпосередньо Мінсоцполітики або МОЗ, так, і, наприклад, міській чи обласній раді (іншому органу місцевого самоврядування) або державній адміністрації населеного пункту, але завжди їх роботу певним чином контролює одне зі згаданих міністерств.

Крім того, держава виконує соціальні гарантії та зобов'язання перед громадянами похилого віку і через функціонування закладів, які забезпечують призначення та виплату пенсій (Пенсійний фонд України і його територіальні органи), надання соціальних допомог, призначення соціальних пільг та виплат (Департаменти та управління праці та соціального захисту, територіальні центри соціального обслуговування, центри по нарахуванню та здійсненню соціальних виплат). Роботу цих закладів координують Мінсоцполітики або Міністр соціальної політики України – як у випадку з Пенсійним фондом України, що як центральний орган виконавчої влади координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики України (рис. 3.12). Заклади, де особам похилого віку надають соціальну допомогу, призначають соціальні пільги та виплати, зазвичай підпорядковуються міським чи обласним радам або державним адміністраціям чи відповідним департаментам у їхньому складі, однак робота цих закладів повинна бути узгодженою з Мінсоцполітики [4, с. 978].

Закони України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про соціальні послуги» [13], визначають, що до сегменту державних соціальних послуг, які надаються особам похилого віку, належать: соціально-побутові, соціально-медичні, психологічні, юридичні, матеріальна допомога (соціально-економічні), інші послуги, пов'язані з соціальною адаптацією і реабілітацією. Крім того, останнім часом популярності набувають соціально-педагогічні послуги для людей похилого віку у зв'язку появою поняття «геронтоосвіта» як засобу підтримання інтелектуальної активності. Однак, на нашу думку, такі послуги, навіть враховуючи суттєвий позитивний ефект від їх упровадження як для осіб похилого віку, так і для суспільства в цілому, належать не до базових державних соціальних гарантій та зобов'язань перед людьми похилого віку, які повинні виконуватись за будь-яких умов, а до додаткових, що можуть бути впроваджені за наявності відповідних ресурсів [4, с. 979].

Рис. 3.12. Мережа державних закладів, які забезпечують виконання соціальних гарантій та зобов'язань для осіб похилого віку (за міністерствами, що координують діяльність закладів)

Джерело: [4, с. 978].

Держстат наводить дані щодо кількості деяких закладів, у яких особи похилого віку можуть отримати соціальні послуги. Так, на кінець 2016 року в Україні функціонувало 65 будинків-інтернатів для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, 27 пансіонатів для ветеранів війни та праці, три спеціальні будинки-інтернати, 664 територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), в них – 2465 відділень [76]. За інформацією ГО «Українська ліга розвитку паліативної та хоспісної допомоги» у 2016 році в Україні діяло сім хоспісів, два центри та 60 самостійних відділень паліативної допомоги [79]. Більшість із цих закладів є державними. Крім того, згідно з даними МОЗ, у 2015 році у державі працювало 25 бюджетних цілорічних санаторіїв для дорослих структури МОЗ [85]. Детальний опис специфіки діяльності представлених на рис. 3.12 державних закладів, де здійснюється соціальне обслуговування осіб похилого віку, містить додаток до розділу 3.

Протягом 2016 року територіальні центри надали соціальні послуги 1 377 580 громадянам, з яких 226 939 осіб – це ветерани війни та інваліди війни, члени сімей загиблих, 465 513 осіб – діти війни, 340 060 осіб – ветерани праці [76]. Таким чином, серед мережі закладів, які надають соціальні послуги особам похилого віку, на територіальні центри соціального обслуговування припадає більшість отримувачів соціальних послуг.

Загалом моделі надання соціальних послуг особам похилого віку в Україні, за допомогою яких реалізується соціальна відповідальність держави перед даною категорією громадян, відповідають актуальній світовій практиці. Серед цих моделей Н.В. Кабаченко (*N. Kabachenko*) виділяє три основні: Денний центр для людей похилого віку або Денний центр для людей похилого віку та дорослих з проблемами фізичного здоров'я, послуги догляду вдома та підтримане (захищене) проживання [16, с. 62–65]. Окрім перерахованих моделей, в Україні часто застосовується модель державного інституційного догляду.

Вітчизняним аналогом Денних центрів для людей похилого віку, що функціонують у європейських країнах та США, є розглянуті вище територіальні центри соціального обслуговування. Денний стаціонарний догляд, орієнтований на відносно короткий період, здійснюють і деякі вітчизняні заклади у системі МОЗ. Головною метою даної моделі (в країнах, де усвідомлюють необхідність соціальної відповідальності перед старшим поколінням) є створення безпечного середовища для людей, які перебувають у ситуації ризику, оскільки більшість часу вони проводять на самоті у власних помешканнях. Окрім соціально-побутового обслуговування такі центри виконують завдання, що стосуються забезпечення спілкування, подолання ізоляції та самотності, допомоги в підтримці стосунків із громадою, подоланні бар'єрів, що погіршують можливості взаємодії з

іншими людьми, залучення самих клієнтів до планування заходів Центру, щоб послуги відповідали їхнім інтересам та бажанням [16, с. 64].

Друга модель надання соціальних послуг особам похилого віку (догляд вдома) теж є досить поширеною не лише в Україні, а й у світі. Програми догляду вдома можуть мати європейські та американські Денні центри для людей похилого віку. В Україні подібно до цих програм функціонують відповідні відділення територіальних центрів, зокрема відділення соціальної допомоги вдома. Мета даної моделі – організація життєво необхідних послуг та нормальних умов проживання особам, не здатним до самообслуговування.

Зауважимо, що догляд удома за особою похилого віку в Україні не обов'язково здійснюється державними закладами або недержавними організаціями, які отримали соціальне замовлення. Законодавство України передбачає і можливість для фізичних осіб оформлення постійного догляду (з установленими компенсаційними виплатами) за громадянами похилого віку, котрі за висновком лікарсько-консультаційної комісії потребують постійного стороннього догляду і не здатні до самообслуговування або досягли 80-річного віку. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги» [53] компенсація особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, які за висновком лікарсько-консультаційної комісії потребують постійного стороннього догляду і не здатні до самообслуговування, становить 10 % ПМ для працездатних осіб (для непрацюючих працездатних осіб) або 10 % ПМ для осіб, які втратили працездатність (якщо догляд здійснюють особи пенсійного віку або особи з інвалідністю) [53]. Станом на 01.01.2018 ПМ для працездатних осіб становив 1762 грн, для осіб, які втратили працездатність – 1373 грн [38], тобто компенсація особам, які надають соціальні послуги громадянам похилого віку, фактично означає щомісячну виплату у розмірі 137,3–176,2 грн. Особи, які здійснюють догляд за громадянами, які досягли 80-річного віку, можуть отримати компенсацію або згідно з [53] (за умови наявності згаданого висновку лікарсько-консультаційної комісії) або відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про підвищення розмірів державної допомоги окремим категоріям громадян» [62]. Однак компенсаційна виплата, визначена у [62], не переглядалась із часу встановлення (1996 рік) і становить 480 000 карбованців, що у перерахунку на гривні – 4,8 грн без урахування індексації.

Зрозуміло, що перший із наведених видів компенсацій є мізерно малим для задоволення потреб людини похилого віку в сторонньому догляді, а другий взагалі відірваний від сучасного життя, тому дані виплати потребують перегляду. Єдиною відносно значущою перевагою оформлення

догляду за громадянином похилого віку для особи, що здійснює догляд, є зарахування періоду догляду до страхового стажу. Крім того, виходячи з тієї логіки, що навіть дуже мала компенсація все ж краща за відсутність виплати, можливість оформлення догляду є корисною для осіб, які у будь-якому випадку (незалежно від наявності виплат) доглядали б літніх родичів або близьких. Водночас створення можливості для близьких та рідних оформити догляд за літньою людиною слід розглядати як позитивне явище у контексті виконання державних соціальних гарантій та зобов'язань перед особами похилого віку, оскільки це сприяє забезпеченню догляду в родині та у громаді, який є більш наближеним до потреб літніх осіб, ніж інституційний. Для держави оформлення догляду за особами похилого віку іншими особами є найбільш вигідним у малих населених пунктах, де немає відповідних служб, а фінансувати їх створення досить складно. Наріжним питанням у даному випадку є встановлення відповідного до сучасних реалій та потреб громадян похилого віку і громадян, які здійснюють догляд за ними, розміру компенсаційних виплат та організація зручної, швидкої та надійної процедури оформлення догляду і перевірки потреби літньої особи у сторонньому догляді.

Модель державного інституційного догляду за особами похилого віку представлена такими закладами як будинок-інтернат для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни та праці, спеціальний будинок-інтернат, державний хоспіс або відділення паліативної допомоги [56].

На сьогодні питання, які стосуються державного інституційного догляду не лише дітей, а й дорослих, викликають гострі дискусії у суспільстві, що позначається на ставленні осіб похилого віку до роботи інтернатних закладів для дорослих. Опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», виконане центром «Соціальний моніторинг» у 2013 році виявило, що близько 75 % респондентів – осіб похилого віку – негативно ставляться до будинків-пансіонатів / інтернатів. Причому 40 % опитаних категорично вважають, що «це найгірше, що може статися з людиною в останні роки її життя», третина респондентів обрали відповідь «сумно, але в певних випадках така форма організації життя людини є необхідною». Разом з тим 16 % респондентів зазначили, що «якщо послуги в такому закладі дійсно високої якості, то це хороший варіант» і лише 6 % визнають, що «за такими закладами майбутнє» [23].

Можливість особисто мешкати у будинку-пансіонаті / інтернаті літні особи теж сприймають негативно. Більше половини опитаних взагалі виключають таку можливість, майже кожен третій не хоче цього, хоча розуміє, що можуть змусити обставини («у житті може все трапитись, але я маю надію, що такого не буде»), лише 11 % ставляться до такої можливості спокійно і 4,5 % вважають це хорошим варіантом. Відповідне ставлення

респондентів до можливості проживання у інтернатних закладах для дорослих зумовлено кількома важливими факторами: 1) сімейне оточення (впевненість у допомозі дітей чи родичів); 2) загальне ставлення до цих закладів; 3) вірогідність залишитись самотнім (позитивно сприймають цей варіант, якщо залишаться самі). Якщо особа похилого віку не може розраховувати на допомогу рідних, то зазвичай менш критично ставитися до проживання у таких закладах [23, с. 258–259].

Опитування також засвідчило, що більшість респондентів не володіють інформацією про умови проживання в інтернатних закладах для дорослих, і лише 17 % опитаних літніх людей хотіли б одержати таку інформацію [23, с. 260]. Попри негативні стереотипи щодо моделі державного інституційного догляду за особами похилого віку держава і суспільство повинні усвідомлювати, що в умовах підвищення темпів постаріння населення, кількість самотніх осіб похилого віку, які за станом здоров'я не здатні обслуговувати себе і враховуючи свій матеріальний стан не зможуть дозволити собі приватні послуги з догляду, зростатиме. Тому потреба у функціонуванні будинків-інтернатів для громадян похилого віку та людей з інвалідністю, геріатричних пансіонатів, пансіонатів для ветеранів війни та праці, спеціальних будинків-інтернатів зберігатиме актуальність ще протягом тривалого періоду. Важливо регулярно відстежувати реальний стан обслуговування осіб похилого віку у цих закладах та забезпечити належну якість послуг. Доцільною є й інформаційна кампанія, присвячена роботі інтернатних закладів для дорослих.

Певною альтернативою державному інституційному догляду є модель підтриманого (захищеного) проживання. Це може бути організація проживання в помешканні (квартирі), пристосованому для однієї особи (однокімнатна квартира) відповідно до її потреб, чи для двох осіб (двокімнатна квартира, спільне проживання осіб за домовленістю), будинок готельного типу, де є приміщення спільного користування (вітальня, їдальня, тощо), і де особи, що здійснюють догляд, мешкають постійно (для забезпечення можливості особи похилого віку спілкування з друзями та знайомими таке житло зазвичай знаходиться на території тієї ж громади, де особа мешкала раніше), а також організація проживання в помешканні з посиленням медичним наглядом, у хоспісах. Захищене проживання – це один із багатьох термінів для означення моделі довготривалої підтримки незалежного проживання в захищеному оточенні [16, с. 65]. Модель захищеного проживання має ту саму мету та виконує ті ж функції, що і модель державного інституційного догляду, але на відмінну від інституційного догляду захищене проживання передбачає більшу самостійність і орієнтоване на осіб, які в цілому не втратили здатність до самообслуговування, однак регулярно потребують сторонньої допомоги. В Україні дану модель реалізують спеціалізовані будинки для ветеранів

війни та праці, громадян похилого віку та людей з інвалідністю. Такий будинок, окрім приміщень для проживання, має служби соціально-побутового призначення і медичного обслуговування, що сприяє оперативному задоволенню потреб мешканців.

Як впливає з вищевикладеного, Україна має розгалужену мережу закладів соціального обслуговування для громадян похилого віку [10, 46, 50, 55, 56, 57, 59, 63], які надають низку соціальних послуг, що охоплюють усі основні аспекти життєдіяльності людини похилого віку. Водночас проблематика функціонування даної мережі є досить складною, оскільки стосується задоволення різноманітних специфічних потреб осіб похилого віку.

Безперечно, для задоволення потреб осіб похилого віку необхідним є надання їм певної кількості соціальних послуг установленої якості. Проте дослідженнями останніх років визначено недостатню кількість деяких видів закладів соціального обслуговування для літніх громадян у країні. Так, за оцінками, викладеними у монографії «Населення України. Імперативи демографічного старіння», потреби населення похилого віку в соціально-побутовому обслуговуванні не задовольняються на 20,5 %. На основі даних опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», у цій монографії зроблено висновок про недостатність наявної мережі територіальних центрів соціального обслуговування для задоволення усе більших потреб населення та про необхідність її розширення у майбутньому у поєднанні з посиленням інформування літніх людей щодо можливості одержання допомоги центрів [23, с. 231].

За результатами згаданого опитування, серед опитаних літніх осіб лише 9,8 % жінок і 3,3 % чоловіків, які проживають самотньо і потребують допомоги у виконанні хатньої роботи, звертались до соціальних служб чи територіальних центрів соціального обслуговування. Лише серед осіб найстаршого віку частка тих, хто звертався до цих установ, є вагомою (наприклад, для жінок віком 75 років і старше вона становить 15,8 %) [23, с. 254].

Очевидно, що причини, з яких літні особи, котрі потребують соціально-побутового обслуговування, залишаються не охопленими ним, пов'язані не лише з особистими переконаннями респондентів, а й недостатньою поінформованістю про діяльність територіальних центрів соціального обслуговування та соціальних служб і недостатньою кількістю таких установ. Свідченням цього є те, що значний відсоток опитаних не знали як отримати соціально-побутові послуги або взагалі вперше чули про цю можливість. Недовіра до працівників соціальних служб та невпевненість у якості їхньої роботи теж може бути викликана відсутністю інформації про цю роботу [4, с. 982].

Складним на сьогодні залишається і питання достатності закладів соціально-побутового обслуговування осіб похилого віку у сільській місцевості. Як правило, соціальні служби та територіальні центри соціального обслуговування розташовані у районних центрах і обслуговують села та малі міста районного центру. У самих селах і малих містах такі заклади часто відсутні. При цьому відстань між населеними пунктами може бути досить значною, а у поєднанні з неналежним розвитком транспортної інфраструктури виникає ситуація, за якої працівникам соціальних служб складно дістатись до отримувача, щоб надати відповідні послуги [4, с. 982].

Надзвичайно гострою проблемою в Україні є достатність хоспісів і відділень паліативної допомоги для важкохворих та осіб похилого віку. У монографії «Населення України. Імперативи демографічного старіння» вказано на наявність великого розриву між потребою у хоспісних ліжках і реальною їх кількістю. За розрахунками міжнародних експертів, потреба у хоспісних ліжках є більшою у 4–5 разів, і ще більша кількість пацієнтів у термінальній стадії захворювань потребують хоспісної допомоги вдома [23, с. 232]. Критичну недостатність хоспісів і відділень паліативної допомоги у державі відзначають і представники ГО «Українська ліга розвитку паліативної та хоспісної допомоги». За даними організації, наявні в Україні хоспіси та відділення паліативної допомоги забезпечують доступ пацієнтів до 1500 стаціонарних паліативних ліжок за рекомендованої ВООЗ наявності 3500 ліжок. Потреба у паліативній допомозі в Україні задоволена лише на 25 %. Крім того, в «Українській лізі розвитку паліативної та хоспісної допомоги» наголошують на необхідності створення виїзних хоспісних бригад, оскільки 80 % паліативних пацієнтів помирають вдома. Загалом у кожному регіоні країни має бути створений центральний заклад надання паліативної допомоги. На базі цього центру мають функціонувати виїзні служби, що надаватимуть консультації лікарям, співпрацюватимуть із палатами паліативної допомоги та готуватимуть фахівців у цій справі [79].

Таким чином, не викликає сумніву необхідність створення нових хоспісів і відділень паліативної допомоги та залучення до цього процесу вітчизняних недержавних організацій, міжнародних донорів. У сільській місцевості, де створення хоспісів і відділень паліативної допомоги ускладнюється загальними інфраструктурними проблемами, частково вирішити проблему нестачі хоспісних ліжок можна за допомогою місцево локалізованого соціального кластера, тобто системи взаємозалежних установ, інституцій, підприємств, розташованих на певній території, продуктом яких є послуги освітнього, освітньо-соціального, медичного, медично-соціального і соціального (у тому числі з профорієнтації та працевлаштування) характеру, споживачами яких є переважно місцеві мешканці [6, с. 26].

Що стосується якісних аспектів надання соціальних послуг літнім громадянам, то варто вказати на активізацію роботи органів влади стосовно підвищення якості соціальних послуг, у тому числі і для осіб похилого віку. Розуміння надавачем реальних індивідуальних потреб отримувача соціальних послуг є основою забезпечення якісних соціальних послуг. Деякі дослідники наголошують на необхідності розробки спеціальної методики оцінювання потреб людей похилого віку, яка дасть змогу соціальним службам чи іншим сервісним агенціям, ГО краще визначити потреби і відповідно надати якісні соціальні послуги [75, с. 191]. З визначенням потреб населення у соціальних послугах пов'язані і можливості реалізації механізму соціального замовлення [1], який, незважаючи на те, що виник ще у 1990-х роках, досі порівняно рідко використовується для надання соціальних послуг особам похилого віку.

Не менш важливим у контексті виконання державних соціальних гарантій та зобов'язань перед літніми громадянами є оцінювання якості соціальних послуг. Методичні рекомендації з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг [47] містять перелік якісних і кількісних показників, згідно з якими вони повинні здійснюватись, опис шкали оцінювання, методи оцінки якості соціальних послуг, специфіку рівнів оцінювання (внутрішнє та зовнішнє). Проте таке оцінювання є переважно внутрішнім, зовнішнє оцінювання застосовується рідко. При цьому в Україні існують і наукові підходи до оцінювання якості соціальних послуг (у тому числі і послуг для осіб похилого віку) та до державного управління нею. У роботі [5] описано специфіку сучасних підходів до оцінювання соціальних послуг, методи та критерії, які вони включають, а у науковій публікації [11] розкрито сутність та потенціал механізмів державного управління якістю соціальних послуг в Україні.

Суттєвим позитивним кроком для забезпечення державних соціальних гарантій та зобов'язань для осіб похилого віку в Україні загалом і якості соціальних послуг зокрема є впровадження державних стандартів соціальних послуг, що містять певні вимоги до якості соціальних послуг. Найбільше значення для літніх громадян мають «Державний стандарт догляду вдома» «Державний стандарт денного догляду», «Державний стандарт соціальної послуги підтриманого проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю» та «Державний стандарт паліативного догляду», оскільки вони безпосередньо стосуються специфічних потреб даної категорії отримувачів. Зауважимо, що деякі спеціальні стандарти надання соціальних послуг в Україні перебувають на стадії розроблення, їх зміст визначає Мінсоцполітики [19, с. 295–296]. Можна стверджувати, що державне соціальне обслуговування осіб похилого віку в Україні, попри наявні проблеми, сьогодні зазнає трансформацій у бік підвищення якості соціальних послуг.

Отже, соціальні послуги є невід'ємною частиною державних соціальних гарантій та зобов'язань перед літніми громадянами, які можна умовно поділити на соціальне страхування, представлене пенсійним забезпеченням; соціальні виплати і допомоги, соціальні пільги; соціальне обслуговування. Законодавство України відносить до сегмента державних соціальних послуг для осіб похилого віку такі послуги: соціально-побутові, соціально-медичні, психологічні, юридичні, матеріальна допомога (соціально-економічні), інші послуги, пов'язані з соціальною адаптацією і реабілітацією. Надання цих послуг забезпечується мережею спеціалізованих державних закладів, координацію роботи якої здійснюють Мінсоцполітики та МОЗ.

Враховуючи зміни у структурі населення України та потреби осіб похилого віку, для успішного виконання державою гарантій та зобов'язань перед цими громадянами вітчизняна мережа закладів соціального обслуговування, сформована наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст., повинна поповнитись більшою кількістю установ, орієнтованих на надання літнім громадянам соціально-побутових та соціально-медичних послуг. При цьому особливої уваги органів державної влади потребує соціальне обслуговування осіб похилого віку у сільській місцевості, оскільки через недоліки соціальної та транспортної інфраструктури проблема недостатності закладів соціального та медико-соціального обслуговування у селах і малих містах набуває надзвичайної гостроти. Частково цю проблему можна вирішити за допомогою місцево локалізованого соціального кластера, до складу якого повинні увійти медичні заклади та заклади соціального обслуговування. Водночас такий підхід не зменшує потребу в розвитку відповідних інфраструктур.

Іншим важливим питанням успішної реалізації державних соціальних гарантій та зобов'язань для осіб похилого віку є забезпечення належної якості соціальних послуг. На сьогодні в Україні затверджено законодавчі акти, які регламентують порядок визначення потреб населення у соціальних послугах, здійснення моніторингу і оцінки соціальних послуг, державні стандарти певних соціальних послуг із відповідними вимогами до їхньої якості. Однак цю роботу не можна вважати завершеною, процес удосконалення законодавства з надання населенню соціальних послуг та методичних аспектів оцінювання якості соціальних послуг і потреб у них громадян триває. Саме тому перспективою для подальших досліджень у даному напрямі є розробка та впровадження у практичну діяльність сучасних підходів до оцінювання якості соціальних послуг та до державного управління нею.

3.4. Соціальна відповідальність у сфері охорони здоров'я

Соціально відповідальна поведінка у сфері, безпосередньо пов'язаній зі збереженням життя та здоров'я людей, є особливо важливою і затребуваною. При цьому поширеність відповідних практик саме у цій сфері можна вважати «лакмусовим папірцем» розвитку соціальної відповідальності у суспільстві в цілому.

Неспроможність ринку забезпечити збереження й поліпшення здоров'я населення вимагає соціальної відповідальності держави стосовно розвитку системи медичної допомоги в країні. Системний вплив механізмів державного регулювання здатний стимулювати і процеси саморегулювання на ринку медичних послуг. Загалом же, як зазначено у Статуті (Конституції) ВООЗ, володіння найвищим досяжним рівнем здоров'я є одним із основних прав будь-якої людини. Уряди несуть відповідальність за здоров'я своїх народів [86].

Конституція України визнала людину, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю, гарантувавши кожному право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. У ст. 49 Конституції України закріплене право кожного громадянина на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, причому в частині третій цієї статті встановлено, що в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно [18].

Частина перша ст. 13 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [24] передбачає, що Верховна Рада України формує основу державної політики охорони здоров'я шляхом закріплення конституційних і законодавчих засад охорони здоров'я, визначення її мети, головних завдань, напрямів, принципів і пріоритетів, установлення нормативів і обсягів бюджетного фінансування, створення системи відповідних кредитно-фінансових, податкових, митних та інших регуляторів, затвердження загальнодержавних програм охорони здоров'я. Ст. 4 зазначеного Закону визначила основні принципи охорони здоров'я. В Україні за роки незалежності в царині охорони здоров'я ухвалено низку законів: наглядові закони, де сформульовані засади забезпечення безпечних умов життя; закони профілактичної спрямованості; закони, які захищають права громадян на охорону здоров'я; ті, які визначають права та відповідальність медичних працівників; закони, що регламентують діяльність національної системи охорони здоров'я; закони, які регулюють окремі види медичної діяльності; закони, що регулюють фінансування охорони здоров'я [13].

Варто зазначити водночас, що державна політика у сфері охорони здоров'я має виходити за межі власне системи охорони здоров'я, беручи

до уваги також соціальні детермінанти здоров'я та створюючи умови для взаємодії між сектором охорони здоров'я та іншими секторами.

Принципово важливим питанням державної політики є побудова ефективної системи *соціальних гарантій з охорони здоров'я*, визначення функцій та обов'язків держави (у співробітництві з її партнерами – закладами охорони здоров'я, бізнесом, громадами, ЗМІ, академічними колами) щодо забезпечення умов для зміцнення здоров'я населення. Загалом же метою реалізації державою засад та принципів соціальної відповідальності у сфері охорони здоров'я можна вважати підвищення ефективності надання медичних послуг і забезпечення виконання системою охорони здоров'я України своїх соціальних функцій у суспільстві.

Відомо, що більшість постсоціалістичних країн свого часу переглянули масштаби державної відповідальності у сфері охорони здоров'я і визначили державні соціальні гарантії. Узагальнення цих практик дає змогу виділити такі підходи:

а) гарантії у сфері охорони здоров'я збережено незмінними у результаті того, що реформовано галузь і збільшено масштаби її державного фінансування та підвищено ефективність використання фінансових ресурсів (Латвія, Литва, Чехія);

б) соціальні гарантії залишилися незмінними, обсяги медичного обслуговування не зменшились, однак значно погіршилась якість, зменшились обсяги державного фінансування, поширена легальна і нелегальна оплата населенням медичної допомоги (Росія, Україна, почасти Білорусь);

в) збережено попередній обсяг державних гарантій, однак відмовилися від повної безоплатності медичної допомоги і ввели для населення платежі за медичну допомогу (Естонія) за збереження пільг певним групам населення – пенсіонерам, дітям, інвалідам;

г) скорочено перелік гарантованих обсягів медичної допомоги на законодавчому рівні (Вірменія, Грузія, Молдова); обсяг медичного обслуговування, який гарантує держава, може становити лише 10–15 % від усього комплексу необхідних послуг (психіатрична допомога, профілактика і лікування інфекційних захворювань, туберкульозу, онкологічних захворювань тощо);

д) зменшено обсяги соціальних гарантій і введено легальні співплатежі від пацієнтів за послуги, що надають у межах гарантованого пакета медичних послуг (Киргизія), при цьому розміри співплатежів диференційовані для різних категорій населення;

е) введено систему обов'язкових попередніх співплатежів за послуги, що не входять до пакета гарантованого обсягу медичного обслуговуван-

ня, створено державну систему добровільного медичного страхування, в якій застраховано 90 % робітників та підприємців (страхові внески – 4 % від доходу); застраховані отримують право на 90 % знижки на медикаменти і 30 % знижки на медичні послуги (Туркменістан) [84].

Розглядаючи стан дотримання прав людини і державних гарантій у сфері охорони здоров'я в Україні, варто насамперед звернути увагу на ті перепони інституційного характеру, які заважають їх повноцінній імплементації. Так, фахівці констатують недостатню визначеність і неналежне законодавче закріплення національної (державної) політики у сфері охорони здоров'я, недостатню відповідність законодавчих актів у сфері охорони здоров'я потребам правового регулювання відносин у ній та ін. [7]. Вітчизняне законодавство, яке регламентує діяльність системи охорони здоров'я, не дає чіткого юридичного визначення таких понять як «гарантований обсяг (рівень) медичного обслуговування» і «гарантований обсяг (рівень) медичної (медико-санітарної) допомоги» тощо.

Важливим у контексті формування інституційного підґрунтя для реалізації державою функцій у сфері охорони здоров'я є також ухвалення та / або удосконалення законодавчих актів, які регулюють відносини у сферах інших, ніж охорона здоров'я, але впливають на вирішення проблем у ній.

З точки зору цивілізованого суспільства основними показниками, які визначають діяльність системи охорони здоров'я, є доступність та якість медичної допомоги. Амстердамська декларація Європейського бюро ВООЗ у сфері прав пацієнтів визначила доступність і якість медичних послуг як основні соціальні права громадян, які мають максимально реалізовувати європейські держави у своїх системах охорони здоров'я. Крім політичного і соціального підґрунтя цих вимог, реалізація державою права громадян на доступність і якість системи охорони здоров'я визначає також рівень цивілізованості самої держави. Для України забезпечення доступності медичної допомоги може стати одним із важливих критеріїв, від яких залежить її вступ до ЄС.

Власне обсяг медичної допомоги, який держава гарантує кожному громадянину, має забезпечуватися бюджетними засобами і коштами обов'язкового медичного страхування. При цьому проблема розрахунку необхідних обсягів фінансового забезпечення соціальних гарантій, установлених державою в галузі охорони здоров'я, дотепер не є повністю вирішеною в нашій країні. Для реалізації права на отримання безоплатної та доступної медичної допомоги необхідне затвердження на державному рівні державних стандартів якості медичної допомоги, а також нормативне оформлення порядку ціноутворення та взаєморозрахунків державних і регіональних органів охорони здоров'я та фондів обов'язкового медич-

ного страхування. Сфера відповідальності держави – розробка механізмів регулювання діяльності фондів обов'язкового медичного страхування з метою оптимального використання фінансових коштів, що є у фонді, а також залучення нових джерел фінансових засобів для забезпечення медичної допомоги певним категоріям населення.

У межах виконання своїх соціальних гарантій, пов'язаних із необхідністю поліпшення доступності медичної допомоги і забезпечення лікарськими препаратами, держава надала право на певні пільги деяким категоріям населення. Відповідними нормативними актами були звільнені від оплати або отримують медичні послуги на пільгових умовах особи, які належать до так званих незахищених або вразливих груп населення, та хворі, які страждають на деякі соціально значущі та важкі захворювання. Ці пільги стосуються насамперед забезпечення ліками для амбулаторного лікування. При цьому безоплатно й на пільгових умовах передбачено надавати лікарські засоби, включені до затвердженого урядом переліку, за рецептами, виписаними лікарем за місцем проживання пацієнтів. Витрати, пов'язані з пільговим наданням медичних послуг, здійснюються за рахунок загальних асигнувань, передбачених бюджетами на охорону здоров'я. Однак, зважаючи на загальний незадовільний стан фінансування галузі, можливості пільгового забезпечення вкрай обмежені. На практиці навіть пацієнти з уразливих груп населення часто змушені оплачувати ці послуги самотужки.

Щодо платних послуг, то чітких критеріїв їх визначення досі немає. Однак, виходячи з їх спектру, держава вирішила віднести до платних послуг ті, що не належать до першочергових (високопріоритетних) медичних потреб.

Серйозною проблемою в Україні є корупція в сфері надання медичних послуг. Особисті додаткові оплати настільки ввійшли в звичку у багатьох медичних закладах, що лікарі вже прямо про це не говорять: пацієнт знає за досвідом, що коли він не заплатить, то ставлення до нього не буде відповідним. Особливо корумпованою сферою вважається проведення будь-яких медичних операцій, послуги при пологах, обстеження на високовартісному обладнанні тощо.

Водночас останніми роками в Україні було здійснено певні кроки задля подолання корупції у системі охорони здоров'я під час закупівлі ліків та медичного обладнання: на виконання положень, закріплених у п. 4.5 розділу XVI Коаліційної угоди [78], а також положень абзацу 18 п. 8 Програми діяльності Кабінету Міністрів України [64], які передбачають необхідність усунення корупційних схем під час проведення тендерів у системі охорони здоров'я, функції державних закупівель від МОЗ передано міжнародним організаціям. Спрощено процедури державної реєстрації

лікарських засобів, зареєстрованих у державах, регуляторні органи яких застосовують високі стандарти якості.

Не менш істотною проблемою в сфері охорони здоров'я населення України залишається невисока якість надання медичних послуг, в тому числі через брак кадрів та недостатній рівень їхньої кваліфікації. Так, низькою лишається укомплектованість штатних посад сімейних лікарів (наразі вона становить лише 2/3) за умов підвищеного навантаження на сімейних лікарів: за результатами моніторингу 2015 року в містах цей показник становив понад 1800 осіб, у сільській місцевості – понад 2600 (норматив – 1500 і 1200 відповідно). Попри збільшення останніми роками видатків на охорону здоров'я (у тому числі й насамперед за рахунок місцевих бюджетів), матеріально-технічний стан галузі та рівень оплати праці в ній лишаються незадовільними. Певна частина амбулаторій розташована в приміщеннях, що потребують капітального ремонту, менше 1/5 закладів сімейної медицини забезпечені медичним обладнанням, інструментами й інвентарем відповідно до табеля оснащення, а більш ніж у половини амбулаторій немає автомобілів.

Системних змін у самій системі фінансування охорони здоров'я останніми роками не відбулося, зменшилася частка державних витрат на охорону здоров'я, зросла частка приватних платежів, що знов таки негативно позначилося на доступності медичної допомоги населенню.

Тож у цілому слід констатувати, що чинні державні зобов'язання у сфері охорони здоров'я наразі мають декларативний характер і їх перелік не відповідає економічним можливостям країни. Спроби стягування коштів із громадян у будь-якій формі у разі отримання медичної допомоги в комунальних і державних медичних установах давно суперечать конституційним нормам про безкоштовність надання медичної допомоги в установах, що перебувають у державній або комунальній власності й фінансуються з бюджетів будь-якого рівня.

Додатковим інструментом забезпечення охорони здоров'я та соціального захисту працюючого населення є колективне добровільне медичне страхування, коли підприємство укладає договір із страховиком про страхування своїх працівників або інших фізичних осіб (членів сімей працівників, пенсіонерів тощо) за рахунок підприємства або шляхом спрямування частини заробітної плати кожного з працюючих до фонду страховика. Такий договір може, зокрема, передбачати: поліклінічну, невідкладну, стоматологічну медичну допомогу; поліпшені умови перебування в стаціонарі, санаторіях, профілакторіях; надання спортивно-оздоровчих та інших профілактичних послуг; догляд за пацієнтом у домашніх умовах; участь у цільовому фінансуванні технічного переоснащення й будівництва лікувальних установ, підприємств із виробництва медичного

устаткування, фармацевтичних підприємств із правом першочергового чи пільгового отримання послуг або продукції тощо.

Становлення та розвиток корпоративного страхування як окремого сегмента медичного страхування є невід'ємною складовою системи соціальної відповідальності. Основними перевагами медичного страхування для підприємств і працівників є такі: страхові виплати за договором медичного страхування не обкладаються податком на додану вартість; вони не є базою для нарахування й утримання внесків до пенсійного фонду та фондів соціального страхування; забезпечення своїх працівників медичним страхуванням сприяє підвищенню продуктивності праці та поліпшенню загального стану їх здоров'я; працівник, маючи медичну страховку, відчувається соціально захищеним.

Наразі ринок добровільного медичного страхування розвивається в основному саме за рахунок корпоративного напрямку, що забезпечує зростання ринку на 20–30 % щороку: цим видом страхування дедалі більше цікавляться вітчизняні підприємства, тоді як раніше серед страхувальників переважали роботодавці-іноземці. Крім того, на ринку добровільного медичного страхування активнішими стають підприємства з регіонів – до останнього часу основним покупцем страхових послуг були столичні підприємства. Разом з тим, зацікавленість роботодавців у збереженні здоров'я своїх співробітників залишається невисокою. Частка послуг добровільного медичного страхування у загальному об'ємі страхового ринку складає лише 2,6 %. Чисельність застрахованих становить 2,0 % від загальної чисельності населення. Тож слід визнати, що корпоративне медичне страхування до сьогодення не набуло масовості. Звичайно, спостерігаються позитивні тенденції, але вони незначні в порівнянні з потенціалом та реальними можливостями цього ринку.

Соціальна відповідальність щодо захисту здоров'я працівників може реалізовуватися і поза системою медичного страхування і передбачає зокрема: оплату перших п'яти днів непрацездатності працівникам у вищих обсягах, ніж ті, що встановлені законодавством залежно від стажу працівника; компенсацію працівникам (повністю або частково) вартості абонементу у спортивно-оздоровчі заклади; заохочення профілактики захворювань серед співробітників шляхом установа системи одиноразових доплат у разі вчасного та регулярного проходження медичного огляду, компенсацію вартості такого огляду.

Важливим аспектом є облаштування на виробництві та в офісах кімнат відпочинку для релаксації та протидії стресу. Проте слід констатувати, що діяльність українських підприємств із оздоровлення працівників сьогодні не має комплексного характеру. Головним чином вона обмежується призначенням співробітникам матеріальної допомоги на оздоровлення,

фінансуванням санаторно-курортного лікування. Розвитку медичного страхування в країні не сприяють відносна висока вартість полісів такого страхування; недосконалість механізму контролю за якістю наданих послуг та важелів впливу на поліпшення якості обслуговування в державних закладах охорони здоров'я; неналежний рівень розвитку інфраструктури охорони здоров'я. Обмеженою залишається кількість страхових компаній, здатних забезпечити якісну медичну допомогу у периферійних регіонах країни. Поміж тим значущість медичного (й медико-профілактичного зокрема) напряму соціальної відповідальності в Україні є високою з огляду на суперечливі тенденції щодо динаміки чисельності й все ще високу частку працівників, зайнятих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. За таких умов соціально відповідальні підприємства мають безперервно здійснювати та удосконалювати заходи з поліпшення умов праці.

Важливою складовою у системі соціальної відповідальності щодо збереження та поліпшення стану здоров'я, на якій зазвичай не акцентують особливу увагу, є соціально відповідальна поведінка самих індивідів, їх уважне ставлення до власного здоров'я, розуміння необхідності профілактики найбільш поширених хронічних захворювань тощо. Індикатором тут може бути поширеність шкідливих звичок, з одного боку, та практик збереження здоров'я (ведення здорового способу життя, проходження профілактичних оглядів тощо) – з іншого. Зокрема, про поширеність шкідливих звичок серед учнівської молоді в Україні дають змогу судити результати соціологічного опитування в межах міжнародного проєкту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді». Так, згідно з даними останньої хвилі цього обстеження щодо поширеності тютюнокуріння: пробували коли-небудь курити приблизно 30,0 % опитаних; перейшли від спроб до звички курити щодня 7,0 % учнівської молоді, серед яких 46,2 % – студенти ПТНЗ; серед 15-річних дівчат – 5,0 % курців, а серед 17-річних – це кожна десята дівчина [26, с. 97]. Стосовно ж вживання алкогольних напоїв можна констатувати таке: 44,8 % учнів принаймні один раз у житті вживали алкогольні напої (від 13,7 % 10-річних учнів до 76,2 % – 17-річних); 8,6 % учнів повідомили, що вперше вживали алкоголь у віці 11 років або молодше; 18,0 % 17-річних респондентів вживали алкоголь 30 і більше днів протягом життя; майже 36,9 % хлопців та 38,7 % дівчат хоча б раз у житті випивали так багато алкоголю, щоб бути по-справжньому п'яними [26, с. 103].

Про проблеми з профілактикою захворювань у молоді свідчать такі результати згаданого опитування (2014 рік): у половині навчальних закладів медичний профілактичний огляд проводився лише медичним працівником цього ж медичного закладу; тільки 5,0 % керівників навчальних закладів підтвердили наявність лікаря-терапевта в їхньому закладі, а про

наявність медичної сестри, яка працює на повну ставку, повідомили 53,9 % опитаних; у значній частині сільських загальноосвітніх закладів відсутні медичні працівники, тільки 2,4 % опитаних керівників цих закладів за свідчили наявність лікаря, який працює не на повну ставку [26, с. 51].

З іншого боку, дорослі та навіть літні особи, які вже зазвичай мають порушення стану здоров'я, не приділяють належної уваги профілактиці хронічних захворювань. Так, згідно з результатами обстежень останніх років⁹, профілактичний огляд вельми нечасто стає причиною звертання літніх осіб до лікаря: лише 6–8 % осіб віком від 60 років зверталися до лікарів з цією метою, причому з віком частка пацієнтів, які звернулися для здійснення профілактичного огляду, зменшується, а частка тих, кого хвороба або проблема зі здоров'ям змушує звернутися до лікаря – зростає. У цілому відповіді літніх респондентів на питання щодо частоти та регулярності відвідування лікарів змушують сумніватись у тому, що вони регулярно вони проходять медичні огляди тощо [23, с. 78–79].

Свідченням та «варіантом» відповідальної поведінки щодо збереження власного здоров'я та поліпшення його стану можна вважати також участь у системі індивідуального добровільного медичного страхування. Однак подібна система в Україні є надто нерозвиненою. Основними її «гравцями» мають стати страхові компанії, що запропонували б клієнтам удосконалений варіант пакета обов'язкового страхування, або розширений пакет чи пакет додаткових послуг. У нашій країні розвиток такої системи гальмується через низький рівень доходів населення, незначну кількість новітніх та якісних провайдерів медичних послуг (лікувально-профілактичних закладів), певну недовіру до страхової сфери з боку українського населення, яке часто вбачає у страхуванні фінансові піраміди, недостатній податковий стимул і низьку страхову культуру населення.

Загалом же кардинальне, системне реформування у сфері охорони здоров'я, спрямоване на створення системи, орієнтованої на пацієнта, здатної забезпечити медичне обслуговування всіх громадян України на рівні розвинутих європейських держав, передбачено дорожньою картою, що визначена Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [70]. Головні напрями реформування передбачають підвищення особистої відповідальності індивідів за власне здоров'я, забезпечення для них вільного вибору постачальників медичних послуг належної якості, надання адресної допомоги найбільш соціально незахищеним верствам населення. Орієнтиром у проведенні таких реформ є програма ЄС «Європейська стратегія здоров'я – 2020».

У даному контексті важливо, щоб інституційні та інші новації у сфері охорони здоров'я в Україні були спрямовані саме на підвищення доступ-

⁹ Дані ОУЖД Держстату останніх років та соціально-демографічного обстеження «Літні особи в Україні: спосіб життя та соціальне самопочуття» (2013).

ності та якості медичної допомоги населенню. Необхідною умовою для реального реформування, поліпшення стану справ у цій царині є також дотримання і виконання норм, адже доки закони будуть відірвані від реального життя й / або не виконуватимуться, право громадян України на охорону здоров'я так і лишатиметься ілюзорним та нереалізованим.

Висновки

Історично в Україні сформувалася специфічна модель соціальної відповідальності, за якої держава бере на себе надмірні соціальні зобов'язання, не підкріплені реальними економічними можливостями. Згідно з нормативними документами, держава мала б забезпечувати високий рівень соціальних гарантій, проте хронічні економічні проблеми, які періодично переростали у глибокі кризові явища, унеможлилювали виконання соціальних зобов'язань навіть у звужених обсягах. Виконання ж усіх задекларованих державних гарантій та соціальних зобов'язань не змогли б забезпечити і більш спроможні економіки світу, оскільки численні пільги та соціальні виплати, безоплатні соціальні та медичні послуги, виплати у солідарній пенсійній системі вимагали б суттєвого збільшення податкового навантаження, що могло спровокувати сповільнення економічного розвитку з подальшим скороченням державних фінансових можливостей.

У періоди економічного зростання або стабілізації держава мала можливість установлювати соціальні гарантії на рівні, що відповідає мінімальним соціальним стандартам суспільства. Проте за економічної кризи спостерігалось різке відставання гарантій від реальних стандартів, коли їх рівень не забезпечував навіть мінімального рівня споживання. Суттєва роль державних гарантій у системі соціальної відповідальності визначається також з огляду на неготовність значної частини суспільства брати на себе відповідальність за власне життя.

Державні гарантії в доходах традиційно оцінюються за двома напрямками – у сфері праці та в системі державної соціальної допомоги. У сфері праці багаторічне заниження основної соціальної гарантії (мінімальної заробітної плати) призвело до серйозних структурних викривлень не лише в системі державних стандартів і гарантій, а й у базових економічних співвідношеннях. Соціальна допомога досі зберігає риси перехідної моделі, в якій не забезпечується достатня адресація коштів соціальних програм. За низьких стандартів оплати праці діюча систем соціальної допомоги знижує стимули до праці та збільшує групу економічно неактивних серед працездатного населення.

У бідній державі традиційно найважче забезпечити повноцінний розвиток для соціально вразливих категорій населення, які потребують особливої уваги. Тому окремо досліджено систему державної підтримки вразливих верств населення як дотримання гарантій та виконання соціальних зобов'язань щодо осіб з інвалідністю, а також надання соціальних послуг особам похилого віку.

Важливою умовою повноцінної інтеграції людей з інвалідністю до суспільного життя є забезпечення для них доступності усього довкілля, включаючи усі види транспорту та транспортної інфраструктури. Того, що на сьогодні зроблено, недостатньо для забезпечення зручного та безпечного пересування осіб з особливими потребами. Держава переважно не забезпечує та не реалізує принцип включення осіб з інвалідністю у життя суспільства. Такі люди не сприймаються як рівноправні учасники соціально-економічного розвитку країни, відторгнуті від політичного, культурного життя, освіти та охорони здоров'я. На вулицях України можна зустріти одиниці осіб з особливими потребами на відміну від розвинених європейських країн, де особи з інвалідністю не лише безперешкодно пересуваються, а й мають змогу вести повноцінне життя.

Ураховуючи зміни у структурі населення України та потреби осіб похилого віку для успішного виконання державою соціальних зобов'язань, можна дійти висновку, що вітчизняна мережа закладів соціального обслуговування, сформована наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., сьогодні не відповідає вимогам часу і має дефіцит за кількістю установ, орієнтованих на надання літнім громадянам соціально-побутових та соціально-медичних послуг. При цьому особливої уваги органів державної влади потребує соціальне обслуговування осіб похилого віку у сільській місцевості, оскільки через недоліки соціальної та транспортної інфраструктури проблема недостатності закладів соціального і медико-соціального обслуговування у селах та малих містах набуває надзвичайної гостроти. На сьогодні в Україні затверджено законодавчі акти, які регламентують порядок визначення потреб населення у соціальних послугах, здійснення моніторингу і оцінки соціальних послуг, державні стандарти певних соціальних послуг з відповідними вимогами до їх якості. Однак це лише початок на шляху докорінного реформування системи соціальних послуг.

Конституція України визнала людину, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю, гарантувавши кожному право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Відомо, що більшість постсоціалістичних країн свого часу переглянули масштаби державної відповідальності у сфері охорони здоров'я і визначили державні соціальні гарантії. Розглядаючи стан дотримання прав людини і державних гарантій у сфері охорони здоров'я в Україні варто звернути увагу на недостатню визначеність і неналежне законодавче закріплення національної політики

у сфері охорони здоров'я, недостатню відповідність законодавчих актів у сфері охорони здоров'я потребам правового регулювання відносин у ній та ін. Щодо платних послуг, то чітких критеріїв їх визначення досі немає. Однак, виходячи з їх спектру, державою вирішено віднести до платних послуг ті, що не належать до першочергових (високопріоритетних) медичних потреб. Не менш істотною проблемою в сфері охорони здоров'я населення України залишається невисока якість надання медичних послуг, у тому числі через брак кадрів та недостатній рівень їх кваліфікації. Системних змін у самій системі фінансування охорони здоров'я останніми роками не відбулося, зменшилася частка державних витрат на охорону здоров'я, зросла частка приватних платіжів, що негативно позначилося на доступності медичної допомоги населенню.

Подеколи в Україні намагання збільшити розмір соціальних трансфертів без економічного підґрунтя призводило до значних викривлень економічної системи та врешті-решт до перманентної кризи. Стало зрозуміло, що держава не в змозі виконати соціальні зобов'язання в частині гарантування достойного рівня життя всім членам суспільства, а також безоплатної системи послуг та комфортного проживання особливим категоріям громадян. Гарантуючи громадянам доходи в мінімально достатніх розмірах, безоплатні чи частково безоплатні медичні та соціальні послуги, держава впроваджує в життя взяті на себе соціальні зобов'язання, при цьому чітко розуміючи, що дотримання заявлених соціальних гарантій залежить від економічних можливостей.

Широке коло соціальних зобов'язань, визначених низкою нормативно-правових актів, в Україні, на жаль, зосереджено на економічній частині їх реалізації, мова йде насамперед про грошові виплати соціальної допомоги та збільшення обсягів фінансування деяких галузей (освіти, медицини, житлової та культурної сфер), що не може повністю гарантувати зміну якісного стану суспільства. Тому державі варто докласти зусиль для створення нових механізмів розвитку галузей соціальної сфери та виховання соціально активних і відповідальних громадян.

Список використаних джерел

1. *Вакулєнко О.В.* Соціальне замовлення як механізм співпраці держави та недержавних організацій. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 11: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. 2014. Вип. 19. С. 140–146.
2. Віденський Міжнародний план дій з проблем старіння: міжнародний документ (ООН) від 06.08.1982 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_870 (дата звернення: 06.10.2017).

3. *Галіяш Н.Б.* Характеристика основних соціальних проблем людей похилого віку. Медсестринство. 2012. № 1. С. 17–19.

4. *Горемикіна Ю.В.* Значення соціальних послуг для реалізації державних соціальних гарантій та зобов'язань перед особами похилого віку в Україні. Економіка та суспільство. 2017. № 13. С. 976–985 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/13_ukr/164.pdf (дата звернення: 22.12.2017).

5. *Горемикіна Ю.В.* Класифікація підходів до оцінювання соціальних послуг. Демографія та соціальна економіка. 2015. № 1. С. 79–89. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.079>

6. *Горемикіна Ю.В., Калашнікова Т.М.* Роль територіальних центрів соціальних послуг при формуванні місцево локалізованих соціальних кластерів. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. 2015. Вип. 4. С. 24–37.

7. *Грецова Р.Ю.* Деякі питання законодавчого забезпечення розвитку охорони здоров'я в Україні. Часопис Академії адвокатури України. 2013. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_2_10 (дата звернення: 20.12.2017).

8. Декларація з проблем старіння: міжнародний документ (ООН) від 16.10.1992 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_510 (дата звернення: 06.10.2017).

9. Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 19.12.2017).

10. Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг): постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2009 № 1417 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1417-2009-%EF> (дата звернення: 06.10.2017).

11. *Дубич К.В.* Механізми державного управління якістю соціальних послуг в Україні. Зб. наук. пр. НАДУ при Президентові України. 2014. Вип. 1. С. 119–134.

12. Європейська соціальна хартія (ETS № 35): міжнародний документ (Рада Європи) від 18.10.1961 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_300 (дата звернення: 06.10.2017).

13. Закони України / Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/main/tt1001> (дата звернення: 22.12.2017).

14. Інформаційна довідка про основні соціально-економічні показники діяльності підприємств, організацій громадських організацій осіб з інвалідністю, що отримали дозвіл на право користування пільгами з оподаткування за 2016 рік / М-во соціальної політики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/files/inv/d2016.docx> (дата звернення: 14.12.2017).

15. Інформація по стан виконання у 2012–2015 році завдань і заходів Державної цільової програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» на період до 2020 року» / М-во соціальної політики Украї-

ни [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/news/10566.html> (дата звернення: 14.12.2017).

16. *Кабаченко Н.В.* Організація надання соціальних послуг людям похилого віку у соціальних службах: міжнародний досвід. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 2013. Т. 149. С. 62–68.

17. Конвенція про права осіб з інвалідністю: Конвенція (ООН) від 13.12.2006. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї: Закон України від 16.12.2009 № 1767-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 22.12.2017).

18. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.09.2017).

19. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект (кол. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 356 с.

20. Мадридський міжнародний план дій по проблемам старення 2002 года: принят второй Всемирной ассамблеей по проблемам старения, Мадрид, 8–12 апреля 2002 года / ООН [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_program.shtml (дата звернення: 18.10.2017).

21. Мінімальна заробітна плата в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/salary/> (дата звернення: 11.10.2017).

22. Моніторинг: Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму / М-во соціальної політики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Pokazniki-socialnoi-sferi.html> (дата звернення: 11.10.2017).

23. Населення України. Імперативи демографічного старіння / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ: АДЕФ-Україна, 2014. 288 с.

24. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 11.09.2017).

25. Першого жовтня в Україні відзначається Міжнародний день людей похилого віку / М-во охорони здоров'я України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pre_20121001_4.html (дата звернення: 06.10.2017).

26. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків: моногр. / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова та ін.; наук. ред. О.М. Балакірева; ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. Київ, 2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Analytical_report_NBSC_2015_Internet.pdf (дата звернення: 18.12.2017).

27. Права людини в Україні 2012. Узагальнена доповідь правозахисних організацій. Права людей з інвалідністю [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://khpg.org/index.php?id=1362660945#_ftn3 (дата звернення: 07.12.2017).

28. Права людини в Україні 2013. Узагальнена доповідь правозахисних організацій. Права людей з інвалідністю [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1362660945> (дата звернення: 07.12.2017).

29. Праця України: стат. збірники за 2003–2016 роки / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.12.2017).

30. Принципи ООН стосовно літніх людей: міжнародний документ (ООН) від 16.12.1991 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_314 (дата звернення: 06.10.2017).

31. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/687-14> (дата звернення: 22.12.2017).

32. Про будівельні норми: Закон України від 05.11.2009 № 1704-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1704-17> (дата звернення: 22.12.2017).

33. Про внесення змін до деяких законів про освіту щодо організації інклюзивного навчання: Закон України від 05.06.2014 № 1324-VII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1324-18> (дата звернення: 22.12.2017).

34. Про внесення змін до пункту 16 Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям: постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.2011 № 114 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/114-2011-п> (дата звернення: 21.06.2017).

35. Про Державний бюджет України на 2004 рік: Закон України від 27.11.2003 № 1344-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1344-15> (дата звернення: 25.07.2017).

36. Про Державний бюджет України на 2010 рік: Закон України від 27.04.2010 № 2154-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2154-17> (дата звернення: 25.07.2017).

37. Про Державний бюджет України на 2013 рік: Закон України від 29.12.2013 № 5515-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5515-17> (дата звернення: 25.07.2017).

38. Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 07.12.2017 № 2246-VIII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> (дата звернення: 22.12.2017).

39. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> (дата звернення: 22.09.2017).

40. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 № 2811-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> (дата звернення: 22.12.2017).

41. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 01.06.2000 № 1768-ХІV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14> (дата звернення: 20.01.2018).

42. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України від 16.11.2000 № 2109-ІІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2109-14> (дата звернення: 20.01.2018).

43. Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання України: Закон України від 27.03.2014 № 1166-ХVІІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1166-18> (дата звернення: 12.12.2017).

44. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 22.12.2017).

45. Про затвердження Державної цільової програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю» на період до 2020 року: постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2012 № 706 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/706-2012-%D0%BF> (дата звернення: 20.01.2018).

46. Про затвердження Загального положення про санаторно-курортний заклад: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2001 № 805 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/805-2001-%D0%BF> (дата звернення: 07.02.2018).

47. Про затвердження Методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг: наказ М-ва соціальної політики від 27.12.2013 № 904 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://cct.com.ua/2014/27.12.2013_904.htm (дата звернення: 13.12.2017).

48. Про затвердження нормативно-правових актів щодо проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти в 2013 році: наказ М-ва освіти і науки, молоді та спорту України від 22.10.2012 № 1130 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1885-12> (дата звернення: 22.12.2017).

49. Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009–2015 роки «Безбар'єрна Україна»: постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2009 № 784 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/784-2009-%D0%BF> (дата звернення: 22.12.2017).

50. Про затвердження Положення про Український державний медико-соціальний центр ветеранів війни: постанова Кабінету Міністрів України від

15.11.1996 № 1394 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1394-96-%D0%BF> (дата звернення: 05.12.2017).

51. Про затвердження Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю та інших окремих категорій населення, переліку таких засобів: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2012 № 321 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/321-2012-%D0%BF> (дата звернення: 20.01.2018).

52. Про затвердження Порядку надання дозволу на право користування пільгами з оподаткування для підприємств та організацій громадських організацій людей з інвалідністю: постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 № 1010 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1010-2007-%D0%BF> (дата звернення: 20.01.2018).

53. Про затвердження Порядку призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги: постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2004 № 558 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/558-2004-%D0%BF> (дата звернення: 06.10.2017).

54. Про затвердження Порядку проведення медичних оглядів працівників певних категорій: наказ М-ва охорони здоров'я України від 21.05.2007 № 246 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0846-07> (дата звернення: 07.12.2017).

55. Про затвердження Порядку утворення спеціалізованого будинку для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів і надання житлових приміщень у такому будинку та Типового положення про спеціалізований будинок для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів: постанова Кабінету Міністрів України від 31.01.2007 № 76 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/76-2007-%D0%BF> (дата звернення: 05.12.2017).

56. Про затвердження типових положень про будинки-інтернати (пансіонати) для громадян похилого віку, інвалідів та дітей: наказ М-ва праці та соціальної політики України від 29.12.2001 № 549 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0066-02> (дата звернення: 05.12.2017).

57. Про затвердження Типового положення про спеціальний будинок-інтернат: наказ М-ва соціальної політики України від 09.11.2011 № 432 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1389-11> (дата звернення: 05.12.2017).

58. Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери: постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 № 1298 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-n> (дата звернення: 15.12.2017).

59. Про організацію паліативної допомоги в Україні: наказ М-ва охорони здоров'я України від 21.01.2013 № 41 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0229-13> (дата звернення: 05.12.2017).

60. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/875-12> (дата звернення: 20.01.2018).

61. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2695-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2694-12> (дата звернення: 16.12.2017).

62. Про підвищення розмірів державної допомоги окремим категоріям громадян: постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.1996 № 832 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/832-96-%D0%BF> (дата звернення: 06.10.2017).

63. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 № 2789-ІІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/2789-14> (дата звернення: 05.12.2017).

64. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: постанова Верховної Ради України від 11.12.2014 № 26-VІІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/26-19> (дата звернення: 10.10.2017).

65. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 № 966-ХІV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 22.09.2017).

66. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 № 1489-ІІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 22.12.2017).

67. Про реабілітацію інвалідів в Україні: Закон України від 06.10.2005 № 2961-ХV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 17.11.2017).

68. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3038-17> (дата звернення: 22.12.2017).

69. Про становище осіб з інвалідністю в Україні: національна доповідь / М-во соціальної політики України, Наук.-дослідн. ін-т соціально-трудових відносин. Київ, 2013. 198 с.

70. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 10.10.2017).

71. Розмір мінімальної заробітної плати / Парус-Консультант [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://cons.parus.ua/_dict_view.asp?rx=.0DHE47fc09fe29cfe2626bba689827b503d (дата звернення: 21.12.2017).

72. Розмір прожиткового мінімуму / Парус-Консультант [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://cons.parus.ua/_dict_view.asp?rx=.0G88f0e13bd83f4ec1022d96013b994565c1 (дата звернення: 21.12.2017).

73. Розподіл постійного населення України за статтю і віком. Станом на 1 січня 2012 року: [стат. зб.] / відп. за вип. Г.М. Тимошенко; Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2012/07_2012/zb_grn_01_2012.zip (дата звернення: 22.12.2017).

74. Розподіл постійного населення України за статтю і віком. Станом на 1 січня 2017 року: [стат. зб.] / відп. за вип. М.Б. Тімоніна; Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/zb/07/zb_rpn2017pdf.zip (дата звернення: 22.12.2017).

75. *Сопко Р.І.* Послуги людям похилого віку в Україні. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: Говерла, 2013. Вип. 27. С. 188–191.

76. Соціальний захист населення України за 2016 рік: стат. збірник / відп. за вип. О.О. Кармазіна; Державна служба статистики України. Київ, 2017. 123 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.12.2017).

77. *Стефанова О.А.* Механізми державного управління у сфері надання соціальних послуг особам похилого віку: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл.: спец. 25.00.02 – механізми державного управління / Ів.-Франк. нац. техн. ун-т нафти і газу. Івано-Франківськ, 2012. 19 с.

78. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна»: Верховна Рада України восьмого скликання, регламент від 27.11.2014 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15> (дата звернення: 10.10.2017).

79. Україна лише на 25 % забезпечена хоспісами та закладами надання паліативної допомоги. Народний кореспондент [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nk.org.ua/ukraina/ukrayina-lishe-na-25-zabezpechena-hospisami-ta-zakladami-nadannya-paliativnogo-doglyadu-62488> (дата звернення: 22.12.2017).

80. Україна увійшла в топ країн за рівнем тіньової економіки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bdzhola.com/news/ukrajina-uvijskla-v-top-krajinz-a-rivnem-tinovoji-ekonomiki> (дата звернення: 15.12.2017).

81. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17) / Ін-т соціології НАН України. Київ, 2016. 546 с.

82. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2008–2014 роках / М-во соціальної політики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/news/10482.html> (дата звернення: 15.12.2017).

83. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015–2017 роках / М-во соціальної політики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/news/12286.html> (дата звернення: 21.12.2017).

84. *Шишкин С.В., Заборовская А.С.* Форми участя населения в оплате социальных услуг в странах с переходной экономикой [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://contact.iet.ru/files/text/working_papers/78.pdf (дата звернення: 10.10.2017).

85. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2015 / за ред. Шафранського В.В.; МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». Київ, 2016. 452 с.

86. Constitution of the World Health Organization of 22 July 1946 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf (дата звернення: 12.09.2017).

Додаток

Опис закладів соціального обслуговування
для громадян похилого віку

Назва	Призначення та основні характеристики діяльності	Нормативно-правовий акт, що регулює діяльність
Будинок-інтернат для громадян похилого віку та людей з інвалідністю (геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни та праці)	Є стаціонарною соціально-медичною установою загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, людей з інвалідністю, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування. Робота будинків-інтернатів для громадян похилого віку та людей з інвалідністю (геріатричних пансіонатів, пансіонатів для ветеранів війни та праці) регулюється Типовим положенням про будинок-інтернат для громадян похилого віку та людей з інвалідністю, геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни і праці. Документ окреслює завдання будинку-інтернату, умови прийняття, утримання і відрахування з будинку-інтернату, зміст і функції керівництва, порядок формування та ведення особових справ, а також перелік установ, що здійснюють контроль за його діяльністю [56]. У цих закладах особи похилого віку можуть отримати такі соціальні послуги: організація проживання, харчування, забезпечення одягом, взуттям, постільною білизною, м'яким і твердим інвентарем та столовим посудом, слуховими апаратами, окулярами, протезно-ортопедичними виробами, зубним протезуванням, спеціальними засобами пересування (крім моторизованих), медикаментами та життєво необхідними ліками відповідно до медичного висновку, комунально-побутове обслуговування, організація дозвілля, соціально-медичні послуги (лікувально-профілактичні заходи, консультативна допомога)	Наказ Мінсоцполітики від 29.12.2001 № 549 «Про затвердження типових положень про будинки-інтернати (пансіонати) для громадян похилого віку, інвалідів та дітей»
Спеціальний будинок-інтернат	Це соціально-медична установа, призначена для постійного проживання звільнених осіб – громадян похилого віку, людей з інвалідністю I і II груп, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування. Основні засади функціонування спеціальних будинків-інтернатів визначені у Типовому положенні про спеціальний будинок-інтернат, у якому зазначені завдання будинку-інтернату, умови прийняття, утримання	Наказ Мінсоцполітики від 09.11.2011 № 432 «Про затвердження Типового положення про спеціальний будинок-інтернат»

Продовження додатку

Назва	Призначення та основні характеристики діяльності	Нормативно-правовий акт, що регулює діяльність
	і відрахування з нього, зміст і функції його керівництва, порядок формування та ведення особових справ, специфіка фінансової і виробничо-господарської діяльності закладу, перелік установ, що здійснюють контроль за його діяльністю [57]. Перелік соціальних послуг, що надаються особам похилого віку у спеціальних будинках-інтернатах аналогічний переліку соціальних послуг у будинках-інтернатах для громадян похилого віку та людей з інвалідністю, геріатричних пансіонатах, пансіонатах для ветеранів війни та праці	
Спеціалізований будинок для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та людей з інвалідністю	Є закладом соціального обслуговування, який утворюється органом місцевого самоврядування для постійного проживання ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та людей з інвалідністю. Діяльність установи регламентує Типове Положення про спеціалізований будинок для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів. Подібно до Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та людей з інвалідністю, геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни і праці та Типового положення про спеціальний будинок-інтернат, цей документ містить вимоги щодо змісту і функцій керівництва будинком-інтернатом, порядок формування та ведення особових справ, опис специфіки фінансової і виробничо-господарської діяльності [55]. Особливістю цих спеціалізованих будинків є те, що зазначені особи проживають в індивідуальних домогосподарствах, однак одержують необхідні послуги, у тому числі і соціальні, у межах даного закладу. Такий підхід дає змогу громадянам похилого віку зберегти відносну самостійність та одночасно отримувати послуги з догляду. Фактично у цих спеціалізованих будинках особи похилого віку можуть отримувати той самий перелік соціальних послуг, що й у звичайних будинках-інтернатах для громадян похилого віку та людей з інвалідністю чи територіальних центрах соціального обслуговування	Постанова Кабінету Міністрів України від 31.01.2007 № 76 «Про затвердження Порядку утворення спеціалізованого будинку для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів і надання житлових приміщень у такому будинку та Типового положення про спеціалізований будинок для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів»

Продовження додатку

Назва	Призначення та основні характеристики діяльності	Нормативно-правовий акт, що регулює діяльність
Державні протезно-ортопедичні підприємства	Є підприємствами, що розробляють, виробляють, реалізують, ремонтують засоби реабілітації (технічні та інші), медичні вироби, призначені для відновлення або компенсації втрачених чи порушених функцій організму людини. Дані підприємства у встановленому порядку приймають замовлення від осіб з інвалідністю, осіб похилого віку, інших осіб незалежно від місця проживання (у тому числі і від осіб, які мешкають у будинках-інтернатах для громадян похилого, геріатричних пансіонатах тощо) на виготовлення конкретних засобів реабілітації. Мінсоцполітики оплачує державним протезно-ортопедичним підприємствам витрати на виготовлення та доставку відповідних виробів	Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2012 № 321 «Про затвердження Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю та інших окремих категорій населення, переліку таких засобів»
Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства	Це державні заклади охорони здоров'я, у яких оселяють жертв насильства в сім'ї (з їхньої згоди або на їхнє прохання) на підставі рішення медичної комісії центрів [63]. У разі, якщо особа похилого віку зазнала насильства у сім'ї, їй будуть надані такі соціальні послуги: первинна медико-санітарна і психологічна допомога, окремі види психіатричної допомоги, юридичні консультації, інформаційні послуги	Закон України від 15.11.2001 № 2789-III «Про попередження насильства в сім'ї»
Український державний медико-соціальний центр ветеранів війни	Є національним лікувальним закладом, що надає лікувальну, реабілітаційну та соціальну допомогу ветеранам війни: учасникам бойових дій, інвалідам війни, учасникам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Робота закладу регулюється відповідним Положенням, де визначено його функції, підпорядкування, специфіку фінансування [50]. У Центрі надаються такі соціальні послуги: організація проживання, реабілітація, протезування і ремонт протезних виробів, психологічні, консультативні та інформаційні послуги	Постанова Кабінету Міністрів України від 15.11.1996 № 1394 «Про затвердження Положення про Український державний медико-соціальний центр ветеранів війни»
Хоспіси та відділення паліативної допомоги	Це заклади охорони здоров'я, призначені для цілодобового надання паліативної допомоги, догляду та психологічної, соціальної і духовної підтримки паліативним пацієнтам та членам їхніх родин. Відділення паліативної допомоги в Україні функціонують як структурні підрозділи хоспісів або як відокремлені підрозділи.	Наказ МОЗ від 21.01.2013 № 41 «Про організацію паліативної допомоги в Україні»

Закінчення додатку

Назва	Призначення та основні характеристики діяльності	Нормативно-правовий акт, що регулює діяльність
	<p>Згідно з наказом МОЗ від 21.01.2013 «Про організацію паліативної допомоги в Україні», яким керуються у своїй діяльності хоспіси та відділення паліативної допомоги, паліативними пацієнтами визнаються пацієнти усіх вікових груп, хвороба яких не піддається лікуванню, спрямованому на одужання [59]. У хоспісах та відділеннях паліативної допомоги пацієнти можуть отримати такі соціальні послуги: організація проживання, забезпечення раціонального харчування, соціально-психологічні послуги (у тому числі підтримка соціальних зв'язків), допомога у забезпеченні правового консультування пацієнтів та членів їх родин. Крім того, у питаннях надання соціальних та медичних послуг і у разі потреби у культових обрядах під час перебування паліативного пацієнта в стаціонарі, хоспіси та відділення паліативної допомоги співпрацюють з громадськими і релігійними організаціями та громадськими фондами, установами соціального захисту, іншими закладами і установами</p>	
<p>Санаторно-курортний заклад</p>	<p>Це заклад охорони здоров'я, що забезпечує надання громадянам послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру з використанням природних лікувальних ресурсів курортів (лікувальних грязей та озокериту, мінеральних та термальних вод, ропи лиманів та озер, природних комплексів зі сприятливими для лікування умовами тощо) та із застосуванням фізіотерапевтичних методів, дієтоterapiї, лікувальної фізкультури та інших методів санаторно-курортного лікування. Діяльність цих закладів регламентує Загальне положення про санаторно-курортний заклад, у якому відображено їх юридичний статус, напрями діяльності, джерела формування їхнього майна [46]. У санаторно-курортних закладах громадяни, у тому числі і громадяни похилого віку, можуть отримати такі соціальні послуги: реабілітаційні послуги, організація проживання та харчування, консультації з приводу профілактики захворювань та здорового способу життя</p>	<p>Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2001 № 805 «Про затвердження Загального положення про санаторно-курортний заклад»</p>

Джерело: складено Ю.В. Горемікіною.

РОЗДІЛ 4

ДОСЯГНЕННЯ БАЛАНСУ РОЗПОДІЛУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

4.1. Загальні принципи політики

Країни світу з високим рівнем демократизації суспільних відносин і верховенством права змогли реалізувати принципи соціальної відповідальності як витоки сучасного людського розвитку, мінімізувавши ареали можливих суперечностей в інтересах суб'єктів соціальної взаємодії чи їх прями та опосередковані наслідки у вигляді конфліктів або навіть проявів прямої конфронтації. За умов соціально відповідальної поведінки суб'єктів, збалансованості їх прав і обов'язків траєкторія людського розвитку набуватиме усталеності, здійснюватиметься в інтересах усіх членів суспільства, з орієнтацією на паритетність потреб та інтересів людини, її основних прав і свобод. Якісно новий етап людського розвитку в Україні тісно пов'язаний із реалізацією в економічній практиці основних прав і свобод людини (свободи особистості, права на гідну працю та соціальний захист, безпеку життєдіяльності, медичну допомогу та страхування, свободу творчості та захист інтелектуальної власності) через соціально відповідальну взаємодію держави, бізнесу та громадян у розбудові демократичного суспільства.

Реальне втілення у життя принципів відповідальності в будь-якому суспільстві створює системна й ефективна взаємодія та злагоджена співпраця різних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової влади в інтересах і на благо громадян країни. Їхня успішна взаємодія має ґрунтуватись на верховенстві права та законності, передбачати формування збалансованої системи стримувань і противаг з демократизацією методів державного управління та місцевого самоуправління, а також ефективний громадський контроль за діяльністю усіх гілок влади. На жаль, погіршення суспільно-політичної ситуації в країні та спадна динаміка соціально-економічного розвитку в країні, що спричиняють значне зниження життєвого рівня населення, не сприяють зміцненню ціннісно-нормативних засад суспільства, у тому числі і відповідальної поведінки її пересічних громадян.

Досвід європейських країн щодо втілення основних принципів соціальної відповідальності в державну політику показує, що для цього має бути створено принаймні дві головні передумови: по-перше, сформовано несуперечливу та дієву законодавчу систему та ефективну виконавчу

владу; по-друге, громадянське суспільство має достатньо високий рівень правової свідомості та культури громадян, насамперед інтелігенції як носія моралі та відповідальності. По суті, йдеться про пріоритетність завдань формування правового суспільства з гарантованими і безумовними правами людини, їх міцним конституційно-правовим статусом та загальноновизнаною системою цінностей. Реалізація прав людини є тим базисом, на якому може зростати соціальна відповідальність, довіра, взаємоповага, а відтак поступово розвиватись увесь спектр тих соціальних відносин, що забезпечують цілісність будь-якої держави. Доступність правових знань, їхня популяризація в країні через засоби масової інформації та правове виховання молоді сприятимуть прискоренню цих процесів.

В Україні існують вагомі суспільно-політичні та соціально-економічні перешкоди на шляху до успішного втілення концепції людського розвитку, заснованої на балансі розподілу соціальної відповідальності, зокрема порушення законодавчого поля як з боку представників органів державної влади, місцевого самоврядування, так і пересічних громадян; толерантність суспільства до корупційних або неформальних схем ведення бізнесу чи порушення прав інших суб'єктів. Соціальна поляризація обумовила формування стійких полюсів незаконного збагачення та масового збідніння пересічних громадян. Унаслідок того, що нині Україна істотно відстає від європейських країн за рівнем законодавчого закріплення вихідних принципів соціальної відповідальності, їхнього втілення у господарську практику та соціальну сферу, людський розвиток відбувається на тлі збереження значної бідності працюючого населення, високого міграційного відпливу висококваліфікованих працівників та загострення проблем працевлаштування молоді за одержаним фахом.

Україна перебуває на етапі формування правової держави та розбудови громадянського суспільства, триває пошук прийнятних моделей та механізмів реалізації прав і свобод громадян на партнерських засадах. Утвердження принципів верховенства права та рівності всіх громадян країни перед законом, їх доступ до системи правосуддя, незалежність судів та інші подібні проблеми залишаються надзвичайно актуальними. Неефективність державних інституцій в країні актуалізує завдання зміцнення їхніх інституційних основ через ствердження принципів верховенства права, дієвого нормативного закріплення прав громадянина. Проте у цьому контексті доречно зазначити, що у практиці сучасних демократичних перетворень ключовим є саме людиноцентричний аспект, тобто соціальні виміри процесу державотворення, активна роль і позиція громадянського суспільства, його моральність, участь у розвитку місцевої демократії, вирішенні проблем прав і свобод людини. У цьому процесі важливим є дотримання загальноновизнаної системи людських цінностей.

Однак на усіх рівнях державного управління визнано, що нині, на жаль, мають місце різні прояви правового безсилля громадян під час за-

хисту власних трудових прав, бездіяльності громадянського суспільства у регулюванні соціально-трудових відносин, його пасивності на складному шляху формування в українському соціумі правової культури. Водночас з боку бюрократизованих державних структур нерідко спостерігається намагання посилити контроль за становленням і розвитком громадянського суспільства. На жаль, доводиться визнати, що бюрократія як спотворена форма влади опікується лише тим, яким чином утримати власні привілейовані позиції у суспільстві, отримати своєрідні «рентні доходи» від управлінської діяльності. Домінування формального підходу до цього виду діяльності, що дає змогу трансформувати його із засобу регулятивного впливу на соціально-економічні процеси в самоціль, варто розглядати як одну з важливих перешкод на шляху до утвердження принципів соціальної відповідальності.

Досягнення збалансованого розподілу соціальної відповідальності є важливою ознакою будь-якого демократично зрілого суспільства. Наразі більшість країн світу реалізували державну політику з формування і просування концептуальних засад соціальної відповідальності як інструменту зростання конкурентоспроможності економічної системи та підвищення її соціальної зрілості з упровадженням відповідних законодавчих норм. Соціальну відповідальність імплементовано в публічну політику багатьох країн світу, насамперед Швеції, Данії, Фінляндії, тобто тих країн, які досягли значних успіхів у соціальній сфері. У цих країнах на основі ефективного використання всіх можливих засобів утвердження принципів соціальної відповідальності створено атмосферу прозорості, підзвітності та відповідності нормам права в діяльності суб'єктів, які взаємодіють на всіх рівнях управління.

В Україні на тлі суспільно-політичних та соціально-економічних негараздів зростає запит на соціальну відповідальність влади, дотримання прав людини у сфері праці, ефективність державних структур. У зв'язку з реалізацією євроінтеграційних процесів згідно з положеннями Угоди про асоціацію України та ЄС (від 01.11.2014), посилюється значущість соціальної відповідальності у контексті завдань боротьби з корупцією, бюрократизмом, злочинністю. Не менш важливого значення набуває досягнення в українському суспільстві консенсусу між різними гілками влади, між владою та громадянським суспільством і бізнесовими структурами. Саме соціальна відповідальність дає змогу запобігти виникненню конфліктних ситуацій на ґрунті непорозуміння чи невідповідності дій влади очікуванням широкої громадськості.

Розподіл соціальної відповідальності у суспільстві підпорядкований певним закономірностям та принципам досягнення необхідного балансу відповідних функцій, прав та обов'язків. Ці принципи створюють міцне підґрунтя соціально відповідального суспільства, а тому вони не повинні

сприйматись лише як банальний перелік настанов та ідеалів, до реалізації яких має прагнути соціум чи конкретні учасники соціально-економічної взаємодії. На жаль, у соціально-економічній практиці подібне спрощене сприйняття нерідко трансформується у методологічну помилку під час розроблення нормативно-правових документів, проектів і програм соціального розвитку. Внаслідок цього у загальних принципах, з яких розпочинається розроблення цих документів, по суті стверджується позиція «за все хороше, проти всього поганого». Виникає ризик перетворення феномену соціальної відповідальності, балансу її розподілу між суб'єктами на чергове ідеологічне гасло. Тому визначаючи принципи розподілу соціальної відповідальності треба зважати на всю складність і суперечливість організації суспільства, господарської взаємодії та множини економічних інтересів.

Соціально-економічний механізм, успішно імплементований у державну політику, що сприяє досягненню балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві, має ґрунтуватись на таких загальних принципах:

- системності, який дає змогу чітко визначити та структурувати складні взаємозв'язки та взаємозалежності, сформовані в межах різних підсистем (інституціональної, економічної, соціальної та екологічної), що безпосередньо впливають на характер і обсяги відповідальності суб'єктів. Завдяки системному підходу з'являються нові можливості реалізації потенціалу правової, економічної, етичної та філантропічної відповідальності;
- інклюзивності, за якої до процесу визначення, формування та реалізації соціальної відповідальності залучаються не лише її основні активні суб'єкти як носії корпоративної відповідальності чи розробники нормативно-правових документів у цій сфері, а й широке наукове експертне середовище, громади. Реалізація принципу інклюзивності прискорюватиме формування зрілого громадянського суспільства завдяки новим можливостям у сфері благодійництва, соціальних проектів і програм партнерства «бізнес – влада – громада»;
- адаптивності, яка передбачає увідповіднення соціальної відповідальності певних ланок управління зі змінами в системі централізації влади, адміністративно-територіального устрою та інституціонального розвитку країни та її регіонів. Цей принцип означає гнучкість організаційних форм управління, модифікацію його методів та форм організації діяльності суб'єктів відповідно до змін у суспільно-політичній та соціально-економічній системах. Адаптація як тривалий процес, що сприяє оптимізації розподілу соціальної відповідальності у суспільстві, відбувається

через модернізацію діяльності управлінських структур, розвиток місцевої демократії та самоорганізаційних засад територіальних громад. Важливо зазначити, що адаптивність підтримує трансформацію чинних структур як носіїв певного виду відповідальності та сприяє пошуку ефективніших організаційних структур та моделей їхньої діяльності, що лише прискорює відмирання застарілих чи неефективних форм;

- концептуальної визначеності пріоритетів утвердження соціальної відповідальності у суспільстві, виходячи з того, що вищі ланки державного управління з широким спектром владних повноважень і функцій, необхідною ресурсною базою, мають бути взірцем відповідального виконання головних державотворних функцій, а також відповідального ставлення до реалізації конституційних прав громадян, створення належних умов, необхідних для задоволення їхніх соціальних потреб та інтересів. Оскільки сучасні бізнес-структури відіграють провідну роль у формуванні добробуту більшості населення, імплементація засад соціальної відповідальності в структуру корпоративного менеджменту відкриває нові можливості їх залучення до вирішення соціальних завдань. Принципи гуманізму, гнучкості й динамізму, узгодженості різних напрямів соціально-економічної політики з орієнтацією на збалансованість потреб громадян і реальних можливостей суспільства повинні домінувати в державному управлінні соціальним розвитком країни.

Одним із базових принципів, що дає змогу досягти балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві, є субсидіарність, оскільки у будь-якій соціоекономічній системі взаємодіють автономні суб'єкти, що самостійно ухвалюють рішення, продиктовані здебільшого вимогами раціональності й ефективності; вони вдаються до колективних дій за умови, коли такі дії є ефективнішими за індивідуальні зусилля.

Субсидіарність як ідею вперше виклав середньовічний німецький мислитель Й. Альтузіус (*J. Althusius*). Концептуально важливим моментом його теорії є положення про належну співпрацю так званих консоціацій – будь-яких асоціацій людей на різних рівнях суспільної організації: від родинної громади до держави. Згідно з таким баченням, кожен вид консоціації існує відповідно до свого функціонального призначення. Об'єднання осіб у консоціації й організація наступного їх рівня мають на меті доповнювати попередній, сприяючи реалізації консоціаціями власних місій. Й. Альтузіус переконував, що суспільним пріоритетом має бути визнана їхня самостійність. Утручання вищих рівнів консоціацій у діяльність нижчих можливе лише у виняткових випадках з метою надання підтримки.

Ідеї Й. Альтузіуса стали основою для визначення і формулювання принципу субсидіарності, який вперше послідовно й цілісно було розкрито у соціальній доктрині католицизму на початку ХХ ст. Філософи Ватикану постулювали субсидіарність у такий спосіб: повноваження, які люди здатні здійснювати з власної ініціативи та власними силами, не варто відбирати у них і передавати громаді – так чинити несправедливо. Єдина мета будь-якого суспільного втручання полягає в тому, щоб без будь-якого примусу і нав'язування допомагати членам суспільства, а не знищувати чи поглинати їх [98].

З соціоекономічної точки зору знаково, що в ранніх філософських працях філософів Ватикану субсидіарність постає саме як заклик до гармонізації інтересів у сфері праці. У процесі запровадження загального порядку, який заперечує доцільність безпідставного втручання організації вищого рівня у справи нижчої, виникнення суспільно небезпечної незгоди між учасниками трудових відносин не лише санкціонує, а й зобов'язує закон і державу втрутитися з метою захисту постраждалої сторони й попередження подальшої ескалації антагонізму. Важливо зазначити, що на засадах субсидіарності мають формуватись і розвиватись взаємовідносини індивідуальних працівників та їх асоціацій (профспілок) [99].

Принцип субсидіарності має досить широкий спектр застосування: в економіці, праві, політиці тощо. Його активно обговорюють та втілюють в управлінську практику передусім як принцип розподілу повноважень між центральною та місцевою владою, між наддержавним та державним рівнями [37]. Наймасштабніший приклад реалізації цього принципу – формальна система розподілу управлінських повноважень у ЄС [109]. В Україні засади субсидіарності мають бути реалізовані на основі законодавчих та нормативно-правових актів, які регламентують застосування конкретних інструментів впливу на соціальну сферу й охоплюють стратегії та концепції соціального розвитку, а також державні, регіональні та локальні цільові програми; інформаційне та методичне забезпечення підготовки й ухвалення управлінських рішень на рівні державних, регіональних та місцевих органів влади; порядок застосування інструментів стратегічного управління соціальним розвитком та його поєднання з оперативним. Важливо досягти якісних змін у діяльності органів управління на основі її прозорості, послідовності обраних рішень та ефективності. Втілення в життя нових соціальних рішень чи стандартів, що впливають на якість життя громад, повинно відбуватись лише після всебічної оцінки їх потенційної ефективності (чи неефективності) та комплексного оцінювання наслідків можливого впливу на економічне середовище. Не менш важливого значення набуває моніторинг соціальних наслідків упроваджених управлінських рішень чи організаційно-економічних заходів на основі діалогу між органами виконавчої влади, місцевого само-

врядування та суб'єктами підприємництва. Державні органи управління повинні створювати сприятливі соціально-економічні умови для активного залучення громадян до створення недержавних страхових фондів і нових громадських об'єднань.

Досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві можливе на основі реалізації в державній політиці принципу конкуренції. Йдеться про регульовану і продуктивну конкуренцію, що зумовлює зростання добробуту суспільства та урахування інтересів не лише переможців конкурентного змагання, а й значної частини переможених його учасників [76].

У цьому контексті необхідно зазначити, що продуктивна конкуренція – цивілізований спосіб економічного протиборства – актуалізує альтернативне розуміння конфлікту як абсолютно природної умови життєдіяльності і ділової активності людей. Адже кожен суб'єкт соціально-економічних відносин має власні унікальні ідеї, переконання, цінності, очікування, які нерідко не збігаються з переконаннями і цінностями візаві. Конфлікт – це складна багаторівнева відкрита система взаємодій, що, з одного боку, базується на протистоянні, опозиції, протилежності цілей, мотивів, інтересів, позицій, думок, задумів, критеріїв або ж концепцій суб'єктів-опонентів (індивідів або груп) у процесі спілкування [77, с. 279]. З іншого боку, конфлікт може передувати узгодженню інтересів суб'єктів соціально-економічних відносин, оскільки дає змогу виявити різноманітність точок зору, забезпечує додатковою інформацією суб'єктів, уможлиблює аналіз альтернатив, виявляє незадіяні резерви посилення позицій тощо. Ознакою продуктивної конкуренції є не відсутність конфлікту як такого, а взаємна вигідність фінального результату для його учасників. На цій основі деструктивним явищем є не власне конфлікт, а конфронтація як вирішення конфлікту у «нездоровий» спосіб, коли реалізація інтересу суб'єкта відбувається за рахунок збитку опонента [1]. Цінова війна, демпінг і т. д. є наслідком саме конфронтації між суб'єктами, натомість конфлікт між конкурентами реалізується компромісом і взаємною вигодою для всіх сторін.

В ідеальному науковому баченні конкуренція як принцип балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві означає вихід суб'єкта із конфліктогенної ситуації або запобігання такій ситуації. Подібний сценарій передбачено новітньою управлінською концепцією конкуренції «блакитного океану» [81]. Її логіка заснована на протиставленні конкурентній боротьбі в ринковому просторі наявних видів економічної діяльності («червоному океані») створення нової або розширення відомої ринкової ніші («блакитного океану»), де попит формується і динамічно змінюється, а тому не є лише предметом постійного суперництва. Якщо стратегія поведінки у «червоних океанах» передбачає класичне проти-

борство з можливим конфліктом інтересів, то стратегія поведінки у «блакитному океані» ставить за мету формування «інновації корисності», що поєднує освоєння технологічної чи іншої інновації з вимогами практичності, доступної ціни для споживача і невисоких затрат для бізнесу.

Конкурентна стратегія «блакитного океану» у такий спосіб передбачає безболісний вихід із зони можливих конфліктів. По суті вона скеровує економічного суб'єкта, що конкурує, на пошук і реалізацію деякої інноваційної ідеї, яка б модифікувала предмет суперництва, виводячи його зі сфери можливого перетину дій суб'єкта з контрдіями конкурентів. У світлі цієї модифікації трансформується не лише суперництво за споживача, а й, наприклад, суперництво за ресурси, робоче місце, робочу силу тощо. Така настанова потребує постійної інноваційної (творчої) активності, оскільки «блакитний океан» безперервно таким залишатися не може.

В українській економіці та соціальній сфері на конкурентних засадах має бути досягнутий прогрес в інституціональних перетвореннях, унаслідок чого розвинуте конкурентне середовище як ринковий регулятор створить нові імпульси для розвитку ринку праці і капіталу, товарного ринку, що забезпечить необхідне підґрунтя для збалансованого розподілу відповідальності у суспільстві у межах кожного з його сегментів. Такі зміни потребують чіткого визначення та законодавчого закріплення пріоритетів державної соціально-економічної політики, серед об'єктів впливу якої має бути фундамент економіки, її високопродуктивні робочі місця. Це вимагає істотної модифікації засобів регулювання впливу та їх зміщення з макроекономічного рівня з пріоритетами фінансової стабільності — на мікроекономічний, оскільки саме тут формується відповідальність суб'єктів за результати відтворювальних процесів.

Надзвичайним принципом досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві є демократизм, що передбачає визнання учасниками соціально-економічної взаємодії нормативних вимог закону та необхідність існування відповідних правових процедур. Закони — це формальні соціальні норми, які кодифікують взаємні права і зобов'язання суб'єктів, а також містять алгоритми їх виконання. На відміну від неформальних норм (звичаїв, традицій, звичок), дія законів поширюється на необмежену — територіально або соціально — кількість учасників взаємодії [35]. Однак треба зауважити, що абсолютна і безумовна готовність суб'єктів сліпо підкорятися законам не має нічого спільного із соціальною відповідальністю. Дотримання закону вимагає правосвідомості — осмислення нормативних вимог закону і свідомого їх виконання.

У разі неприйняття цих вимог законослухняний суб'єкт зобов'язаний активно долучитися до їх належної корекції через відповідні про-

цедури (громадська експертиза, референдум тощо). Без таких процедур і без свідомого ставлення з боку суб'єктів до законів законслухняність ризикує перетворитись на декларативну, зумовлюючи парадоксальне поєднання декларацій про «диктатуру закону» і правового нігілізму [73]. Зрештою без правосвідомості громадян реальністю стає небезпека згорання демократії, оскільки актуалізується проблема відповідальної влади як контролера і законотворця: за неухважної чи безвідповідальної влади самі закони нерідко закріплюють дисбаланс розподілу соціальної відповідальності.

У контексті вимог орієнтації на формально визначені законом норми поведінки не можна уникнути питання про моральні вимоги, що засвідчують свою найбільшу ефективність у поєднанні із законом. У тих сферах, де закони неповністю спрацьовують чи засвідчують свою суперечливість, доцільно залучити мораль. Проте тільки мораль не є дієвим регулятором, оскільки може бути дуже різною на ідеологічному чи релігійному, навіть на побутовому рівнях. Уявлення про мораль можуть бути різні навіть у малих і досить інтегрованих групах, наприклад, у сім'ї. Звісно, існують універсальні загальнолюдські імперативи моралі, випробувані часом і застосовні у більшості життєвих ситуацій та соціальних практиках. Проте межа і соціально-ситуаційний контекст їх застосування майже завжди потребують суб'єктивної оцінки. Свою нормативну «неповноцінність» виявляє навіть так зване універсальне «золоте правило»: чини так, як хотів би, щоб чинили тобі у відповідь. Проте воно залишається неактуальним для осіб із деструктивними пристрастями (зокрема, курців, любителів екстремального дозвілля тощо).

Оптимальний баланс розподілу соціальної відповідальності у суспільстві може бути досягнутий на основі реалізації принципу так званої позитивної дискримінації. Як відомо, дискримінація у традиційному розумінні означає систематичну відмову в повному спектрі прав окремим особам і категоріям людей через те, ким вони є і яких ідей дотримуються [10]. Відповідно до Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 МОП, термін «дискримінація» означає будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що обумовлює знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять [23]. Порушення прав вочевидь унеможливорює врахування інтересів дискримінованих. Як наслідок, їхні інтереси конфліктують із інтересами суб'єктів, що дискримінують, і навпаки. При цьому власне позиція тих, що дискримінують, виключає ймовірність вирішення цього конфлікту у спосіб, вигідний усім його учасникам. Тому очевидно, що дискримінація — це реалізований або нереалізований конфронтаційний потенціал соціально-економічної взаємодії. Конфронтація та дискримінація у деструктивності як соціальні явища взаємопов'язані.

Водночас варто зважати на те, що позитивна дискримінація є одним із засобів вирівнювання дисбалансу інтересів взаємодіючих суб'єктів, коли перевага надається особам, раніше дискримінованим, з метою забезпечення їх повноцінної участі у системі соціальної взаємодії та компенсації втрачених можливостей [79]. Такий формат відносин, зокрема і соціально-економічних, зумовлений необхідністю вирішення конфлікту між учасниками взаємодії у відповідальний спосіб.

Розподіл соціальної відповідальності у суспільстві має ґрунтуватись на принципі Парето-ефективності, тобто передбачає досягнення Парето-покращення – ситуації, за якої зростання добробуту хоча б одного із членів суспільства не призводить до зменшення добробуту жодного іншого [94]. Парето-ефективність щодо соціально-економічної взаємодії та розподілу соціальної відповідальності забезпечує інтереси суб'єкта, не усуваючи і не лімітуючи можливості забезпечення інтересів інших суб'єктів. Унаслідок цього перерозподіл прав та обов'язків учасників соціально-економічної взаємодії може тривати і змінювати свою конфігурацію, доки існує хоча б найменша можливість покращити соціально-економічний стан принаймні одного учасника, однак не за рахунок обсягу й якості благ для його візаві. Якщо все ж таки відбуваються певні погіршення соціально-економічного стану, то мають бути передбачені варіанти і способи компенсації цих втрат.

Реалізація принципу Парето-ефективності свідчить про необхідність урахування інтересів усіх учасників соціальної взаємодії. Зокрема, спорудження нових багатоповерхівок у певному мікрорайоні може тривати, поки не порушуються права інших мешканців розташованих поруч будівель на якісно облаштований та екологічно здоровий простір. А зростання вартості комунальних платежів видається можливим до тієї межі, за якою суспільна згода на таке зростання стає вкрай сумнівною навіть за більш-менш аргументованого пояснення доцільності зазначеного кроку. Якщо ж вартість продовжує безупинно зростати, то споживачі вправі компенсаторно розраховувати на якісніший сервіс, на оперативність вирішення комунальних проблем з боку відповідних служб, на зниження нецінових (бюрократичних, психологічних) бар'єрів у спілкуванні з такими службами тощо. Ця вимога так само стосується й обсягу та кількості різновидів сплачуваних податків, державного мита тощо.

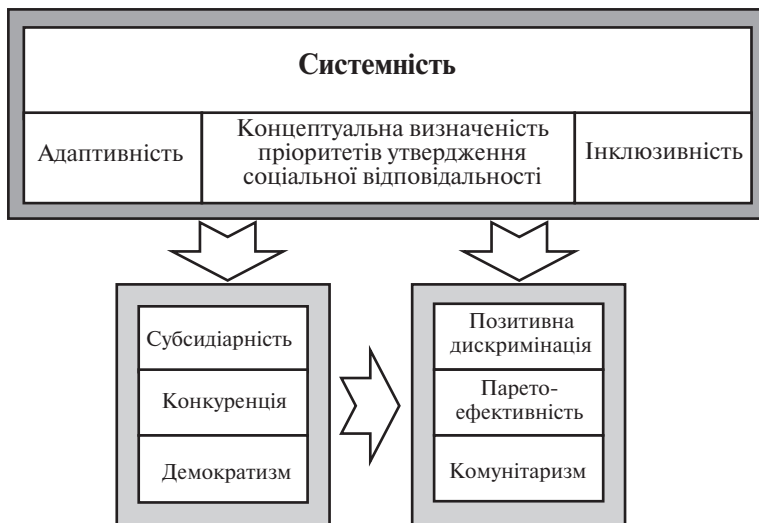
Принципом, на основі якого досягається баланс соціальної відповідальності у суспільстві, є комунітаризм як взаємодопомога з боку учасників соціально-економічних відносин. Його суть – взаємопідтримка, товарицькість, взаємний захист, розумна самопожертва заради спільного блага. Дослідження економічної природи взаємодопомоги має давню традицію і не виправдано применшене в сучасному економічному дискурсі. Ще на початку ХХ ст. на багатому емпіричному матеріалі було виявлено,

що взаємодопомога у суспільстві може більшою мірою сприяти нарощуванню достатку, ніж індивідуалістична егоїстична поведінка – за аналогією з тваринним світом, де взаємодопомога постає вагомим фактором еволюції, ніж автономна боротьба за виживання [25]. Подібні міркування було висловлено в рамках дискусії про соціальний інстинкт [28].

Під впливом цих ідей в останні роки популяризується концепт комунітарної соціальної відповідальності, що є новою спробою економічного осмислення соціальної відповідальності та її аналізу в контексті проблематики модернізації економіки. Важливим є не лише усвідомлення кожним учасником господарської діяльності своїх прав та обов'язків, а й знаходження загальної зацікавленості економічних суб'єктів у результатах модернізації [12]. Комунітаризм передбачає синергію соціально-економічних дій заради спільної цілі. У загальнонауковому значенні синергія – це узгоджена, взаємно підсилена дія двох або декількох факторів, в результаті якої їх сумісний вплив генерує новий ефект, більший за просту суму розрізнених впливів цих факторів. Економічні дослідження часто і для різних цілей звертаються до синергії як явища. У стратегічному, фінансовому менеджменті її розглядають як запоруку оптимального використання ресурсів підприємства, коли доходи від спільного використання ресурсів перевищують суму доходів від використання тих же ресурсів порізно [2].

У сфері праці синергія означає продуктивну взаємодію керованої та керівної підсистем трудової організації [9]. Поширене економічне використання феномену синергізму свідчить, що синергія – універсальна характеристика соціоекономічних ситуацій, пов'язаних із реалізацією економічних і соціальних інтересів суб'єктів. Стосовно розподілу соціальної відповідальності синергія комунітаризму означає, що досягнення загальносуспільного добробуту є наслідком зусиль і мотивації кожного окремого суб'єкта. Права та обов'язки будь-якого учасника соціально-економічних відносин є частиною загальної матриці множинних прав та обов'язків різноманітних носіїв цих інтересів. Метою функціонування такої матриці є соціально-економічний розвиток країни або окремого її ареалу (регіону, громади).

Таким чином, формування і реалізація сучасної політики досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві має відбуватися відповідно до визначених принципів (рис. 4.1), що дає змогу поступово підняти на вищий щабель якісні параметри людського розвитку в Україні. Їх перелік містить як достатньо очевидні позиції (на кшталт субсидіарності і демократизму), так і менш явні, але вкрай необхідні з огляду на складність організації соціуму як соціально-економічної системи (зокрема, позитивна дискримінація і Парето-ефективність). Чільне місце серед них посідає суто ринковий принцип конкуренції, а також принцип, який відображає вимогу соціалізації ринкових відносин – комунітаризм.

Рис. 4.1. Загальні принципи політики досягнення балансу соціальної відповідальності

Джерело: авторська розробка В.П. Звонаря, Т.А. Заяць.

У цьому контексті необхідно зазначити, що власне процес балансування соціальної відповідальності в суспільстві є достатньо тривалим, тому в різних суспільно-політичних та соціально-економічних системах досягнутий рівень цієї збалансованості є абсолютно різним унаслідок низки об'єктивних і суб'єктивних причин. В Україні, яка перебуває лише на етапі розроблення і запровадження стандартів соціальної відповідальності на всіх рівнях управління та значно відстає від інших країн, йдеться радше про прискорення її нормативно-правового унормування та запровадження в економічну і соціальну практику, ніж про стан збалансованості як ідеальну модель. Такий підхід по суті означає формування необхідного інституційного підґрунтя у вигляді суспільних інститутів, головні функції яких полягатимуть у налагодженні, структуруванні та гнучкому регулюванні системи взаємовідносин між суб'єктами, узгодженні їхніх інтересів та подоланні обмежень, що впливають на поведінкові та мотиваційні механізми. Пріоритетне значення у цьому контексті має утвердження принципів відповідальності в системі «виробництво – розподіл – обмін – споживання» – основі соціального прогресу в будь-якому суспільстві.

4.2. Імплементация принципів соціальної відповідальності у політику оплати праці

Інституційна роль оплати праці: людський, економічний та державний виміри. Соціальні стандарти оплати праці безпосередньо встановлюють важливі параметри відносин між найманими працівниками, роботодавцями та державою. Це стосується їхніх інтересів і тому спонукає до бажаної (впровадження і дотримання соціальних стандартів) або небажаної (саботування дотримання соціальних стандартів у прихованих формах чи прямий спротив і лобювання їхньої дискваліфікації) реакції. Згідно з сучасною позицією інституціональної економіки, фактично дотримуватимуться соціальних стандартів або не будуть з ними боротися ідеологічно, політично та економічно у двох випадках. По-перше, якщо соціальні стандарти будуть точкою рівноваги або консенсусу позицій основних зацікавлених сторін. По-друге, у випадку застосування механізмів примусу, очищених від зловживань приватного інтересу. На практиці в кожній країні досягається свій баланс між консенсусом і примусом, але обидва механізми, які і їх комбінація, потребують для реалізації формулювання змісту інтересів щодо оплати праці усіх інституційних суб'єктів.

Особливістю формування та формулювання у діалозі інтересів різних інституційних суб'єктів соціальних стандартів оплати праці є те, що за одних і тих самих номінальних параметрів оплати праці їхнє значення для кожного є різним. Класифікація цих суб'єктних інтерпретацій оплати праці дає змогу побудувати діалогову карту взаємодії та конфлікту інтересів задля оцінки ризиків прийняття або неприйняття модернізації соціальних стандартів оплати праці.

З позиції працівника оплата праці є системою фактичних, як формальних так і неформальних, відносин щодо отримання працівником винагороди за виконану роботу. Повноцінна система цих відносин забезпечує для працівника виконання заробітною платою певних функцій.

Відтворення робочої сили працівника та його сім'ї передбачає отримання працівником заробітної плати, розмір якої дає змогу йому та членам його родини купувати набір благ та послуг, що підтримує фізичні, розумові та психічні функції на належному рівні. Розмір такого набору є історично та локалізаційно різним, але як мінімум має забезпечувати відновлення робочої сили у попередній якості, у бажаному випадку – створювати можливості для розширеного відтворення робочої сили. Практичним втіленням реалізації даної функції є фіксація найбільш важливих параметрів відтворення робочої сили у співвідношенні таких стандартів як прожитковий мінімум (ПМ) і мінімальна заробітна плата (МЗП).

Згідно із Законами України «Про Державний бюджет України» [47, 48], у 2014–2016 роках ПМ для працездатних осіб і розмір МЗП зросли однаково у 1,3 рази (з 1218 до 1600 грн). Таке зростання не відповідало динаміці індексу споживчих цін, що за даними Держстату [14] становив у 2014 році 124,9 %, 2015 – 143,3 %, 2016 – 112,4 %, та призвело до істотного зниження рівня реальної заробітної плати. Так, протягом 2014 року реальна заробітна плата у порівнянні з попереднім роком зменшилась на 6,5 %, у 2015 – на 20,2 %. Скорочення обсягів обороту роздрібною торгівлі (у порівнянні з попереднім роком) у 2014 році досягло 8,9 %, у 2015 – 20,7 %. Помітна стабілізація соціально-економічної ситуації у 2016 році зумовила (у порівнянні з 2015 роком) зростання реальної заробітної плати на 9,0 % та обсягів обороту роздрібною торгівлі на 4,0 %. Підвищення МЗП у 2017 році до 3200 грн скасувало традиційну тотожність цього стандарту і ПМ, однак помітне зростання заробітної плати призвело до прискорення зростання індексу споживчих цін, тоді як доходи деяких груп населення залишилися прив'язаними до ПМ. У результаті відсутність гармонізації в системі споріднених та компліментарних соціальних стандартів поглибила нерівність та була практично нейтралізована на рівні тих домогосподарств, де є особи, які не працюють. Очевидно, маніпулювання окремим стандартом оплати праці не гарантує реалізації навіть найпростішої економічної функції заробітної плати для населення.

Мотивація до виходу на ринок праці та вибору зайняття певним видом економічної діяльності – отримання винагороди – є домінуючим мотиваційним чинником зайнятості людини, тому критерієм вибору між неактивністю та активністю є «бар'єрна» заробітна плата як нижня межа грошової винагороди, за якої працівник погоджується виконувати роботу. Висока різниця між «бар'єрною» заробітною платою та МЗП свідчить про значну розбалансованість системи національних доходів і може використовуватися як стандартизований індикатор для визначення потреби корегування ситуації за допомогою інших механізмів та стандартів.

Для України у 2001–2016 роках були характерні зависокий рівень переходів до зайнятості зі стану неактивності та у зворотному напрямку, через стан безробіття. Так, за даними Держстату [14], лише у 2014 році порівняно з 2013 роком кількість безробітних збільшилась в 1,2 рази. Це вплинуло на зростання рівня безробіття за цей період з 7,3 % до 9,3 % відповідно, і на кінець 2016 року рівень безробіття становив також 9,3 %. Чисельність економічно неактивного населення у 2014 році зросла майже в 1,1 раза (до 37,6 % населення віком 15–70 років) і до кінця 2016 року цей показник залишався практично незмінним.

Не менш показовою є висока мобільність робочої сили на ринку праці, обумовлена незадоволенням працівників оплатою праці. За оцінками, перерозподіл працівників між видами економічної діяльності лише на

30–40 % корелює з динамікою середньої заробітної плати в галузі. Вказані результати функціонування системи оплати праці в Україні свідчать про її неспроможність виконувати функції мотивації та продуктивного вибору в належному обсязі. Значною мірою це зумовлено відсутністю стандартів або інших інструментів регулювання.

Стимулювання до підвищення ефективності виконання обов'язків та продуктивності праці полягає у наявності зв'язку між розміром заробітної плати працівника та його професійним рівнем, кваліфікацією, досвідом і продуктивністю діяльності. Зацікавленість працівника у формуванні цього зв'язку полягає в унеможливленні застосування до нього інших механізмів економічного та неекономічного примусу задля підвищення інтенсивності та якості праці. Крім цього, зв'язок між продуктивністю та заробітною платою дає працівнику змогу розраховувати на опосередковану участь у розподілі прибутків.

В Україні зв'язок між продуктивністю та оплатою праці розірваний, оскільки фактично знищено систему нормування та організації праці, значною мірою знівельовано підтримку систем безпеки та гігієни праці на підприємствах. Практично всі параметри заробітної плати та інших видів винагород і компенсацій втратили ґрунт для обговорення у процесі соціального діалогу. В царині оплати праці залишилися перманентні вимоги підвищення заробітної плати з ідеалістичних чи макроекономічних і навіть абстрактних міркувань. У результаті ані сторонам діалогу, ані суспільству та громадськості, ані навіть більшості підприємців невідомо, за що саме вони платять конкретній людині та усім працівникам разом і за що було б корисно платити для того, щоб отримувати більше або краще.

Сформована в Україні модель дешевої робочої сили реалізована в надзвичайно низькому показнику частки витрат на робочу силу в структурі операційних витрат підприємства – за даними Держстату [14], у 2014–2015 роках він становив 12–13 %. Така низька вартість робочої сили позбавляє працівників права голосу та є підставою для штучної маргіналізації профспілок, що врешті-решт спричиняє консервацію заниженої оплати праці та свавілля у формуванні її структури.

Забезпечення основної частини заробітної плати в структурі доходів населення полягає у формуванні у працездатного населення країни уявлення про цінність трудової діяльності, що відображається у переважанні доходів від праці та економічної діяльності над пасивними доходами. Зростання частки останніх загалом свідчить про високий рівень нерівності у майнових та соціальних правах і провокує соціальне закріплення економічної нерівності різних джерел доходів. Це, своєю чергою, формує ризики подальшого поглиблення майнового розшарування, виправдовує необхідність значного втручання держави у перерозподіл національного

доходу, формалізує посилення експлуатації працівників та формування соціальної несправедливості. Відповідно, заробітна плата втрачає переважну більшість своїх можливостей впливу на ефективність соціально-економічного розвитку.

Повноцінна реалізація перерахованих функцій оплати праці є предметом інтересів працівників. Забезпечення дотримання цих функцій у чіткому і зрозумілому для працівників вигляді створює можливість їх реалізації в системі соціального діалогу, формує мету і цінність політичної й трудової активності.

З точки зору держави, оплата праці виконує певний набір функцій.

Заробітна плата є джерелом формування платоспроможного попиту населення та приватних накопичень. Ефективний споживчий попит забезпечує надійність економічного кругообігу та стабільності економіки країни. Приватні накопичення створюють основу стабільності банківської та інвестиційної сфери. В даному контексті держава є зацікавленою у максимізації тієї частини ефективного споживчого попиту та накопичень, що формуються без її участі. Це дає можливість концентрації ресурсів держави для розвитку системи надання публічних послуг (правовий та соціальний захист, оборона, монетарна стійкість, підтримка інфраструктури, надання неринкових послуг тощо). Інша позиція – можливість контролю більшої частини вторинного перерозподілу національного доходу та накопичень капіталу. Причинами цього є підвищення ступеня контрольованості економічних та соціальних процесів, розширення можливостей непрямих ефектів від розпорядження ресурсами, зручність реалізації приватних інтересів у межах державної діяльності, підвищення конкурентоспроможності державного сектору економіки. Остання позиція рідко проголошується прямо, але її елементи мають місце у політичній динаміці багатьох країн. Зацікавленість у напрацюванні соціальних стандартів оплати праці має місце в обох випадках, однак зміст та характер їх модернізації принципово різні.

Заробітна плата є базою оподаткування трудових доходів і джерелом внесків у загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Підвищення заробітної плати дає змогу збільшувати надходження до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування допоки це зростання не перевищить оптимум Лафера, після якого починає домінувати ефект скорочення надходжень через банкрутства підприємств і деформалізацію трудових відносин у сфері оплати праці.

Заробітна плата є елементом регулювання відтворення сучасного трудового потенціалу, реалізації інноваційної, інвестиційної, інфраструктурної політики і політики економічної конкурентоспроможності країни. Конкурентоспроможність має дві складові – зовнішню і вну-

трішню, причому основну роль відіграє остання, адже з конкурентоспроможністю прямо пов'язані питання внутрішнього економічного устрою. Одним із основних завдань державної політики підвищення національної конкурентоспроможності є активізація інвестиційно-інноваційної модернізації економіки та її технологічного оновлення. В цих умовах держава зацікавлена мати чітке уявлення про реальну органічну будову капіталу в економіці країни та важелі впливу на стимулювання потрібної поведінки підприємств в умовах загострення глобальної конкуренції. Такими інструментами, окрім інвестиційної, податкової та амортизаційної політики, може стати економічно обґрунтована соціальна стандартизація оплати праці.

Заробітна плата є елементом механізму самодостатності населення щодо забезпечення себе необхідними товарами і послугами без підтримки держави. Відсутність трудових доходів прийнятної рівня змушує державу витратити кошти на підтримку відповідних категорій громадян. Наближення України до економічних і соціальних стандартів ЄС потребує побудови соціально справедливого суспільства, забезпечення захисту прав людини та соціально вразливих верств населення. Для цього соціально відповідальна активність і субсидіарність держави має забезпечувати послідовне підвищення рівня життя населення на основі самореалізації кожного громадянина, зменшення соціальної нерівності та надання адресної допомоги лише тим громадянам, які об'єктивно її потребують.

Оплата праці є елементом політики європейської економічної інтеграції та запобігання соціального демпінгу. Недотримання підприємствами соціальних зобов'язань, притаманних підприємствам країн ЄС, створює соціально неприйнятні конкурентні переваги, що мають назву соціального демпінгу. Попри наявні відмінності в моделях соціальної політики, країни-члени ЄС розвивають свою економіку для забезпечення високих рівнів зайнятості, соціального захисту, освіти та якості здоров'я, подолання бідності й нерівності. Досягнення європейських стандартів у соціальній сфері – рівня доходів, добробуту, зайнятості, структури споживання – має пріоритетне економічне значення, оскільки від цього залежать можливості доступу до європейських ринків праці, товарів і послуг, формування середнього класу в суспільстві та забезпечення конкурентоспроможності країни.

З точки зору політичних інтересів держава зацікавлена у:

- виконанні конституційних та інших соціальних зобов'язань перед громадянами країни;
- створенні міжнародного іміджу соціально відповідальної держави, що на практиці прагне долучитися до цінностей свободи вибору та сталого людського розвитку.

Суперечливість можливостей задоволення соціальних зобов'язань перед усіма соціальними та економічними групами, в умовах їх значної диференціації та деконсолідації, перетворює ці інтереси у найбільші протиріччя. Навіть якщо абстрагуватися від масштабної корупційної практики, жодна держава не може бути абсолютно вільною від необхідності забезпечення балансу представництва інтересів різних груп впливу. Неможливо визначити наперед, якими будуть ієрархія та система представництва інтересів різних соціальних груп у певний проміжок часу. Однак досвід незалежної України беззаперечно показує, що впливовість певних соціальних груп залежить від ступеня публічності та активності відстоювання ними власних інтересів, економічного стану в країні, бюджетної дисципліни та політичної структури парламенту.

Пріоритети забезпечення сталого людського розвитку створюють цілісну систему, де дієвість кожного підтримується повнотою та узгодженням взаємодії інших. Місце цих пріоритетів у реалізації відповідної політики визначає їх цілісність та повнота дотримання, що є важливими чинниками успішності. Політика сталого людського розвитку має розширювати та забезпечувати вибір суб'єктів відповідних відносин, а прийнятна соціальна та економічна взаємодія щодо розподілу ресурсів розвитку можлива лише за умов дотримання пріоритету прав і свобод людини. Отже, розвиток країни має бути спрямований на забезпечення гідного рівня та високої якості життя у вільній, демократичній і соціальній державі, що є важливою передумовою консолідації суспільства довкола цінностей сталого людського розвитку.

Для підприємства оплата праці є:

- мірилом фактичного внеску живої праці (особистої та безпосередньої трудової й управлінської діяльності упродовж визначеного періоду часу) у формування доданої вартості підприємства;
- ціною залучення до виробництва достатньої чисельності працівників та досягнення певної ефективності використання їхньої праці;
- інструментом підвищення продуктивності праці.

Фонд оплати праці (ФОП) є авансованим зобов'язанням, що потребує обов'язкового грошового покриття з суми валової доданої вартості (ВДВ) у той же період або у найближчий наступний. Порівняно з іншими складовими ВДВ – амортизацією та нерозподіленим прибутком, – кошти ФОП не перебувають довільний час у розпорядженні підприємства, їх зростання підвищує розмір непрямих податків на продукцію підприємства, розмір внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування скорочує можливості накопичення оборотних коштів та вибору цін постачальників проміжних товарів для роботи підприємства. З цих

міркувань, за інших рівних умов, підприємець зацікавлений у зменшенні частки ФОП у ВДВ. Причому це не обов'язково означає зацікавленість у низькій заробітній платі для персоналу в номінальному вираженні.

Зазначена ціна відрізняється від оплати праці за двома позиціями. По-перше, дійсний обсяг витрат, пов'язаний із процесами найму (пошуку, відбору, найму, навчання, адаптації, використання та звільнення працівника, процедурами обліку персоналу, його залучення до організаційної (корпоративної) культури, формування організаційної лояльності, запобігання та нейтралізації опортунізму працівників, розв'язання професійних, особистих та трудових конфліктів тощо), значно перевищує обсяг витрат на робочу силу, що згідно з міжнародними рекомендаціями варто враховувати і, вочевидь, іще перевищує ФОП. Роботодавці витрати саме на зарплату не розглядають окремо, а враховують та зважують із точки зору можливості економії інших статей витрат на робочу силу та їх ефективності. Відсутність інформації з цього приводу не дає змогу надійно визначати пріоритетні схильності роботодавця щодо вибору більшої частки зарплати, соціальних внесків та інших трансакційних витрат. За інших рівних умов, можна припустити, що оскільки об'єктами здійснення трансакційних витрат є ресурси, які належать підприємству, та процеси, контрольовані ним без будь-яких зовнішніх обмежень, роботодавець зацікавлений збільшувати їхню частку порівняно з часткою витрат на робочу силу, перерахованих працівнику та державі.

По-друге, однаковий розмір заробітної плати має різне значення для працівника та роботодавця. Для працівника він оцінюється у порівнянні з поточною купівельною спроможністю, а для роботодавця – у порівнянні з купівельною спроможністю підприємства на ринку проміжних матеріалів та ресурсів, а також можливістю формування конкурентоспроможної ціни на власну продукцію. В науковій літературі для врахування цієї думки застосовується порівняння двох показників: реальної заробітної плати для виробника (*producer real wage, PRW*) та реальної заробітної плати для працівника (*consumer real wage, CPW*). Перший приблизно розраховується корегуванням номінальної заробітної плати на індекс цін виробників, а другий – на індекс споживчих цін. У випадку, якщо реальна заробітна плата для виробника більша за реальну заробітну плату для працівника, роботодавець отримує додатковий вигравш.

Підвищення продуктивності праці з точки зору підприємця досягається за рахунок, насамперед: більшої привабливості його робочих місць, що визначає можливість обирати найкращу робочу силу та формувати її заздалегідь; стимулювання лояльності та саморозвитку працівника й максимального використання його здібностей і часу; організаційної та технічної модернізації виробничих процесів. Виходячи з цього, не можна однозначно сказати, що у роботодавця єдиний вибір полягає у під-

вищені заробітної плати, мотиваційний потенціал якої визначається не тільки можливостями підприємства, а й кон'юнктурою на відповідному локальному ринку праці. Цілком можливо, що підприємець зацікавлений підтримувати низьку цінову кон'юнктуру на локальному ринку праці тільки для того, щоб мати можливість мінімізувати витрати на підвищення продуктивності праці. Крім того, роботодавець завжди має вибір між підвищенням продуктивності за рахунок якості персоналу та управління ним і підвищенням за рахунок технологічної та організаційної модернізації. В цьому сенсі для роботодавця більш цікавою є припустима свобода формування структури винагороди й компенсацій персоналу, відсутність зв'язку між цінами на ринку праці та капіталу.

У розпорядженні роботодавця є ще один інструмент економії витрат на персонал. Він пов'язаний із можливістю випереджального зростання ціни на власну продукцію порівняно зі зростанням оплати праці. Якщо тривалість типового господарчого циклу підприємства перевищує періоди виплати заробітної плати, то заробітна плата, нарахована в обраному для дослідження періоді, не може бути виплаченою з коштів, отриманих за продукцію, створену в цей період, і роботодавець виплачує її з коштів минулого періоду. Тоді між отриманням коштів у роботодавця та працівника існує часовий лаг, який частково знецінює кошти того, хто швидше реалізує своє право на їх отримання. Розрахунки для економіки України за 2001–2014 роки дають підстави для висновків, що загалом в економіці темпи росту заробітної плати, скореговані на індекс цін виробників, стабільно відставали від темпів зростання реальної заробітної плати. Це означає, що не менш важливим, ніж соціальні стандарти оплати праці, для роботодавця є правила їхнього застосування в часі, а також ступінь відкритості обліку та співставлення періодичних витрат і здобутків, пов'язаних з робочою силою.

Можливості застосування в Україні зарубіжного досвіду стандартизації оплати праці. Необхідність удосконалення національної політики стандартизації оплати праці враховує такі важливі аспекти як процедури ухвалення рішень і моніторинг їх реалізації.

МЗП є одним із найпоширеніших у світі інструментів стандартизації оплати праці. Це пояснюється можливістю прямого впливу, адже вона встановлює мінімальний поріг оплати, що є юридично обов'язковим для всіх працівників. Це дає змогу зменшити ризики бідності для працюючих і стимулювати до зайнятості навіть найбільш уразливі верстви населення.

Другим, але не менш важливим напрямом дії цього інструменту є можливість регулювати диференціацію в розмірах заробітної плати. Щоправда, така можливість з'являється лише за умови досягнення достатньо високого рівня самої МЗП, порівняно із загальними стандартами доходів. Висока МЗП стимулює також роботодавців створювати робочі міс-

ця з необхідним «запасом» продуктивності, належним чином оцінювати працю персоналу.

Таким чином, встановлюючи МЗП, надзвичайно важливо врахувати інтереси усіх учасників ринку праці, знайти оптимальний баланс стимулів та обов'язків, щоб забезпечити належні стандарти праці, зменшити нерівність та зберегти здорову конкурентність. Саме тому у розвинутих країнах розмір МЗП визначають, як правило, шляхом широких і тривалих консультацій та переговорів усіх сторін соціального діалогу. У деяких країнах Європи (Австрії, Данії, Фінляндії, Італії, Швеції) це питання досі повністю регулюється колективними угодами на секторальному рівні, без законодавчих актів на національному рівні [92, с. 73–74].

В Україні розмір МЗП на практиці встановлює держава, без належних консультацій із іншими сторонами соціального діалогу. Це надає МЗП якісно іншого забарвлення – бізнес та працівники сприймають її як зовнішню, нав'язану величину, що не відображає їхніх можливостей та сподівань. Звідси походить ще одна проблема – відсутність чітких об'єктивних критеріїв для визначення конкретного розміру МЗП.

Донедавна орієнтиром був законодавчо визначений розмір ПМ для працездатних осіб, хоча він так само мало пов'язаний із реальною вартістю життя. Наприкінці 2016 року до законодавства про оплату праці було внесено суттєві зміни, зокрема змінено юридичне визначення МЗП та збільшено вдвічі її розмір (з 1600 до 3200 грн). Зміна визначення МЗП істотно розширила її рамки: якщо раніше вона застосовувалася для визначення мінімального розміру окладу / ставки (тобто основної заробітної плати), нині до неї включають усі додаткові, заохочувальні та компенсаційні виплати, за винятком доплат за роботу в несприятливих умовах праці, підвищеного ризику для здоров'я, в нічний та надурочний час, роз'їзний характер робіт, премії до святкових і ювілейних дат. Крім того, з визначення МЗП вилучено ознаки виконаної роботи: якщо раніше це була винагорода за просту, некваліфіковану працю, то тепер складність виконуваної роботи не має значення.

Нині увага експертів та суспільства прикута переважно до наслідків двократного підвищення розміру МЗП, зокрема, наскільки це спонукало роботодавців до «виводу з тіні» зарплат, як вплинуло на споживчі ціни та купівельну спроможність доходів населення. Однак найбільший ризик новітніх законодавчих змін у структурі та змісті МЗП (ще й разом з появою можливості відмовитися від використання тарифної сітки) полягає у подальшому викривленні співвідношень в оплаті кваліфікованої і некваліфікованої праці з тенденцією до зрівнялівки.

Оскільки загальний рівень доходів від зайнятості в Україні залишається дуже низьким, надзвичайно важливої ролі набуває моніторинг

ключових характеристик диференціації заробітної плати та відповідних аналітичних стандартів, що широко застосовуються у розвинутих країнах, але вітчизняна офіційна статистика поки що їх майже не використовує. Йдеться про такі індикатори [84, 92]:

- медіанна зарплата – розмір заробітної плати в центрі ранжованої сукупності працівників, що характеризує (не)рівномірність розподілу працівників за розмірами заробітної плати;
- низька зарплата (межа бідності працюючих) – визначається як $\frac{1}{3}$ медіанної годинної зарплати, оцінює ризики бідності для працюючих;
- співвідношення мінімального й середнього розмірів зарплати (*Kaitz ratio*) – МЗП у відсотках до середньої, що оцінює вплив МЗП на формування середнього рівня зарплати (варіює у країнах ЄС від 33 % в Іспанії до близько 50 % у Франції, Люксембурзі та Словенії);
- гендерний розрив в оплаті праці – відсоткова різниця між середніми розмірами зарплати жінок і чоловіків, що оцінює гендерне співвідношення за розмірами зарплати.

Належна стандартизація моніторингу оплати праці з використанням зазначених індикаторів дасть змогу напрацювати економічно і соціально обґрунтовану та прозору методику визначення мінімального порогу заробітної плати, а подальший процес широкого обговорення з належним залученням усіх сторін соціального діалогу має стати головним у процесі політичного врегулювання та суспільної легітимізації цього стандарту.

Що стосується тенденцій флексібілізації мінімальних стандартів оплати праці, в Україні їх запровадження поки що не на часі. Йдеться про зарубіжні приклади встановлення нижчої межі МЗП (субмінімум, встановлений як відсоток від загальної МЗП), найчастіше для молоді та студентів, або для працівників певних професій (Чеська Республіка, Словаччина), або залежно від кваліфікації (Угорщина, Люксембург), або для «новачків» на ринку праці (Ірландія, Польща, Німеччина). У розвинутих країнах такий субмінімум є додатковим стимулом для роботодавців приймати на роботу працівників із уразливих і менш продуктивних груп. Але в Україні досягнуті рівні мінімальної та середньої заробітної плати надто низькі, щоб їх дисконтувати. На фоні депопуляції, а особливо з урахуванням малої чисельності молодших поколінь, це може пришвидшити темпи поглиблення дефіциту робочої сили. Те саме можна сказати про стандартизацію гнучких систем часу та оплати. Наприклад, Залізниця Німеччини дає право працівнику самостійно обирати, чому надати перевагу: вищому рівню винагороди, більшій кількості вихідних чи меншій тривалості робочого часу з меншою оплатою. В Швеції протягом року 0,5 %

трудої винагороди можна накопичувати на рахунку робочого часу, щоб потім використати цей час для відпустки чи скорочення тривалості робочого часу. Такий гнучкий підхід дає можливість урахувати особливості життєвого циклу та підтримувати баланс між роботою й особистим життям [92, с. 73–74]. Однак в Україні рівень заробітків поки що надто низький, щоб пропонувати такі схеми для широкого застосування.

Регулювання фіскального навантаження на заробітну плату широко застосовується у зарубіжному досвіді та дає додаткові можливості для зменшення нерівності в реальних доходах працівників шляхом врегулювання «верхнього» діапазону диференціації заробітної плати та більш справедливого розподілу фіскального тягаря. Це досягається такими основними фіскальними інструментами як розмір внесків на обов'язкове соціальне страхування та шкала оподаткування персональних доходів.

Внески на соціальне страхування формують фінансову базу для виплат у разі настання страхових ризиків, що найчастіше охоплюють: пенсії по старості, інвалідності, втраті годувальника; хворобу та материнство; травматизм на виробництві; безробіття. Зазвичай роботодавці сплачують $\frac{2}{3}$ – $\frac{3}{4}$ загального розміру внесків. Україна і РФ – єдині у Європі країни, де працівники не сплачують внески зовсім, у Білорусі розмір внеску для працівників становить 1 %.

До кінця 2015 року розмір єдиного соціального внеску (ЄСВ) для роботодавців в Україні становив від 36,76 % до 49,70 % залежно від класу професійного ризику виробництва (67 класів ризику, встановлювалися за основним видом економічної діяльності підприємства), для самозайнятих – 34,7 %, для найманих працівників – 3,6 %. З початку 2016 року ЄСВ сплачують лише роботодавці та самозайняті працівники за однаковою ставкою 22 %. При цьому пропорції розподілу ЄСВ змінені таким чином, щоб забезпечити достатні надходження за трьома видами соціального страхування (на випадок безробіття, тимчасової непрацездатності, нещасних випадків на виробництві), а весь дефіцит сконцентрувати у пенсійній системі. Загалом розмір пенсійного внеску як частина ЄСВ скоротився майже вдвічі. Демонстративне зниження розміру ЄСВ здійснювалося нібито з метою стимулювання бізнесу до детінізації та розвитку, але насправді поставило під великий сумнів фінансову спроможність страхової пенсійної системи: у 2016–2017 роках надходження ЄСВ становили менше половини усіх надходжень до бюджету Пенсійного фонду.

При цьому під удар поставлено не лише наявних, а й майбутніх пенсіонерів. Урядовою пенсійною реформою, ухваленою у жовтні 2017 року, з пенсійної формули вилучено оцінку одного року стажу 1,35 %, що виконувала роль мультиплікатора для індивідуальних показників стажу та заробітку і давала змогу вивести основний розмір пенсії на рівень вище

ПМ. Зменшення страхового відшкодування називають вимушеним кроком у відповідь на різке зниження ставки ЄСВ. Однак варто нагадати, що зниження ЄСВ стосувалося роботодавців, тоді як внесок працівників було враховано у податку на доходи фізичних осіб. Тобто роботодавці отримали чистий вигравш від зниження ЄСВ, а працівники втратили частину своїх як поточних, так і майбутніх доходів, – унаслідок реформи їм доведеться працювати довше за істотно меншу винагороду (результат пенсійної формули математично зменшився на 26 %).

Принаймні частково вирішити проблему заниженого розміру ЄСВ може запровадження досвіду нових додаткових видів соціального страхування, що застосовуються у різних країнах для посилення захисту цільових груп працівників та деяких категорій населення. Серед поки що «екзотичних» програм соціального страхування для України важливе значення мають [105, с. 23–28; 106]:

- сімейна допомога – переважно регулярні грошові виплати, що надаються сім'ям з малими дітьми, щоб підтримати рівень їх доходів (застосовують Австрія, Франція, Греція, Італія, Ліхтенштейн, Швейцарія);
- страхування на випадок зупинки виробництва через погіршення метеорологічних умов (*bad weather allowance*) – забезпечує підтримку рівня доходів у випадку простою через погодні умови (застосовують Австрія, Данія, Ліхтенштейн, Люксембург, Німеччина, Швейцарія, найчастіше для будівельного сектора);
- страхування на випадок неплатоспроможності (банкрутства) роботодавця – забезпечує захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності (банкрутства) роботодавця (застосовують Італія, Ліхтенштейн, Швейцарія);
- страхування на випадок довготривалого догляду – послуги або допомога на оплату послуг медичного персоналу в разі потреби довгострокового догляду (застосовують Німеччина, Люксембург).

Також може бути корисним досвід країн, що встановлюють пільгову ставку внеску для певних категорій застрахованих осіб, щоб зменшити фіскальний тягар для уразливих груп та зменшити нерівність за показниками нетто-зарплати. Наприклад, Нідерланди надають пільгу для низькооплачуваних працівників, Австрія, Словенія – для працівників старшого віку, Бельгія – для найнятих на перше робоче місце на малих і середніх підприємствах або у самозайнятих, Румунія – для сільськогосподарських працівників [106].

Для забезпечення справедливого розподілу фіскального тягаря між низько- й високооплачуваними працівниками та для зменшення нерів-

ності за показниками нетто-зарплати розвинуті країни широко застосовують такий фіскальний стандарт, як прогресивна шкала оподаткування. Вона передбачає встановлення кількох ставок, за якими стягуються податки залежно від розміру нарахованої зарплати (вища зарплата – вища ставка), що забезпечує мінімізацію ставки податку для працівників із низькими зарплатами. Також поширений податковий кредит (зменшення зарплатної бази оподаткування), що може застосовуватися для всіх або для цільових груп, які потребують додаткових стимулів до зайнятості. Наприклад, Швеція надає такий кредит для працівників старшого віку, Австрія, Нідерланди – для працівників з дітьми. Для моніторингу рівня зарплат до і після оподаткування застосовується аналітичний стандарт співвідношення нетто й бруто зарплати, що характеризує кінцевий розмір винагороди, отриманий працівником «на руки» після усіх фіскальних вилучень і дає змогу оцінити фіскальний тягар працівників. Запровадження цих фіскальних стандартів в Україні матиме надзвичайно важливе значення для зменшення нерівності та справедливої диференціації доходів населення, а необхідною передумовою для цього є лише політична воля. Можливі негативні наслідки щодо зменшення фіскальних надходжень можуть бути зменшені за рахунок ретельного опрацювання прогресивної шкали ставок. Досвід розвинутих країн свідчить, що за належної адміністративної спроможності збільшення прогресивності оподаткування може бути запроваджено без шкоди економічному зростанню [92].

Стратегічні пріоритети модернізації соціальних стандартів у сфері оплати праці. Удосконалення національної політики модернізації соціальних стандартів у сфері оплати праці має базуватися на стратегічних пріоритетах, до яких належать:

- сучасне розуміння змісту та ролі соціальних стандартів, їх обов'язкового зв'язку та взаємозумовленості з компліментарними соціальними гарантіями, нормативами, принципами і критеріями національної політики в галузі доходів;
- урахування характеру наявної моделі національної політики доходів з точки зору її фактичної орієнтації, обмежень, потенціалу гнучкості та ризиків;
- збалансування економічних інтересів головних інституційних суб'єктів відносин щодо оплати праці (працівника, роботодавця, місцевої й центральної влади) та їх наявних інституційних можливостей і обмежень;
- використання наявного національного досвіду впровадження та корегування соціальних стандартів у сфері оплати праці з точки зору його впливу на економічний розвиток, розвиток людського потенціалу, якість соціального захисту та забезпечення;

- критичне осмислення зарубіжного досвіду впровадження та корегування соціальних стандартів у сфері оплати праці;
- формування адекватної логіко-дескриптивної моделі оцінки ризиків збереження поточної політики в галузі соціальних стандартів з оплати праці та її суттєвої модернізації;
- розуміння неможливості швидкого та безболісного реформування національної політики модернізації соціальних стандартів у сфері оплати праці, що вимагає розмежування концептуального бачення бажаної моделі модерних соціальних стандартів у сфері оплати праці та стратегічних пріоритетів і рекомендацій щодо першочергових дій.

Основними ризиками відмови від модернізації соціальних стандартів оплати праці є:

- збереження в Україні домінування моделі «дешевої робочої сили» та консервація можливостей збільшення приватного споживчого попиту, подальша криза мотивації до продуктивної праці, мінімальний інтерес роботодавців до впровадження нових технологій;
- збереження надмірних обсягів неформальної зайнятості та незадекларованої праці;
- неможливість здійснення повноцінної та прозорої політики соціального захисту людини у сфері зайнятості та недоступність для суспільно-громадського контролю фактичної ситуації, що підриває національні зусилля щодо консолідації суспільства на основі принципів гідності, солідарності та справедливості;
- обвинувачення підприємців у недобросовісній конкуренції з причин соціального демпінгу в порівнянні з підприємствами ЄС, що працюють із дотриманням соціальних стандартів, і обмеження доступу національних виробників до ринку країни ЄС;
- збереження унікального для розвиненого світу явища бідності працюючих, освічених та висококваліфікованих людей;
- неможливість подолання тіньового макроекономічного обігу доходів та спотворення на цій основі макроекономічної, інвестиційної та валютної державної політики;
- неможливість подолання фактичного зрощення державних інституцій і тіньового впливу великого бізнесу та створення повноцінної системи представництва інтересів роботодавців і працівників як інституційної основи трудової та громадянської демократії.

У процесі формування національної політики модернізації соціальних стандартів у сфері оплати праці варто враховувати, що її реалізація

висуває складні вимоги, в першу чергу, до підприємств та якості державного управління. Однак стає ефективне функціонування системи модерних соціальних стандартів у сфері оплати праці вимагає також зміни економічного мислення і поведінки населення. Йдеться не тільки про те, що вказані зрушення супроводжуватимуться збільшенням витрат підприємств на оплату праці, а держави – на дотримання соціальних стандартів рівня життя населення, а й про те, що всі учасники процесу реформування мають оволодіти новими технологіями здійснення звичних операцій та дій, підготуватися до ускладнення і більшої публічності процедур у сфері оплати праці. Вихідною передумовою формування готовності до вказаних дій є суспільна консолідація на основі публічного формулювання та обстоювання економічних інтересів усіма інституційними суб'єктами відносин з оплати праці, а також винайдення політики економічного розвитку на основі їх збалансованої компенсації.

Основні принципи модернізації соціальних стандартів у сфері оплати праці можуть бути сформульовані таким чином:

- релевантною сферою, що підлягає охопленню соціальними стандартами задля досягнення мети соціальної стандартизації оплати праці, варто вважати сферу формування доходів та витрат домогосподарств, доходів та соціальних видатків держави, формування валових витрат, управління продуктивністю, нормування та обліку праці на підприємствах, соціального діалогу щодо трудових відносин;
- провідним напрямом розроблення системи соціальних стандартів оплати праці є формулювання системних зв'язків між різними соціальними стандартами замість уведення максимальної кількості нових стандартів;
- упровадження соціальних стандартів оплати праці має обов'язково підкріплюватися комплементарними гарантіями, нормативами та стандартами в царині статистичного, бухгалтерського, податкового обліку, аналізу робіт на підприємствах, атестації робочих місць та нормування праці, класифікаторами та стандартами державних послуг, нагляду та контролю, стандартами і положеннями колективно-договірного регулювання оплати праці тощо;
- критеріями вибору альтернативних комбінацій соціальних стандартів оплати праці мають бути: прозорість та наочність інформації щодо усіх аспектів відповідної національної політики, публічність процедур та їх максимальна демонополізація і демократизація, індивідуальна відповідальність на основі заявного характеру (публічної декларованості) вибору і збереження при-

ватного права на цей вибір, максимальна кваліметризація параметрів діалогу;

- орієнтація на застосування всього спектру соціальних стандартів у таких аспектах як жорсткість – гнучкість, мінімальність – зразковість – стимулятивність, державні – територіальні – локальні рівні;
- обов'язкове підкріплення соціальних стандартів оплати праці механізмами діалогу, навчання, консультування, апробації, компенсації, інституціоналізації прогресивних неформальних практик, стимулювання, нагляду та примусу.

Можливості соціальних стандартів у сфері оплати праці з точки зору впливу держави. Згідно зі ст. 8 Закону України «Про оплату праці» [58], державне регулювання оплати праці здійснюється, зокрема, шляхом встановлення розміру МЗП та інших державних норм і гарантій. Тому підвищення впливу держави в сфері оплати праці є можливим за рахунок стандартизації процесів (процедур, порядків), що застосовуються як у державному, так і в договірному регулюванні оплати праці.

Законодавче встановлення МЗП не забезпечує її обґрунтованої диференціації за видами економічної діяльності. Необхідні додаткові заходи регулювання міжгалузевих співвідношень заробітної плати, які можуть бути здійснені шляхом посилення впливу держави на удосконалення договірного регулювання оплати праці через затвердження методики розрахунку галузевого стандарту оплати праці для застосування у разі укладання галузевих угод.

Актуальність галузевої стандартизації оплати праці зумовлена необхідністю обґрунтування сторонами соціального діалогу власних пропозицій щодо розмірів заробітної плати під час переговорів з укладення галузевих угод із метою забезпечення заробітною платою розширеного відтворення робочої сили через установа її зв'язку з витратами енергії та групами фізичної активності працівників, рівнем складності і кваліфікації праці тощо. З точки зору фізичних витрат у процесі праці більш логічно розраховувати розмір необхідної компенсації (ПМ) за групами професій (за рівнем фізичної активності) [51].

Методичні засади визначення галузевого стандарту оплати праці мають охоплювати кілька етапів.

Визначення профільної (базової) професії галузі, що максимально відповідає характеру виробничої діяльності галузі та відображає специфіку її функціонування [6]. Специалізація професії, її профіль та «опорний» характер для галузі (в охороні здоров'я – лікар, в освіті – вчитель, у науці – науковий працівник), визначає найбільш масову, представницьку й спеціалізовану працю, відтворювальний споживчий бюджет працівника

якої, з урахуванням важкості праці, є основою галузевого стандарту оплати праці [5]. Сторони соціального діалогу можуть визначити профільну (базову) професію галузі під час переговорів з укладення галузевої угоди на основі статистичної інформації щодо професійного складу працівників основних виробничих підрозділів.

Визначення належності профільної (базової) професії галузі до певної групи професій за рівнем фізичної активності працездатного населення та відповідного коефіцієнту фізичної активності [51] передбачає розрахунок відтворювального споживчого бюджету працівника профільної (базової) професії галузі – бюджету простого відтворення робочої сили, що визначає мінімальний відновлювальний рівень споживання працівником профільної (базової) професії галузі продовольчих і непродовольчих товарів та набору послуг (житлово-комунальних, транспортних, побутових послуг, послуг зв'язку та культури).

Вартісна величина відтворювального споживчого бюджету для працівника профільної (базової) професії галузі може бути розрахована на основі Методики визначення ПМ на одну особу та для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення (затверджена спільним наказом Мінпраці України, Мінекономіки України та Держкомстату України від 17.05.2000 № 109/95/157).

Вартість набору продуктів харчування варто збільшити з урахуванням коефіцієнту перерахунку добових енерговитрат для групи професій за рівнем фізичної активності працездатного населення, до якої належить профільна (базова) професія галузі, згідно з наказом МОЗ «Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії» [51].

Відтворювальний споживчий бюджет працівника профільної (базової) професії галузі є основою для визначення вартісної величини ПМ для працівника профільної (базової) професії галузі. З урахуванням цього, галузевий стандарт оплати праці має розроблятися для працівника профільної (базової) професії галузі найнижчого рівня кваліфікації, що його мають працівники галузі [4, с. 8–9].

Розрахунок вартісної величини ПМ передбачає включення до його складу суми страхових внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Крім того, на підставі рішення Конституційного Суду України від 22.05.2008 № 10-рп/2008, вартісна величина ПМ, визначеного для осіб, які відповідно до законодавства підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню, має бути збільшена на розмір ставки податку з доходів фізичних осіб.

Згідно з нормами ст. 3 Конвенції МОП № 131 про встановлення МЗП (1970 рік) (ратифікована Україною 01.03.2006), під час визначення

розміру МЗП мають бути враховані: потреби працівників та їхніх сімей; загальний рівень заробітної плати в країні; вартість життя; рівень соціальних допомог; рівень життя інших соціальних груп; вимоги економічного розвитку; рівень продуктивності; рівень зайнятості.

З огляду на це, розмір МЗП працівника профільної (базової) професії галузі має бути скорегований на:

- суму витрат працівника на утримання дітей на основі середньої вартісної величини ПМ для дітей різних вікових груп та з урахуванням кількості дітей у середньостатистичному домогосподарстві;
- показник, що відображає динаміку вартості життя (індекс споживчих цін (або рівень інфляції)).

Відтворювальний споживчий бюджет працівника профільної (базової) професії галузі безпосередньо пов'язаний із рівнем витрат на робочу силу, що визначають загальні розміри і структуру споживання [4, с. 8–9].

З урахуванням цього галузевий стандарт оплати праці необхідно розглядати як розмір заробітної плати, що має регулярний характер і враховує елементи тарифних ставок, компенсаційних виплат, пов'язаних із режимом роботи і умовами праці, доплат та надбавок до тарифних ставок, премій і винагород, що мають систематичний характер. Водночас, згаданий вище стандарт не повинен враховувати виплати винагороди за підсумками року, матеріальну допомогу, одноразові премії, заохочувальні виплати та інші виплати несистематичного характеру [74].

Галузевий стандарт оплати праці, розрахований на основі відтворювального споживчого бюджету працівника профільної (базової) професії галузі має використовуватись як показник, що характеризує нижню межу оплати праці працівника профільної (базової) професії галузі найнижчої кваліфікації та можливості його заробітної плати щодо забезпечення мінімальних власних потреб і потреб сім'ї.

Методичні засади визначення галузевого стандарту оплати праці мають передбачати порядок напрацювання спільної позиції сторін соціального діалогу під час переговорів з укладення галузевих угод щодо:

- визначення параметрів галузевої тарифної сітки, в основу якої покладено галузевий стандарт оплати праці;
- узгодження співвідношення витрат на робочу силу та галузевого стандарту оплати праці [6].

Затвердження методики розрахунку галузевого стандарту оплати праці не є втручанням у сферу договірного регулювання оплати праці. Воно дасть змогу підвищити ефективність договірного регулювання за допомогою надання соціальним партнерам інструменту для визначення

розміру заробітної плати з урахуванням витрат енергії (передусім, фізичної), груп професій, кваліфікації, складності, важкості праці та інших чинників, обов'язкового для використання під час переговорів з укладання галузевих угод.

Методичні засади визначення галузевого стандарту оплати праці мають передбачати обов'язковий розрахунок Мінсоцполітики вартісної величини ПМ для працездатної особи за групами фізичної активності [51]. Також необхідно внести зміни до законодавства про працю щодо обов'язкового поширення норм галузевих угод (або приєднання до них) на юридичних осіб (підприємства, установи, організації), що не перебувають у сфері дії таких угод.

Для України сьогодні критично важливим є стимулювання і мотивація людей до здобуття освіти, підвищення кваліфікації, вищих досягнень у праці. Однак зміна структури МЗП з включенням до неї майже всіх складових заробітної плати (доплат, надбавок, премій тощо), зокрема й тих, що відображають рівень кваліфікації працівника, знівельовала цю функцію оплати праці.

2014 року МОП оприлюднила доповідь «Системи мінімальної заробітної плати», де наголошено, що огляд законодавства та практики держав-членів свідчить про існування значних відмінностей щодо визначення компонентів мінімального розміру оплати праці. Це є ключовим питанням, адже з урахуванням важливої ролі МЗП у подоланні бідності та збереженні купівельної спроможності працівників, тристоронні партнери мають прагнути обмежити складові МЗП до тих, які видаються їм критично необхідними з огляду на ситуацію в країні.

Потрібно повернутись до публічного і прозорого обговорення суспільством питання про структуру МЗП та доцільність виключення з неї окремих складових заробітної плати. Майданчиком для цього діалогу повинна стати Національна тристороння соціально-економічна рада, в рамках якої сторонами соціального діалогу (урядом, бізнесом та профспілками) мають бути викладені аргументи і зроблені висновки про перелік критично необхідних складових МЗП.

Необхідно забезпечити відновлення мотиваційної функції оплати праці. Для цього МЗП повинна розглядатися як розмір мінімальної оплати тільки за некваліфіковану працю. Тоді до неї може увійти лише обмежений перелік доплат – за виконання обов'язків тимчасово відсутнього працівника, розширення зони обслуговування, понаднормову роботу та роботу в нічний час тощо. Критично важливим є виключення з МЗП складових заробітної плати, що відображають рівень освіти і кваліфікації працівника. Одночасно потрібно внести зміни до законодавства про працю для запобігання випадків зменшення заробітної плати, пов'язаних із розширенням переліку складових МЗП.

Необхідною умовою є встановлення тарифної ставки (посадового окладу) працівника 1 розряду, в розмірі не меншому, ніж 1,5 величини ПМ для працездатної особи. Лише за цієї умови є можливою реалізація конституційних прав на отримання заробітної плати не нижчої від встановленої законом і забезпечення рівня життя не нижчого від встановленого ПМ для сім'ї з двох осіб, які працюють, та одного утриманця. З урахуванням необхідності орієнтації соціально-демографічної політики України на заохочення підвищення народжуваності, розмір тарифної ставки (посадового окладу) працівника 1 розряду має дорівнювати принаймні подвійній величині визначеного законом ПМ.

Необхідним є посилення немонетарної складової матеріальної винагороди (соціального пакету) в системі оцінки результатів праці.

Для цього потрібно внести зміни до трудового законодавства, зокрема щодо визначення поняття «соціальний пакет», основних його складових — обов'язкових (встановлених законом) і додаткових (понад визначені законом норми) компонентів та їх місця в структурі заробітної плати.

Вибіркові обстеження з питань витрат на робочу силу є важливим джерелом інформації щодо впливу договірного регулювання колективних трудових відносин на якісні характеристики робочої сили. Європейський комітет зі статистики (*Eurostat*) відзначає, що облік чинника трудових витрат — це важливий елемент стратегічного планування інвестицій, виробництва, політики щодо персоналу та встановлення заробітної плати в колективних договорах [85]. Водночас, Стандартна класифікація витрат на робочу силу, розроблена відповідно до Резолюції 11-ої Міжнародної конференції зі статистики праці (1966), не дає можливості оцінити вплив договірного регулювання колективних трудових відносин на базові складові витрат на робочу силу, що характеризують оплату праці та її умови. Як наслідок, дані обстеження витрат на робочу силу є недостатньо інформативними для сторін соціального діалогу через відсутність чіткого розподілу елементів цих витрат на індивідуальні та колективні, обов'язкові (гарантовані законом) і встановлені колективним договором (понад гарантований законом рівень). Наслідком цього стає відсутність зв'язку між політичними задачами та статистичними даними [75, с. 17].

З огляду на це, потрібно удосконалити стандартну класифікацію витрат на робочу силу шляхом визначення у кожній групі витрат, передбачених чинним законодавством, та встановлених колективним договором (угодою) понад визначені мінімальні норми. Варто включити до запитальників обстежень витрат на робочу силу (форма 1-РС) питання щодо наявності на підприємстві (в установі, організації) колективного договору. Необхідно здійснювати обробку отриманих даних з їх групуванням залежно від охоплення працівників колективними договорами (угодами).

4.3. Розвиток соціального діалогу як механізму досягнення балансу соціальної відповідальності

Система соціального діалогу, основою якої є переговорний процес та підписання відповідних угод, дає змогу найманим працівникам через власні організації представляти і захищати інтереси у сфері праці, заявляти про нагальні проблеми і брати участь в ухваленні рішень з метою досягнення балансу інтересів та посилення соціальної відповідальності сторін. Провідні ідеї соціального співробітництва у сфері праці втілено у суспільне життя у вигляді двох основних моделей взаємодії учасників колективних трудових відносин – біпартизму або трипартизму, які різняться між собою залежно від складу учасників такого діалогу (професійні спілки, організації роботодавців, органи державної влади). Якщо двостороння взаємодія організацій працівників та роботодавців (біпартизм) має місце під час укладання колективних договорів та вирішенні колективних трудових спорів, то система трипартизму спрямована на ширше коло проблемних питань.

Трипартизм за участі держави виходить із необхідності реалізації нею принаймні трьох головних функцій: гаранта забезпечення прав та рівноправної участі у соціальному діалозі всіх його сторін, представника власних інтересів як сторони соціального діалогу та арбітра у вирішенні спірних питань. З метою їх реалізації держава створює законодавче та нормативно-правове поле, формує відповідні інституційні засади, є посередником під час пошуку консенсусу між партнерами та гарантом інтересів сторін у процесі соціального діалогу. Саме державні інституції мають забезпечити верховенство права в країні, справедливе судочинство та ефективно регламентувати різні форми соціальної взаємодії на правових засадах. Не менш важливими є їхні функції щодо протидії поширенню у соціально-трудовій сфері таких явищ як порушення прав найманих працівників на належні умови праці та відпочинку, гідну оплату відповідно до трудового внеску тощо. У протилежному випадку конфліктність соціально-трудових відносин в українському суспільстві лише зростатиме через невдоволення з боку найманих працівників.

У розвитку соціального діалогу будь-якої країни важливе місце належить сформованому інституціональному середовищу як сукупності базових та похідних формальних і неформальних інститутів, які прямо чи опосередковано впливають на поведінку представників такої взаємодії. Необхідним залишається коректне інституціональне регулювання соціально-трудової сфери та постійний контроль з боку суспільства з тим, щоб уникнути можливих інституційних пасток на цьому шляху, які істот-

но знижують ефективність соціальної взаємодії. Зокрема, чинні державні механізми підтримки монополізованих державних підприємств автоматично порушують збалансованість відповідальності у соціально-трудовій сфері, оскільки надають перевагу захисту інтересів потужних корпоративних структур. Інституціональне регулювання соціально-трудової сфери в контексті завдань розвитку соціального діалогу є ефективним лише за умов достатньої узгодженості формальних та неформальних інституцій, підпорядкування їхньої діяльності завданням соціального розвитку. Конфлікти та суперечності між ними створюють зони напруги та непорозуміння.

В умовах лібералізації економічного розвитку істотно звужується сфера прямого державного впливу на соціально-трудову сферу на тлі посилення впливу інших інститутів, що обумовлює необхідність формування більш гнучкого регулятивного механізму з метою досягнення балансу відповідальності, а надалі – створення необхідних передумов для узгодження широкого спектру соціальних відносин. На зміну традиційній формі соціального діалогу (переговори, консультації та інші форми взаємодії партнерів) приходить нова модель, орієнтована на ефективне вирішення широкого кола фундаментальних проблем інформаційного суспільства. У цьому зв'язку сучасний формат соціального діалогу значно розширюється і модифікується, оскільки лише державні органи управління, профспілкові об'єднання чи об'єднання роботодавців не можуть представляти різновекторні інтереси суспільства. До практики ведення соціального діалогу поступово залучаються інститути територіального та професійного самоуправління. У цьому контексті важливо зазначити, що предмет соціального діалогу може бути досить широким, тобто виходити за межі соціально-трудової сфери та охоплювати інші проблеми, які сторони діалогу вважають важливими і необхідними для вирішення.

В Україні сформовано цілісну інституційну систему соціального діалогу на засадах трипартизму. Сторони діалогу в особі урядових структур, профспілкових організацій та об'єднань роботодавців залучені до законотворчості у цій сфері, здійснення заходів регуляторної і соціальної політики у сфері праці та моніторингу трудових процесів сучасного соціально-економічного розвитку.

За роки незалежності створено необхідні інституційні основи соціального діалогу в національному законодавстві з урахуванням положень відповідних конвенцій та рекомендацій МОП, рішень інших структурних підрозділів ООН, а також юридично-правової практики Європейського співтовариства (соціальні стандарти, соціальна хартія, професійно-кваліфікаційні класифікації тощо). З урахуванням цих та інших міжнародних орієнтирів розвивалась законодавча база соціального діалогу, стрижнем якої стали Закони України «Про колективні договори та угоди» [55]

та «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [60], Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [36] та інші законодавчі акти.

Новітній етап розвитку вітчизняної системи соціального діалогу ознаменовано набуттям чинності Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [61], в якому визначено його рівні (національний, галузевий, територіальний і локальний), критерії репрезентативності учасників і процедури організації колективних переговорів, а також прийнятні форми реалізації соціального діалогу. Цим законодавчим актом врегульовано механізм досягнення спільних домовленостей та узгоджених рішень, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і місцевого самоврядування. Діяльність сторін соціального діалогу ґрунтується на положеннях низки інших законів щодо профспілкових об'єднань та організацій роботодавців, а також розвитку місцевого самоврядування. Нещодавно інституціоналізовано порядок укладення колективних договорів і угод, що регламентують умови і норми використання послуг праці.

В Україні у 1993 році було створено Національну раду соціального партнерства як постійно діючий орган для виконання нагальних завдань соціального діалогу. Спочатку вона функціонувала на засадах двостороннього соціального діалогу, оскільки в перші роки незалежності державні інституції – з огляду на радянське минуле – були головним роботодавцем у країні. Їх представники як сторона роботодавців домінували у соціальному діалозі. Інша частина сформувалася пізніше за активної позиції Українського союзу промисловців і підприємців, Асоціації роботодавців торгівлі та економічної сфери і низки інших асоціацій підприємств приватного бізнесу [67]. У 2005 році Національну раду соціального партнерства було реорганізовано. На її основі утворено Національну тристоронню соціально-економічну раду (НТСЕР) з такими компетенціями: напрацювання консолідованої позиції сторін щодо стратегії економічного і соціального розвитку України та шляхів вирішення поточних проблем у цій сфері; підготовка та надання узгоджених рекомендацій і пропозицій Президентові України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України з питань формування і реалізації державної економічної та соціальної політики, а також регулювання трудових, економічних, соціальних відносин. НТСЕР складається з рівної кількості повноважних представників трьох сторін соціального діалогу національного рівня (по 20 від кожної сторони): Кабінету Міністрів України, всеукраїнських професійних спілок та їх об'єднань, всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців. Для реалізації завдань соціального діалогу в регіонах діють територіальні тристоронні соціально-економічні ради. За ініціативою сторін соціального діалогу галузевого рівня можуть утворюватися галузеві (міжгалузеві) соціально-економічні ради.

На національному рівні станом на початок 2017 року діяло три репрезентативних об'єднання організацій роботодавців (Федерація роботодавців України, Всеукраїнське об'єднання організацій роботодавців «Конфедерація роботодавців України», Об'єднання організацій роботодавців України) та шість репрезентативних об'єднань профспілок (Федерація професійних спілок України, Федерація професійних спілок транспортників України, Об'єднання всеукраїнських профспілок і профоб'єднань «Єдність», Конфедерація вільних профспілок України, Об'єднання всеукраїнських автономних профспілок (ОВАП), Федерація професійних спілок працівників малого та середнього підприємництва України). Крім того, на галузевому рівні соціального діалогу налічувалося понад 20 активних суб'єктів сторони роботодавців та понад 60 суб'єктів сторони професійних спілок, які повністю відповідають критеріям репрезентативності [65].

Реалізація соціального діалогу в Україні передбачає застосування таких його усталених форм як обмін інформацією, консультації, узгоджувальні процедури та колективні переговори. Їх підсумком є укладання на національному рівні Генеральної угоди. На галузевому рівні формують галузеві (міжгалузеві) угоди, на територіальному – підписують відповідні територіальні угоди. На локальному рівні інституціоналізація соціального діалогу відбувається, передусім, через колективні договори. Генеральна угода на 2016–2017 роки, укладена сторонами соціального діалогу 23.08.2016, охоплює 95 всеукраїнських профспілок, 93 організації роботодавців та їх об'єднання (28 галузевих і 65 територіальних організацій), органи виконавчої влади в особі Кабінету Міністрів України. Це – одинадцята угода за період незалежності України [71]. Вона містить 191 зобов'язання з питань підвищення конкурентоздатності національного виробника та забезпечення зростання зайнятості, оплати, умов та охорони праці, соціального захисту працівників [39]. В Україні діють понад 35 галузевих (міжгалузевих) угод, а також регіональні угоди в усіх областях та м. Київ.

Розвиток системи соціального діалогу в Україні відбувається з певними проблемами, які знижують ефективність цього інструменту узгодження соціально-економічних інтересів та досягнення балансу відповідальності. Експерти ринку праці асоціюють їх із неналежним виконанням державою своєї функції у соціально-трудових відносинах, із частим ігноруванням процедури узгодження позицій соціальних партнерів щодо ключових законопроектів (зокрема, щодо напрямів бюджетної політики і прогнозу економічного і соціального розвитку країни та її регіонів), із непрозорою системою забезпечення репрезентативності профспілок, передусім, на національному рівні), із украй низькою культурою соціального діалогу в суспільстві загалом. Потребують перегляду принципи діяльності

НТСЕР як центральної інституції соціального діалогу. Це аргументовано тим, що функції НТСЕР щодо реалізації соціально-економічної політики у сфері праці нерідко дублюють функції Кабінету Міністрів України [34].

В українському суспільстві внаслідок суспільно-політичної нестабільності та соціальної невизначеності не використано повною мірою можливості соціального діалогу через низьку довіру до профспілок з боку найманих працівників, які не сподіваються на вирішення власних проблем у такий спосіб. За результатами соціологічних досліджень, їм не довіряє значна частина найманих працівників. Головна причина полягає в тому, що профспілкові об'єднання позиціонують себе здебільшого як структуру державного апарату управління чи структурний підрозділ адміністрації підприємства, а відтак концентрують зусилля на вирішенні будь-яких проблем, але не тих, що спрямовані на відпрацювання дієвих механізмів захисту інтересів найманих працівників.

Загальноновизнано, що сторони соціального діалогу мають бути достатньо ініціативними і сильними для відстоювання власних економічних інтересів, готовими до компромісних рішень чи пошуку шляхів досягнення прийняттого консенсусу. Слабкість взаємодіючих сторін, відсутність чіткого усвідомлення власних прав і обов'язків у соціально-трудої сфері по суті поступово трансформує цей діалог у монолог. На жаль, сучасний механізм соціального діалогу в Україні залишається недостатньо ефективним інструментом, орієнтованим на збереження низьких соціальних стандартів оплати праці (фактично це норми фізіологічно обумовлених мінімальних споживчих потреб), а узгоджені рішення сторін не завжди є обов'язковими до виконання.

Ефективний соціальний діалог формується в умовах довіри між гілками влади та громадянським суспільством. За результатами опитувань Центру соціальних досліджень «Софія», значна частина громадян вважає, що після Революції Гідності країна не трансформувалась у повністю відкрите демократичне суспільство. На думку 72,5 % респондентів (в опитуванні брало участь 2017 респондентів віком від 18 років і старше) справи в Україні йдуть у хибному напрямі, 74,5 % опитаних вважають діяльність влади незадовільною; 53,3 % зазначили, що їхнє життя з часів Євромайдану набагато погіршилось. Серед респондентів відповіді щодо того, в яких саме сферах відбулось погіршення, розподілились таким чином: зростання цін на споживчі товари (94,8 % респондентів), погіршення пенсійного і соціального забезпечення (77,9 %), зниження рівня безпеки громадян, зростання злочинності (77,5 %), загострення проблем у сфері зайнятості та працевлаштування (76,1 %) [69].

З досвіду інших країн відомо, що на сучасному етапі інституціонального розвитку соціального діалогу усталені форми соціального діалогу

логу (переговори, консультації, договори та угоди між класичними соціальними партнерами) вже є недостатніми для врегулювання багатьох фундаментальних проблем постіндустріального суспільства. Поширення набувають нові форми взаємодії, які базуються на використанні цифрових технологій, серед яких електронне врядування (е-врядування). Воно помітно диверсифікує можливості міжвідомчих контактів, обумовлює прозорість процесу ухвалення рішень, уможливорює активну участь соціальних партнерів у соціальних і політичних процесах, відкриває доступ до державних інформаційних ресурсів та забезпечує нову якість обслуговування громадян та бізнесу з боку держави.

Е-врядування в контексті соціального діалогу покликане вирішити декілька важливих завдань. Найперше і найбільш затребуване з них – подолання корупції в органах влади, підвищення довіри до владних інституцій, громадський контроль за діяльністю урядовців і чиновників усіх рівнів. У цьому зв'язку треба нагадати, що соціальні партнери сьогодні в Україні дискутують ініціативи Європейської Комісії стосовно формування єдиного цифрового ринку та повномасштабного плану дій з формування електронного уряду. У межах цієї ініціативи ставиться ціль виявлення впливу цифрових технологій на ринок праці [45].

Зміна форм соціального діалогу відбувається з розширенням сфери його застосування. Предмет діалогу виходить далеко за межі соціально-трудової сфери, охоплюючи питання соціальної політики в широкому сенсі (освіти, медицини, геронтології, навіть екологічного добробуту і громадянських свобод). Об'єктивно урізноманітнюється і склад учасників соціального діалогу, оскільки профспілки та об'єднання роботодавців не в змозі представляти повною мірою множині інтересів усіх категорій населення. До практики соціального діалогу залучається широкий спектр інститутів громадянського суспільства (ГО, асоціації територіальної, професійної, економічної самоорганізації тощо). У Резолюції про трипартизм та соціальний діалог, ухвалений 18.06.2002 на 90-й сесії Міжнародної конференції праці, МОП визнала за доцільне залучення до сфери соціального діалогу широкого кола учасників, що не обмежується інституціями представництва роботодавців, працівників та урядів. Вона закликала соціальних партнерів до відкритості і усесторонньої співпраці з громадськими структурами, що поділяють ті ж цінності і цілі. У документі відзначено важливість залучення організацій громадянського суспільства до таких питань як дитяча праця, трудова міграція й працевлаштування осіб з обмеженими можливостями.

Чинна система національного діалогу в Україні практично не враховує потенціал участі громадських утворень у соціальному діалозі. З певними застереженнями винятком тут можна вважати громадські організації осіб з особливими потребами (якщо керуватися положеннями

Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [59], а також Урядовою постановою «Деякі питання надання фінансової підтримки громадським об'єднанням ветеранів» [15]). Проте зазначені законодавчі акти позиціонують громадські об'єднання осіб з інвалідністю здебільшого не як повноцінних партнерів для Уряду в соціальному діалозі, а як звичайних реципієнтів бюджетних коштів і різноманітних пільг. Можна припустити, що законодавець регулює участь широкого спектру ГО в соціальному діалозі Законом України «Про державно-приватне партнерство» [49]. Однак і в ньому не визначено ні статусу ГО як партнера, ні особливості реалізації партнерства у сфері соціального діалогу.

В іншому важливому програмному документі – «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки» [32] – визнано й окреслено проблему недостатніх стимулів залучення громадських інституцій до вирішення соціальних проблем, пов'язаних зі сферою праці (зокрема, проблем працевлаштування та професійної підготовки соціально вразливих верств). Хоча соціальний діалог як напрям такого долучення у Стратегії не згадується.

Залучення ГО до сфери соціального діалогу може відбуватися відповідно до постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» [53] та «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів державної політики з питань молоді та державної підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій» [52]. Однак є ризик, що таке залучення обмежуватиметься лише просвітництвом та аспектами розвитку молодіжного ринку праці. Так, останній із названих документів орієнтується на чинну Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2016–2020 роки [50], одним із пріоритетів якої є підвищення рівня доступу молоді до якісної освіти та створення умов для її зайнятості.

Досвід останніх років доводить, що інститути громадянського суспільства можуть виявитися надійними партнерами уряду та бізнесу в процесі забезпечення соціального миру і розвитку. Ці інститути сьогодні становлять авангард розроблення дорожньої карти ключових соціально-економічних реформ, зокрема – пенсійної, освітньої, медичної [64]. Вони опікуються вирішенням найбільш гострих внутрішніх соціально-економічних проблем, пов'язаних із зовнішньою військовою агресією на сході України: облаштування ВПО, соціальна реінтеграція ветеранів АТО, навіть мобілізація національних ресурсів для забезпечення вітчизняного війська [18, 41].

Вагомість впливу ГО як нового учасника соціального діалогу в Україні підтверджує їх внесок у створення ВВП країни (на основі даних Системи національних рахунків). Протягом 2010–2016 років відстежується безперервне зростання валової доданої вартості, яке забезпечує громадський сектор. Зокрема, інтенсивно зростала частка ГО у формуванні ВДВ через надання різноманітних соціально орієнтованих послуг. З огляду на це можна зробити висновок, що громадські інституції виявляють загальну об'єктивну готовність до участі в комплексних заходах і процедурах соціального діалогу [20]. За цих умов швидкий розвиток таких організацій, орієнтованих на реалізацію соціальних цілей на основі ефективних заходів соціально-економічного характеру, може надати якісно нових рис соціальному діалогу. Дотримуючись централізовано встановлених правових норм у соціально-трудої сфері, вони сприяють модернізації ринку праці та залученню необхідних ресурсів для соціальної сфери. Важливо враховувати і ту обставину, що за відсутності активної участі населення у ГО, від волі політичної еліти залежатиме розвиток демократичних засад українського суспільства та успіх здійснюваних реформ. Попри позитивні зміни, пов'язані з демократичними надбаннями в країні, за рівнем громадської активності Україна значно відстає від європейських країн розвинутої демократії: за різними оцінками близько 5 % населення країни залучено до громадської діяльності [3]. Доречно зазначити, що за даними *Eurostat* на початок 2016 року близько 11,9 % населення країн ЄС були громадсько активними у своїх державах. Найвищий рівень такої активності досягнуто у таких демократично розвинених країнах як Франція (26,4 %), Нідерланди (24,6), Швеція (22,1), Фінляндія (17,0 %). Установлено, що рівень активності громадської діяльності населення залежить від його освітнього рівня та доходів. Населення з вищим рівнем освіти та доходів демонструє вищу громадську активність [78].

Державні органи управління не можуть примусити населення до діяльності в ГО чи штучно їх створювати з метою стимулювання цієї активності, проте вони спроможні створити сприятливі умови для її розвитку, зокрема спростити систему реєстрації громадських чи благодійних організацій, організувати нові сервісні центри для їхніх потреб, проводити консультативну роботу з ГО з метою встановлення «зворотного зв'язку», врахування їхніх пропозицій та рекомендацій. Такі консультації також необхідні для залучення громадян до діалогу з виконавчою владою та підготовки виважених та узгоджених рішень із важливих питань суспільного життя. Від державних органів управління залежить те, наскільки податкова система сприятиме поширенню благодійності серед пересічних громадян. Важливо зазначити, що утвердження провідної ролі держави у цій сфері є вимогою глобального розвитку.

Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» [46] досягнуто значних прогресивних змін в організації їхньої діяльності, зокре-

ма визнано право юридичних осіб на об'єднання (за винятком бюджетних установ, політичних партій, юридичних осіб під час ліквідації чи юридичних осіб, частина капіталу яких працює на підтримку терористичної діяльності), що відповідає принципу добровільної участі в таких об'єднаннях. Запроваджено певні зміни у реєстрації організаційних форм ГО; встановлено, що засновниками громадських спілок можуть бути лише юридичні особи. Законом гарантовано право громадських об'єднань на вибір території ведення діяльності без будь-яких обмежень. Важливо, що ГО надано право здійснювати господарську діяльність.

У будь-якій країні держава має підтримувати ГО, надавати їм необхідну консультативну, організаційну та фінансову допомогу. В Україні державна підтримка ГО є низькоефективною та фрагментарною, вона не сформована у цілісну політику, здійснюється нерегулярно, внаслідок чого не досягає цілі, орієнтованої на підвищення громадської активності. І хоча загальна кількість ГО в Україні зростає, ми значно відстаємо від європейських країн як за показником кількості таких організацій у розрахунку на 10 тис. населення, так і за рівнем участі у громадських рухах і організаціях, політичних партіях, недержавних ЗМІ, страйках та мітингах. В Україні фінансування громадських об'єднань здійснюється за східноазійським взірцем, тобто головним джерелом є приватні кошти, що уможливує надання послуг за умов обмеженого державного фінансування. У 2016 році з державного бюджету надійшло лише 4,2 % загальних обсягів фінансування, від благодійності – 56,7 %, від членських внесків – 10,0 %, з місцевих бюджетів – 3,1 %, при цьому коштів надійшло на 2 % менше, ніж у 2015 році. Основну частину коштів (32,4 %) витрачено на благодійну діяльність [17].

Примітно, що громадський сектор в Україні є ініціатором власного долучення до соціального діалогу. У країні функціонує кілька громадських майданчиків, які декларують цілі розвитку соціального діалогу. Серед них – Національна платформа громадянського суспільства Східного партнерства, де працює робоча група «Соціально-трудова політика та соціальний діалог». Необхідно згадати Платформу громадянського суспільства Україна – ЄС та її робочу групу «Зайнятість, соціальна політика, рівні можливості та здоров'я» (створена як частина плану імплементації Угоди про Асоціацію Україна – ЄС). Проблемами розвитку соціального діалогу опікуються Громадська рада при Мінсоцполітики та Громадська рада при Комітеті Верховної Ради України з питань соціальної політики.

В Україні відбувається залучення громадянського суспільства до соціального діалогу з метою покращення інституційного середовища його функціонування. Так, експертами громадської консалтингової агенції «Бюро соціальних і політичних розробок» у 2015 році було започатковано проект «Разом сильніші – новий соціальний діалог в країнах Східного

партнерства» (за участю секретаріату НТСЕР). Загальна мета цього проєкту – сприяти осучасненню вітчизняної моделі соціально-трудова відносин між державою, роботодавцями і профспілками з метою узгодження інтересів і для забезпечення сталого людського розвитку [8].

Проєкт передбачає розроблення «Стратегії модернізації соціального діалогу в Україні», напрацювання пакету нормативно-правових актів стосовно її реалізації, а також широке громадське обговорення реформи соціального діалогу. У ході проєктних заходів обговорено можливості посилення спроможності організацій громадянського суспільства як учасника соціального діалогу, необхідність поширення сфери його компетенції на екологічні питання, сферу енергетичної та екологічної безпеки, створення інструментів ефективного контролю за виконанням рішень сторін соціального діалогу через незалежний моніторинг з боку ГО, а також проблеми інформування чиновників, громадськості, представників бізнесу та працівників про ефективність соціального діалогу. Громадські активісти – ідеологи проєкту – стверджують, що актуалізація соціального діалогу в Україні ніяк не зменшується (попри появу нових суспільно-політичних викликів). Він має стати базовим інструментом подолання гуманітарної і соціально-економічної кризи.

Таким чином, наразі в Україні поки що не сформовано систему соціального діалогу, яка сприятиме досягненню необхідного балансу соціальної відповідальності у суспільстві. І хоча наразі зазначена система функціонує з істотними обмеженнями та потребує модернізації, є підстави вважати, що у найближчому майбутньому буде досягнуто значного прогресу у цій сфері як найбільш важливій із погляду впливу на якість життя населення. Цьому сприятиме формування нових традицій соціального діалогу в країні на засадах взаємної відповідальності та довіри, а також підвищення ефективності механізму його практичної реалізації.

Основними пріоритетами розвитку соціального діалогу в Україні на найближчу перспективу є:

- балансування соціально-економічних інтересів взаємодіючих сторін через досягнення паритетності їх представництв на тлі обмеження домінуючих позицій роботодавців, що у різний спосіб захищають інтереси великого капіталу в одержанні надвисоких прибутків, у тому числі шляхом порушення норм трудового права;
- реальне економічне зміцнення позицій найманих працівників у соціальному діалозі шляхом встановлення нових прогресивних стандартів оплати праці, залучення до участі в управлінні на основі розвитку виробничої демократії;

- громадське сприяння активній діяльності незалежних профспілкових об'єднань, її підтримка через створення на підприємствах та в організаціях із незадовільною роботою профспілкових об'єднань відповідних рад трудових колективів, а також поширення практик, що унеможливають виконання профспілковими об'єднаннями невластивих їм адміністративних функцій;
- посилення публічного контролю за конфліктними ситуаціями у сфері соціально-трудова відносин, упередження практики порушення трудових прав суб'єктів, що взаємодіють у межах нестандартних форм зайнятості;
- залучення механізму соціального діалогу до формування оптимальних галузевих, територіальних, секторних пропорцій зайнятості з метою обмеження надмірної концентрації ресурсів праці в певних сферах економічної діяльності та формування кадрового дефіциту – в інших;
- використання можливостей соціального діалогу для забезпечення поступової трансформації неформальної зайнятості у формальну на основі збільшення місткості офіційного сектору ринку праці, створення нових продуктивних робочих місць у пріоритетних сферах економічної діяльності.

4.4. Застосування механізмів публічно-приватного партнерства

Ефективним засобом балансування соціальної відповідальності у суспільстві має стати публічно-приватне партнерство (ППП), яке забезпечує реальне зближення економічних інтересів суспільного (державного) та приватного секторів. Таке партнерство є соціальною інновацією, що сприяє суспільній консолідації для ефективного вирішення низки соціально-економічних проблем. Воно уособлює інституціональну й організаційну взаємодію між інститутами публічної влади та приватними юридичними і фізичними особами з метою реалізації суспільно важливих проектів у широкому спектрі сфер діяльності. Використання PPP для збалансування соціальної відповідальності дає змогу через створення, розбудову та синергетичний ефект надійних форм співпраці розраховувати на динамічний розвиток інфраструктурних об'єктів, поліпшення якості соціальних публічних послуг (медичних, освітніх тощо), оптимізацію суспільних фінансів, демократизацію публічного менеджменту, осу-
часнення адміністративних процесів.

Практика ППП ґрунтується на ідеології комплементарного співробітництва: у ньому формується поділ функцій та обов'язків, взаємозалежність і взаємодоповнюваність партнерів. Відносини, які виникають на цій основі, долають суперечність та похідну від неї потенційну конфліктність відносин публічної влади та бізнесу. Наявність потенційного конфлікту між ними зумовлена природою кожного з суб'єктів взаємодії. Зокрема, владний сектор має ієрархічно-управлінську, бюрократичну природу і характерний директивний режим комунікацій, тоді як бізнес – суб'єкт з активною позицією самовизначення в соціальному просторі і свободою приватної ініціативи. Чинником конфлікту з боку держави може бути одностороннє нав'язування бізнесу певних рамок діяльності, погодитися з якими інколи важко. Крім того, держава нерідко демонструє і культивує відверто споживацьке ставлення до бізнесу. В суспільній свідомості бізнес постає зобов'язаним постійно «виправдовуватися» за накопичене багатство, над яким весь час нависає загроза бути відібраним чи безпідставно зменшеним заради загального блага.

Водночас з боку бізнесу конфлікт може бути спровокованим вузько-еґотичною діяльністю приватного сектору, яка інколи повністю ігнорує необхідність цього загального блага і створює передумови для перетворення суспільства в «домашню колонію» для збільшення капіталу з усіма системними наслідками: соціально-економічною нестабільністю, соціальною поляризацією та маргіналізацією населення, загостренням класових конфліктів.

У структурі ППП потенціал конфлікту між державою та бізнесом слабшає, оскільки бізнес активніше соціалізується під цілеспрямованим впливом своїх стейкхолдерів, створюються перспективи отримання приватної вигоди від участі в забезпеченні суспільних потреб. Розвиток такого партнерства інституціоналізує повноцінний діалог публічного і комерційного секторів, який змінює адміністративно-директивний стиль взаємодії: формуються стабільні канали інформаційного обміну між владою і комерційним сектором, організовується конструктивний вплив бізнес-громадськості на владні рішення, а влада демонструє готовність слухати і брати до уваги вимоги бізнесу.

ППП є відмінним від інших форм взаємодії публічного і комерційного секторів, передусім – від звичайної оренди державного чи комунального майна приватними компаніями, від приватизації цього майна чи його акціонування. Ця відмінність полягає, насамперед, у повноцінному збереженні об'єкта партнерства в державній чи комунальній власності, яке є принциповим з огляду на їх стратегічне значення для безпеки країни та соціальної стабільності. Реалізація таких проектів дає змогу залучити приватні кошти на утримання, забезпечити розширення, оновлення та модернізацію об'єктів соціальної інфраструктури, що в результаті по-

ліпшує якість послуг соціального спрямування. При цьому прямі важелі впливу на функціонування цих об'єктів належатимуть державі або муніципалітетам, що сприяє нівелюванню потенційних соціальних ризиків.

Трансформація характеру взаємовідносин між державою та бізнесом обумовила урізноманітнення форм та моделей ППП, диференційованих за характером управління та фінансового забезпечення. З точки зору форм реалізації партнерства варто виокремити такі, що здійснюються на основі концесії, а також контрактів на обслуговування, управління, будівництво, експлуатацію та їх різновиди. Часто використовують комбінацію цих форм.

В українському законодавстві визначено широкий перелік сфер застосування ППП. Але практика показує, що ці проекти зосереджуються здебільшого на проблемах поліпшення технічного стану інфраструктури. За даними Світового банку в Україні впродовж років незалежності середній розмір таких угод становив близько 250 млн дол. США. Найбільше коштів було інвестовано у телекомунікації та енергетику. Згідно з підрахунками цієї авторитетної міжнародної агенції, загальний обсяг інвестицій у ППП в Україні зріс до 940,2 млн дол. США у 2012–2016 роках проти 575,4 млн у 2001–2011 роках. Відповідно до звітів Мінекономрозвитку, в країні на початок 2017 року реалізовувалось близько 200 проектів, з яких понад 90 % становили договори концесії та договори про спільну діяльність. Вони зосереджувалися у таких сферах діяльності як оброблення відходів, збір, очищення та розподілення води, транспортне сполучення [21].

У проектах ППП передбачається, що приватний партнер демонструватиме ефективність управління об'єктом, яка перевищує результативність та показники, яких може досягти публічний партнер (органи державної влади та місцевого самоврядування). Критеріями результативності є фінансові показники проекту, операційна ефективність, публічне сприйняття ефективності партнерства тощо.

Більшість проектів є техніко-виробничими чи техніко-інструментальними, хоча забезпечують соціальний ефект, оскільки сприяють вирішенню соціальних завдань, підвищуючи ефективність використання ресурсної бази соціальної сфери. Проекти у соціогуманітарній сфері наразі мають бути спрямовані на модернізацію матеріально-технічної бази освітніх та медичних закладів; відновлення об'єктів історичної спадщини та природних заповідників, ландшафтних парків; проведення масових організаційно-спортивних заходів. Вагомий соціальний ефект [62, 33, 40, 26] може бути одержаний у багатьох сферах, описаних нижче.

1. *Освіта*. В Україні зберігається висококваліфікований викладацький склад закладів освіти, який без повноцінної матеріально-технічної бази, доступу до інформаційних ресурсів та забезпечення необхідним

приладдям не може здійснювати якісне та актуальне навчання. Муніципалітети відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [56] зобов'язані забезпечити повну загальну середню освіту; сприяти роботі дошкільних освітніх, навчальних та позашкільних закладів, дитячих, молодіжних і наукових організацій, забезпечувати загальнодоступність і безкоштовність освіти на відповідній території. Для вирішення цих завдань потрібні значні інвестиції. Їх частково можна залучити за рахунок розвитку освітніх проектів ППП. В Україні створена достатня правова основа для реалізації таких проектів в освіті із застосуванням: концесії навчальних закладів; договорів з управління освітніми послугами та інвестиційних договорів. Приватний сектор може вирішити проблеми нестачі дитячих садків, дошкільних та початкових шкіл, підвищити ефективність, вибір і розширити доступ до освітніх послуг, сприяти впровадженню нових стандартів якісної освіти, створенню нових, стійких ініціатив з реформи освіти. Розвиток альтернативних моделей управління і фінансування освіти сприятиме здоровій конкуренції між державним та приватним сектором за студентську аудиторію. Окрім суто комерційних, приватний сектор отримує загальні корпоративні переваги для бізнес-середовища: необхідну базу для підвищення кваліфікації, професіоналізму та отримання знань упродовж всього періоду зайнятості персоналу, формування іміджу соціально відповідального підприємництва, підвищення рівня довіри громадян до бізнес-структур. У свою чергу, публічний партнер може підвищити конкурентні позиції шляхом покращення якості надання послуг освіти в державних навчальних закладах.

2. *Охорона здоров'я.* У цій галузі наразі не забезпечено належної якості послуг, зберігається проблема їхньої невисокої конкурентоспроможності та інтеграції в європейський простір. У 2012 році в Україні розпочалася реформа охорони здоров'я, яка передбачає докорінні зміни, зокрема: структурну перебудову медичної допомоги; формування договірних відносин між провайдерами медичних послуг та основними розпорядниками бюджетних коштів, а також запровадження державних соціальних нормативів і галузевих стандартів у сфері охорони здоров'я. Механізми ППП, орієнтовані на мобілізацію досвіду та новітніх технологій приватного сектора за умови державної підтримки, можуть сприяти прискореній модернізації цієї сфери та вирішенню фінансових проблем, не змінюючи при цьому обсяг конституційних гарантій щодо охорони здоров'я. Інвестиційні інструменти підприємців-партнерів і кадровий потенціал державних установ цієї сфери доцільно поєднати у реконструкції та будівництві медичних закладів, проведенні лабораторної діагностики, організації надання високоспеціалізованої медичної допомоги, здійснення наукових досліджень за пріоритетними напрямками, а також наданні сучасної медичної освіти. Варто зауважити, що істотними бар'єрами, які

стримують розвиток таких проектів у цій сфері, є: потреба у спеціальних законодавчих актах, що регламентують порядок їх розробки та реалізації; необхідність формування та затвердження методики тарифікації медичних послуг на державному рівні, а також визначення частки платних медичних послуг у загальному обсязі медико-санітарної допомоги. Враховуючи високу соціальну значущість ППП в охороні здоров'я, доцільно запозичити досвід розвинених країн світу щодо створення та функціонування державних органів контролю, що детально вивчають порядок впровадження бізнес-партнерства у сфері надання медичних послуг.

3. *Житлово-комунальне господарство (ЖКГ)*. Морально застаріле й зношене обладнання та основні засоби (зношеність колекторів, водозабірних станцій, тепlopунктів, тепломереж та котлів у котельнях коливається – 50–90 %), висока вартість виробництва теплової та електричної енергії, а також систематична аварійність тепло- та каналізаційних мереж у період опалювального сезону знижують ефективність галузі. Це стримує її перехід на обґрунтоване тарифоутворення, що є фінансовим тягарем для більшості українських домогосподарств. Значних капіталовкладень потребують сегменти водопостачання, водовідведення та теплопостачання. Прийняття Україною низки постанов, спрямованих на підтримку виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії (відповідно до Національного плану дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року [57] в країні 10 % енергії повинно вироблятися з відновлюваних джерел) вимагає впровадження відповідних механізмів співпраці з потенційними інвесторами. Залучення ППП дасть змогу не лише оптимізувати виробництво, технічно оновити його, привести у відповідність до сучасних екологічних стандартів та удосконалити систему управління, а й зменшити енергетичну залежність країни й скоротити обсяги викидів парникового газу в атмосферу. Існує необхідність залучення приватних партнерів до будівництва нових інфраструктурних об'єктів, ураховуючи недостатню забезпеченість деяких міст та сільських поселень розподільними мережами централізованого опалення, каналізаційними мережами і водопроводами. Як показує світовий досвід, найбільш доцільною формою залучення приватних інвестицій у ЖКГ є концесія та нове будівництво.

4. *Соціальне та доступне житло для населення*. Панівна тенденція розвитку житла цієї категорії в Україні – зниження обсягів його будівництва через дефіцит бюджетного фінансування та надання пріоритету комерційній нерухомості. Різке збільшення кількості ВПО в Україні у зв'язку з розгортанням бойових дій у Донецькій та Луганській областях загострило цю проблему, виявило неготовність держави надавати житло соціально вразливим верствам населення та створювати для них безпечні умови у надзвичайних ситуаціях. Через тривалу кризу в банківському секторі в Україні немає діючих механізмів реалізації законодавчо регламен-

тованого права ВПО на отримання банківських кредитів на будівництво житла. Крім того, не сформована юридична процедура надання соціального житла в оренду та немає достатніх інструментів і ресурсів для виконання місцевими органами влади зазначених зобов'язань. Застосування механізмів ППП може сприяти будівництву соціального та доступного житла, реконструкції старого житлового фонду, підвищенню ефективності управління нерухомістю та забезпечить мультиплікаційний ефект у будівельній галузі в цілому, що позитивно відіб'ється на економічному розвитку України загалом. Приватні партнери мають мотивацію до такої співпраці з місцевими органами влади через спрощення процедури виділення земельної ділянки та отримання дозволів щодо її використання під будівництво. Державний партнер, в свою чергу, реалізовуватиме проекти: комплексного містобудівного розвитку території, будівництва соціального, доступного житла та інфраструктури. З метою сприяння ППП у сфері будівництва соціального та доступного житла необхідно сформувавши належне правове поле щодо податкового стимулювання підприємців до партнерства у цій сфері, наприклад шляхом їх звільнення від муніципальних та інших податків, пов'язаних із будівництвом і підтриманням міської інфраструктури.

5. *Дорожньо-транспортне господарство*, в тому числі громадський транспорт. Будівництво та оновлення доріг в Україні суттєво відстає від темпів зростання інтенсивності дорожнього руху та кількості автомобілів. Операційний стан доріг дуже поганий: значна частина доріг не відповідає мінімальним стандартам та потребує капітальної реконструкції. Середня швидкість на дорогах в Україні у 2–3 рази нижча, ніж у країнах Європи. Варіанти залучення приватного сектору до такого партнерства у сфері дорожньо-транспортного господарства дещо обмежені. Згідно з чинним законодавством України, передача в оренду переважної більшості об'єктів дорожньо-транспортної інфраструктури заборонена. Актуальними моделями ППП у цьому випадку є концесії (за типом «проекування – будівництво – фінансування – експлуатація – управління» (*DBFOM – Design – Build – Finance – Operate – Maintain*)), зокрема в частині будівництва та експлуатації доріг, шляхових естакад, залізниць, автострад, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури. Залучення приватного сектору до такої концесії дасть змогу мінімізувати затримки будівництва, оскільки його суб'єкти зацікавлені в дотриманні строків задля мінімізації витрат і підтримки потоків доходів. Очікуваний соціальний ефект полягає насамперед у: зростанні швидкості руху транспортних засобів, покращенні комфортності, економії та безпеці перевезення пасажирів і вантажів, а також зниженні соціальної напруги у суспільстві.

6. *Паркування*. Кількість автомобілів в українських містах постійно зростає, а наявна система паркування характеризується недостатньою

місткістю, низькою якістю послуг паркування, нераціональним розташуванням парковок у місті, відсутністю обладнання для автоматичного в'їзду та виїзду. З огляду на це паркування в українських містах перетворилося на проблему, що погіршує комфорт учасників дорожнього руху та мешканців міст у цілому, а також ставить під сумнів безпеку руху. ППП різнопланово може долучитися до вирішення цієї проблеми: спорудження і управління паркінгами, облаштування безпечних зупинкових комплексів для громадського транспорту тощо. Підвищити мотивацію приватного партнера до будівництва та облаштування паркувальних об'єктів доцільно шляхом перегляду та збільшення фіксованого рівня рентабельності (відповідно до п. 24 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження формування тарифів на послуги з користування майданчиками для платного паркування транспортних засобів» [54] максимальна прибутковість приватного партнера не має перевищувати 12 %).

7. *Парки, рекреаційні об'єкти та спортивні майданчики.* В умовах швидкої урбанізації вони мають надзвичайно важливе значення для людського розвитку, оскільки сприяють забезпеченню здоров'я населення, покращенню якості його життя, благоустрою міст і поселень, соціалізації мешканців, задоволенню їх потреб щодо дозвілля, і як наслідок – підвищенню мотивації до постійного проживання в зоні територіальної доступності до цих об'єктів. Через відсутність належної уваги з боку місцевої влади численні громадські зони відпочинку в Україні стають практично непридатними для користування, а спортивні майданчики занепадають через нестачу необхідного фінансування. Стандарти життя невпинно ростуть, функціонування цих об'єктів вимагає все більших інвестицій, віддача від яких може здійснюватися повільно, упродовж великого періоду часу. Ефективне використання інструментів ППП може сприяти відновленню та подальшій експлуатації для потреб громадськості національних парків, спортивних майданчиків та інших об'єктів, а також слугувати дієвим інструментом для їх захисту від забудови нерухомістю та іншими капітальними спорудами. Існують певні особливості, що знижують привабливість таких проектів у цій сфері: необхідність масштабної попередньої спеціалізованої роботи щодо обліку та інвентаризації цих об'єктів; затратність і трудомісткість процесу розробки належної земельнопорядної документації (детального плану, генерального плану, плану зонування). Їх потрібно враховувати під час розробки проектів ППП та пропонувати підприємцям адекватні компенсатори. Також у сфері розбудови парків, рекреаційних об'єктів і спортивних майданчиків доцільно формувати широке партнерство за рахунок залучення ГО, у тому числі задіяних в самоорганізації населення, активного в частині створення та підтримки комфортних районів для життя, збільшення можливостей для рекреації та дозвілля місцевої громади.

8. *Аграрний сектор*. Розв'язання численних проблем цього сектору економіки (насамперед, його низької ефективності, недостатнього інвестиційного забезпечення, нераціонального використання основних виробничих засобів, їх зношеності та моральної застарілості) одночасно сприятиме розвитку інженерної інфраструктури для комфортного проживання населення у сільській місцевості. Особливо гостро постає проблема функціонування інфраструктури аграрного ринку, яка не забезпечує вільний прозорий рух сільськогосподарської продукції за схемою реалізації «виробник — оптова торгівля — роздрібна торгівля — споживач». Це негативно впливає на доходність первинного ринку сільськогосподарської продукції та звужує соціально-економічну основу функціонування його суб'єктів, зокрема індивідуальних та фермерських господарств. Активізація ППП у цьому секторі доцільна за напрямками: будівництво та управління мережами холодильних та складських приміщень для збереження сільськогосподарської продукції, створення та експлуатація зрошувальних і осушувальних систем, сільський зелений туризм, органічне виробництво сільськогосподарської продукції, розроблення і впровадження інновацій. Залучення до такої співпраці не лише окремих фермерів і підприємців, а й територіальних громад сприятиме посиленню соціального ефекту від здійснюваної підприємницької діяльності за проектами ППП. Міністерством аграрної політики та продовольства України вже створені передумови для реалізації партнерства в рамках проекту з впровадження сільськогосподарської кооперації та агрокластерів як платформи сталого сільського розвитку. Визначено пілотні території у п'яти областях країни, де розпочато впровадження агрокластерів як платформи сталого сільського розвитку: «Медвино» (Київська область), «Фрумушика-Нова» (Одеська область), «Курорт Коблево» (Миколаївська область), «Диканька цілий рік» (Полтавська область), «ГорбоГори» (Львівська область). Оприлюднення отриманого в результаті досвіду сприятиме популяризації ППП у різних секторах економіки України.

Попри це потенціал ППП в Україні все ще використовується недостатньо. Спостерігаються доволі низькі темпи його поширення та недостатні обсяги угод щодо реконструкції об'єктів інфраструктури через несприятливий інвестиційний клімат, складність співпраці суб'єктів у довгострокових проектах і проведенні погоджувальних процедур, відсутність ефективного механізму надання державної підтримки у цій сфері та низький рівень громадської обізнаності у питаннях переваг і ризиків. Значна частина об'єктів інфраструктури є малопривабливою з інвестиційної точки зору. Кількість проектів ППП у соціогуманітарній сфері загалом є вкрай малою. У більшості випадків соціальна спрямованість проектів ППП є надзвичайно слабкою. Частими є випадки неврахування соціальних наслідків під час планування та реалізації ППП, хоча від-

повідно до Закону України «Про державно-приватне партнерство» [49] аналіз проектів повинен містити обґрунтування таких наслідків, детальні розрахунки ефективності, визначення соціально-економічних та екологічних перспектив після закінчення дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства.

Сучасний розвиток ППП в Україні відбувається зі значними інституційними, нормативно-правовими, кадровими і фінансовими обмеженнями. Ще не створено інституційного середовища, сприятливого для успішної імплементації цих механізмів у господарську і соціальну практики. Головна причина полягає в тому, що до реалізації проектів ППП зазвичай залучають значну кількість управлінських ланок, неузгодженість дій та дублювання виконуваних функцій яких нерідко знижує загальну ефективність цих проектів. На цьому шляху залишаються все-таки високими бюрократичні бар'єри, що істотно ускладнюють одержання приватним бізнесом відповідних погоджувальних і дозвільних документів. На жаль, потенційні суб'єкти ППП не поінформовані належним чином про нормативно-правове забезпечення цієї сфери, специфіку її регулювання, вимоги з боку системи управління проектами, конкурсну процедуру та розподіл відповідальності. Найгірше те, що ці прояви з боку представників бізнесу, залучених до проектів ППП, спричиняють значні економічні і соціальні втрати у вигляді недобросовісної конкуренції, неефективного менеджменту, порушення договірних зобов'язань, прямих економічних збитків від порушення технологічних процесів чи невдало реалізованих проектів.

На рівні територіальних громад та органів місцевого самоврядування практично не ведеться робота, орієнтована на розгортання інвестиційної діяльності в межах ППП, тобто залучення нових приватних інвесторів, створення умов для покращення інвестиційного клімату та залучення коштів населення для потреб місцевого розвитку. Натомість у центрі уваги залишається проблема розподілу бюджетних коштів, визначення пріоритетних напрямів їх використання на тлі низької привабливості потенційних об'єктів ППП через неякісну дорожньо-транспортну інфраструктуру, потребу в значних капітальних вкладеннях, високі фінансові ризики ведення підприємницької діяльності. Оскільки ППП як інструмент місцевого самоврядування є новим для України, то місцеві ради зазвичай відчувають брак кваліфікованих кадрів та досвіду. В результаті страждає інформаційний, консультаційний і ресурсний супровід проектів такого співробітництва на локальному рівні.

Досвід реалізації проектів ППП у різних країнах з його досягненнями і прорахунками доволі неефективно використовується в Україні. Неоціненним є цей досвід у соціальній сфері (охорона здоров'я, освіта, культура, туризм і спорт). У Великій Британії завдяки використанню механізму ППП споруджуються лікарні, будуються та відновлюються

школи. В Угорщині споруджуються студентські гуртожитки. А Молдова та Румунія спрямовують зусилля в напрямі розвитку діагностичних центрів та лікарняних закладів. Характерно, що у світовій практиці починає навіть розвиватися нова модель партнерства (*public social private partnership, PSPP*), зорієнтованого на вирішення різних соціальних проблем, реалізації суспільних цілей та завдань у середньо- та довгостроковій перспективі. До такого партнерства можуть бути залучені не тільки державні установи та приватні підприємства, а й соціальні інститути та соціальні організації. Його основна ідея полягає в тому, щоб уникати протиріч між суспільством та бізнесом шляхом створення суспільних цінностей. У розвинутих країнах підприємці починають усвідомлювати, що їх орієнтація на оптимізацію короткострокових фінансових показників призводить до того, що вони не враховують найбільші потреби ринку і можуть втратити широку сферу впливу та довгостроковий успіх на ньому у перспективі. Тому вони переформатовують власні виробничі процеси таким чином, щоб посилити соціальний ефект від своєї діяльності [97].

Поширеними є «парасолькові» та «касетні» проекти ППП, що фокусуються, переважно, на засадах соціальної відповідальності великих підприємств, які прагнуть лояльності стосовно своїх працівників та жителів території їх фактичного розташування. Вони реалізуються за узгодженням з відповідними органами влади, співфінансуються за рахунок коштів корпоративних і місцевих бюджетів. Такі проекти по суті передбачають тиражування кращих практик ППП на суміжних територіях району, області під патронатом відповідних органів місцевого самоврядування. В Україні «парасолькові» та «касетні» проекти ППП доцільно застосовувати на території суміжних ОТГ на основі єдиного стандартизованого (або адаптованого під особливості конкретної території) продукту проекту та єдиної скоординованої стратегії впровадження.

Підвищення ефективності функціонування ППП з урахуванням кращого світового досвіду вимагає:

- розроблення нових концептуальних засад розвитку ППП у різних сферах економічної діяльності з урахуванням тих змін, які відбуваються у фінансуванні та управлінні установами та організаціями у зв'язку з процесами децентралізації системи управління як соціальної сфери, так і матеріального виробництва. Здійснення конкретних проектів ППП у соціальній сфері має бути зорієнтовано на прискорення впровадження механізмів недержавного пенсійного забезпечення, створення сприятливих умов для підвищення професійно-освітнього потенціалу населення та його реалізації відповідно до вимог інноваційної економіки, підтримку материнства та дитинства, молодих сімей;

- поліпшення організації системи відбору та підготовки кадрів органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, з акцентуванням уваги на особливостях нормативно-правової бази їхньої діяльності, фахових знаннях у сфері місцевої економіки та управління, розвитку місцевої демократії. З цією метою важливо сформувати відповідну навчальну базу, розробити новітні навчальні програми, визначити порядок і процедуру атестації потрібних спеціалістів. Доцільно здійснювати навчання та інформування у сфері ППП представників муніципалітетів шляхом залучення їх до тренінгів, семінарів, конференцій та навчальних поїздок з метою обміну досвідом на місцевому рівні;
- формування дієвої системи методичної, інформаційно-аналітичної підготовки та комплексного забезпечення діяльності корпоративних структур, які здійснюють інноваційно-інвестиційну діяльність на засадах ППП. Необхідно розробити методичні рекомендації для типових проектів у сфері ППП з ґрунтовними роз'ясненнями щодо нормативно-правового забезпечення їх реалізації;
- розроблення компенсаторних механізмів щодо діяльності бізнес-структур, активних учасників проектів ППП із метою часткового повернення втраченого прибутку внаслідок діяльності у соціальній сфері; формування іміджу таких структур як соціально відповідальних, стимулювання їх до співпраці з ГО;
- організація громадських обговорень, слухань, соціологічних опитувань щодо необхідності розроблення чи реалізації тих чи інших проектів задля прозорості цих процесів, їх ефективності та залучення потенційних інвесторів; підвищення обізнаності потенційних стейкхолдерів про можливість використання такого партнерства в конкретних сферах економічної діяльності в Україні.

Нині потребує модернізації процедура підготовки й узгодження проектів, що розробляються на регіональному та місцевому рівнях. Необхідно чітко визначити основні функції органів влади, бізнесу та громадського сектору в сфері ППП з тим, щоб розмежувати їх повноваження, усунути можливе дублювання виконуваних функцій у цій сфері та забезпечити злагоджену роботу над реалізацією проектів. Видається доцільним надати можливість приватним інвесторам співпрацювати із державним партнером не тільки шляхом договору, як це передбачено в Законі України «Про державно-приватне партнерство» [49], а й шляхом створення спеціальних структур у формі юридичної особи. Для цього треба розширити перелік можливих організаційних форм ППП (кооперація, концесія, мо-

дель оператора, договірна модель, лізинг, оренда), взаємоузгодити нормативно-правові акти, що їх регламентують.

Рекомендується також додати до переліку критеріїв оцінки конкурсних пропозицій, зазначених у Порядку проведення конкурсу з визначення приватного партнера для здійснення державно-приватного партнерства [43], ті, які дають змогу оцінити конкурсанта за ефективністю роботи в минулому, особливу увагу приділити показникам, що характеризують соціальний аспект діяльності. Крім того, доцільно скоротити процедуру підготовки до впровадження проекту ППП. Уряд уже започаткував цей процес (30.10.2014 ухвалено зміни до відповідної постанови [16]), однак ці зміни скоротять цю процедуру (яка на сьогодні триває 7–9 місяців) лише на 50–60 днів.

Таким чином, ППП потенційно є дієвим інструментом зближення економічних інтересів суспільного (державного) та приватного секторів. Сучасний механізм ППП в Україні перебуває під впливом низки обмежень, що суттєво знижують ефективність його функціонування. Його модернізації сприятимуть розроблення Концепції розвитку ППП у соціальній сфері, упровадження заходів зі спрощення процедури погодження та підготовки проектів, покращення кадрового забезпечення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Реалізація цих напрямів дасть змогу розраховувати на зростання ефективності механізму ППП у контексті завдань збалансування соціальної відповідальності у суспільстві.

4.5. Активізація зусиль бізнесу в досягненні балансу соціальної відповідальності

Важливими суб'єктами соціально відповідальної діяльності, від результатів якої залежить економічне зростання та добробут, є комерційні організації та підприємці (бізнес-суб'єкти). По-перше, підприємства дедалі сильніше зазнають впливу зовнішнього середовища і повинні відповідним чином реагувати на його запити; по-друге, поступово змінюється сприйняття працівниками справедливості винагороди за працю, ефективності використання своїх знань, досвіду і навичок; по-третє, поширення принципів відкритості і прозорості діяльності компаній робить доступною для споживачів будь-яку інформацію про функціонування компанії, а відтак зростає значення її позитивного іміджу; по-четверте, підвищується інтерес потенційних інвесторів до інформації про відповідність політики компанії етичним імперативам [13].

Зусилля соціально відповідального бізнесу в Україні з метою досягнення балансу відповідальності у суспільстві необхідно активізувати за такими основними трьома інституційними напрямками: трудові практики корпоративної соціальної відповідальності; соціальна звітність; корпоративне громадянство.

Трудовий напрям корпоративної соціальної відповідальності для українських підприємств є пріоритетним. За експертними висновками фахівців Центру «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності», переважну частину організаційно-економічних і соціальних заходів вітчизняних компаній можна віднести саме до трудових практик. Незважаючи на вагоме значення, що надає бізнес-сфері підтримка власних працівників, розвиток трудового напрямку корпоративної соціальної відповідальності в Україні пов'язаний із низкою проблем, зумовлених як об'єктивними причинами, так і суб'єктивними внаслідок недостатніх зусиль із боку власне бізнес-структур. Перша і основна складова трудової парадигми корпоративної соціальної відповідальності – гідна оплата праці. Україна отримала у спадок від адміністративно-планової системи модель економіки з дешевою робочою силою, де низький рівень заробітної плати компенсувався високим обсягом видатків із фондів суспільного споживання та жорстко регульованими цінами на товари та послуги. В умовах перехідної економіки прагнення зберегти конкурентоздатність на світовому ринку віддзеркалилось у збереженні низької вартості робочої сили [29]. Це стало не лише домінантою державної ідеології оплати праці, а й основною орієнтацією бізнесу. Об'єктивною перешкодою підвищенню заробітної плати в Україні вважають недостатні темпи росту продуктивності праці, зокрема, швидше зростання заробітної плати порівняно з динамікою ВВП. Але оплату праці та її базову складову – заробітну плату – безпосередньо включають до ВДВ, тоді як плату за використання інших видів товарів, послуг віднесено на проміжне споживання. Таким чином, збільшення частки оплати праці у структурі операційних витрат відкриває нові можливості для економічного зростання та досягнення європейських стандартів продуктивності. При цьому підвищення оплати праці може випереджати зростання продуктивності праці без негативних макроекономічних наслідків за рахунок меншого споживання інших виробничих ресурсів [68]. На жаль, вітчизняний бізнес у більшості випадків не розділяє таких раціональних міркувань. Соціальна відповідальність вітчизняних підприємств майже не враховує аспекти оплати праці та необхідність змін у цій сфері, задовольняючись дотриманням установлених законодавством мінімальних стандартів або незначно їх перевищуючи.

Сьогодні розмір середньомісячної заробітної плати на підприємствах України, за даними статистичної бази МОП [91], залишається найнижчим в Європі. У 2016 році він дорівнював 203 дол. США. Гранично

низькими залишаються витрати вітчизняних роботодавців на робочу силу – в 2014 році вони становили 2,2 євро за годину в середньому на одного співробітника – згідно з останнім масовим дослідженням обсягів і структури витрат підприємств на робочу силу, проведеним Держстатом [14] у 2014 році. Це безпрецедентно низький показник серед європейських країн, який свідчить про те, що українські компанії навіть не намагаються враховувати крайню необхідність змін у сфері оплати праці. Натомість роботодавці задовольняються дотриманням установлених законодавством мінімальних стандартів. Так, офіційна статистика стверджує, що в 2015–2016 роках частка працівників, які за колективним договором повинні отримувати зарплату вищу за законодавчо визначений мінімум, фактично не перевищувала 22 %. Треба зазначити, що і до подій, які ознаменували найбільшу соціальну та гуманітарну кризу в країні (до початку агресії з боку РФ), зазначений показник кардинально не вирізнявся вищими значеннями.

Низькі показники оплати праці в Україні сформовано на тлі великих обсягів вітчизняної тіньової економіки. Відповідно до даних, наведених у 2017 році Міжнародним кадровим інтернет-порталом [89], більш як 40 % працівників, опитаних аналітиками цього ресурсу, отримують певний обсяг тіньових трудових доходів. Третині з них неофіційно виплачується вся сума зарплатні, майже 50 % одержують «у конверті» більшість заробленого, а шоста частина у такий спосіб отримує менш як половину зарплати [89]. Цікаво, що до буремних подій 2014 року тіньова складова зарплати в Україні також була значною – в середньому близько 30 % (станом на 2012 рік за інформацією дослідницької компанії *GfK Ukraine*). Конкретний обсяг неофіційних виплат сильно варіював залежно від регіону і галузі [87].

Ганебним соціально-економічним феноменом у контексті досліджуваних трудових аспектів корпоративної соціальної відповідальності в Україні є заборгованість із заробітної плати на економічно активних підприємствах, тобто на підприємствах, що проявляють ділову активність і щодо яких не реалізовано процедуру банкрутства. Частка таких підприємств, за розрахунками Держстату, в загальній сумі невикраденої заробітної плати є високою. У 2015–2016 роках вона перевищувала 60 % (табл. 4.1). При цьому істотною виявилася частка саме недержавних і некомунальних підприємств у загальній сумі невикраденої зарплати (близько 80 %).

За останні роки, тобто і до початку агресії з боку РФ, ці показники теж були високими. Так, у 2009 році частка економічно активних підприємств у загальній сумі невикраденої заробітної плати наближалася до 65 %. А пропорція власне недержавних і некомунальних підприємств у загальній сумі невикраденої зарплати хронічно була значною (60 % і більше у 2008–2013 роках). Це означає, що саме внесок корпорацій приватного бізнесу в суму заборгованості із заробітної плати продовжує домінувати.

Таблиця 4.1

Заборгованість із заробітної плати на економічно активних підприємствах України, %

Показник	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2015	2016
Частка економічно активних підприємств у загальній сумі несплаченої заробітної плати	64,0	64,9	53,1	44,6	50,5	54,2	69,3	62,4
Частка недержавних і некомунальних економічно активних підприємств у загальній сумі несплаченої заробітної плати	73,5	78,0	63,0	57,7	59,5	74,2	82,1	79,0
Частка працівників у загальній кількості штатних працівників економічно активних підприємств, яким не виплачено зарплату	3,4	3,2	1,7	1,0	1,1	0,6	2,3	1,2

Джерело: [14].

Позитивним є те, що частка працівників, яким не виплачено зарплату, у загальній чисельності працівників економічно активних підприємств у 2015–2016 роках виявилася меншою, ніж у спокійніший із суспільно-політичної точки зору час (у 2008–2010 роках). Але факт існування заборгованості на економічно активних підприємствах в Україні не має нічого спільного з орієнтацією на соціальну відповідальність вітчизняного бізнесу.

Важливим напрямом соціальної відповідальності бізнесу в Україні була і залишається корпоративна освіта. Це пояснюється тим, що чинна система професійної освіти в країні слабо реагує на потреби економіки. За деякими професіями та спеціальностями спостерігається висока нестача кваліфікованих кадрів. Крім того, зростання темпів оновлення ділової та професійної інформації вимагає постійного удосконалення рівня підготовки працівників підприємств. Як наслідок, бізнес-організації проявляють готовність самостійно дбати про навчання потенційного та підвищення кваліфікації наявного персоналу. З цією метою роботодавці застосовують короткі тренінгові курси із залученням спеціалізованих

агенцій, лекторів; скерування на стажування в компаніях-партнерах за кордоном; створення власних освітніх центрів, корпоративних університетів, де розробляють професійні програми тощо [11].

Однак сьогодні бізнес не є основним покупцем послуг освіти. Зокрема, первинна професійна підготовка у ПТНЗ фактично повністю фінансується за рахунок бюджетних коштів. За даними Держстату, у 2016 році 97 % випускників шкіл (основний контингент учнів ПТНЗ) навчалися за державним замовленням [63]. Працівники підприємств становлять близько 4 % загальної кількості учнів ПТНЗ, з яких 10 544 осіб пройшли професійне навчання, ще 665 – підвищили кваліфікацію.

Український бізнес майже не бере участі й у фінансуванні вищої освіти. Відповідно до даних Держстату, на початку 2016/2017 навчального року за рахунок бюджетних коштів навчалися 66 % студентів ВНЗ I–II рівнів акредитації і 50 % студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації; ще 34 % студентів ВНЗ I–II рівнів акредитації і 49 % студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації навчалися за рахунок коштів фізичних осіб. За рахунок коштів юридичних осіб та органів виконавчої влади у ВНЗ I–II рівнів акредитації навчалася 0,1 %, у ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 0,3 % загальної кількості їх студентів [14].

Вітчизняні підприємства мало приділяють уваги й підвищенню кваліфікації власних співробітників. Витрати роботодавців на професійне навчання в розрахунку на одного штатного працівника в Україні у 2014 році склали 6 грн (за деякими видами економічної діяльності – навіть 1–2 грн), що свідчить про загалом невисоку зацікавленість бізнесу підвищувати освітній рівень персоналу або ж про переважно тіньові схеми здійснення комерційних витрат на освіту.

У цій ситуації важливо посилювати розвиток трудового напрямку корпоративної соціальної відповідальності. Саме бізнес повинен відчутти вигоду від соціально відповідальних практик взагалі та їх трудових аспектів, оскільки трудова сфера є зоною перетину виробничих і соціальних цінностей.

Для здійснення якісних змін у сфері корпоративної соціальної відповідальності з метою досягнення балансу соціальної відповідальності у суспільстві необхідним є формування системи соціального звітування та соціального аудиту українського бізнесу. Останнім часом сформувався тенденція до оприлюднення компаніями одночасно традиційних фінансових річних звітів і соціальних звітів. Соціальні звіти, що містять інформацію про діяльність компанії у соціальній сфері та сфері охорони навколишнього середовища є активним інструментом корпоративної соціальної відповідальності. Соціальний звіт – це систематизований та структурований опис досягнутих компанією результатів у царині соці-

альної відповідальності за трьома ключовими аспектами: економічним, соціальним та екологічним, що використовується менеджерами та зацікавленими сторонами компанії з метою співставлення та оцінки результативності соціальної відповідальності компанії, унаочнення її впливу на очікування в сфері сталого розвитку, а також впливу цих очікувань на компанію, порівняння досягнутих результатів структурних підрозділів компанії тощо. Такий звіт, за умови його коректного застосування, забезпечує суспільство достовірною інформацією про ступінь сталості корпорації. Принциповою особливістю соціального звіту є відкритість та доступність для всіх зацікавлених сторін, що надає можливість побудувати засновані на довірі та чесності конструктивні взаємовідносини з зацікавленими сторонами.

Незважаючи на важливість прозорості й підзвітності у діяльності корпорацій, вітчизняний бізнес не демонструє у цьому аспекті вагомих досягнень. Регулярні дослідження, здійснювані Центром «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності», фіксують закритість українських компаній для широкої громадськості. Щорічно з 2011 року цей Центр складає Індекс прозорості сайтів 100 найбільших українських компаній. В основі Індeksu – міжнародна методика, розроблена *Beyond Business* (Ізраїль). Згідно з методикою оцінюється інформація щодо політик і результатів із різних напрямів корпоративної соціальної відповідальності, що розміщена на корпоративних веб-сайтах, за чотирма критеріями: звітність, зміст, навігація та доступність. Відповідно до результатів дослідження 2016 року, середній рівень розкриття інформації українськими компаніями становить 19,3 %. Середній рівень розкриття інформації топ-10 компаній становить 56,5 %. А кількість компаній, які досягли результату в 50 % відкритості, є мізерною – 6 зі 100. Менш ніж половина компаній, які увійшли до топ-100, надають на своїх веб-сайтах інформацію з питань корпоративної соціальної відповідальності. Фактично повністю відсутня інформація з питань «Бонуси та політика заробітної плати», «Програми впровадження корпоративної соціальної відповідальності у ланцюг постачання та їх результати» та «Політика відповідального маркетингу та її результати». Як і в попередні роки, компанії здебільшого не надають даних щодо результатів запровадження політики корпоративної соціальної відповідальності. На деяких сайтах такі дані не оновлюються протягом останніх 2–3 років, новішу інформацію можна знайти тільки у соціальних звітах або новинах. Кількість компаній, які розмістили на сайтах свої звіти, порівняно з минулими роками зменшилась. Половина звітів підготовлена відповідно до міжнародного стандарту звітності *GRI*. Але частина компаній чітко не дотримується цих стандартів та допускає відсутність від 2 до 10 показників, які повинні бути у звіті. Менш ніж половина компаній, які брали участь в оцінюванні, на

власних сайтах створюють окрему сторінку, на якій розмішують інформацію з питань соціальної відповідальності. Незначна частина компаній враховує нові тренди комунікацій у процесі представлення інформації. Так, тільки 34 сайти мають мобільну версію, п'ять компаній – міні-сайт із корпоративної соціальної відповідальності, на 13 сайтах розміщується інфографіка з цих питань, на 14 – відео і тільки на одному – блог питань з корпоративної соціальної відповідальності [44].

Корпоративне громадянство у структурі механізмів формування відповідальності має інтегративну роль і визначає якість соціально відповідальної діяльності корпорацій. Воно може мати комплексний регулятивний і спрямовувальний характер і на трудові практики, і на процеси й мотивацію соціального звітування. Корпоративне громадянство означає типи практик, які не зводяться лише до корпоративної соціальної відповідальності, а зміщують акцент із площини соціальної у площину суспільно-політичну. В рамках застосування практик корпоративної соціальної відповідальності корпорація найчастіше є структурою, що функціонує у власному виокремленому просторі, в рамках реалізації власних завдань і дотримання внутрішніх інтересів, забезпечуючи при цьому мирне співіснування із зовнішнім середовищем. Тим часом, концепція корпоративного громадянства закликає до того, аби поряд із власне корпоративною соціальною відповідальністю компанія ставила перед собою широкі «громадянські» цілі, у рамках досягнення яких бізнес стає активним учасником розвитку суспільства. Корпоративне громадянство означає нове позиціонування бізнесу в суспільному просторі. Корпорація, яка виступає з позиції корпоративного громадянина, не займається приведенням своєї діяльності у відповідність з насаджуваними їй цінностями через тиск на неї зовнішніх інституцій (держави і суспільства). Вона має активну позицію поряд із представниками держави та громадянського суспільства, спільно з ними формує цінності, здатні забезпечити сталий розвиток [38]. Бізнес позиціонує себе як один із учасників єдиного простору суспільних відносин і не розглядає суспільство як зовнішнє щодо себе середовище [88].

На жаль, сьогодні корпоративне громадянство сприймається в Україні як продовження політики корпоративної соціальної відповідальності, її зовнішнього напрямку. І якщо соціальне звітування сприймається як таке, що має очевидну причетність до тематики корпоративного громадянства, то трудова парадигма практично відмежована від нього. Водночас варто визнати, що значна частка українських компаній, як і раніше, зводять корпоративне громадянство як прояв зовнішньої корпоративної соціальної відповідальності щонайбільше до спорадичної благодійності.

Важливим свідченням громадянської позиції бізнесу є його антикорупційні ініціативи. У цьому зв'язку експерти зазначають, що анти-

корупційні заходи є пріоритетними для тих українських компаній, які мають іноземних бізнес-партнерів або інвесторів. Дотримання антикорупційного законодавства, на думку вітчизняних компаній, практично не впливає на покращення іміджу серед клієнтів та співробітників [7]. Відповідно до даних Індексу глобальної конкурентоспроможності, який щороку розраховує Всесвітній економічний форум спільно з мережею партнерських організацій у понад 140 досліджуваних країнах, Україна у 2017 році за тематичною складовою «нерегулярні платежі та хабарі» посіла 119 місце з результатом 2,9 бала із семи можливих [107].

Наведені дані переконують у тому, що на українських підприємствах основні практики і методи політики корпоративної соціальної відповідальності в основному залишаються реактивними. Осналюючи реактивність є екстремність, спонтанність, пристосуванство, вимушеність, спорадичність. Характерні риси проактивної корпоративної соціальної відповідальності – стратегічність, плановість, контрольованість, превентивність, добровільність. Об’єктивні причини ситуації, що склалася, звичайно ж існують і вони доволі вагомі. Це красномовно підтверджує, наприклад, показник Індексу економічної свободи, який розраховує Інститут *Heritage Foundation* та аналітики *Wall Street Journal* (США) для більшості країн світу з 1994 року [108]. Він охоплює 12 низових індексів, кожен із яких оцінюється за шкалою від 0 до 100: захист права власності; ефективність судової системи; корупція та прозорість влади; податковий тягар; тягар державних витрат; фіскальне благополуччя; свобода бізнесу; свобода трудових відносин; монетарна свобода; свобода торгівлі; свобода інвестицій; фінансова свобода. Загальний індекс економічної свободи розраховується як середня арифметична значень низових індексів, взятих із однаковою вагою. Його також представлено в 100-бальній шкалі (0 означає високий, а 100 – низький ступінь економічної свободи). Низові індекси тематично об’єднано в чотири категорії: 1) економіка і правопорядок (проблематика права власності, судової ефективності, корупції); 2) масштаб урядової експансії (податковий тягар, державні витрати, фіскальне благополуччя); 3) регуляторна свобода (свобода бізнесу, трудові відносини, монетарна свобода); 4) відкритість ринків (торгівля, інвестиції та фінанси).

Згідно з рейтингом індексу Україна з сумою балів 48,1 за підсумками 2016 року (зі звіту 2017 року) перебувала в групі невольних (репресивних) країн, зайнявши 166 місце з 180. У цю групу також потрапили, зокрема, Північна Корея, Куба і Зімбабве. Причому кращі для України значення індексу забезпечували їй статус «в основному невольна» країна. Не зміг вплинути на нього навіть піковий для нашої держави показник – майже 56 балів в 2005 році. Перехід хоча б до категорії «помірно вільні» країни так і не відбувся. Найбільш проблемним аспектом показника в Україні в усі часи був і залишається слабкий захист права власності.

Водночас треба зазначити, що не завжди очевидно є відповідь на запитання: що у цьому випадку може тлумачитися як причина, а що стало наслідком. Адже загальний рівень політичної та громадянської свободи в Україні хоч і вважається проблемним, проте не настільки драматичним, як у Північній Кореї, на Кубі або в Зімбабве. Свідчення цього – показник Індексу свободи, який розраховується міжнародною організацією *Freedom House* [86]. Протягом тривалого часу значення цього індексу забезпечувало Україні статус «частково вільна країна». Цей статус не змінювався до 2006 року. Значні поліпшення в 2006 році зумовили надання країні вперше статусу «вільна країна». Таким показово позитивним він протримався до 2010 року, коли Україна знову повернулася до статусу «частково вільна країна». Станом на 2016 рік міжнародне співтовариство продовжує сприймати Україну як «частково вільну» країну. Це означає, що впливати цивілізованим чином на політичні інститути з метою поліпшення бізнес-середовища і зокрема умов реалізації корпоративної соціальної відповідальності в Україні вкрай важко, але можливо. Тим паче, суб'єктом такого впливу виступає саме бізнес – гравець із вагомим економічним і навіть певним політичним капіталом. Будь-який бізнес не зрівняється за обсягом такого капіталу і можливостями такого впливу зі звичайними громадянами. Формування і конструктивна реалізація цього впливу вимагає від бізнесу, перш за все, бажання і самоорганізації.

Зважаючи на добровільність соціально відповідальної діяльності корпорацій і на характер проблем, які превалюють у цій царині в Україні, вагомим інституційним інструментом включення вітчизняного бізнесу в механізм формування соціальної відповідальності мають стати процеси кодифікації й стандартизації корпоративної соціальної відповідальності. Вони, ймовірно, нададуть процесові більшої й якіснішої самоорганізації, а відтак відкриють перспективу перетворення ініціатив із корпоративної соціальної відповідальності з реактивних у проактивні і розвиткові.

Кодекси корпоративної соціальної відповідальності разом зі стандартами визначають норми корпоративної політики. Кодекс є документом, де фіксують загальні принципи корпоративної соціальної політики, ідеологію та філософські міркування, якими керуються комерційні організації у внутрішніх та зовнішніх комунікаціях, дбаючи про дотримання їх етичних аспектів і відповідність суспільним очікуванням. Стандарт корпоративної соціальної відповідальності – це нормативний документ, який конкретизує характеристики діяльності, котра може вважатися соціально відповідальною, а також характеристики суб'єктів господарювання. Нерідко стандарти містять перелік показників, дотримання яких є обов'язковим у сфері корпоративної соціальної відповідальності. Вони визначають критерії відповідності бізнесу чітким нормативним вимогам до застосування відповідальних підходів.

Окремі організації в Україні вже мають певний досвід розроблення та застосування етичних кодексів, спрямованих на регулювання різних аспектів внутрішніх та зовнішніх комунікацій. На деяких підприємствах України створено етичні служби, на інших – протокольні служби, які забезпечують дотримання етикету у взаєминах з іноземцями, насамперед під час установлення контактів і проведення офіційних переговорів. Проте такий досвід поки що впроваджується повільно. Як правило, етичні кодекси того чи іншого змісту – це практика філіалів і представництв іноземних компаній, які під впливом запитів з боку інвесторів, акціонерів, громадськості країни походження змушені брати до уваги тенденцію кодифікації корпоративних етичних зобов'язань. Велика ж частина вітчизняних власників та керівників (особливо у середовищі малого та середнього бізнесу) ще не усвідомили необхідності формування морально-ціннісного профілю компанії. До того ж, для реалізації таких цілей часто не вистачає коштів, бракує потрібних методичних розробок. Важливу роль відіграє позиція організацій громадянського суспільства, які виявляються неготовими впливати на бізнес з метою активізації його корпоративної соціальної відповідальності.

Практичне впровадження принципів вказаного кодексу, а також інших кодексів і стандартів корпоративної соціальної відповідальності у діяльність підприємств рекомендується здійснювати через мережу саморегульованих організацій. На практиці ділове саморегулювання реалізується як управлінський підхід і як особлива сфера діяльності. Із фахових джерел можна узагальнити, що у першому випадку саморегулювання означає регулювання виробничих, фінансових та інших економічно значущих відносин між суб'єктами ринку на засадах самоорганізації, тобто без безпосереднього втручання державних регуляторних органів. Цей підхід може використовуватися різними зацікавленими структурами для різних економічно-організаційних цілей (наприклад, для лобіювання економічно значущих рішень, для організованого підвищення кваліфікації учасників ринку, для нормотворчої діяльності в межах тієї чи іншої галузі чи сегменту ринку, для внутрішньогалузевого контролю за дотриманням установлених правил господарювання, для вирішення спорів між учасниками ринку (третейського судочинства) тощо). У цьому розумінні воно семантично близьке поняттю самоврядування (галузевого, організаційного, професійного).

У другому випадку саморегулювання – це чітко окреслена і відокремлена від інших напрямів ділової активності діяльність інститутів зі спеціальним статусом – саморегульованих організацій. Вони уповноважені державою на реалізацію вичерпного переліку регуляторних цілей, засновані на членстві суб'єктів підприємництва одного виду економічної діяльності (однієї професійної когорти). Саморегульовані організації

створюються, найперше, для формалізації (визнання державою) регуляторних повноважень і спроможності бізнесу конкретної спеціалізації, для виконання ними дорадчих функцій стосовно державних регуляторів, для організації колективного захисту спільних інтересів їх членів у відносинах із державою, для кодифікації вузькопрофесійних правил і стандартів, а також для контролю за дотриманням їх вимог у середовищі членів організацій. Державні регуляторні органи встановлюють із ними правові стосунки з метою оптимізації державних функцій і відтворення прийнятого для себе сценарію лібералізації ринку.

За спостереженням фахівців Офісу ефективного регулювання [80], в Україні можливості саморегулювання використовуються недостатньо. Чинне законодавство допускає діяльність саморегульованих організацій лише у 15-ти видах діяльності, серед яких: оцінка земель і землеустрій, архітектурна діяльність, діяльність на оптових ринках сільськогосподарської продукції, професійна діяльність на ринку цінних паперів, страхова діяльність, діяльність організацій / об'єднань роботодавців тощо. Серед засновників та учасників саморегульованих організацій можуть бути і юридичні, і фізичні особи (в тому числі індивідуальні підприємці). Загалом експерти констатують численні прогалини, безсистемність і суперечливість законодавства стосовно саморегулювання. Законодавці досі не запропонували єдиного розуміння цілей його здійснення. До того ж у експертному середовищі звучать навіть сумніви щодо законності багатьох нормативно-правових актів, якими унормовується саморегулювання. Очікується, що воно отримає суттєві стимули для розвитку з ухваленням рамкового Закону України, робота над яким триває з 2010 року, але теж позбавлена категоріальної однозначності й єдності підходів.

Незважаючи на такий стан речей, саморегулювання в країні триває та розвивається. Оперуючи офіційною інформацією, його дослідники відзначають, що сьогодні саморегульовані організації діють у п'яти із 15 передбачених законом видах діяльності. Однією із найбільш прогресивних щодо саморегулювання сфер ділової активності є діяльність професійних учасників фондового ринку. Для них, зокрема, прямо передбачений кодекс професійної етики як елемент саморегулювання [42]. Характерно, що за деякими видами діяльності (медицина, освіта, наука) типовою є ситуація існування низки організацій, що функціонально і за характерними ознаками здійснюють саморегулювання, але не володіють спеціальним статусом саморегульованої організації (непоіменовані саморегульовані організації). До таких інститутів інколи відносять, наприклад, НАН України.

Тим часом, така організаційно-правова форма як саморегульована організація в Україні відсутня взагалі. Відсутні універсальні критерії та чіткі процедури набуття такого статусу організації. Давно обговорюєть-

ся питання про необхідність і доцільність існування спеціальної організаційно-правової форми для потреб саморегулювання. Вона потрібна, оскільки чинні форми не дають змоги вповні виконати завдання саморегулювання [72]. Ці норми нині по-різному для різних сфер визначають організаційно-правову форму саморегульованої організації. Найбільш поширеною такою формою у фаховій літературі названо ГО.

Варто зазначити, що саморегульовані організації могли б стати дієвим інструментом запровадження етичних кодексів не стільки в конкретних організаціях, скільки у галузях чи сегментах економічної діяльності. Це суттєво спростить і здешевить процес кодифікації корпоративної поведінки для різних підприємств, що сприятиме популяризації ідеї корпоративної соціальної відповідальності.

Через стандарти корпоративної соціальної відповідальності має перспективу формування антикорупційної політики українського бізнесу. Підприємствам необхідно зрозуміти, що якщо компанія декларує відмову від хабарництва, з часом у суспільній свідомості утверджується факт, що від цієї компанії не варто вимагати хабарів. А якщо така вимога матиме місце, вона може здобуде швидкий і гучний розголос. Така принциповість може виправити ситуацію із корупцією в Україні.

Інший інструмент включення вітчизняного бізнесу в механізм формування соціальної відповідальності – забезпечення цієї царини достатньою кількістю фахівців. В Україні слабо представлена академічна спільнота, яка б аналізувала та систематизувала найкращі практики компаній у сфері соціальної відповідальності (зокрема, щодо гідної оплати праці) та знайомила з ними громадськість. Проблему дефіциту фахівців у сфері корпоративної соціальної відповідальності частково могла б вирішити активніша участь бізнесу у фінансуванні відповідного освітнього напрямку, грантування як студентів, так і викладачів, свідома професіоналізація бізнесом сфери корпоративної соціальної відповідальності. Певне значення у цьому контексті матимуть також і конкретні ініціативи бізнесу щодо поширення знань про корпоративну соціальну відповідальність серед працівників сфери державного управління, місцевого самоврядування для підвищення їхньої обізнаності, розуміння соціальної відповідальності та технології співпраці з бізнесом.

Таким чином, соціальну відповідальність бізнес-інституцій можна розглядати як спосіб ефективного управління соціальними та бізнес-процесами з метою забезпечення позитивного впливу підприємств на суспільство в усіх аспектах сталого розвитку. Компанії, які беруть активну участь у вирішенні соціально значущих проблем, можуть зробити вагомий внесок у формування суспільного договору, вибудовувати свою стратегію розвитку, передбачаючи можливості та загрози, що несуть із со-

бою нові суспільно-політичні та економічні процеси в державі та у світі. Вітчизняним підприємствам варто сконцентруватися на розвиткові трудових аспектів корпоративної соціальної відповідальності, посилити власну відкритість і активізувати політику підзвітності, а також звернути увагу на переваги корпоративного громадянства як бізнес-стратегії. Основними інструментами для цього можуть слугувати кодекси і стандарти соціальної відповідальності, саморегулювання і мережа саморегульованих організацій, а також бізнес-освіта за напрямом корпоративної соціальної відповідальності.

4.6. Формування передумов ефективної суспільної комунікації

Суспільна комунікація як інструмент досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності передбачає найширшу публічність і відкритість дій та мотивів поведінки кожного суб'єкта, зацікавленого в її розвитку. Ефективність цього інструменту забезпечується залученням до співробітництва відразу всіх учасників соціально-економічних відносин (як інституційних, так й індивідуальних).

Розширення можливостей суспільної комунікації для цілей соціальної відповідальності забезпечують сучасні ІТ (електронним і он-лайн спілкуванням з використанням цифрових пристроїв). На користь перспективності саме цифрової комунікації (е-комунікації) в Україні свідчить динаміка зростання кількості інтернет-користувачів в останні десятиліття. Так, за аналізом вітчизняних соціологів у 2016 році близько 60 % дорослого населення України користувалися Інтернетом. А ще у 1997 році таких користувачів серед українців налічувалося лише 1 %. Упродовж 2015–2016 років кількість інтернет-користувачів виросла на 5 % [22]. Ці дані співпадають зі спостереженнями міжнародних аналітиків: згідно з результатами дослідження аналітичної компанії *TNS Infratest* [82], у 2016 році 61 % громадян України мали доступ до Інтернету, а 52 % зверталися до нього щоденно. Крім того, в 2016 році в середньому на одну особу в Україні припадало 1,2 під'єднаних до Інтернету пристроїв. Цей показник на 58 % перевершив аналогічний індикатор від 2013 року. Суттєво (на 150 % протягом 2013–2016 років) зріс масштаб користування смартфонами. І нині 70 % громадян віком до 35 років вільно використовують ці прилади е-комунікації. Важливо зазначити, що в Україні загалом досить високою є забезпеченість населення мобільним зв'язком: у 2016 році на 100 мешканців припадало 133 абонента (у 2005 році – 64) [31, 95].

Відповідно до загальнонаціонального соціологічного моніторингу, у 2014 році 65 % громадян задекларували своє вміння користуватися

комп'ютером та звичку робити це постійно або час від часу. Частка осіб, які не мають відповідних навичок і ніколи не користуються комп'ютером, постійно зменшується (з 80 % у 2002 році до 35 % у 2014 році). За даними Інституту соціології НАН України, динамічно зростає забезпеченість домогосподарств комп'ютерною технікою (з 5 % сімей, що мали персональний комп'ютер у власності у 2002 році, до 57 % у 2014 році). Ці спостереження підтверджують і міжнародні експерти: згідно з оцінкою Міжнародної телекомунікаційної спілки (*International Telecommunication Union*), у 2013 році рівень комп'ютеризації домогосподарств в Україні становив 56 % [83]. Отже, різні аналітичні джерела вказують на те, що більше половини населення використовує ті чи інші ІКТ, а також на швидку динаміку зростання масштабів освоєння цих технологій.

Багатостороннім (розрахованим на залучення всіх учасників соціально-економічних відносин) партнерським засобом е-комунікації в контексті досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності може слугувати оригінальна та практична модель місцевого розвитку – *smart*-грумада («розумна» громада). Вона ґрунтується на популярній закордонній концепції взаємодії всіх зацікавлених сторін у місцевих громадах з метою інтенсифікації позитивних змін через широке використання ІКТ і запровадження інновацій.

Ідея «розумної» громади сформувалася у концепцію зовсім недавно (кінець 1990-х – початок 2000-х років). У територіально-поселенському розрізі доречно говорити про *урбаністичне* та *конвергентне* бачення «розумної» громади. Перший підхід засновано на сприйнятті цієї концепції в контексті потреб міських громад («розумне» місто – *smart city*). Як основний аргумент при цьому наводиться той факт, що сьогодні понад 50 % населення Землі мешкає саме у містах. І ця пропорція з часом зростатиме. Крім того, міста традиційно були і залишатимуться потужними осередками інноваційної та ділової активності. Особливу увагу дослідники й управлінці з урбаністичним баченням приділяють питанню реалізації «розумних» підходів до розвитку столичних міст і мегаполісів [90], від яких очікування трансформаційних зрушень у *smart*-напрямі є чи не найбільшими. Фокус на міській проблематиці характерний і для багатьох офіційних джерел, зокрема – для регулятивних документів Європейської Комісії [101].

Відповідно до методологічної схеми, напрацьованої європейськими вченими для міст континенту, «розумні» міста мають володіти такими основними характеристиками: 1) «розумна» (інноваційна) економіка, в основі якої передові технологічні рішення та ресурсоощадні енергосистеми; 2) заохочення мобільності (доступність, простота та безпека транспортного сполучення й інших комунікаційних засобів); 3) увага до проблем довкілля (комфортні кліматичні умови, високий ступінь озеленення

ареалу, чисті водойми та питна вода, постійний екологічний моніторинг); 4) освічені, креативні, толерантні й соціально активні мешканці (людський і соціальний капітал); 5) висока якість життя (безпека, охорона здоров'я, житлово-побутові зручності, освіта, культурне життя, соціальна згуртованість); 6) «розумне» врядування (якісні адміністративні і соціальні послуги, публічність і прозорість політики, стратегічні управлінські підходи, диверсифікація публічного менеджменту із делегуванням громадськості низки управлінських функцій) [103]. Ці характеристики загалом відтворюються і в містах поза Європою – з незначними відмінностями та різним ступенем деталізації. Так, у деяких міських ареалах у світі окремим пріоритетом визнано зручність паркування і вуличне освітлення. В інших спеціальний акцент зроблено на проблемі громадської безпеки та дотримання закону. Існують «розумні» міста, які особливо переймаються питанням утилізації побутових і промислових відходів. Усіх їх об'єднує максимальна експлуатація сучасних інформаційно-комунікативних пристроїв та їх комплексів, що полягає в автоматизації, дебюрократизації та безперервності процесів життєдіяльності міста.

Важливо звернути увагу на те, що жодна із перелічених обов'язкових характеристик «розумного» міста (висока якість життя, екологічний добробут тощо) не має виняткових урбаністичних асоціацій. Тому поряд з ідеями про *smart city* актуалізується також і конвергентне бачення «розумної» громади, яке не протиставляє міські та неміські ареали, а зближує їх. Його підґрунтям може слугувати позиція, відповідно до якої модель такої громади концептуально не обмежена урбаністичною проблематикою. Прибічники цієї позиції воліють сприймати «розумні» міста як одну з варіацій *smart*-громади, беручи за основу широке тлумачення громади як соціальної групи (необов'язково урбанізованої), в межах якої люди об'єднані територіальною, історичною, культурною й економічною спільністю [94]. На ґрунті конвергентного бачення у розвинутих країнах активізується напрям трансформації невеликих міст на «розумних» засадах [102], так само як і напрям сільського *smart*-розвитку [110]. Широкі територіальні межі «розумної» громади у свій час пропагувало одне із піонерних досліджень *smart*-формату місцевого розвитку, виконане у США. Ці межі варіювали від району поселення до декількох адміністративних округів (регіонів) [104]. При цьому основним аргументом на користь такого бачення стала доцільність об'єднання зусиль / ідей усіх зацікавлених сторін у громаді (на противагу нескоординованій діяльності ізольованих груп / осіб – у містах чи поза ними). З часом було офіційно визнано різноманіття громад (міські і сільські), які можуть розвиватися у *smart*-напрямі [100]. Широкий «громадівський» підхід у межах конвергентного бачення є універсальним і методологічно зручнішим, оскільки враховує поселенську та територіальну варіативність *smart*-формату місцевого роз-

витку. Це бачення не заперечує актуальність власне урбаністичної орієнтації цього розвитку. Тому окреслюючи перспективу моделі «розумної» громади в Україні в контексті соціальної відповідальності доцільно по-слуговуватися саме конвергентним підходом.

Попри варіативність характеристик, територіальних меж та поселенських рис «розумних» громад, можна чітко ідентифікувати базові складові цієї моделі, а саме: спектр зацікавлених сторін (стейкхолдерів) у громаді; цілі функціонування громад; алгоритми досягнення таких цілей. Треба відмітити, що різні джерела по-різному представляють можливих стейкхолдерів *smart*-громади. Серед них виокремлюють, приміром, мешканців (містян), місцеву владу, приватний сектор, науково-освітню сферу, інститути громадського здоров'я, благодійні організації тощо. Інколи їх укрупнюють у компактніші групи: влада, бізнес, громадськість (мешканці). Кожна з описаних вище характеристик «розумної» громади («розумна» економіка, «розумне» врядування тощо) може слугувати майданчиком співробітництва індивідуальних та інституційних суб'єктів (влади, бізнесу, громадянського суспільства) в міських та сільських громадах.

Водночас варто зважати на те, що кожен суб'єкт визначає пріоритетність цілей функціонування «розумної» громади виходячи зі змісту і специфіки своєї діяльності. Так, публічна влада вбачає у цій моделі домінування управлінської проблематики. Для владних інститутів *smart*-формат є частиною процесу управління сталим розвитком ареалу, забезпечення якості життя у громаді з урахуванням бюджетних можливостей та обмежень. Бізнес, імовірно, сприймає «розумну» громаду здебільшого як полігон для розроблення, тестування і комерціалізації виробничих та інфраструктурних проєктів. Громадянське суспільство насамперед сфокусоване на легкості налагодження та підтримування соціальних контактів, підвищенні ефективності впливу громадськості на владу, а також на екологічних завданнях. А для мешканців важливим є комфорт проживання та умови професійної діяльності, як і життєві перспективи у широкому сенсі (щодо планування сім'ї, зручності транспортного сполучення, цікавості та змістовності дозвілля, легкості отримання адміністративних послуг тощо). Отже, можна стверджувати, що наявні різні пріоритети функціонування «розумних» громад: управлінський, комерційний і громадський. Актуальним питанням залишається інтеграція та взаємне узгодження цих пріоритетів у *smart*-громаді.

Платформою для такої інтеграції можуть слугувати завдання соціального розвитку. Незважаючи на те, що більшість фахівців звертають увагу на соціальні прояви *smart*-трансформації місцевих громад, ця проблематика все ж висвітлюється однобічно. У дослідницькому фокусі залишається автоматизація й оптимізація певних процесів функціонування громади з точки зору публічного менеджменту та конкурентоздатності

різних сфер бізнесу. Провідними суб'єктами змін при цьому, природно, є влада і комерційний сектор. За такої ситуації населення може виявитися не учасником трансформації, а її об'єктом. Безумовно, у межах *smart*-громади місцеві мешканці залучені до процедур консультування й обміну думками. Проте подібні комунікаційні засоби ризикують виявитися звичайним маркетинговим (або суто соціологічним) інструментом для вивчення або стимулювання попиту на ті чи інші послуги у громаді. А людський і соціальний капітал можуть сприйматися лише як ресурс здійснення бажаних змін, а не їхній фокус.

Усе більша частина експертів справедливо наголошують на тому, що «розумні» мешканці і «розумне» соціальне середовище є чи не найважливішою характеристикою *smart*-громади. Сьогодні все чіткіше окреслюється проблема втрати *smart*-громадами (найбільше – містами) потенціалу реальної міжособистісної соціальної взаємодії. Актуалізуються проблеми зниження соціальної згуртованості, дегуманізації та фрагментації людських відносин – з огляду на віртуалізацію соціальних зв'язків та ділової активності. Нові виклики постають, наприклад, у контексті появи новітніх форм дискримінації та соціального відторгнення (зокрема, через повсюдну обов'язковість володіння технологічною / інформаційною компетентністю) у трудовому контексті. Тому людиноцентричність і соціальна орієнтація трансформацій у «розумних» громадах нині має стати першочерговим практичним та академічним інтересом.

Під впливом цього в останні роки уявлення про «розумну» громаду поступово осучаснюються. Це стосується найперше концепції *smart city*, яка повільно трансформується у концепт «розумного міста для людей» (*human smart city*). Зазначений концепт відрізняється від усталених раніше уявлень про «розумність» міст. По-перше, декларується зміщення фокусу з галузевих інтересів та економіко-управлінських аспектів на інтереси пересічних мешканців і соціальні проблеми. Йдеться про те, що громаді не варто перетворюватися на самоцінного прибуткового й організаційно досконалого технократичного «монстра». Її цінність полягає, передусім, в оперативності реагування на реальні потреби місцевого населення. Тому нині дещо соціалізуються базові характеристики *smart*-громади. У переліку таких характеристик на перше місце висуваються: здоров'я населення; чисте довкілля; громадська участь і соціальне залучення; креативізація освіти; безперешкодність транспортної й віртуальної мобільності населення. Ці характеристики загалом позбавлені виняткових урбаністичних асоціацій, а тому можуть вважатися універсальними в контексті соціального розвитку будь-яких громад.

По-друге, новий концепт передбачає максимально активне самозалучення мешканців до всіх процесів життєдіяльності громади. Громадяни – за посередництва ІКТ – самостійно формують зміст і перелік потреб

громади, а також способи їх задоволення. Як наслідок, населення та його представники в особі інститутів громадянського суспільства більшою мірою виявляють свою суб'єктність. По-третє, така громада стимулює та всіляко підтримує безпосередні соціальні контакти між людьми (між сусідами, колегами, однодумцями, однолітками тощо). Тому взаємодія у громаді перестає бути «безликою» технічною процедурою, а управлінські рішення – менш орієнтованими на узагальнені середньостатистичні тенденції.

Зазначені відмінності осучасненого *smart*-формату утворюють специфічний соціальний профіль «розумної» громади. На підставі цього можна припустити, що «розумна» громада є одним із перспективних механізмів ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики [19]. При цьому масштаб і результати функціонування такого механізму не обмежені локальним рівнем. Загальнодержавна соціальна політика як і програми корпоративної соціальної відповідальності великих компаній теж мають орієнтуватися на можливості *smart*-формату в контексті досягнення необхідної адресності соціально-економічних зусиль, інтерактивності в роботі соціальних відомств, забезпечення суспільної згоди стосовно змісту соціальної політики (зміцнення довіри громадян до інститутів влади та бізнесу). Через мережу «розумних» громад устанавлюється ефективний режим функціонування соціальної політики національного рівня.

Алгоритми досягнення цілей «розумної громади» (в тому числі через їх інтеграцію в системі соціальної політики) вимагають визначення способу управлінської комунікації для ініціювання і функціонування *smart*-формату. З фахових джерел відомо про два такі способи. Перший – *bottom-up* комунікація, коли ініціативу зі створення та розвитку *smart*-громади проявляють і любіють власне локальні громади (в особі місцевих владних інститутів чи громадськості). Другий спосіб – *top-down* комунікація, що передбачає зацікавленість, насамперед, публічної влади вищого адміністративного рівня, або великих транснаціональних корпорацій, або потужних глобальних громадських асоціацій. З їхньої ініціативи *smart*-формат тиражується на локальному рівні. Можливим є і поєднання обох цих способів в єдиний процес, де вони диференціюються стадійно: спочатку формується локальна ініціатива, яка згодом знаходить підтримку і сприяння на національному чи глобальному рівні. Або навпаки: спершу концепт «розумної» громади ініціюється «згори» й апробується в деяких ареалах для того, щоб із часом самостійно втілюватися у життя точково на місцях. Поєднання режимів *bottom-up* і *top-down* комунікації характерне для соціального профілю «розумної» громади.

Коли відповідний спосіб управлінської комунікації визначено та апробовано, актуалізується загальна схема алгоритму досягнення цілей «розумної» громади. Вона є простою і складається з трьох ключових компонентів: 1) специфікація громади (дослідження та узагальнення де-

мографічних, економічних, географічних і технологічних рис громади); 2) розроблення відповідного плану заходів з визначенням основних сфер докладання зусиль та основних виконавців (адміністративні, фінансові, організаційні питання, коротко- та довгострокові проекти тощо); 3) сприяння найширшій участі населення в заходах з розвитку локального ареалу (насамперед, через будівництво інфраструктури бездротового інтернет-доступу, а також через системи електронного урядування). Водночас для соціального профілю такої громади участь населення актуалізується на кожному етапі та є базовим процесним компонентом (планування розвитку громади через залучення і самозалучення мешканців).

Зрозуміло, що технічно алгоритм досягнення цілей «розумної» громади ґрунтується на використанні електронних засобів і методів. Технічний аспект передбачає: 1) створення гнучкої мережевої телекомунікаційної електронної архітектури (у тому числі бездротової), 2) формування цифрових платформ публічного спілкування та спільної діяльності; 3) безперервний моніторинг і аналіз різноманітних даних (безупинна робота різних автономних сенсорів, передавачів, реєстраторів тощо); 4) освоєння цифрових та електронних технологій у системі публічного менеджменту (місцевого самоврядування). Нині для потреб «розумної» громади створено велике різноманіття додаткових програм для електронних пристроїв з метою налагодження взаємодії цих пристроїв між собою та з різноманітними зовнішніми сенсорами. Об'єднані фізичними та / або віртуальними зв'язками, такі пристрої сприяють, наприклад, вирішенню проблем дорожніх заторів, уможливають розвантаження черг в адміністративних установах і соціальних закладах, полегшують здійснення фінансових трансакцій тощо. Детально про технічні засади функціонування «розумної» громади йдеться, зокрема у [27].

Соціальний профіль «розумної» громади накладає свій відбиток і на технічні процеси: вони мають урахувати та забезпечувати порівняно значний масштаб залучення мешканців громади до її функціонування. Адже соціальна орієнтація *smart*-формату означає, що залучення місцевого населення відбувається не тільки у ході накопичення соціологічних і маркетингових даних (побажань, очікувань і т. д.) для покращення тих чи інших послуг у громаді. Мешканці уповноважені також самостійно ініціювати створення і корекцію змісту цих послуг через самостійне формулювання відповідного інтернет-контенту, через звернення до безпосередніх організаторів соціальних заходів тощо. Соціальний профіль громади вимагає, щоб технічний супровід гарантував успішне здійснення подібних ініціатив і можливості ефективної спільної діяльності / впливу мешканців у громаді (а не лише обмін думками, оцінками та побажаннями).

Реалізація такого супроводу спирається на використання методики *Living Lab*, розробленої фахівцями з Массачусетського технологічного

університету в середині 2000-х років. Вона слугує своєрідною сполучною ланкою між сферою технократичних і сферою гуманістичних цінностей *smart*-формату, забезпечуючи трансформацію «розумної громади» від переважно інформаційно-технологічного напрямку розвитку до соціального. Організаційно ця методика спрямована на створення відкритих інноваційних соціальних мікросистем (живих лабораторій) у межах *smart*-громади як цілісного поселення. Такі «лабораторії» територіально обмежені районом або вулицею поселення. Вони є своєрідною експериментальною площадкою для розроблення важливих для громади інноваційних рішень та їх апробації в реальних умовах соціального простору. Важливо, що ці експерименти моделюються і впроваджуються спільно користувачами (місцевими мешканцями) та розробниками (компаніями IT-сфери, чинівниками, постачальниками технологій тощо). Користувачам надається необмежений вплив на інноваційний процес. За бажанням вони можуть, пройшовши відповідне навчання, проявити себе у якості власне розробників. Описаний спосіб багатосторонньої взаємодії у громаді відображає основні принципи функціонування живої лабораторії: сумісне творення цінності у громаді, сумісний дизайн громади, спільна відповідальність.

На базі принципів живої лабораторії будуються алгоритми специфічних електронних платформ для потреб соціального профілю різноманітних *smart*-громад у світі. Прикладом такої платформи є електронна система *My Neighbourhood*, яка діє в деяких містах Європи та Латинської Америки й орієнтується на зміцнення і реалізацію потенціалу сусідської округи в межах «розумної» громади [96]. Алгоритм функціонування цієї платформи передбачає три етапи: 1) вибір пілотного ареалу та реконструкція сусідської округи у ньому; 2) забезпечення округи необхідними засобами та можливостями; 3) масштабування досягнень округи до рівня громади. Перший етап передбачає створення і просування тематичного веб-сайту, де розміщуються, зокрема, методичні рекомендації про те, як місцевим жителям спільно використовувати наявні ресурси громади – матеріальні та фінансові активи, природні багатства, час і знання. На другому етапі цей веб-сайт використовується для створення електронної бази даних різноманітних запитів та ініціатив місцевих мешканців. Така база здатна автоматично оцінити запит кожного мешканця та згенерувати найбільш адекватну відповідь, яку до цього сформулював і завантажив у базу хтось із співмешканців. База функціонує як фокальна точка, де умовно сходяться проблема і спосіб її вирішення. Тематика запитів та ініціатив може бути надзвичайно широкою: від прибирання вулиці до боротьби з підлітковою злочинністю. Третій етап спрямований на створення відкритого інформаційного порталу для всіх користувачів у громаді, який наповнюється локальним контентом і проектами місцевих жителів та який активно позиціонується у віртуальному просторі в контексті

можливих методів подолання соціальних проблем всієї громади через активну взаємодію мешканців-сусідів.

Соціальна політика як сфера прикладання спільних зусиль учасників *smart*-громади теж, ймовірно, наділяє певними особливостями алгоритми досягнення цілей «розумної» громади. Імовірно, що ці алгоритми, використовуючи переваги методики «живої лабораторії», мають бути вмонтовані у процеси створення й адміністрування соціальних програм і проектів як основного засобу реалізації соціальної політики. Як відомо, соціальна програма – це загальна модель конструктивних трансформацій соціальної сфери (чи її окремої ланки), що ґрунтується на обов'язковій пов'язаності окреслених соціальних цілей і фінансово-матеріальних засобів їх реалізації. Зміст програми може конкретизуватися у сукупності соціальних проектів, які відрізняються встановленими строками і деталізованим інструментарієм. Крім того, проекти зазвичай більшою мірою зосереджені на інноваціях [30].

Виходячи з інноваційної суті *smart*-формату можна припустити, що в «розумних» громадах соціальні програми і проекти однаково сфокусовані на інноваціях. Соціальний профіль «розумної» громади (з акцентом на якості соціальної політики) не варто цілком протиставляти технічному профілю (з акцентом на темі появи, ефективності освоєння і доступності нововведень). Видається штучним і недоцільним також обмеження інноваційної активності напрямом соціальних інновацій. Можна узагальнити, що соціальні програми і проекти у такій громаді використовують взаємодію інститутів для створення та освоєння соціальних, інфраструктурних, управлінських новацій. Соціальне програмування перебуває у сфері компетентності переважно публічної влади. Але з огляду на полісуб'єктність соціальної політики, громадськість і бізнес можуть обирати спосіб свого позиціонування у цьому процесі. Логічно припустити, що кожен із окреслених напрямів інноваційної активності в рамках тієї чи іншої соціальної програми має свого основного ініціатора і виконавця. Так, громадянське суспільство, будучи комунікаційно найближчим до населення, «очолює» роботу за напрямом соціальних інновацій, залучаючи до неї публічну владу та комерційний сектор. Такі інновації полягають, зокрема, в наданні нових видів соціальних послуг (наприклад, масові громадські відкриті онлайн-курси різної тематики) або в організації нових способів створення благ (приміром, краудсорсинг і краудфандинг). Бізнес об'єктивно зацікавлений у комерційно перспективних проектах за техніко-інфраструктурним напрямом (включно з аспектами енергоефективності та енергозбереження), залишаючись при цьому відкритим до співпраці і діалогу з громадою та владою у цій сфері. Місцева влада функціонально здатна забезпечити прогрес у сфері менеджменту соціальної сфери – за доцільного і конструктивного впливу на адміністра-

тивні процеси комерційних і громадських суб'єктів через цифрові модулі електронної демократії.

Найважливішою особливістю соціальних програм і проектів у *smart*-громаді доцільно вважати не їх інноваційну складову, а інтерактивність (комунікативність) і самого програмотвірного циклу, і процесу імплементації програм. У такій громаді мешканці не лише схвалюють дизайн будь-якої соціальної програми (через канали е-комунікації), а й здійснюють контроль якості виконання заходів соціальної політики. Важливо, що найбільш практично значущі і зловоденні програмні фрагменти мають розроблятися і втілюватися за безпосередньої участі пересічних членів громади та громадських інститутів. У цьому зв'язку доречним є такий орієнтовний алгоритм дій. Спершу основні положення програми як нормативного документа визначаються місцевими органами влади з повним урахуванням позиції громадськості. А подальша конкретизація та реалізація програмних завдань і положень відбувається на рівні конкретних проектів, розроблюваних і здійснюваних власне громадськістю і бізнесом. За наявності політичної волі та загальногромадівського консенсусу *smart*-формат (зокрема, е-комунікація) дає змогу діяти з мінімальними трансакційними витратами.

Бізнес може конструктивно проявити себе у цій сфері. Загалом будь-яка соціальна програма, перебуваючи у сфері компетенції головним чином публічної влади, в ресурсному плані спирається на розподіл коштів у системі публічних фінансів і критично залежить від бюджетної забезпеченості певної території чи галузі соціальної сфери. Залучення комерційного сектору до соціальних програм у «розумній» громаді, ймовірно, обумовить появу диверсифікованого за джерелами мультиресурсного пулу – для покращення перспектив успішної реалізації програмних / проектних заходів і сталості досягнутого ефекту. Завдання інших суб'єктів «розумної» громади – зробити програмні заходи інвестиційно привабливими, використовуючи, зокрема, мотивацію ППП.

Варто додати, що традиційно соціальні програми і проекти диференціюють передусім за спрямованістю – на превентивні (спрямовані на попередження соціальних проблем), реактивні (сфокусовані на подолання чи пригнічення деструктивних тенденцій) і розвиткові (націлені на зміну якості елементів соціальної сфери, зокрема, на трансформацію соціально-економічних відносин). Розвиткові програми не є жорстко орієнтовані на визначений проблемний аспект функціонування соціальної і гуманітарної сфери. Це – не засіб поточного впливу на процеси. Водночас вони не обов'язково позбавлені проблемного фокусу, проте позиціонують наявні чи потенційні соціальні проблеми (їх стан, наслідки, ймовірність появи, причини загострення тощо) крізь призму стратегії та перспективи соціального розвитку. Важливо, що контекст «розумної»

громади в ході реалізації соціальної політики зобов'язує використовувати найперше розвиткові програми. Адже *smart*-формат відтворює власне перспективу функціонування місцевої громади та стратегічно вимагає відповідних якісних і глибоких трансформацій. Превентивний чи пригнічуваний вплив стосовно соціальних проблем у громаді при цьому має здебільшого тактичне значення.

В Україні напрацьовано мінімальний досвід використання моделі «розумної громади». Найбільш системні і конкретні рішення стосовно цього питання почали з'являтися лише з 2015 року, коли, зокрема, у м. Київ спільно представниками громадськості і столичної влади було розроблено цілісну концепцію «Київ СМАРТ Сіті 2020» для «розумної» трансформації мегаполісу [24]. Крім столиці найбільш комплексно та показово реалізацію цієї моделі розпочато у Вінниці, Дніпрі, Львові, Харкові і Чернівцях. Ці міста мають певні ознаки орієнтованості на соціалізацію технологічних і господарських процесів. Тут повністю або частково запроваджено такі сервіси як он-лайн-виклик поліції, електронні адмін-послуги, електронна картка пацієнта, електронний запис до дитячого садка, он-лайн-сервіс «дитячий омбудсмен» тощо. У всіх цих містах реалізовано бюджет участі – ініціативу, за допомогою якої містяни отримали право самостійно обирати спосіб витрачання певної суми коштів муніципального бюджету на благоустрій [70]. На додаток, столиця активно користується перевагами методики живої лабораторії, спорудження якої ведеться на вул. Мельникова (Шевченківський район).

Окремою ініціативою в Україні втілюється в життя модель *smart*-громади для малих та середніх міст у рамках всеукраїнської інтернет-платформи електронного врядування «Розумне Місто» [66]. Платформа має широкий асортимент е-інструментів, які для кожної підключеної громади налаштовані індивідуально. Серед таких інструментів – моніторинг дефектів ЖКГ, пошук донорів крові, сприяння в організації діяльності ОСББ тощо. Усі вони тією чи іншою мірою мають соціальне значення. Станом на травень 2017 року у системі налічувалося 728 населених пунктів.

Можна стверджувати, що в Україні зараз домінує урбаністичне бачення «розумної» громади. Крім того, треба визнати, що вітчизняна практика функціонування цієї моделі ставить головним чином управлінські пріоритети. Так, декларується, що Київ СМАРТ Сіті – передусім модель управління містом (міською інфраструктурою, ресурсами). Платформа «Розумне Місто» теж націлена на створення системи «розумного» менеджменту у громаді. Тому і соціально значущі питання актуалізуються та розглядаються крізь призму, насамперед, управлінської парадигми. Натомість становлення «розумної» громади як майданчика для багатостороннього співробітництва стейкхолдерів з різними взаємоузгодженими інтересами / пріоритетами ще триває. Платформ, які б стимулювали самоорганіза-

цію населення і розвиток соціального капіталу зусиллями власне містян, в «розумних» містах України поки що не створено. У цілому мешканці позиціонують себе як «розумні» користувачі, про комфорт яких обіцяють дбати і яких залучають до міського життя саме управлінці відповідно до адміністративних завдань. Отже, соціальну модель *smart*-спільноти в Україні відтворено частково і непослідовно. Проте існують передумови для її цілковитого «визрівання» у найближчому майбутньому.

Соціальний профіль «розумної» громади, де технічно модерна комунікаційна мережа поєднується з предметною увагою стейкхолдерів до аспектів соціального розвитку, є інструментальним середовищем для реалізації соціальної відповідальності електронно-комунікаційними засобами. Саме соціальне програмування і власне програмні рішення для соціального розвитку у «розумній» громаді можуть прислужитися формуванню і відтворенню зразків соціально відповідальної поведінки. Так, процес розроблення програм для громади утворює фокус комунікації суб'єктів відповідальності. Останні мають можливість дискутувати та співпрацювати в ході формулювання програмних / проектних положень, демонструючи колективну нормотворчість.

Спільно сформульований та узгоджений зміст соціальних програм визначає параметри участі суб'єктів у розвитку громади: сферу прикладання зусиль, обов'язки, напрями впливу тощо. Окремими тематичними програмами / проектами можна розтлумачити параметри власне соціально відповідальної поведінки у громаді, зокрема, зміст і доцільність такої поведінки у різноманітних актуальних для громади трансакціях. Приміром це популяризація соціальної відповідальності у системі відносин «пацієнт – лікар», в якій актуалізується інформаційна асиметрія. Іншим прикладом можуть слугувати програми для потреб взаємодії чиновництва і бізнесу, в якій імовірні ризики зловживання на ґрунті владних повноважень.

Важливою складовою програм як норм соціальної відповідальності мають стати зміст та умови фасилітативних зусиль задля утвердження зразків соціально відповідальної поведінки. Фасилітація повинна передбачати освітньо-інформаційний, витрато-оптимізаційний, колективно-діяльний аспекти. У першому аспекті програмно-проектний підхід націлює, приміром, на розроблення і запровадження в діяльність освітніх закладів у «розумних» громадах тематичних курсів із основ корпоративної соціальної відповідальності, курсів підвищення обізнаності населення про громадянські, трудові, споживчі права тощо. Формат «розумної» громади у цьому зв'язку, по-перше, полегшує комунікацію між реципієнтами і продуцентами знань (тією мірою, якою цифрові технології полегшують соціальні контакти). По-друге, цей формат надає дизайнові освітніх програм / проектів ознак краудсорсингового продукту (продукту

колективної – «громадівської» – творчості). По-третє, у «розумній» громаді будь-хто із реципієнтів знань про соціальну відповідальність може стати продуцентом і навпаки.

Витрато-оптимізаційні програмно-проектні ініціативи спрямовані на мінімізацію бар'єрів прояву соціально відповідальної поведінки. Такі ініціативи мають пропонувати зручну, зрозумілу і безвитратну альтернативу можливому непорядному поведженню, наприклад – альтернативні способи чесної сплати податків. Із закордонної практики широковідомим є механізм відсоткової філантропії. Його суть полягає в тому, що платник податку має право переадресувати певний відсоток свого податку прямо на рахунок місцевої організації, яка займається вирішенням конкретної суспільної проблеми, без посередництва місцевого чи державного бюджету. Очевидно, що формат «розумної» громади у цьому випадку реалізує публічне консенсусне визначення пріоритетних галузей соціальної сфери – ймовірних бенефіціарів відсоткової філантропії, а також забезпечує адресність і прозорість таких трансакцій (тією мірою, якою е-комунікація впливає на прозорість тих чи інших актів взаємодії).

Колективно-діяльний аспект соціальних програм / проектів у розумній громаді сприяє утвердженню соціально відповідальної поведінки. Вона є запорукою як колективних, так й індивідуальних успіхів у практичній діяльності в громаді. Приміром, програмно-проектні ініціативи можуть стосуватися захисту громадського порядку зусиллями самих членів громади (народна самооборона). Іншим програмно-проектним фокусом може стати краудфандинг – добровільне об'єднання членами громади фінансових чи інших ресурсів із задалегідь визначеною метою: допомога постраждалим унаслідок нещасного випадку, спорудження окремих інфраструктурних об'єктів, фінансування діяльності соціальних підприємств тощо. Формат «розумної» громади у цьому випадку сприяє оперативній організації необхідних дій і підзвітності їх ініціаторів та виконавців.

Таким чином, е-комунікація у межах практичної моделі «розумної» громади є перспективним напрямом організаційної взаємодії усіх зацікавлених суб'єктів для досягнення балансу соціальної відповідальності. На основі порівняння різноманітних підходів із зарубіжної практики можна визначити передумови, необхідні для формування соціального профілю такої громади як організаційної основи практичного освоєння феномену відповідальності електронно-комунікативними засобами. Визначальними рисами цього профілю є соціалізація технологічних та економічних процесів у громаді, а також відмова від винятково урбаністичної орієнтації моделі «розумної» громади.

Висновки

Досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві ґрунтується на визначеній принципах. Ці принципи не треба сприймати як тривіальний перелік моралізаторських настанов і далеких від практики ідеалів, які нав'язують конкретним учасникам соціально-економічної взаємодії. Натомість, формулюючи їх, необхідно зважати на комплексність і суперечливість організації господарської взаємодії суспільства і на безмежну множину економічних інтересів у ній. На цій основі перелік принципів досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві містить як достатньо очевидні позиції (на кшталт субсидіарності і демократизму), так і менш очевидні, але необхідні з огляду на складність організації соціуму як соціально-економічної системи (наприклад, позитивна дискримінація і Парето-ефективність).

Соціальні стандарти оплати праці безпосередньо встановлюють важливі параметри відносин між працівниками, роботодавцями та державою. Законодавчі зміни періоду становлення незалежності України були спрямовані на пришвидшене руйнування адміністративно-централізованої системи управління оплатою праці та надто повільно формували регуляторне середовище, властиве ринковій економіці. Це мало наслідком зниження ролі заробітної плати в структурі доходів домогосподарств, поширення затримок із виплатою заробітної плати, порушення міжгалузевих і міжпрофесійних співвідношень, поглиблення розшарування й поляризації за рівнем оплати праці. Сьогодні практично єдиним інструментом державного впливу є МЗП. Така ситуація унеможливує виконання державою соціальних зобов'язань перед громадянами і не стимулює людиноорієнтованого економічного розвитку.

Основними проблемами національного законодавства і практики є: відсутність стратегічного бачення цілей, напрямів та інструментів політики у сфері оплати праці; недостатнє урахування новітніх змін у характері зайнятості та трудових відносин; слабе узгодження політики оплати праці з іншими секторальними політиками та реформами; здійснення законотворчого процесу без належних консультацій із соціальними партнерами та громадськістю; наявність формального підходу до процесу імплементації міжнародних стандартів МОП та ЄС.

Міжнародний досвід свідчить, що жодна країна не обходиться без втручання держави у процеси регулювання оплати праці, однак методи, сфера, масштаби державного впливу істотно різні. Крім власне стандартів, таких як МЗП, багато країн установлюють гарантії щодо рівної оплати праці чоловіків і жінок, упровадження певних форм оплати, умов оплати у разі відхилення від нормальних умов праці тощо. Хоча такі гарантії зазвичай не трактують як соціальні стандарти оплати праці, вони

відображають інституційне нормування процедур та лінії поведінки, дотримання яких забезпечується усією потужністю громадянського та державного інфорсменту. Аналіз змісту цих державних гарантій дає змогу зробити висновок, що вони не лише мають соціальне значення, а й створюють необхідні передумови повноцінного функціонування усіх інших соціальних стандартів у сфері оплати праці.

Надзвичайно важливу роль мають аналітичні стандарти, що широко застосовуються у розвинутих країнах – медіанна заробітна плата, межа бідності працюючих, співвідношення мінімального й середнього розмірів зарплати (*Kaitz ratio*), співвідношення нетто й брутто зарплати, гендерний розрив в оплаті праці. Належний моніторинг оплати праці з використанням зазначених індикаторів дасть змогу напрацювати економічно і соціально обґрунтовану та прозору методику визначення мінімального розміру заробітної плати, а подальше широке обговорення із залученням усіх сторін соціального діалогу має стати головним у процесі політичного врегулювання та суспільної легітимізації цього стандарту.

Сформована в Україні система соціального діалогу потребує модернізації для досягнення балансу соціальної відповідальності у суспільстві. Цьому має сприяти формування нових традицій ведення соціального діалогу на засадах взаємної відповідальності та довіри, а також підвищення ефективності механізмів його практичної реалізації. Основними пріоритетами розвитку соціального діалогу в Україні є:

- збалансування соціально-економічних інтересів сторін через забезпечення паритетності їх представництва;
- економічне зміцнення позицій працівників шляхом запровадження нових прогресивних стандартів оплати праці, залучення до участі в управлінні на основі розвитку виробничої демократії;
- громадське сприяння активній діяльності незалежних профспілкових об'єднань;
- посилення публічного контролю в сфері праці задля запобігання порушенням трудових прав працівників;
- використання соціального діалогу для формування якісного трудового потенціалу, створення нових продуктивних робочих місць у пріоритетних сферах економічної діяльності.

У межах політики досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві потенційно дієвим інструментом зближення економічних інтересів суспільного (державного) та приватного секторів є ППП. Сучасний механізм ППП в Україні перебуває під негативним впливом низки обмежень, що суттєво знижують ефективність його функціонування. Украй малою є кількість проектів ППП у соціогуманітарній сфері. Це призводить до того, що соціальна спрямованість вітчизняної

моделі ППП є надзвичайно слабкою. У цьому зв'язку напрями модернізації ППП мають передбачати впровадження заходів зі спрощення процедури погодження та підготовки проектів партнерства та покращення кадрового забезпечення організацій-партнерів від державного сектору.

Досліджуючи роль бізнесу як суспільно-економічної інституції в забезпеченні балансу розподілу соціальної відповідальності, можна дійти висновку, що в Україні реалізація соціальної відповідальності бізнесу пов'язана з низкою проблем і ризиків, тривалий період існування і гострота яких у масштабах країни змушують сприймати більшість ініціатив у цьому напрямі як імітацію процесу реальної соціалізації бізнес-діяльності. Вітчизняним підприємствам слід сконцентруватися на розвиткові трудових аспектів корпоративної соціальної відповідальності, посилити власну відкритість і активізувати політику підзвітності.

Необхідно запровадити особливу модель соціальної комунікації для досягнення балансу розподілу соціальної відповідальності у суспільстві. Основою цієї моделі є концепція і практика «розумної» громади (*smart-громади*). Із соціально-економічної точки зору недоцільно обмежувати ареал функціонування цієї моделі лише міськими громадами (*smart-містами*), хоча саме так часто відбувається на практиці. Перспективним видається ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики за посередництва цієї моделі, яка залучає до управління соціальною і гуманітарною сферою широкий спектр зацікавлених суб'єктів (не тільки безпосередньо уряд і органи місцевого самоврядування). Проте вітчизняний досвід функціонування «розумних» громад поки що недостатньою мірою враховує їх соціально-економічний потенціал та можливий конструктивний вплив на процес інституціоналізації соціальної відповідальності.

Список використаних джерел

1. *Александрова О.С.* Багатоманітність проявів феномену конкуренції в сучасному суспільстві. Культура народів Причорномор'я. 2004. Т. 1, № 52. С. 111–115 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33462/27-Aleksandrova.pdf?sequence=1> (дата звернення: 04.09.2017).
2. *Ансофф И.* Стратегическое управление. М.: Экономика, 1989. С. 63–65.
3. *Балакірева О.М.* Громадська думка населення України. Український соціум. 2009. № 2 (29). С. 161–175.
4. *Бобков В.Н.* Об опыте и проблемах разработки отраслевых социальных нормативов (на примере оплаты труда). Материалы научного совета Минтруда России. Уровень жизни населения регионов России. 2002. № 8. 14 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ed-union.ru/Files/doc623.doc> (дата звернення: 30.03.2012).

5. Бобков В.Н. Проблемы регулирования минимального уровня оплаты труда и воспроизводственный потребительский бюджет трудоспособного работника. Законодательное регулирование оплаты труда: проблемы и практика реформирования. Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ. 2002. № 25 (181) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2002/vestniksf181-25/vestniksf181-25060.htm> (дата звернення: 30.03.2012).
6. Бобков В.Н., Меньшикова О.И., Степанова Т.Н. Об опыте и проблемах разработки отраслевых социальных нормативов (на примере оплаты труда) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ed-union.ru/cgi-bin/go.cgi?sid=&file=doc623.doc> (дата звернення: 30.03.2012).
7. Боротьба з корупцією. Роль бізнесу в Україні: аналітична довідка / Саприкіна М., Зінченко А., Ляпін Д., Данилюк А. та ін. Київ: Фарбований лист, 2011. 51 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://csr-ukraine.org/wp-content/uploads/2014/04/Antikoruptionsiya_sayt.pdf (дата звернення: 04.12.2017).
8. Бюро соціальних та політичних розробок: Проекти / БСПР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bureau.in.ua/index.php/projects> (дата звернення: 18.07.2017).
9. Вильчинская-Бутенко М.Э. Синергичное взаимодействие субъектов трудовой организации в процессе корпоративного воспитания. Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. 2014. № 3 (21). С. 24–32.
10. Глоссарий *Amnesty International* / Amnesty International [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://amnesty.org.ru/discrimination> (дата звернення: 12.09.2017).
11. Грицина Л.А. Развитие кадрового потенциала підприємства в системі корпоративної соціальної відповідальності. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2007. Т. 1, № 5. С. 69–72.
12. Грицина Т.В. Социальная ответственность в системе современных социально-трудовых отношений. М.: АТИСО, 2010. 267 с.
13. Гришнова О.А., Никитюк Т.О. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. Соціально-економічні аспекти промислової політики. Актуальные проблемы управления человеческими ресурсами и маркетинга в контексте стратегии развития Украины: сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономики промышл. Донецк, 2007. Т. 1. С. 23–32.
14. Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 14.11.2017).
15. Деякі питання надання фінансової підтримки громадським об'єднанням ветеранів: постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 № 156 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-2018-п> (дата звернення: 30.03.2018).
16. Деякі питання організації здійснення державно-приватного партнерства: постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2011 № 384 (із змінами) [Елек-

тронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/384-2011-%D0%BF> (дата звернення: 03.07.2017).

17. Діяльність громадських організацій у 2016 році: стат. бюлетень / Державна служба статистики України. Київ, 2016. 85 с.

18. Донбасс SOS [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://donbasssos.org/main_ua/ (дата звернення: 23.11.2017).

19. *Звонар В.П.* Smart-громада як соціально-економічний феномен. Демографія та соціальна економіка. 2017. № 3 (31). С. 76–88. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.076>

20. *Звонар В.П.* Громадянське суспільство як агент соціально-економічного впливу в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2017. № 2. С. 138–151. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.138>

21. Інформація щодо стану здійснення державно-приватного партнерства / М-во економічного розвитку і торгівлі України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ed00a2ba-480a-4979-84eb-d610a0827a8c&title=ZagalniiOgliad> (дата звернення: 20.09.2017).

22. Кількість інтернет-користувачів в Україні перевищила 60 %. Дзеркало тижня. 06.05.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/TECHNOLOGIES/kilkist-internet-koristuvachiv-v-ukrayini-perevischila-60-207572_.html (дата звернення: 28.11.2017).

23. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 МОП / Верховна Рада України. Законодавство [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_161 (дата звернення: 24.10.2017).

24. Концепція Київ Smart Сіті 2020. Лідерство. Інновації. Взаємодія. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kyivsmartcity.com/Kyiv-Smart-City-Concept.pdf> (дата звернення: 11.12.2017).

25. *Кропоткин П.А.* Взаимная помощь как фактор эволюции. М.: Самообразование, 2007. 240 с.

26. *Куліков А.І.* Приклади реалізації проектів державно-приватного партнерства в Україні. Сучасні тенденції управління регіональним розвитком: Матеріали Міжнарод. інтернет-конф. (01.09.2012 – 28.02.2013) / Сумський державний ун-т [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://me.fem.sumdu.edu.ua/docs/d077.pdf> (дата звернення: 15.12.2017).

27. *Кунанець Н., Пасічник В., Химич Г.* Досвід реалізації проектів класу «розумне місто» на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій. Вісник ЛДУ БЖД. 2016. № 14. С. 17–37.

28. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое «зло»): пер. с нем. М.: Прогресс, 1994. 272 с.

29. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (кол. моногр.) / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. Київ, 2007. 367 с.
30. *Макарова О.В.* Соціальна політика в Україні: моногр. / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. С. 68–81.
31. Мобільний зв'язок / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=149&language=uk> (дата звернення: 21.09.2017).
32. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> (дата звернення: 19.12.2017).
33. Національні проекти / Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrproject.gov.ua/page/natsionalni-proekti> (дата звернення: 25.09.2017).
34. Новий соціальний діалог в країнах Східного Партнерства / Інф.-метод. матеріали семінару з питань планування соціального діалогу в Україні та країнах Східного партнерства (Київ, 5–6 лист. 2015 р.) / Бюро соціальних та політичних розробок; Координаційно-експертна рада з питань соціальної політики при НДІ праці та зайнятості населення [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://socplatform.in.ua/files/1.doc> (дата звернення: 08.10.2017).
35. *Олейник А.Н.* Институт плана и институт рынка. Вопросы экономики. 1999. № 4. С. 132–148.
36. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 № 16/98-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/16/98-вр> (дата звернення: 03.07.2017).
37. *Панченко Т.В.* Ціннісні основи доктрини субсидіарності в європейській суспільно-політичній думці. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2010. № 889. С. 41–45.
38. *Перегудов С.П., Семенов І.С.* Корпоративное гражданство: концепции, мировая практика и российские реалии / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. М.: Прогресс-Традиция, 2008. 447 с.
39. Підписано Генеральну Угоду на новий строк. 23.09.2016 / Профспілка працівників освіти і науки України: офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://pon.org.ua/novynu/5020-pdpisano-generalnu-ugodu-na-noviy-strok.html> (дата звернення: 19.12.2017).
40. Підсумки Дня державно-приватного партнерства VIII Українського муніципального форуму / Асоціація міст України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.auc.org.ua/news/pidsumki-dnya-derzhavno-privatnogo-partnerstva> (дата звернення: 07.12.2017).

41. Повернись живим [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://savelife.in.ua/about.html> (дата звернення: 21.11.2017).

42. Положення про саморегульвні організації професійних учасників фондового ринку: рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17.02.2009 № 125 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0458-09> (дата звернення: 28.11.2017).

43. Порядок проведення конкурсу з визначення приватного партнера для здійснення державно-приватного партнерства щодо об'єктів державної, комунальної власності та об'єктів, які належать Автономній Республіці Крим. Деякі питання організації здійснення державно-приватного партнерства: постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2011 № 384 (із змінами) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/384-2011-%D0%BF> (дата звернення: 03.07.2017).

44. Презентовано шостий індекс прозорості і КСВ українських компаній / Центр «Розвиток КСВ» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://csr-ukraine.org/article/transparency-index-2016-2/> (дата звернення: 11.12.2017).

45. Присоединяйтесь к дискуссии: обещают ли цифровые технологии лучшее будущее? / Федерація профспілок України. 12.05.2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fpsu.org.ua/nasha-borotba/zagalni-novini/12268-prisoedinyajtes-k-diskussii-obeshchayut-li-tsifrovye-tehnologii-luchshee-budushchee> (дата звернення: 18.10.2017).

46. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 05.12.2017).

47. Про державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16.01.2014 № 719-VII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/719-18/ed20141101> (дата звернення: 02.11.2017).

48. Про державний бюджет України на 2016 рік: Закон України від 25.12.2015 № 928-VIII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/928-19> (дата звернення: 02.11.2017).

49. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 № 2404-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2404-17> (дата звернення: 03.07.2017).

50. Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 № 148 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/148-2016-p> (дата звернення: 19.12.2017).

51. Про затвердження Норм фізіологічних потреб населення України в основних харчових речовинах та енергії: наказ М-ва охорони здоров'я України від 03.09.2017 № 1073 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1206-17> (дата звернення: 21.12.2017).

52. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів державної політики з питань молоді та державної підтримки молодіжних та дитячих громадських організацій: постановою Кабінету Міністрів України від 22.02.2012 № 116 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/116-2012-п> (дата звернення: 07.12.2017).

53. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка: постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 № 1049 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-п/ed20120507> (дата звернення: 15.12.2017).

54. Про затвердження Порядку формування тарифів на послуги з користування майданчиками для платного паркування транспортних засобів: постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2010 № 258 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/258-2010-п> (дата звернення: 22.12.2017).

55. Про колективні договори та угоди: Закон України від 01.07.1993 № 3356-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3356-12> (дата звернення: 03.07.2017).

56. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 03.07.2017).

57. Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 № 902-р [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-%D1%80> (дата звернення: 03.07.2017).

58. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 03.07.2017).

59. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-ХІІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/875-12> (дата звернення: 20.01.2018).

60. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 № 137/98-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/137/98-вр> (дата звернення: 03.07.2017).

61. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 № 2862-VІ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2862-17> (дата звернення: 03.07.2017).

62. Програма розвитку державно-приватного партнерства / Агентство США з міжнародного розвитку [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ppr-ukraine.org/> (дата звернення: 09.11.2017).

63. Продовження навчання та здобуття професії 2016: стат. бюл. / Державна служба статистики України. Київ, 2017. 26 с.

64. Реанімаційний Пакет Реформ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://grp.org.ua/about-us/> (дата звернення: 19.12.2017).

65. Реєстр сторін соціального діалогу / Національна служба посередництва і примирення: офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nsprr.gov.ua/representativnist-storin-sotsialnogo-dialogu/reestr-storin-sotsialnogo-dialogu> (дата звернення: 26.02.2018).

66. Розумне Місто [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rozumnemisto.org/index/projects_about#government (дата звернення: 24.01.2017).

67. Соціальний діалог в Україні в контексті підписання угоди про асоціацію – виклики та пропозиції / Бюро соціальних та політичних розробок. Київ, 2014 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bureau.in.ua/downloads/social-dialogue/Ukraine.pdf> (дата звернення: 02.08.2017).

68. *Ткаченко Л.Г.* Конкурентні межі зростання оплати праці в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2008. № 2 (10). С. 115–124.

69. Три роки потому: що змінилось в Україні після Євромайдану / Центр соціальних досліджень «Софія» [Електронний ресурс]. Режим доступу: sofia.com.ua/page176.html (дата звернення: 22.11.2017).

70. Умные и еще умней: какими инновациями могут похвастаться украинские города. Delo.UA. 27.12.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://delo.ua/ukraine/umnye-i-esche-umnej-kakimi-innovacijami-mogut-pohvastatsja-ukrai-326548/?supdated_new=1496091753delo.ua (дата звернення: 18.12.2017).

71. Уряд, роботодавці та профспілки підписали тристоронню Генеральну угоду на 2016–2017 роки / Федерація роботодавців України. 23.08.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fru.org.ua/ua/events/fru-events/fru-kabmin-ta-profspilky-pidpysaly-trystoronniu-heneralnu-uhodu-pro-sotsialno-ekonomichnu-polityku-i-trudovi-vidnosyну-v-ukraini> (дата звернення: 05.12.2017).

72. *Фоміна К.* Перспективи розвитку саморегулювання в Україні. Правовий тиждень. 2009. № 31 (157) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=1307> (дата звернення: 21.09.2017).

73. *Хананашвили Н.Л.* Правосознание ребенка и легализм взрослых (экология социальных отношений). Вопросы ювенальной юстиции. 2011. № 4. С. 15–18.

74. *Чащина Т.* Потребительский бюджет трудоспособного населения как основа отраслевых социальных стандартов оплаты труда. Кадровик. Кадровый менеджмент. 2008. № 12 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hr-portal.ru/article/potrebitelskii-byudzhet-trudosposobnogo-naseleniya-kak-osnova-otraslevykh-sotsialnykh-standa> (дата звернення: 30.03.2012).

75. *Чернишев І.В.* Статистика для нових ринків праці в країнах з перехідною економікою: Техн. посіб. з джерел, методів, класиф. та політики / За участю Г. Стендінга; Передм. Ф. Мехрана. Укр. вид., перекл. та доповн. Київ: НДІ статистики Держкомстату України, 2000. 282 с.

76. Шмелев А.Г. Продуктивная конкуренция. Опыт конструирования объединительной концепции. М.: Издательство Магистр, 1997. 56 с.

77. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. Минск: Современное слово, 1998. 768 с.

78. Are you an active citizen? / European Commission, Eurostat [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/publications/-/asset_publisher/zdEOYZhr9af3/content/DDN-20170914-1/4187653?inheritRedirect=false&redirect=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Feurostat%2Fweb%2Fincome-and-livingconditions%2Fpublications%3Fp_id%3D101_INSTANCE_zdEOYZhr9af3%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-2%26p_p_col_count%3D1 (дата звернення: 04.02.2017).

79. Bačlija I. «Positive Discrimination» Policies for Inclusion of Europe's Largest Minority: Examples of Educational Policies for the Roma Minority in Europe. *Politička misao*. 2008. V. XLV, No. 5. P. 175–189.

80. Better Regulation Delivery Office [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://en.brdo.com.ua/> (дата звернення: 21.06.2017).

81. Chan Kim W., Mauborgne R. Blue Ocean Strategy. *Harvard Business Review*. 2004. V. 82, Iss. 10. P. 76–85.

82. Consumer Barometer with Google. Trended data of Ukraine [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.consumerbarometer.com/en/trending/?countryCode=UA&category=TRN-NOFILTER-ALL> (дата звернення: 23.01.2018).

83. Core indicators on access to and use of ICT by households and individuals (excel) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/statistics/2016/CoreHouseholdIndicator.xls> (дата звернення: 14.11.2017).

84. Employment and Social Developments in Europe 2017 / European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Directorate A. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. 266 p.

85. EU Labour Costs 1999, Statistics in Focus, Population and Social Conditions, Theme 3 / Eurostat. 4/2001.

86. Freedom House [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org> (дата звернення: 21.06.2017).

87. GfK. Ukraine [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.gfk.ua> (дата звернення: 14.01.2013).

88. Grit K. Corporate Citizenship: How to Strengthen the Social Responsibility of Managers. *Journal of Business Ethics*. 2004. August. V. 53, Iss. 1–2. P. 97–106 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1023/V:BUSI.0000039402.72867.1a> (дата звернення: 23.11.2017).

89. Head Hunter. Ukraine [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hh.ua> (дата звернення: 28.12.2017).

90. IGLUS (Innovative governance of large urban systems) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://iglus.org/about-us> (дата звернення: 23.11.2017).

91. International Labour Organization [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ilo.org> (дата звернення: 15.09.2017).
92. Labour Market and Wage Developments in Europe. Annual Review 2016 / European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Directorate A. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. 142 p.
93. Law and Economics: An Institutional Perspective / Eds. W.J. Samuels, A.A. Schmid. Boston, Hague, London: Springer Science & Business Media, 2012. P. 56–57.
94. *Lindskog H.* Smart communities initiatives / University of Linköping [Електронний ресурс]. Режим доступу: [fromhttp://www.researchgate.net/profile/Helena_Lindskog/publication/228371789_Smart_communities_initiatives/links/549812230cf2519f5a1db56d.pdf](http://www.researchgate.net/profile/Helena_Lindskog/publication/228371789_Smart_communities_initiatives/links/549812230cf2519f5a1db56d.pdf) (дата звернення: 18.12.2017).
95. Mobile-cellular subscriptions [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/statistics/2016/Mobile_cellular_2000-2015.xls (дата звернення: 30.01.2018).
96. My Neighbourhood Project. My Neighbourhood in Mouraria / Vimeo [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vimeo.com/75226308> (дата звернення: 11.10.2017).
97. *Porter M.E., Kramer M.R.* Creating Shared Value. Harvard Business Review. 2011. January-February Iss. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hbr.org/2011/01/the-big-idea-creating-shared-value> (дата звернення: 20.09.2017).
98. Quadragesimo Anno (The Fortieth Years) On Reconstruction of the Social Order. Encyclical of Pope Pius XI issued on May 15, 1931 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.osjspm.org/majordoc_quadragesimo_anno_officialtext.aspx (дата звернення: 05.12.2017).
99. *Renum Novarum.* Encyclical of Pope Leo XIII on Capital and Labor [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_lxiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html (дата звернення: 23.01.2018).
100. Smart Cities and Communities Federal Strategic Plan: Exploring Innovation Together / National Science and Technology Council [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.nitrd.gov/drafts/SCC_StrategicPlan_Draft.pdf (дата звернення: 07.12.2017).
101. Smart Cities and Communities. The European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities. Strategic Implementation Plan / European Commission [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/eip/smartcities/files/sip_final_en.pdf (дата звернення: 23.01.2018).
102. Smart cities Ranking of European medium-sized cities. Final report, October 2007 / Centre of Regional Science, Vienna University of Technology. Vienna, 2007. 28 p.
103. Smart City Model [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.smart-cities.eu/model.html> (дата звернення: 11.10.2017).

104. Smart Communities Guidebook. How California's Communities Can Thrive in the Digital Age / San Diego State University, Center for International Communications, California Department of Transportation. California Department of Transportation, 1997. 33 p.

105. Social Security Programs Throughout the World: Europe, 2016 / Social Security Administration Office of Retirement and Disability Policy Office of Research, Evaluation, and Statistics. Washington, DC, September 2016. 340 p.

106. The EU's Mutual Information System on Social Protection (MISSOC). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.missoc.org/MISSOC/INFORMATIONBASE/COMPARATIVETABLES/MISSOCDATABASE/comparativeTableSearch.jsp> (дата звернення: 30.03.2018).

107. The Global Competitiveness Index [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/GCI_Dataset_2007-2017.xlsx (дата звернення: 24.01.2018).

108. The Heritage Foundation [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.heritage.org> (дата звернення: 07.02.2018).

109. The Maastricht Treaty. Provisions amending the treaty establishing the European Economic Community with a view to establishing the European Community Maastricht. 7 February 1992 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf> (дата звернення: 28.11.2017).

110. *Ward J.* The smart rural community / National Telecommunications Cooperative Association. Arlington, VA. 2012. 30 p.

РОЗДІЛ 5

ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Цілі Сталого Розвитку (ЦСР) є віддзеркаленням глобальних проблем людства, джерелами яких є поглиблення протиріч між людиною та природою, між окремими людьми та країнами. Концептуальною основою для формулювання ЦСР є концепція сталого розвитку, яка поєднує три ключових складових збалансованого життєздатного розвитку: економічну, соціальну, екологічну. Розв'язання глобальних проблем та забезпечення сталого розвитку потребують залучення значних ресурсів і скоординованих дій світової спільноти, які мають базуватися на справедливому та ефективному розподілі соціальної відповідальності як на міжнародному рівні, так і в кожній з країн. Приєднуючись до глобального процесу реалізації ЦСР кожна країна встановлює свої завдання і формує своє інституційне підґрунтя реалізації відповідної політики.

5.1. Адаптація Цілей Сталого Розвитку для України

Декларація тисячоліття ООН, ухвалена 2000 року 189-ма країнами на Саміті тисячоліття ООН, визначила Цілі Розвитку Тисячоліття, які узагальнили глобальні цінності і ключові чинники розвитку до 2015 року. Після розроблення універсальних рамок в Україні, як і в багатьох країнах світу, в рамках адаптації глобальних Цілей Розвитку Тисячоліття встановлено цільові показники розвитку з урахуванням специфіки національної ситуації. Зокрема, зобов'язання, що їх взяла на себе Україна, у більшості випадків значно амбітніші за глобальні. Переважну більшість поставлених завдань успішно виконано [26], що створило підґрунтя для постановки нових цілей і завдань.

У вересні 2015 року у рамках 70-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН на Саміті зі сталого розвитку було ухвалено новий Порядок денний і нові орієнтири. Підсумковим документом Саміту «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» (2015) затверджено 17 ЦСР та 169 відповідних завдань.

Стратегічні рамки національного розвитку України на цей період встановлено шляхом адаптації ЦСР: кожному глобальній цілі з урахуванням

специфіки національного розвитку на засадах принципу «Ніхто не має залишитися осторонь» обговорено на чотирьох національних і 10 регіональних консультаціях, 32 круглих столах і семінарах за участю провідних фахівців, структур громадянського суспільства, представників центральних органів виконавчої влади, що забезпечило широку популяризацію адаптованих цілей і завдань, включення в роботу різних верств суспільства та управлінських структур, тобто інклюзивність самого процесу. Видається, що вже сам підхід сприяє формуванню відповідної культури суспільства, зокрема соціальної відповідальності не тільки держави, а й бізнесу, населення, політичних угруповань.

У процесі адаптації кожен глобальну ціль розглянуто в контексті особливостей тенденцій національного розвитку [27], хоча сам перелік 17 Цілей і не змінено (табл. 5.1).

Відповідно до національної специфіки визначено актуальні для України завдання – їхній перелік зазнав істотних коректив, причому не тільки унаслідок відсікання завдань, визнаних неактуальними, а й через додавання нових, як от пов'язаних із необхідністю зниження передчасної смертності населення, розв'язання проблем реінтеграції Донбасу тощо. Для налагодження моніторингу виконання кожного завдання окреслено коло показників, а виходячи із наявного інформаційного поля та реальних можливостей його розширення, визначено цільові орієнтири на 2020, 2025 і 2030 роки. Базовим визначено 2015 рік. Моніторинг виконання більшості поставлених завдань передбачає диверсифікацію інформації за віком, статтю, територією тощо [27].

Відповідно до 17 глобальних ЦСР та завдань визначено 86 адаптованих до умов України завдань, за кожним із яких сформовано перелік індикаторів для подальшого вимірювання ступеня виконання завдання і моніторингу; за більшістю індикаторів визначено цільові орієнтири на 2020, 2025 і 2030 роки [27]. Визначені відповідно до кожної цілі завдання сукупно мають забезпечити істотні зміни в економіці, довкіллі, соціальному середовищі, сформувати нову якість життя для всіх без винятку жителів України, нікого не залишаючи осторонь. Не всі індикатори наразі забезпечені необхідною інформацією, у зв'язку з чим передбачається розширення інформаційного поля, у тому числі з використанням інформаційних та аналітичних ресурсів недержавних центрів.

Основні постулати сталого розвитку України (рис. 5.1) визначено відповідно до необхідності забезпечення справедливості щодо всіх, хто нині живе на Землі, та щодо прийдешніх поколінь, базові ресурси життя яких не мають бути зменшені.

Таблиця 5.1

**Результати адаптації глобальних ЦСР: завдання та індикатори
моніторингу їх виконання**

Номер	Ціль	Кількість адек- ватних завдань	Кількість індикаторів для вимірювання та моніторингу	
			загалом	з урахуван- ням дивер- сифікації
1	Подолання бідності	3	5	32
2	Подолання голоду, розвиток сільського господарства	4	9	122
3	Міцне здоров'я і благополуччя	9	16	124
4	Якісна освіта	7	11	36
5	Гендерна рівність	5	11	55
6	Чиста вода та належні санітарні умови	5	13	25
7	Доступна та чиста енергія	4	7	12
8	Гідна праця та економічне зростання	6	16	52
9	Промисловість, інновації та інфра- структура	7	15	114
10	Скорочення нерівності	5	8	44
11	Сталий розвиток міст і громад	6	12	73
12	Відповідальне споживання та вироб- ництво	5	8	не передба- чено
13	Пом'якшення наслідків зміни клімату	1	1	4
14	Збереження морських ресурсів	3	5	не передба- чено
15	Захист та відновлення екосистем суші	4	10	не передба- чено
16	Мир, справедливість та сильні інсти- тути	9	18	160
17	Партнерство заради сталого розвитку	3	4	33

Джерело: складено за даними [27].

Рис. 5.1. Основні постулати сталого розвитку України

Джерело: побудовано автором.

Визначені 17 глобальних (і національних) ЦСР [27] між собою доволі тісно пов'язані саме таким чином, аби досягнення більшості з них забезпечило вкрай необхідний синергійний ефект.

Відповідно до взаємозв'язків ЦСР побудовано ідеологію та завдання розвитку:

- економічне зростання забезпечуватиметься переважно інноваціями, прискореним розвитком інфраструктури, зростанням внутрішніх накопичень та зменшенням залежності від зовнішніх запозичень;
- розподіл результатів економічного зростання сприятиме зменшенню нерівності, зокрема гендерної та територіальної;
- темпи економічного зростання у поєднанні зі справедливим розподілом його результатів забезпечать повну продуктивну зайнятість та подолання бідності, а в поєднанні з відповідальним виробництвом та споживанням сприятимуть відновленню та захисту екосистем;
- ефективне і підзвітне управління не залишить нікого осторонь.

За результатами інклюзивного аналізу та адаптації глобальних ЦСР, відповідних завдань та індикаторів, а також дослідження тенденцій сталого людського розвитку в Україні, визначено чотири основні складові: 1) справедливий соціальний розвиток; 2) екологічна рівновага та розбудова стійкості; 3) стале економічне зростання та зайнятість; 4) ефективне управління (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Складові сталого розвитку України

Джерело: побудовано автором.

Суспільне бачення розвитку України до 2030 року охоплює такі орієнтири для досягнення як добробут та здоров'я населення, що забезпечуватимуться інноваційним розвитком економіки, побудованим на сталому використанні природних ресурсів.

У структурі експорту необхідні зміни, спрямовані на перехід від постачання на зовнішні ринки сировини та продуктів первинної переробки до продажу переважно продуктів та послуг з високим ступенем доданої вартості.

Економічне зростання ґрунтуватиметься на моделі «зеленої» економіки. Завдяки заходам з енергозбереження та застосуванню енергоефективних практик має суттєво знизитися енергоємність ВВП. Частка виробництва екологічно чистої енергії неухильно зростатиме, витісняючи традиційні технології, що дасть змогу суттєво зменшити викиди парникових газів у атмосферу. Це сприятиме покращенню якості життя населення без шкоди довкіллю і стане вагомим чинником зростання тривалості життя.

Стале інноваційне економічне зростання. У ході трансформаційних процесів в Україні так і не вдалося наростити економічний потенціал. Натомість під час структурної, енергетичної та фінансової криз, які спричинили нестійкий розвиток національної економіки, були втрачені ресурси, капітал та час. Своєю чергою, геополітичний конфлікт, що триває вже понад чотири роки, звужує можливості забезпечення ефективного розвитку. Певне пожвавлення економічної активності, що спостерігалось

у 2016 році, є незначним. Україна і надалі потребує системних інституційних та глибоких структурних реформ, запуску масштабних технологічних перетворень.

Пріоритетом економічної політики має стати реальне зростання ВВП щонайменше удвічі з одночасним підвищенням рівня зайнятості населення працездатного віку до 70 %¹ упродовж наступних 15 років. Можливості виконання цього завдання визначені:

- створенням та розвитком високотехнологічних конкурентоздатних виробництв (від фундаментальної науки до виробництва й обслуговування);
- збільшенням внутрішнього попиту за рахунок зростання доходів населення та активізації інвестиційних процесів;
- підтримкою експорту з високою часткою валової доданої вартості;
- реалізацією інфраструктурних проектів (розгалужена дорожня мережа: міжнародні автобани, національні та регіональні дороги з якісним покриттям, транспортні розв'язки, метро, швидкісні пасажирські залізниці, транспортні засоби для залізничних та водних перевезень (вагони, баржі тощо));
- швидким нарощуванням продуктивності і зменшенням втрат аграрно-промислового комплексу.

Відповідно базовими принципами діяльності державних та суспільних інституцій для забезпечення економічного зростання мають стати:

- орієнтація на використання передусім власних ресурсів, у тому числі інвестиційних;
- мінімізація зовнішніх запозичень і використання їх винятково з метою розвитку, а не для підтримки поточного існування;
- всебічне сприяння розвитку підприємницької діяльності;
- гарантування й захист прав власності;
- стабільність, прозорість і простота податкової системи;
- викорінення корупції на усіх рівнях;
- детінізація економіки.

Стале економічне зростання неможливе без сприяння повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх жінок і чоловіків, захисту трудових прав і забезпечення надійних і безпечних умов праці. Надзвичайно важливим у цьому контексті є, по-перше, забезпечення прийнятно-

---

¹ Передбачено перехід від визначення працездатного віку (16–59 років), доволі застарілого з огляду на реальний вік початку та завершення економічної діяльності, до сучасних його фактичних рамок (22–64/65 років).

го рівня оплати праці, по-друге, формування реальної, а не декларованої системи набуття якісної освіти (загальної, професійної) упродовж життя, по-третє, формування доступного ринку житла (шляхом розвитку іпотечного кредитування і захищеної – для власників та наймачів – оренди). За недотримання цих умов реальністю для України стане не безробіття, а брак робочої сили (спочатку кваліфікованої, за окремими професіями, а потім і загальної), викликаний не стільки депопуляцією і демографічним старінням, скільки масовим відпливом економічно активної частини населення за кордон. Своєю чергою це унеможливить масштабні інвестиції в економіку країни, запровадження сучасних інноваційних технологій та виробництв і загалом стале економічне зростання.

Справедливий соціальний розвиток. Проте, економічна ефективність не є єдиною (або навіть головною) важливою для суспільства економічною ціллю. Україй важливою є й економічна (у більш гострому формулюванні – соціальна) справедливість. Справедливість стосується розподілу доходів і добробуту, ставлення держави до своїх громадян (справедливість оподаткування, розподілу трансфертів, доступності базових соціальних послуг і соціальної інфраструктури) [21, с. 51–52]. Отже, необхідно передумовою сталого розвитку є відновлення економічного зростання та забезпечення рівного доступу всіх жінок та чоловіків до участі в економічному, соціальному та політичному житті, до базових соціальних послуг (особливо у сфері освіти та охорони здоров'я).

Варто підкреслити, що відсутність справедливості у розподілі результатів економічного зростання має гірші наслідки для сталого розвитку суспільства, ніж економічна рецесія. У контексті ЦСР цей принцип трансформується в неприпустимість залишення будь-кого з українців осторонь, тобто в посиленні уваги до спрямування нових можливостей соціально вразливим контингентам: людям із особливими потребами, дітям із асоціальних та бідних родин, мешканцям сіл і маленьких міст зі звуженими можливостями зайнятості та отримання базових соціальних (передусім освітніх, медичних, культурних, житлових та побутових) послуг тощо. Нині до таких контингентів долучилися вимушені переселенці з Донбасу та Криму.

Загалом такі чинники як небезпека для життя та здоров'я людей, поширення насильства, зокрема щодо жінок, прояви нерівності та дискримінації, збільшення масштабів крайньої бідності та соціального відторгнення, зростання (або навіть консервація) чисельності соціально вразливих груп населення негативно впливають на формування та реалізацію людського потенціалу країни.

Суспільну загрозу становить поширення відчуття соціальної несправедливості та недовіри до більшості суспільних інституцій в Україні – як

відомо, без довіри до владних структур неможливо забезпечити розуміння (в ідеалі — сприйняття) широкими верствами населення реформ, що своєю чергою унеможлиблює їх здійснення. Сьогодні українці готові сприймати тільки ті реформи, які обіцяють дуже швидкі результати щодо підвищення рівня та якості життя, тоді як кардинальні реформи (а Україна потребує саме їх) вимагають часу. Дуже часто потрібні реформи можуть спричинювати короткотермінове погіршення якості життя, даючи бажаний ефект лише в середньо- або навіть у довгостроковій перспективі.

Екологічна рівновага. Україна належить до групи країн зі складними проблемами довкілля, типовими, з одного боку, для країн, що розвиваються (незбалансоване використання та вихолощення природних ресурсів), а з іншого — для індустріально розвинених країн (забруднення довкілля унаслідок промислової діяльності і безвідповідального ставлення населення до природних ресурсів, відходів тощо).

За відсутності цілеспрямованого втручання держави і суспільства загальною обсягом утворених відходів неминуче зростають, а частка тих, що перероблюються, залишається незначною. Незмінна практика депонування новоутворених відходів на переповнених полігонах створює загрози для довкілля й посилює ризики для здоров'я населення.

Наразі через чинну практику землекористування невинно погіршується стан земель, а виснажливе використання земельних, лісових і водних ресурсів спричиняє незворотні втрати екосистемного та біологічного різноманіття. Частка природно-заповідних територій (6,6 % від загальної площі країни) є недостатньою для запобігання таким втратам.

Вагомим чинником негативного впливу на довкілля є також збройний конфлікт на сході України. Подолання наслідків руйнування ландшафтів та знищення інфраструктури Донецької та Луганської областей неминуче потребуватиме значних зусиль, ресурсів і часу на відновлення.

Ефективне управління. Підґрунтям реалізації ЦСР є розбудова на всіх рівнях миролюбної та відкритої спільноти, інституційно спроможної до ефективних дій. Таке управління передбачає:

- забезпечення особистої безпеки громадян;
- верховенство права та справедливого правосуддя;
- подолання організаційно-фінансових засад злочинної діяльності, корупції; підвищення ефективності дій органів державної влади та місцевого самоврядування на основі відкритості та прозорості ухвалення рішень і громадського контролю над їх виконанням.

Розбудова миру, зміцнення соціальної згуртованості та зниження рівня конфліктогенності за всіма суспільно значущими чинниками значною

мірою визначаються дієвістю органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Однак цього замало: виконання цих завдань потребує максимального залучення громадськості до державного управління та життя місцевих громад, поширення практики ППП, застосування для цього адекватних і ефективних комунікаційних технологій тощо.

Таким чином, ефективне управління передбачає, по-перше, ефективний розподіл повноважень і ресурсів між державною владою, місцевим самоврядуванням, громадськістю і бізнесом. Саме такий підхід забезпечує необхідну синергію і максимальну ефективність. Другою складовою ефективного управління має стати соціальна відповідальність держави, місцевої влади, бізнесу і населення – всі актори мають розуміти свої права та обов'язки і чітко їх дотримуватись.

5.2. Основні завдання для досягнення Цілей Сталого Розвитку

У процесі адаптації ЦСР для України було визначено ключові завдання та сформовано рекомендації щодо досягнення кожної цілі².

Ціль 1. Подолання бідності. Головною передумовою підвищення життєстійкості сімей та подолання бідності безумовно є економічне зростання та відповідне збільшення рівня оплати праці. Подоланню немонетарних проявів бідності сімей з дітьми та інших соціально вразливих верств сприятиме створення доступної системи соціальних послуг. Дотримання балансу між економічною доцільністю та соціальною ефективністю є основною вимогою реформи системи соціальної підтримки. Це стосується, з одного боку, фінансової спроможності системи та ефективного використання коштів, а з іншого – утвердження принципу соціальної справедливості у розподілі коштів програм соціальної підтримки. Основним принципом нової системи має стати максимальне охоплення підтримкою найбільш нужденних за рахунок активної роботи органів соціального захисту у виявленні цільових контингентів. Реформування системи соціальної підтримки має забезпечити її адаптивність до зовнішніх змін. Це означає наскрізне реформування – від змін у практичній діяльності місцевих органів соціального захисту до змін у соціальних програмах. Необхідним є розроблення нового напрямку в системі соціальної підтримки для допомоги на випадок непередбачуваних обставин.

Досягнення цілі та виконання завдань відповідно до цільових орієнтирів є цілком реальним за умови поступового подолання кризових явищ в економіці та проведення виваженої соціальної політики.

² Більш докладну інформацію представлено у Національній доповіді 2017 року «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [27].

Зменшення у чотири рази частки бідних та викорінення крайніх проявів бідності дасть змогу спочатку повернутися до кращих значень монетарної бідності, досягнутих до 2008 року, а згодом їх перевершити. Підвищення рівня охоплення державною соціальною підтримкою бідного населення передбачає особливий акцент на нарощуванні результативності цих програм для відповідних категорій населення. Це завдання передбачає революційні зміни у системі соціального захисту бідного населення. Так, до 2030 року необхідно досягти значення цього показника 85 %.

Підвищення життєстійкості соціально вразливих верств населення, особливо залежних від дієвості соціальної політики, має відбуватися шляхом сприяння рівному доступу до ресурсів розвитку незалежно від віку, статі, місця проживання і походження. Необхідним є створення умов для посилення фінансової спроможності домогосподарств і, відповідно, розширення можливостей їхнього розвитку. Про це свідчатиме зменшення частки витрат на харчування у бюджеті середньостатистичного домогосподарства до 30 %³, що є доволі амбітним завданням.

До 2030 року Україна має досягти суттєвих успіхів у зменшенні масштабів монетарної бідності. Насамперед, має бути повністю ліквідована (ще до 2020 року) крайня бідність. Комплексні заходи, спрямовані на досягнення цілі, забезпечать зменшення частки бідного населення, визначеного за фактичним ПМ. Якщо соціально-економічна ситуація впродовж наступних років не зазнаватиме відчутних ударів кризи, цілком можливо досягти зменшення цієї частки до 15 %, тобто майже вчетверо. Подолання бідності потребує, головним чином, консолідації зусиль держави і бізнесу. На бізнес у цьому контексті покладається функція виплати економічно обґрунтованої і соціально справедливої заробітної плати (саме це і тільки це запобігатиме бідності), тобто бізнес має забезпечити справедливий розподіл результатів економічної діяльності. Держава ж має виконувати величезний обсяг роботи щодо справедливого перерозподілу цих результатів: має бути сформовано справедливу систему оподаткування (видається, що в цьому сенсі прогресивна шкала має величезні переваги над пропорційною), справедливий рівні, отже, і співвідношення державних стандартів і мінімальних гарантій, справедлива і дієва система державної підтримки, максимально рівний доступ до базових соціальних послуг (медичних, освітніх, соціальних, адміністративних, побутових).

Для досягнення Цілі 1 визначено такі завдання [27, с. 14]:

- 1.1. Скоротити в чотири рази рівень бідності, зокрема шляхом ліквідації її крайніх форм;
- 1.2. Збільшити охоплення бідного населення адресними програмами соціальної підтримки;
- 1.3. Підвищити життєстійкість соціально вразливих верств населення.

³ Нині цей показник становить 54,6 %.

Ціль 2. Подолання голоду, розвиток сільського господарства. Забезпечення доступності збалансованого харчування для всіх українців, у тому числі найбідніших, має стати пріоритетом державної політики на найближчі 15 років. До 2030 року споживання населенням України основних видів продовольства (м'яса, молока, риби, фруктів), яке є недостатнім, має бути доведено до наукового обґрунтованого рівня.

Виконання зазначеного завдання неможливо без високоефективного і конкурентоспроможного аграрного сектору, максимального використання наявного природно-ресурсного потенціалу.

Намічене двократне підвищення продуктивності праці в аграрному секторі (до 15 тис. дол. США на одного зайнятого у секторі) сприятиме стабільному зростанню виробництва валової продукції сільського господарства, яка до 2030 року має збільшитися на понад третину. Передбачається, що приріст аграрного виробництва відбуватиметься за умов дотримання екологічних норм і міжнародних стандартів якості продовольства. Зокрема, очікується збільшення майже на 300 тис. га площ сільськогосподарських угідь, відведених під виробництво органічної продукції.

Зростання виробництва в аграрному секторі має не лише стати приводом для збільшення присутності української сільгоспсировини на зовнішніх ринках, а, передусім, стимулювати розвиток вітчизняної харчової промисловості – забезпечити приріст обсягів її виробництва мінімум на 3 % щороку.

Це, своєю чергою, суттєво покращить структуру експорту аграрної продукції, забезпечивши випереджальне зростання темпів вивозу продукції переробки сільськогосподарської сировини та продуктів харчування.

Досягнення визначеної Цілі 2 потребує консолідованих зусиль, головним чином, державної та місцевої влади, бізнесу, громадських структур. Влада має забезпечити доступність ринків збуту, постійне, повномасштабне і справедливе надходження дотацій до всіх агровиробників.

Визначені для досягнення Цілі 2 завдання [27, с. 20]:

2.1. Забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково обґрунтованих норм для всіх верств населення;

2.2. Підвищити вдвічі продуктивність сільського господарства, насамперед за рахунок використання інноваційних технологій;

2.3. Забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, насамперед за рахунок використання інноваційних технологій;

2.4. Знизити волатильність цін на продукти харчування.

Ціль 3. Міцне здоров'я і благополуччя. Ефективні дії з профілактики і боротьби з неінфекційними захворюваннями можуть врятувати мільйони життів, підвищити продуктивність праці, поліпшити якість життя, зменшити витрати на медичну допомогу.

Надзвичайно важливим для України є забезпечення доступності якісної й ефективної медичної допомоги широкому загалу та зменшення тиску фінансових ризиків, пов'язаних із нездоров'ям.

Необхідною передумовою поліпшення здоров'я українців є забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя, зокрема імунізації та профілактики. Таке масове втручання має здійснювати і контролювати держава.

Поширення стандартів здорового способу життя, дотримання правил своєї особистої безпеки і безпеки оточення виходить за межі відповідальності держави і є, більшою мірою, зоною відповідальності самих українців. Наприклад, зменшення частки курців сприятиме зниженню спричинених як активним курінням, так і впливом тютюнового диму втрат життя і здоров'я.

Сфера відповідальності за досягнення Цілі 3 поширюється на державу та місцеву владу, які мають забезпечити доступність якісних медичних послуг, своєчасну імунізацію населення, якість дорожньої мережі та контроль за дотримання правил дорожнього руху, контроль за умовами праці; на бізнес, що має забезпечити належні умови та охорону праці; на населення, яке має дотримуватись принципів здорового способу життя і виконувати всі встановлені правила (щодо систематичних відвідувань медичних установ, зокрема вагітними жінками, щеплень, дорожнього руху, поведінки в небезпечних умовах тощо).

Визначені для досягнення Цілі 3 завдання [27, с. 26–27]:

- 3.1. Знизити материнську смертність;
- 3.2. Мінімізувати смертність, якій можна запобігти, серед дітей віком до 5 років;
- 3.3. Зупинити епідемії ВІЛ / СНІДу та туберкульозу, у тому числі за рахунок використання інноваційних практик та засобів лікування;
- 3.4. Знизити передчасну смертність від неінфекційних захворювань;
- 3.5. Знизити на чверть передчасну смертність населення, у тому числі за рахунок упровадження інноваційних підходів до діагностики захворювань;
- 3.6. Знизити рівень отримання тяжких травм і смертності внаслідок ДТП, у тому числі за рахунок використання інноваційних практик реанімування, лікування та реабілітації постраждалих унаслідок ДТП;

3.7. Забезпечити загальну якісну імунізацію населення з використанням інноваційних препаратів;

3.8. Знизити поширеність тютюнокуріння серед населення з використанням інноваційних засобів інформування про негативні наслідки тютюнокуріння;

3.9. Здійснити реформу фінансування системи охорони здоров'я.

Ціль 4. Якісна освіта. Забезпечення доступної якісної освіти впродовж усього життя поєднує декілька важливих векторів розвитку освіти — якість, справедливість, доступність, залучення та всебічне заохочення. Традиційно високими в Україні є охоплення шкільною освітою і рівень грамотності дорослого населення⁴, за жодним із освітніх рівнів не спостерігається значущої гендерної та соціальної нерівності. Проте нарощування обсягів освітньої підготовки в Україні відбувається за рахунок зниження якості освітніх послуг у низці закладів. Загострюються соціально-економічні наслідки комерціалізації освіти, а напрями «освітня інклюзія» і «освіта впродовж життя» фактично перебувають на етапі становлення.

Проблемою є неузгодженість підготовки робочої сили із попитом на неї. До чийої зони відповідальності належить вирішення цієї проблеми? Видається, що частину має взяти на себе держава (передусім щодо контролю якості професійно-освітньої підготовки та налагодження комунікації за ланцюгами «освітні заклади — бізнес», «освітні заклади — населення»), частину — бізнес (щодо підготовки та перепідготовки робочої сили), частину — населення (щодо ставлення до навчання і вибору професії).

Актуальною є прискорена модернізація сільських шкіл, насамперед шляхом підключення до Інтернету і використання комп'ютерних програмних засобів навчання (станом на 2015 рік — відповідно 81,6 % та 60,5 %). Значними є резерви залучення до освіти дітей з інвалідністю та особливими потребами. Враховуючи те, що практично всі школи в Україні є комунальними, це є зоною відповідальності місцевої влади. Водночас, оскільки виділення необхідних коштів для придбання обладнання або, наприклад, для підключення школи до Інтернет не гарантує доступності зв'язку для учнів (непоодинокі випадки, коли відповідним комп'ютером користується виключно керівництво закладу), важливим видається контроль з боку громадськості.

Таким чином, відповідальність за забезпечення якісної освіти мають нести: держава та місцева влада, до чийх обов'язків належить створення належних умов функціонування мережі освітніх закладів (від обладнання

⁴ Крім того, за значенням показників «валовий коефіцієнт охоплення вищою освітою» та «середня тривалість навчання» Україна випереджає не тільки регіон ЄЦА, а навіть деякі країни з високим рівнем людського розвитку.

і оплати праці викладачів до їхньої належної підготовки), громадськість, яка має забезпечити належний контроль не тільки за спрямуванням і використанням бюджетних коштів, а й за належною якістю освітніх послуг, та населення, яке має належним чином ставитися до навчання і не тільки користатися правом вибору професії, а й відповідати за нього.

Визначені для досягнення Цілі 4 завдання [27, с. 34]:

- 4.1. Забезпечити доступність якісної шкільної освіти для всіх дітей та підлітків;
- 4.2. Забезпечити доступність якісного дошкільного розвитку для всіх дітей;
- 4.3. Забезпечити доступність професійної освіти;
- 4.4. Підвищити якість вищої освіти та забезпечити її тісний зв'язок з наукою, сприяти формуванню в країні міст освіти та науки;
- 4.5. Збільшити поширеність серед населення знань і навичок, необхідних для отримання гідної роботи та підприємницької діяльності;
- 4.6. Ліквідувати гендерну нерівність серед шкільних учителів;
- 4.7. Створити у школах сучасні умови навчання, включаючи інклюзивне, на основі інноваційних підходів.

Ціль 5. Гендерна рівність. Відповідальність за досягнення гендерної рівності поширюється на всіх акторів. Конституція та Закони України гарантують рівність чоловіків та жінок у всіх сферах життя, і країна ратифікувала всі основні міжнародні договори з питань гендерної рівності та прав жінок, проте відсутні ефективні механізми дотримання цих зобов'язань. Тому для забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків необхідно спрямувати зусилля на зміцнення інституційного механізму щодо забезпечення гендерної рівності та комплексного підходу до подолання організаційних бар'єрів для державного реагування на гендерну нерівність і дискримінацію. Місцева влада відповідає за розвиток (в окремих випадках – за створення) необхідної інфраструктури, спрямованої на забезпечення можливостей поєднання жінками домашніх обов'язків із реалізацією своїх позасімейних інтересів. Бізнес несе свою частину відповідальності за прояви сегрегації та дискримінації жінок в економічній сфері. Громадськість має цілеспрямовано працювати над контролем дотримання законодавства – з одного боку, та подоланням поширених гендерних стереотипів – з другого. Оскільки гендерні стереотипи формуються ще з раннього дитинства, необхідно відповідним чином коригувати програми дитячого виховання у дошкільних, шкільних та позашкільних закладах, вести адекватну роботу серед молоді та дорослих громадян щодо подолання гендерних бар'єрів. Населення має відповідним чином змінювати свою поведінку, передусім щодо розподілу сімейних обов'язків.

Дотримання принципів спільної відповідальності у веденні господарства та вирівнювання сімейних обов'язків передбачає розширення залучення чоловіків до виховання дітей, у тому числі і шляхом їх заохочення до використання відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

Створення сприятливих умов для поєднання професійних і сімейних обов'язків працівниками з дітьми потребуватиме адвокаційної роботи з працедавцями, розширення можливостей дистанційної зайнятості та застосування гнучкого робочого часу, розвитку мережі дошкільних дитячих закладів, особливо в сільській місцевості.

Заохочення підприємницької діяльності жінок є важливим завданням інклюзивного розвитку через існування бар'єрів, з якими жінки стикаються у разі започаткування бізнесу та отримуванні кредитних ресурсів для його розвитку. Існує потреба у створенні сприятливого середовища для розвитку ділової активності та бізнесових ініціатив жінок, розширення грантових форм підтримки та програм мікрокредитування жіночого підприємництва.

Визначені для досягнення Цілі 5 завдання [27, с. 40]:

- 5.1. Створити умови для ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат;
- 5.2. Знизити рівень гендерно зумовленого та домашнього насильства, забезпечити ефективне запобігання його проявам та своєчасну допомогу постраждалим;
- 5.3. Заохочувати спільну відповідальність за ведення домашнього господарства та виховання дитини;
- 5.4. Забезпечити рівні можливості представництва на вищих рівнях прийняття рішень у політичному та суспільному житті;
- 5.5. Розширити доступ населення до послуг з планування сім'ї та знизити рівень підліткової народжуваності;
- 5.6. Розширити економічні можливості жінок.

Ціль 6. Чиста вода та належні санітарні умови. Відповідальність щодо забезпечення населення чистою водою та створення належних санітарних умов лежить переважно на державі та місцевих органах влади. Чинне законодавство у галузі збереження та використання водних ресурсів є достатньо розвинутим, ратифіковано і більшість міжнародних конвенцій, зокрема Конвенцію про транскордонні водотоки та міжнародні озера, затверджено Національні цільові показники до Протоколу про воду та здоров'я до цієї Конвенції. Наразі необхідно імплементувати правила ЄС щодо якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище, охорони природи, інших директив [1].

Пріоритетом має стати забезпечення загального і рівноправного доступу до належних санітарно-гігієнічних засобів, з акцентом на вразливих верствах населення. На жаль, існує значний розрив між правовим полем та практикою, зокрема в частині фінансування. І ліквідація цього розриву лежить у площині відповідальності держави. Загалом спрямування необхідних коштів у поєднанні зі зміною системи управління охороною і сталим використанням вод є необхідною передумовою гарантованого якісного водопостачання населення, об'єктів комунального господарства, промисловості, сільського господарства та сектору послуг. Модернізація систем водопостачання та водовідведення не лише знизить водоемність виробництва, а й сприятиме збереженню енергії, яка витрачається на забір і постачання води споживачам. Удосконалення систем очищення стічних вод та усунення їх втрат у каналізаційних мережах стане фактором, що позитивно вплине на стан довкілля, перш за все – на якість природних вод, а отже, й на стан здоров'я населення. Технологічне удосконалення виробничих процесів та впровадження систем оборотного й повторного водоспоживання також скоротить споживання води, підвищить конкурентоздатність продукції та зменшить техногенний тиск на довкілля. Удосконалення системи моніторингу, попередження та запобігання природним стихійним явищам сприятиме захисту населення, зменшенню шкідливої дії вод та заподіяних збитків. Відповідальність за досягнення Цілі 6 лежить на державі, місцевих органах влади (меншою мірою) і бізнесі (в частині власного споживання).

Визначені для досягнення Цілі 6 завдання [27, с. 48–49]:

6.1. Забезпечити доступність якісних послуг з постачання безпечної питної води, будівництво та реконструкцію систем центрального питного водопостачання із застосуванням новітніх технологій та обладнання;

6.2. Забезпечити доступність сучасних систем водовідведення, будівництво та реконструкцію водозабірних та каналізаційних очисних споруд із застосуванням новітніх технологій та обладнання;

6.3. Зменшити обсяги скидання неочищених стічних вод, насамперед з використанням інноваційних технологій водоочищення на державному та індивідуальному рівнях;

6.4. Підвищити ефективність водокористування;

6.5. Забезпечити впровадження інтегрованого управління водними ресурсами.

Ціль 7. Доступна та чиста енергія. Надійне та ефективне функціонування паливно-енергетичного комплексу – системи підприємств електроенергетики, вугледобувної, паливної та нафтопереробної промисловості справляє вирішальний вплив на економіку держави і рівень життя населення. При цьому об'єднана енергетична система України формує

єдиний технологічний комплекс виробників і споживачів енергії та забезпечує постачання, транзит і експорт електроенергії.

Формування енергетичної безпеки передбачає кардинальне підвищення енергоефективності національного виробництва та максимально широке використання відновлюваних джерел енергії, що потребує розроблення механізму координації міжгалузевих заходів, спрямованих на зниження питомих витрат енергетичних ресурсів на виробничих підприємствах, в об'єктах бюджетного сектору економіки та сектору послуг, у домогосподарствах. Зона відповідальності поширюється на державні органи управління, місцеві органи самоврядування, бізнес та домогосподарства.

Визначені для досягнення Цілі 7 завдання [27, с. 56]:

7.1. Розширити інфраструктуру та модернізувати мережі для забезпечення надійного та сталого енергопостачання на основі впровадження інноваційних технологій;

7.2. Забезпечити диверсифікацію постачання первинних енергетичних ресурсів;

7.3. Збільшити частку енергії з відновлювальних джерел у національному енергетичному балансі, зокрема за рахунок введення додаткових потужностей об'єктів, що виробляють енергію з відновлювальних джерел;

7.4. Підвищити енергоефективність економіки.

Ціль 8. Гідна праця та економічне зростання. Необхідною умовою переходу до сталого економічного зростання є реалізація стратегії активного інклюзивного розвитку, яка б могла гарантувати щорічні темпи приросту ВВП на рівні 6–7 % і, як мінімум, подвоєння обсягів виробництва. Тільки такі темпи економічного зростання можуть забезпечити суттєве підвищення рівня життя населення країни і запустити ланцюговий процес досягнення всіх інших цілей сталого розвитку. Своєю чергою таке зростання можливе лише за умови реалізації структурно-інноваційної моделі розвитку, інтенсивного технічного та технологічного оновлення виробництва. Отже відповідальність за досягнення Цілі 8 лежить переважно на бізнесі, який має демонструвати готовність і здатність до трансформацій, та державі — у сфері створення відповідних стимулів і контролю за дотриманням установлених правил.

Основою структурно-інноваційних перетворень має стати:

- інноваційна вісь із виробництв, що будуть вітчизняними флагманами в впровадженні інноваційних технологій і навколо яких формуватимуться сучасні кластери;
- сектор *startup*, який виконуватиме функції провідника нових технологій та розвитку конкурентного середовища економіки країни;

- сектор малого і середнього підприємництва, роль якого у забезпеченні зайнятості і добробуту населення є винятково важливою;
- великі експортери, завданнями яких стане просування вітчизняних високотехнологічних товарів на зовнішні ринки;
- інституції, що сприятимуть залученню інвестицій в економіку України.

При цьому центральним об'єктом економіки держави має стати людина. Безпечна праця та отримувана за неї гідна заробітна плата повинні задовольнити усі потреби людини з досягнення належних показників якості життя, добробуту і благополуччя. Збільшення кількості зайнятих із одночасним зменшенням частки неформальної зайнятості має стимулювати прискорення процесів якісних перетворень в Україні, посилення мотивації до інноваційної діяльності та технічного переоснащення виробництва з високою доданою вартістю.

Визначені для досягнення Цілі 8 завдання [27, с. 62–63]:

8.1. Забезпечити стійке зростання ВВП на основі модернізації виробництва, розвитку інновацій, підвищення експортного потенціалу, виводу на зовнішні ринки продукції з високою часткою доданої вартості;

8.2. Підвищувати ефективність виробництва на засадах сталого розвитку та розвитку високотехнологічних конкурентних виробництв;

8.3. Підвищити рівень зайнятості населення;

8.4. Скоротити частку молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок;

8.5. Сприяти забезпеченню надійних та безпечних умов праці для всіх працюючих, зокрема шляхом застосування інноваційних технологій у сфері охорони праці та промислової безпеки;

8.6. Створити інституційні та фінансові можливості для самореалізації потенціалу економічно активної частини населення та розвитку креативної економіки.

Ціль 9. Промисловість, інновації та інфраструктура. Визначальним фактором прискореного розвитку економіки є інформаційно-комунікаційна інфраструктура, яка наразі є однією з конкурентних переваг України⁵. Однак вплив висококваліфікованих ІТ-спеціалістів за кордон свідчить про необхідність негайних заходів щодо збереження цього кадрового ресурсу в країні.

---

⁵ Україна входить у *top-3* країн Центральної та Східної Європи за обсягом ІТ-ринку та відповідного кадрового потенціалу. За підсумками 2015 року, обсяг експорту ІТ-технологій, зокрема програмного забезпечення, з України перевищив 2 млрд дол. США.

Осучаснення інституціональної структури промисловості полягає у перетворенні її з фрагментарного на цілісний, інтегрований у глобальну економіку виробничий комплекс, що здатний до високорентабельної діяльності та саморозвитку, поєднає системно структуровані галузеві утворення, збалансовані потребами зовнішніх і внутрішнього ринків, і відповідає вимогам екології та енергозбереження. Збільшення частки підприємств, які виробляють високотехнологічну продукцію, та, відповідно, зайнятих у таких виробництвах, якісно покращить структуру української економіки та сприятиме зростанню її конкурентоспроможності на світових ринках.

Інноваційна промислова політика має базуватися на стратегічному та галузевих довгострокових прогнозах та враховувати найкращий світовий досвід.

Необхідно принципово змінити систему управління, зокрема фінансування, української науки, створити дієві стимули для бізнесу впроваджувати саме українські новітні технології, відродити в сучасному вигляді ланку галузевої науки, що наразі майже ліквідована. Це зумовить покращення науково-технічного потенціалу промислового сектору України та підвищення ефективності виробництва в умовах високої глобальної конкуренції.

Формування сучасної інформаційно-комунікаційної інфраструктури сприятиме розширенню доступності ІКТ, що підвищуватиме конкурентоспроможність української робочої сили, надходження до України сучасних інвестицій, оновлення економіки в цілому.

Нова структура промислового комплексу має охоплювати вертикально і горизонтально інтегровані структури з виокремленою ланкою інтегральних утворень – корпорацій, об'єднань, холдингів, концернів, і горизонтальних інтегральних об'єднань – кластерів, здатних об'єднати можливості підприємств, у тому числі малих і середніх, для реалізації проектів і програм як на регіональному, міжрегіональному, так і на галузевому рівні.

Отже, досягнення Цілі 9 потребує відповідальності з боку держави та бізнесу, їхньої консолідованої діяльності.

Визначені для досягнення Цілі 9 завдання [27, с. 70–71]:

9.1. Розвивати якісну, надійну, сталу та доступну інфраструктуру, яка базується на використанні інноваційних технологій, у тому числі екологічно чистих видів транспорту;

9.2. Забезпечити розширення використання електротранспорту та відповідної мережі інфраструктури;

9.3. Забезпечити доступність дорожньо-транспортної інфраструктури, яка базується на використанні інноваційних технологій, зокрема через розширення форм участі держави у різних інфраструктурних проектах;

9.4. Сприяти прискореному розвитку високо- та середньовисокотехнологічних секторів переробної промисловості, які формуються на основі використання ланцюгів «освіта – наука – виробництво» та кластерного підходу за напрямками: розвиток інноваційної екосистеми; розвиток ІКТ; застосування ІКТ в аграрно-промисловому комплексі, енергетиці, транспорті та промисловості; високотехнологічне машинобудування; створення нових матеріалів; розвиток фармацевтичної та біоінженерної галузей;

9.5. Створити фінансову та інституційну системи (інноваційну інфраструктуру), що забезпечуватимуть розвиток наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок;

9.6. Забезпечити доступність Інтернету, особливо у сільській місцевості;

9.7. Забезпечити збільшення участі молоді у наукових дослідженнях.

Ціль 10. Скорочення нерівності. Відновлення економічного зростання та забезпечення його довготривалої стійкості в інтересах всього населення потребує випереджального підвищення потенціалу 40 % бідніших громадян, що віддзеркалюватиметься у зростанні їхніх доходів, підвищенні спроможності робити свій внесок у загальний економічний розвиток, забезпеченні повної участі в соціальному, економічному і політичному житті країни та місцевих громад.

Економічна нерівність провокує появу інших форм нерівності, зокрема обмежує можливості бідних верств населення брати участь у соціальному, економічному і політичному житті. Брак коштів для задоволення базових потреб спричиняє формування дистанції між індивідами, які потрапили у вразливе становище, та їхнім оточенням. Факторами підвищеної вразливості є місце проживання (село, маленьке місто, депресивний регіон), стан здоров'я (включаючи інвалідність), вік. Найбільш вразливими є особи / домогосподарства, які за доходами потрапляють у чотири нижчі децилі. Небезпечною є консервація складу найбідніших верств населення, що зумовлює їх самовідтворення та формує спадкову бідність. Саме на ці групи мають бути спрямовані першочергові заходи:

- обов'язкове залучення дітей до освіти та охоплення їх виховною роботою;
- упровадження реабілітаційних програм щодо відновлення працездатності дорослих;
- створення нових механізмів активізації отримувачів державної допомоги малозабезпеченим сім'ям;
- соціальний патронат неблагополучних сімей.

Економічна, політична, та екологічна нерівність часто є результатом дискримінації певних груп населення.

Характерною ознакою нерівності в Україні є значна диференціація в оплаті праці та непомірно низькі заробітки принаймні половини працюючого населення.

Зменшення нерівності майже повністю належить до сфери відповідальності держави – регіональна політика, політика оплати праці, політика перерозподілу доходів шляхом зміни системи оподаткування, будівництво об'єктів соціальної інфраструктури, запобігання (у тому числі контроль) будь-яким проявам сегрегації та дискримінації, детінізація економіки і трудових відносин – з одного боку, та бізнесу – справедлива система оплати праці, легальні трудові відносини – з другого.

Визначені для досягнення Цілі 10 завдання [27, с. 78]:

- 10.1. Забезпечити прискорене зростання доходів найменш забезпечених 40 % населення;
- 10.2. Запобігати проявам дискримінації в суспільстві;
- 10.3. Забезпечити доступність послуг соціальної сфери;
- 10.4. Проводити політику оплати праці на засадах рівності та справедливості;
- 10.5. Провести реформу пенсійного страхування на засадах справедливості та прозорості.

Ціль 11. Сталій розвиток міст і громад. Досягнення сталого розвитку на локальному рівні перш за все потребує зусиль, спрямованих на поліпшення умов проживання соціально вразливих верств населення – бідних і багатодітних сімей, осіб з інвалідністю, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування тощо. Задоволення потреб у житлі громадян із середніми доходами досягатиметься в результаті прискорення масштабів житлового будівництва, спрощення та здешевлення процедур відведення землі під будівництво, доступності кредитних ресурсів для будівництва або придбання житла та державної підтримки відповідних кредитних програм.

Житлова політика має також бути складовою структурної, зокрема регіональної, політики, сприяючи мобільності робочої сили. Відповідними механізмами можуть бути формування сектору доступного орендного житла, у тому числі такого, що перебуває у власності місцевих громад, упровадження партнерських схем будівництва чи придбання житла із залученням коштів роботодавців тощо.

В умовах децентралізації більша частина відповідальності переноситься з центральних на місцеві органи влади та територіальні громади – саме тут мають визначатися пріоритети, обсяги фінансування тощо. Зокрема, забезпечення сталого розвитку міст, поселень та громад як сприятливих середовищ проживання потребує стратегій територіального розвитку з дотриманням принципів універсального дизайну, відкритості,

інклюзивності та наукової обґрунтованості з одночасним упровадженням системи показників для подальшого моніторингу та громадського контролю у процесі реалізації. Сприятливість території проживання забезпечується для всіх мешканців, зокрема представників національних меншин, осіб з обмеженими можливостями, жінок з дітьми, осіб похилого віку тощо. Своєю чергою це потребує партнерства, узгодженості дій та інтересів, участі територіальних громад, органів місцевого самоврядування, організацій громадянського суспільства та бізнесу.

Визначені для досягнення Цілі 11 завдання [27, с. 84–85]:

11.1. Забезпечити доступність житла;

11.2. Забезпечити розвиток поселень і територій виключно на засадах комплексного планування та управління за участю громадськості;

11.3. Забезпечити збереження культурної і природної спадщини із залученням приватного сектору;

11.4. Забезпечити своєчасне оповіщення населення про надзвичайні ситуації з використанням інноваційних технологій;

11.5. Зменшити негативний вплив забруднюючих речовин, у тому числі на довкілля міст, шляхом використання інноваційних технологій;

11.6. Забезпечити розробку і реалізацію стратегій місцевого розвитку, спрямованих на економічне зростання, створення робочих місць, розвиток туризму, рекреації, місцевої культури і виробництво місцевої продукції.

Ціль 12. Відповідальне споживання та виробництво. Економічне зростання, яке є підґрунтям досягнення всіх інших ЦСР, неминуче збільшуватиме обсяги використання природних ресурсів і відходів споживання, що своєю чергою посилюватиме антропогенне навантаження на довкілля. Розуміння значущості впровадження відповідального споживання та виробництва в країні є, але збалансоване врегулювання цих питань потребує виважених і довготривалих політичних та економічних зусиль, сфокусованих як на виробництві, так і на споживанні.

У формуванні ВВП України ключову роль відіграють ресурсо- та енергоємні галузі. Саме тому пріоритетами державної політики в цьому контексті є, по-перше, оптимізація використання природних ресурсів та зниження енергоємності, а по-друге – мінімізація негативного впливу на довкілля шляхом переходу до моделі «зеленої економіки». Це передбачає поступове вилучення небезпечних хімічних речовин із процесів виробництва та життєвого циклу продуктів. Тому розбудова системи екологічного маркування продукції та стандартів управління виробничими й іншими процесами стає нагальним завданням, оскільки така система слугуватиме інструментом для впровадження раціональніших підходів до використання природних ресурсів і хімічних речовин.

Забезпечення усе більших соціальних потреб населення України за рахунок ефективної економічної діяльності не має виходити за межі екологічної ємності довкілля. Саме моделі сталого виробництва і споживання можуть забезпечити сталість розвитку суспільства. Глобальною платформою для формування потенціалу і партнерства у цій сфері має стати Десятирічна стратегія дій з переходу до використання сталих моделей споживання і виробництва (Ріо, 2012), зокрема: сталий спосіб життя та освіта; сталі («зелені») державні закупівлі; інформування споживачів; розвиток сталого туризму; забезпечення сталості у сфері будівництва та експлуатації споруд; сталі продовольчі системи. Положення цієї Стратегії мають бути відображені у відповідних національних, секторальних та регіональних документах.

Рушієм зміни підходів до поводження з відходами є імплементація правових засад, чинних у ЄС, у секторах «Управління відходами та ресурсами», «Промислове забруднення та техногенні загрози», «Зміни клімату та захист озонового шару». Інструменти розв'язання проблеми відходів пов'язані зі стимулюванням реалізації відповідних інвестиційних проєктів, включно із залученням іноземних інвестицій, поширенням проєктів, що реалізуються на засадах ППП, стимулюванням упровадження суб'єктами господарювання екологічних інновацій та формуванням ставок екологічного податку як стимулу впровадження підприємствами більш екологічно чистого виробництва, формуванням відчуття відповідальності за майбутнє.

Важливим для досягнення Цілі 12 є посилення відповідальності і прав місцевих громад, зокрема шляхом розширення їхніх повноважень у частині запровадження санкцій до забруднювачів довкілля та економічного стимулювання відповідального поводження. Програми всеохопного інформування, просвітництва та освітніх заходів щодо сталого споживання і виробництва сприятимуть формуванню у населення виважених моделей поведінки і практик у цій універсальній сфері людської діяльності.

Визначені для досягнення Цілі 12 завдання [27, с. 92]:

12.1. Знизити ресурсоємність економіки;

12.2. Зменшити втрати продовольства у виробничо-збутових ланцюжках;

12.3. Забезпечити стале використання хімічних речовин на основі інноваційних технологій та виробництв;

12.4. Зменшити обсяг утворення відходів і збільшити обсяг їх переробки та повторного використання на основі інноваційних технологій та виробництв.

Ціль 13. Пом'якшення наслідків зміни клімату. З огляду на те, що кліматичні зміни несуть загрози для довкілля і людини, в другій половині

XX ст. ООН ініціювала глобальне співробітництво світової спільноти у сфері протидії змінам клімату та адаптації до них. Законодавчою базою такого співробітництва є Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату та протоколи до неї. Основні зусилля, передбачені Конвенцією, спрямовані на зниження викидів парникових газів та їх поглинання. Україна ратифікувала зазначену Конвенцію, як і Кіотський протокол та Паризьку угоду, якою визначені зобов'язання країн у скороченні викидів парникових газів до 2030 року та передбачені, на відміну від перших двох угод, заходи щодо адаптації до кліматичних змін.

Основні джерела викидів парникових газів в Україні зосереджені в таких секторах економічної діяльності:

- енергетика (розвідка та видобуток первинних джерел енергії);
- переробка первинних джерел енергії у більш придатні для використання форми;
- транспортування, стаціонарне та мобільне використання палива;
- промисловість;
- сільське господарство, лісове господарство та інші види землекористування (викиди і поглинання CO₂ у процесі сільськогосподарської діяльності та лісокористування);
- поводження з відходами (видалення, біологічна обробка, спалювання твердих відходів, очищення і скидання стічних вод).

Відповідальність за досягнення Цілі 13 лежить майже рівною мірою на бізнесі та державі, хоча, звісно, залучення структур громадянського суспільства до контролю та роз'яснювальної діяльності є дуже корисним.

Для досягнення поставленої Цілі 13 визначено єдине завдання – обмежити викиди парникових газів в економіці [27, с. 98].

Ціль 14. Збереження морських ресурсів. Основні завдання, сформульовані для досягнення цієї Цілі, такі [27, с. 102]:

- 14.1. Скоротити забруднення морського середовища;
- 14.2. Забезпечити стале використання і захист морських та прибережних екосистем, підвищення їх стійкості та відновлення на основі інноваційних технологій;
- 14.3. Запровадити ефективне регулювання видобутку морських біоресурсів.

Відповідальність за виконання цих завдань та досягнення Цілі лежить на бізнесі та державі, яка має створити належні стимули і жорстко контролювати дотримання всіма економічними акторами встановлених правил поведінки.

Водночас Україна має розвивати співробітництво з міжнародними організаціями, які опікуються відповідними питаннями з метою вивчення проблем збереження морських ресурсів та пошуку способів їх розв'язання.

Ціль 15. Захист та відновлення екосистем суші. Земельна політика в Україні має бути виваженою та раціональною. Нагальною потребою є запровадження таких сталих практик землекористування, за яких ґрунти не виснажують й не забруднюють, і одночасно відновлюються деградовані та еродовані землі. Досягнення нейтрального стану земель має стати одним із пріоритетів виконання зобов'язань, передбачених Конвенцією про боротьбу з опустелюванням. Доцільним є зміцнення національної системи забезпечення біобезпеки. У цьому контексті важливо ратифікувати Нагойський Протокол до Конвенції про біорізноманіття про регулювання доступу до генетичних ресурсів, що забезпечить спільне використання на справедливій рівній основі вигод від їх застосування.

Безперечно, основна відповідальність за досягнення Цілі 15 лежить на державі, яка має і визначити правила, і створити потрібні організаційні та фінансові ресурси, і забезпечити належні стимули, і контролювати дотримання встановлених правил.

Визначені для досягнення Цілі 15 завдання [27, с. 108]:

15.1. Забезпечити збереження, відновлення та стале використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем;

15.2. Сприяти сталому управлінню лісами;

15.3. Відновити деградовані землі та ґрунти з використанням інноваційних технологій;

15.4. Забезпечити збереження гірських екосистем.

Ціль 16. Мир, справедливість та сильні інститути. Головними складовими створення відповідного і адекватного сучасності управлінського середовища, є:

- розбудова миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку;
- забезпечення доступності правосуддя для всіх;
- створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях.

Розбудова миролюбного та відкритого суспільства передбачає, перелюдим, зниження рівня насильства, яке саме по собі руйнує механізми інклюзивності розвитку, спричиняє відторгнення окремих соціальних груп, падіння довіри до держави як гаранта безпеки та недоторканості особи. Насамперед має відбуватися скорочення кількості злочинів, скоєних проти життя та здоров'я громадян. Значним джерелом ризиків застосу-

вання вогнепальної зброї та вибухівки не лише в організованій злочинній діяльності, а й при скоєнні інших правопорушень, включно із побутовими, стало стрімке зростання незаконного обігу зброї, спеціальних засобів та вибухових матеріалів унаслідок захоплення збройних арсеналів на початку 2014 року та у ході збройного протистояння на сході України.

Специфічними та вкрай небезпечними проявами насильства щодо особи є різні форми експлуатації, зокрема торгівля людьми, примусова праця, сексуальна експлуатація, дитяче жебракування тощо. Наявність значного прошарку людей, які опинились у складних життєвих обставинах унаслідок жорсткої та тривалої економічної кризи, а також через збройний конфлікт на сході країни, створює сприятливе середовище для поширення цього явища. Позбавлені належної правової підтримки, українці стають жертвами експлуатації також за кордоном, особливо це стосується тих, хто перебуває там нелегально або напівлегально і відповідно не звертається ані до консульських служб України, ані до місцевої поліції.

Український низький рівень довіри українців до органів правопорядку та судової системи, значною мірою пов'язаний із поширенням корупції, політичного тиску на суди та ухваленням політично вмотивованих рішень, низьким рівнем ефективності системи виконання судових рішень тощо, віддзеркалює наявність складних перешкод на шляху розбудови інклюзивної моделі розвитку.

Завершення повномасштабної судової реформи має забезпечити відновлення довіри до правосуддя. З метою значного підвищення ефективності виконання рішень національних та міжнародних судів необхідно сформувати професійний корпус приватних виконавців та модернізувати державну виконавчу службу, в тому числі на засадах консолідації дій державних та приватних виконавців. Для досягнення дієвості судової влади для захисту прав громадян доцільним є напрацювання суспільних практик забезпечення справедливого судочинства.

Певною мірою поліпшує ситуацію послідовний розвиток системи надання безоплатної правової допомоги, зокрема утворення в структурі місцевих органів влади 429 бюро правової допомоги, що надають правову інформацію та консультації, представляють інтереси в судах, організовують просвітницькі заходи в громадах.

Приборкання корупції має відкрити шлях до послідовних кроків у сфері суспільних та економічних перетворень на основі довіри й синергії партнерства держави та громадянського суспільства. Значне скорочення масштабів корупції в усіх формах потребуватиме комплексних дій за чотирма напрямками:

- зниження корупційної ємності сфери державного управління;

- упровадження ефективного моніторингу та контролю дотримання правил щодо доброчесності особами, уповноваженими на виконання функцій держави та місцевого самоврядування;
- запровадження ефективних механізмів виявлення, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності виборних та посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- послідовне зниження толерантності суспільства до корупції.

Існують ризики досягнення всіх ЦСР, зумовлені недостатньою ефективністю діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Основними чинниками такої ситуації є:

- недосконалість виборчого законодавства, зокрема недотримання належної репрезентативності соціальних груп та громад і слабка відповідальність виборних осіб перед виборцями;
- відсутність чітких і прозорих процедур забезпечення виконання владних рішень та контролю;
- інституційна нерозвиненість громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Наразі відсутні сталі практики партнерства інститутів державного управління та громадянського суспільства у таких сферах як формування державної політики, її моніторинг, громадський контроль за діяльністю центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, установ з бюджетним фінансуванням тощо.

Таким чином, необхідно забезпечити: практичну роботу зі встановлення миру, досягнення соціальної справедливості; побудову засад інклюзивного розвитку; забезпечення верховенства права; викорінення корупції, відбудову довіри; зміцнення соціальної згуртованості; сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства та різних форм самоорганізованої діяльності громадян.

Визначені для досягнення Цілі 16 завдання [27, с. 114–115]:

16.1. Скоротити поширеність насильства;

16.2. Збільшити виявлення постраждалих від торгівлі людьми та всіх форм експлуатації;

16.3. Підвищити рівень довіри до суду та забезпечити рівний доступ до правосуддя;

16.4. Зміцнити систему запобігання та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та поширенню зброї масового знищення;

16.5. Скоротити незаконний обіг зброї, боєприпасів та вибухових матеріалів;

16.6. Скоротити масштаби корупції;

16.7. Підвищити ефективність діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

16.8. Відновити територію, постраждалу від конфлікту (Донбас);

16.9. Зміцнити соціальну стійкість, сприяти розбудові миру та громадській безпеці (конфліктне та постконфліктне врегулювання).

Ціль 17. Партнерство заради сталого розвитку. Реалізація ЦСР в Україні є можливою за умови розв'язання проблем обмеженості ресурсного потенціалу та браку відповідних інституційних механізмів його оптимального цілеспрямованого застосування.

Необхідною є цілеспрямована політика, яка мотивуватиме до інвестування та консолідації інвестицій на інноваційних напрямках, до оптимізації використання обмежених ресурсів. Зважаючи на складне фінансове становище України, важливим завданням залишається посилення взаємодії з міжнародними організаціями. Перспективним є набутий потенціал у сфері міжнародного партнерства на транскордонному рівні, зокрема напрацьований успішний досвід співробітництва у шести євро регіонах за напрямками: розв'язання регіональних екологічних проблем; розвиток людських комунікацій (туризм, малий прикордонний рух); співпраця в науковій та освітній сферах тощо.

Водночас потенціал євро регіонального співробітництва наразі використовується не повністю через недостатні повноваження місцевих влад у цій сфері; низький професійний рівень управлінців як у сфері місцевого самоврядування, так і з питань менеджменту залучених до співробітництва суб'єктів господарювання; високий рівень корупції.

Необхідним є посилення ролі євро регіонів як координаційних інститутів транскордонної співпраці та розширення повноважень регіональної влади й місцевого самоврядування у здійсненні транскордонних зв'язків.

Поглиблення міжнародного співробітництва України за провідними напрямками науково-технологічного розвитку сприятиме розвитку партнерства. Це забезпечить розширення участі вітчизняних суб'єктів господарювання у міжнародній науково-виробничій кооперації на основі інформаційної та організаційної підтримки взаємних контактів наукових та науково-виробничих установ.

Метою, а водночас і головним засобом зміцнення дієвості органів державної влади та органів місцевого самоврядування, є забезпечення повноти участі громадян в управлінні справами держави та місцевих гро-

мад. Дієвим чинником перетворень у цій сфері є зміна технологій комунікації управлінських інститутів між собою та з організаціями громадянського суспільства, що передбачає запровадження засобів оперативних міжвідомчих комунікацій, відкритого суспільного діалогу, постійного моніторингу ефективності управлінських рішень. Такі можливості, зокрема, надає запровадження електронного урядування.

Попри розроблену правову базу ППП темпи його практичного застосування є незадовільними, а проекти здебільшого стосуються здійснення поточних державних закупівель та не містять відчутних інвестиційних складових. Однією з основних причин такого стану справ є брак довіри до держави як ділового партнера через тривалу нестабільність державних фінансів, мінливість законодавства, високий рівень корупції, у тому числі на рівні середньої ланки управління, яка є відповідальною за виконання проектів ППП.

Визначені для досягнення Цілі 17 завдання [27, с. 124]:

17.1. Мобілізувати додаткові фінансові ресурси на основі заохочення інвестицій іноземних та вітчизняних інвесторів;

17.2. Послідовно знижувати боргове навантаження на економіку;

17.3. Розвивати партнерські відносини влади і бізнесу для досягнення ЦСР.

5.3. Створення інституційного середовища

В Україні ЦСР не повинні сприйматись лише як перелік настанов та ідеалів, до реалізації яких має прагнути соціум. Для забезпечення їх перетворення на реальну діяльність та результати необхідно створити відповідне інституційне підгрунтя.

Створення інституційного підгрунтя досягнення ЦСР передбачає побудову стійких та упорядкованих взаємовідносин всіх суб'єктів із чітким розподілом повноважень та соціальної відповідальності. Така система відносин має надати можливість ініціювати, забезпечувати ресурсами, поширювати та оцінювати послідовні процеси досягнення ЦСР. Усі компоненти системи мають бути збалансовані за такими критеріями:

- баланс між соціальною справедливістю та економічною ефективністю;
- баланс поточних та довготривалих інтересів суспільства;
- збалансованість за суб'єктами: держава, бізнес, населення, ГО;
- збалансованість та комплексний характер змін усього середовища життєдіяльності українського суспільства: інформаційного, правового, ментального.

Соціально-економічний механізм, що забезпечує інституційне підґрунтя балансу розподілу соціальної відповідальності у процесі досягнення ЦСР має ґрунтуватись на певних засадах, які докладніше висвітлені у четвертому розділі монографії:

- системності, що дає змогу визначити та структурувати взаємозв'язки та взаємозалежності, сформовані в межах різних підсистем, що впливають на характер і обсяги відповідальності суб'єктів;
- інклюзивності, за якої до процесу визначення, формування та реалізації завдань залучені не лише її основні суб'єкти як носії корпоративної відповідальності чи розробники нормативно-правових документів, а й широке наукове експертне середовище, громади;
- адаптивності, що означає гнучкість організаційних форм управління, модифікацію його методів та форм організації діяльності суб'єктів відповідно до змін у суспільно-політичній та соціально-економічній системах;
- концептуальної визначеності пріоритетів, виходячи з того, що вищі ланки державного управління з широким спектром владних повноважень і функцій та необхідною ресурсною базою мають бути взірцем відповідального виконання завдань. Принципи гуманізму, гнучкості й динамізму, узгодженості різних напрямів діяльності з орієнтацією на збалансованість потреб громадян та реальних можливостей суспільства повинні домінувати;
- субсидіарності, оскільки у будь-якій соціоекономічній системі взаємодіють автономні суб'єкти, що самостійно ухвалюють рішення, продиктовані здебільшого вимогами раціональності й ефективності; вони вдаються до колективних дій за умови, що такі дії є ефективнішими за індивідуальні зусилля.

Отже інституціоналізація процесу досягнення ЦСР передбачає:

- упорядкування процесу в рамках державних та комунальних інституцій;
- установа нових рамок та механізмів взаємодії влади і бізнесу, зокрема піднесення ролі ППП;
- прискорений розвиток громадянського суспільства і наділення його структур повноваженнями щодо участі в ухваленні управлінських рішень і контролю за їх виконанням;
- інституціоналізація діяльності ГО у формуванні відповідальної поведінки громадян у всіх сферах життя (економічній, соціальній, екологічній, електоральній).

Ключовим компонентом досягнення ЦСР є ресурсна підтримка з боку держави. Держава відіграє значну роль в економічному і суспільному житті будь-якого успішного суспільства. Зазвичай тим країнам, уряд яких користується найбільшою повагою громадян, також притаманні найрозвиненіша система соціального забезпечення, найнижчий рівень сприйняття корупції та найвищий рівень доходів [25, с. 26]. У контексті підтримки досягнення ЦСР та виконання обумовлених ними завдань надзвичайно важливим видається узгодження державної, і, опосередковано, міжнародної підтримки до відповідних показників моніторингу. На практиці це означає постійний аналіз того, як саме конкретні заходи підтримки відбиваються у індикаторах ЦСР, наскільки вони сприяють наближенню до цільових бенчмаркінгових значень. Україна потенційно є реципієнтом міжнародної допомоги у досягненні ЦСР – це обумовлено і загальною економічною, і – ще більшою мірою – політичною ситуацією, пов'язаною зі збройним конфліктом на Донбасі та вкрай складною гуманітарною ситуацією, яка вже зруйнувала і продовжує руйнувати життя мільйонів українців. Але вся міжнародна допомога залишиться обмеженою вузькими рамками (територіальними, передусім) за відсутності адекватного інкорпорування ЦСР, обумовлених ними адаптованих для України завдань, визначеного кола індикаторів та цільових орієнтирів, у базові документи державного управління, без трансформації правового поля, включаючи і законодавчу, і нормативну складові. Звісно, без цільового фінансування неможливо запровадити потрібні заходи у повному обсязі, тому необхідно передбачити відповідні витрати під час середньострокового бюджетування. Але значно важливішою видається обов'язковість врахування ЦСР, відповідних завдань та індикаторів у практиці державного управління. В цьому контексті варто підкреслити значення доручення Першого віце-прем'єр-міністра від 21.06.2017 № 22696/3/1-16 [24] щодо врахування ЦСР в документах, що розробляються, яким передбачено інкорпорування завдань, індикаторів і цільових показників національної доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [27] у проекти стратегічних та програмних документів, спрямованих на розвиток відповідних галузей (сфер), планів діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої влади.

Процес децентралізації, успішно розпочатий в Україні, пов'язаний не тільки з переданням на рівень територіальних громад більшої частини повноважень щодо організації життєдіяльності та потрібних для їх здійснення ресурсів – передаються функції управління розвитком, а сучасне його розуміння неодмінно включає сталість. Таким чином, важливою складовою інституціоналізації досягнення ЦСР є врахування їхнього змісту і завдань в регіональних стратегічних документах, в діяльності територіальних органів влади та використання відповідних індикаторів для

моніторингу. Безперечно, стратегічне бачення розвитку окремої громади не має і не може дублювати загальнонаціональне – воно обмежується повноваженнями територіальної громади і, водночас, є більш детальним і конкретним. Проте низка цілей – подолання бідності, якісна освіта, гендерна рівність, чиста енергія, гідна праця та економічне зростання, скорочення нерівності, сталий розвиток міст і громад, відповідальне споживання та виробництво – цілком придатні для реалізації на місцевому рівні. Інші можуть бути поставлені у звууженій формі. В обох випадках завдання можуть трансформуватися. Наразі значна частина громад формує власні документи стратегічного характеру, дуже важливим видається врахування під час їх підготовки букви і духу ЦСР для України.

Складним, але дуже важливим компонентом інституціоналізації є міжнародне співробітництво на місцевому рівні. Це стосується як перспектив транскордонного співробітництва, можливості якого значно розширилися завдяки децентралізації та безвізовому режиму, так і залучення та спрямування іноземних інвестицій, створення завдяки ним нових робочих місць із гідними умовами та оплатою праці, запровадження сучасних інноваційних технологій, які дадуть змогу не тільки прискорити темпи економічного зростання, а й зменшити техногенне навантаження на довкілля. Звісно, на цьому шляху є багато перешкод, але значна їх частина обумовлена низьким професіоналізмом місцевих органів влади, який можна доволі швидко подолати завдяки навчанням та тренінгам. Створення регіональних (на рівні об'єднань кількох областей) відповідних навчальних (з включенням елементів інкубатору) центрів може бути корисним для вирішення цього завдання.

Інституційне підґрунтя досягнення ЦСР охоплює також упорядкування взаємодії влади і бізнесу – відповідальність у більшості випадків лежить саме на цих акторах, а процес взаємодії належним чином не інкорпоровано в систему управління. Видається, що, по-перше, необхідно формалізувати відносини, включно із розподілом прав та обов'язків щодо забезпечення інноваційного економічного зростання, справедливого розподілу його результатів, захисту довкілля, встановити межі відповідальності, визначити форми та налагодити діалог (на загальнонаціональному і на локальних рівнях). По-друге, у процесі перемовин важливо домогтися консенсусу щодо можливостей і доцільності врахування визначених пріоритетів і завдань у повсякденній діяльності. Цей напрям не дуже простий з огляду на різне розуміння власних функцій підприємцями і представниками влади будь-якого рівня, а отже, є неминучими розбіжності у ставленні до ЦСР як інструменту управління.

Конструктивним елементом налагодження взаємодії бізнесу і влади є ППП, яке дасть змогу ширше використовувати потенціал бізнесу для досягнення некомерційних пріоритетів, що якнайкраще відповідає ідеології сталого розвитку.

Проблему в Україні становить і взаємодія влади з громадянським суспільством. Паростки цього процесу нині не завжди є ефективними, частково через непрофесіоналізм його учасників, частково через неготовність влади сприймати контроль з боку суспільства, тобто передавати суспільству частину своїх владних повноважень, а частково і через неготовність населення брати на себе відповідальність. Не ставлячи під сумнів необхідність такої взаємодії, варто підкреслити, що розпочинати треба із забезпечення прозорості та публічності. Абсолютно відкритим має бути процес визначення учасників і форм діалогу влади та суспільства, абсолютно прозорою — участь громадськості в ухваленні управлінських рішень із обов'язковим доведенням до населення результатів перемовин, абсолютно публічним і системним — оприлюднення результатів контролю. Другою важливою складовою є участь громадськості у визначенні цільових пріоритетів розвитку, передусім на локальних рівнях, зокрема у ході підготовки відповідних стратегічних документів. Саме населення має визначати акценти — виробничі, соціальні, інфраструктурні, екологічні — у перспективах розвитку своєї громади, і саме населення має розуміти ціну свого вибору. Відповідно безпосередньою функцією структур громадянського суспільства є просвітництво, роз'яснювальна робота, спрямована на населення, на бізнес і на владу.

Інформаційне середовище передбачає наявність прозорої, зрозумілої, доступної й адекватної інформації про суспільний розвиток, соціальне і природне середовище, економіку країни та її окремих територій. Головним продукувачем інформації в більшості випадків є — і це цілком виправдано — державна статистична служба. Однак у контексті моніторингу досягнення ЦСР цього недостатньо. Моніторинг стану виконання завдань для досягнення ЦСР потребує відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення із застосуванням комплексних підходів та використанням різних джерел даних. Здійснення поглиблених досліджень, визначення ризиків та чинників, які впливають на добробут населення, вивчення ризиків щодо макроекономічної, соціальної та екологічної стабільності необхідні для коригування управлінських рішень, що забезпечують досягнення цілі та розроблення відповідних випереджувальних заходів. Комплексний підхід до дослідження прогресу на шляху досягнення ЦСР передбачає застосування різноманітних типів інформації, які дадуть змогу визначити масштаби та напрями зрушень, виявити прямі та приховані причинно-наслідкові зв'язки та фактори найбільш вагомого впливу для подальшого використання у процесі розроблення належної державної політики.

Глобальні показники «Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» розглянуто на 47-й пленарній сесії Статистичної комісії ООН у березні 2016 року [29]. Головні теми цієї сесії було присвячено розробці системи глобальних показників для відстеження цілей

і завдань Порядку денного сталого розвитку до 2030 року, дотриманню основоположних принципів офіційної статистики, програмі міжнародних зіставлень, а також питанням із різних галузей статистики. Під час сесії обговорено питання реалізації програми перетворення офіційної статистики та іншої пов'язаної діяльності. Також увагу було приділено розгляду Програми розвитку офіційної статистики та Програми міжнародних співставлень і питанням використання «великих даних» для офіційної статистики, удосконалення статистики національних рахунків, еколого-економічного обліку та зміни клімату, розробки та впровадження міжнародних статистичних класифікацій, промислової статистики, вимірювання ІКТ, статистики біженців та ВПО, а також статистики державного управління.

Система глобальних показників ЦСР, наведена за результатами 47-ої пленарної сесії Статистичної комісії ООН, загалом містить 240 показників. Усі показники відповідно до ступеня їх методологічного опрацювання та доступності даних в Україні можна згрупувати таким чином:

- концептуально зрозумілі показники, щодо яких існують стандарти та загальноприйнята методологія; більшість країн, у тому числі Україна, регулярно публікують дані;
- концептуально зрозумілі показники, щодо яких існують стандарти та загальноприйнята методологія, але країни, у тому числі Україна, публікують дані нерегулярно;
- показники, для яких взагалі не існує стандартів та загальноприйнятої методології або вони перебувають на стадії розробки / випробувань.

Відомо багато прикладів шпарин у національному інформаційному полі, що свідчить про необхідність продовження роботи щодо розроблення та вдосконалення системи показників для вимірювання досягнень ЦСР, зокрема з розробки відповідної методології та визначення міжнародних стандартів.

Глобальні показники призначені для аналізу тенденцій стану досягнення визначених ЦСР до 2030 року на глобальному рівні та здійснення міжнародних зіставлень. Проте такі показники не завжди прийнятні у національному контексті. Показники для здійснення моніторингу на національному та місцевому рівнях треба розробляти з урахуванням можливостей національної статистичної системи.

Аналіз наявної в Україні інформаційної бази для моніторингу глобальних показників досягнення ЦСР свідчить, що зараз органи державної статистики збирають інформацію щодо 96 показників. При цьому інформацію збирають та опрацьовують:

- за 52 показниками – у повній відповідності до чинних міжнародних стандартів;

- за 44 показниками – у неповній відповідності (частковій) до чинних міжнародних стандартів.

Варто зазначити, що 35 глобальних показників не підлягають кількісному вимірюванню і, як правило, можуть бути розраховані виключно міжнародними організаціями. Решта показників залишаються невизначеними (щодо їх наявності потрібні додаткові консультації з органами державної влади) або потребують методологічних пояснень від міжвідомчої групи експертів.

Таким чином, проблеми, що можуть ускладнювати якісний моніторинг ЦСР:

а) на глобальному рівні:

- відсутність методології для визначення ряду індикаторів;
- ряд індикаторів потребує організації та запровадження спеціальних обстежень;
- наявна методологія розпорошена між міжнародними організаціями;

б) на національному рівні:

- відсутність методології та методики обчислення ряду індикаторів;
- відсутність аналізу відповідності національних індикаторів міжнародним стандартам;
- відсутність нормативного акта, яким визначено центральний орган виконавчої влади, відповідальний за розробку порядку моніторингу як на міжнародному, так і на національному рівні, а також центральні органи виконавчої влади, відповідальні за надання інформації;
- недостатність вітчизняної інформаційної бази, що визначає потребу у запровадженні спеціальних обстежень.

Формулювання завдань до визначених для України ЦСР та індикаторів для моніторингу їх досягнення потребує помітного розширення наявного інформаційного поля. Вірогідно, найбільш ефективним методом стане запровадження спеціальних вибіркового (соціологічних) досліджень, які доцільно виконувати силами недержавних спеціалізованих установ, що мають належний авторитет і добру репутацію. Такі дослідження достатньо організувати раз на п'ять років відповідно до термінів контролю досягнення цільових значень індикаторів ЦСР:

- 2015 рік (базовий);
- 2020 рік;
- 2025 рік;
- 2030 рік.

Обстеження має забезпечувати максимально можливий рівень дезагрегації даних:

- а) міська / сільська місцевість;
- б) стать;
- в) рівень освіти:
  - початкова або базова середня;
  - повна загальна середня;
  - середня спеціальна;
  - вища;
- г) кількість неповнолітніх дітей;
- д) розмір домогосподарства;
- е) вік:
  - до 20 років;
  - 20–29 років;
  - 30–39 років;
  - 40–49 років;
  - 50–59 років;
  - 60–69 років;
  - 70 років і старше.

Водночас результати мають бути репрезентативними для України в цілому. Через те, що у більшості випадків потрібна достатньо детальна дезагрегація, ефективнішим буде проведення двох комплексних досліджень: одного стосовно стану довкілля, другого – за чотирма сферами дії ЦСР – справедливий соціальний розвиток, стале економічне зростання, екологічна рівновага, ефективне і прозоре управління.

Правове середовище формується шляхом імплементації ЦСР, відповідних завдань та індикаторів, цільових значень, яких має досягти Україна в 2020, 2025 і 2030 роках, до державних стратегічних документів. Переважну частину ЦСР так або інакше враховано в основних законодавчих актах України, орієнтованих на середньострокову перспективу, хоча їх і було розроблено значно раніше [1].

Безперечно, представництво кожної цілі визначається її характером, розгалуженістю завдань і суспільним усвідомленням. Наприклад, Ціль 11 (Сталий розвиток міст і громад) ураховано різною мірою у 21 законодавчому акті, її досягнення передбачає виконання шести завдань, а моніторинг передбачено за 12 індикаторами (з урахуванням диверсифікації кількість показників збільшується до 73). До цього слід додати і наявність окремого документа «Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року».

Частину ЦСР, як-от Ціль 1 (Подолання бідності), віддзеркалено відносно невеликою частиною законодавчих актів, проте сформовано цілковитий документ, спрямований на їх досягнення.

Деякі цілі, переважно екологічного спрямування, зокрема, Ціль 13 (Пом'якшення наслідків зміни клімату) і Ціль 14 (Збереження морських ресурсів), ще не знайшли належної інкорпорації в українському правовому середовищі, як видається, через те, що Україна не бачить своїх можливостей належним чином забезпечити їх досягнення.

Отже, лівова частка ЦСР і відповідних ним завдань повністю або частково віддзеркалено в чинних державних стратегічних документах [1], проте саме по собі це не гарантує успіху у досягненні ЦСР. По-перше, є претензії до якості цих документів, зокрема щодо обґрунтування завдань та напрямів дій, визначення очікуваних результатів і необхідних для цього ресурсів, нарешті, до організації моніторингу – у більшості випадків індикатори моніторингу не вимірюють ступінь досягнення бажаного результату, частково через його некоректність. Другою проблемою є несистемність управлінських рішень, абсолютно не враховується синергія (як позитивна, так і негативна) від одночасного запровадження низки змін, у кращому випадку береться до уваги вплив одного рішення на інше. Третій ризик недосягнення ЦСР обумовлений хронічним недофінансуванням і відсутністю безпосереднього зв'язку бюджетного процесу з імплементацією ЦСР в управління суспільним розвитком.

Безумовно, – і це можна тільки вітати, найкраще відповідають ЦСР Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду, який містить 52 завдання із усіх 17 Цілей, і Державна стратегія регіонального розвитку (містить 39 завдань відповідно до 13 Цілей) [1].

Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду побудований не тільки з урахуванням широкого кола завдань усіх без винятку ЦСР, а й передбачає їхню деталізацію в рамках процесів децентралізації. Зокрема, значну увагу приділено ефективності не лише державного управління, а й місцевого самоврядування, протидії корупції, налагодженню взаємодії з інститутами громадянського суспільства, низці секторальних реформ. Певне місце належить таким наскрізним важливим для досягнення більшості ЦСР завданням, як реінтеграція Донбасу і налагодження життя вимушених переселенців. Варто підкреслити, що на відміну від багатьох документів, План передбачає моніторинг виконання поставлених завдань.

Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року сконцентрована на підвищенні якості управління, зокрема впровадженні його стратегічних елементів на регіональному рівні. Значення цього документа багаторазово зростає через розпочату в країні децентралізацію і відповідне посилення значення управлінських рішень саме регіонально-

го рівня. Варто звернути увагу на комплекс спеціальних завдань, пов'язаних із реабілітацією Донбасу та проблемами вимушених переселенців. На жаль, Стратегія не відповідає формату управлінського документа, зокрема не містить конкретних завдань та індикаторів для моніторингу.

Однак те, що ЦСР і відповідні їм завдання та індикатори найбільшою мірою відображені у двох названих документах, є надзвичайно важливим з огляду на значення (не декларативне, а реальне) кожного з них у державній середньостроковій політиці.

Варто додати, що формулювання низки статей Угоди про асоціацію між Україною та ЄС передбачає, що їх імплементація (яка дуже жорстко контролюється і владою, і громадськістю) сприятиме досягненню кожної з ЦСР в Україні – всі без винятку Цілі згадано в Угоді.

Чи не найбільш складним, але надзвичайно важливим компонентом досягнення ЦСР є зміна *ментального середовища*, яке на сьогодні не сприяє потрібним трансформаціям. Йдеться як про притаманні Україні особливості (частково успадковані, частково надбані під час трансформацій), так і про ментальні проблеми, обумовлені відсутністю необхідних знань та кваліфікацій як фахівців, так і широких верств населення.

Українським є рівень знань у сфері фінансів, законодавства, екології, що дуже часто провокує нерозуміння самого процесу і власної ролі в ньому, провокує популістські та нігілістські настрої. Численні дослідження свідчать, що переважна більшість українців не поділяють сучасної системи цінностей, не готові жити за значно жорсткішими правилами поведінки (економічної, екологічної, соціальної, електоральної), вважають прийнятними претензії до відповідності діяльності політиків чинному законодавству за одночасного систематичного власного порушення тих самих законів, не готові брати відповідальність на себе.

Зокрема, спостерігається поділ корупції на політичну (хабарі чиновникам, суддям, депутатам тощо) і економічну (хабарі медикам, освітянам, голосування або участь у політичних акціях за гроші). Зрозуміла принципова неможливість викоринення однієї складової за умови збереження іншої. Виглядає так, наче саме явище корупції поступово перетворюється на соціальну норму, яка ушкоджує і ментальність молодих поколінь, а це, своєю чергою, істотно ускладнює і без того непростий процес зменшення масштабу і значення корупції в суспільному житті.

Другою важливою вадою сучасного ментального середовища є толерантність до несплати податків у будь-який спосіб: економічна діяльність без реєстрації, нелегальне отримання частини заробітку, приховування результатів своєї економічної діяльності тощо. Зрозуміле незадоволення відсутністю належного фінансування соціальної сфери, включно з інфраструктурою, але несплата податків за будь-яких умов тільки погіршує ситуацію і практично унеможливує її докорінну зміну.

Третя вада обумовлена прорахунками у політиці доходів, які зокрема спричиняють небажання значної частини населення працювати через побоювання втратити державну допомогу, що надається на адресних засадах (субсидію на оплату ЖКП або допомогу бідним родинам). Зрозуміло, що частина таких «неактивних» громадян насправді мають прибуткове заняття, але не легалізують ані його, ані отримувані доходи. В результаті іноземні інвестори не можуть знайти робочу силу для своїх підприємств, хоча пропонують зарплату, вищу за середню не тільки у конкретному регіоні, а й в Україні загалом. Отже, в Україні через 30 років ринкових трансформацій зберігаються і навіть поширюються утриманські настрої, коли не тільки теоретично відповідальність за власний добробут покладається не на себе, а на державу, а й фактично значна частина працездатних громадян відмовляється від легальної праці.

Четверта вада, яка вочевидь перешкоджає не тільки досягненню, а й самій постановці будь-яких довгострокових цілей, – це невміння і небажання планувати власне життя, розвиток бізнесу, території тощо навіть на кілька років. Це стосується абсолютно всіх верств – тільки нещодавно вдалося хоча б позначити середньострокове бюджетування як невід’ємну складову бюджетного процесу, а про спадкоємність влади і необхідність визначати перспективи за межами періоду своїх повноважень годі й мріяти. Максимум – це каденція Президента, і лівова частка державних стратегічних (!) документів обмежується 2019 роком. У цьому контексті незаперечно важливість має саме існування ЦСР, які визначають основні пріоритети і завдання розвитку країни до 2030 року, тобто далеко виходять за поточний термін повноважень Президента.

У зв’язку з цим надто важливою ментальною складовою є створення мотиваційного середовища, що враховуватиме формування потреб, інтересів та мотивів, які створюватимуть у всіх суб’єктів, залучених до процесу, відповідні імпульси для дій, спрямованих на досягнення ЦСР.

Потребує удосконалення *управлінська складова*, яка уміщує повний комплекс інструментів управління, що забезпечує планування, координацію та контроль у процесі досягнення ЦСР, з метою досягнення внутрішнього балансу та стійкості до зовнішніх змін. Управлінська діяльність має спиратися не лише на нормативно-правову базу, а й на оновлені неформальні етичні цінності суспільства.

Важливого значення набуває досягнення у суспільстві консенсусу між різними гілками влади, між владою та громадянським суспільством і бізнесовими структурами. Ефективний розподіл соціальної відповідальності дасть змогу запобігти виникненню конфліктних ситуацій на ґрунті непорозуміння чи невідповідності дій влади ЦСР. Забезпечення збалансованого процесу досягнення ЦСР буде можливим лише у тому випадку,

коли вдасться досягнути узгодженості всіх означених компонентів інституціонального середовища та однакової спрямованості їхніх дій. Для цього необхідно: чітко визначитись з учасниками та оцінити міру їх спроможності та готовності до виконання завдань; розробити комунікаційні стратегії та механізми взаємодії всіх суб'єктів, залучених до процесу.

Організація моніторингу є важливою передумовою для успішної реалізації процесу досягнення ЦСР. Моніторинг змін ситуації протягом певного часу є необхідним для оцінки діяльності, впливу реформ та ефективності інвестицій як на національному, так і на місцевому рівнях. Моніторинг надає інформацію для зіставлення потреб та визначення черговості дій. Як правило, модель моніторингу передбачає стандартні підходи та інструментарій для збирання, опрацювання та надання інформації. При цьому її якість та достовірність є ключовим питанням для ухвалення рішень.

Висновки

Політика щодо досягнення ЦСР потребує залучення значних ресурсів та вимагає скоординованих дій світової спільноти, які мають базуватися на справедливому та ефективному розподілі соціальної відповідальності як на міжнародному рівні, так і в кожній країні. Приєднуючись до глобального процесу реалізації ЦСР країни встановлюють власні завдання і формують інституційне підґрунтя реалізації відповідної політики. Цей процес полягає у побудові стійких та упорядкованих стосунків усіх суб'єктів із чітким розподілом відповідальності; встановлення нових рамок та механізмів взаємодії влади і бізнесу, піднесення ролі ППП; розвиток громадянського суспільства і наділення його структур повноваженнями щодо участі в ухваленні управлінських рішень та контролю за їх виконанням; інституціоналізація діяльності ГО; формування відповідальної поведінки громадян у всіх сферах життя (економічна, соціальна, екологічна, електоральна).

Ключовим компонентом досягнення ЦСР є ресурсна підтримка з боку держави. Надзвичайно важливим видається узгодження політики, міжнародної підтримки та політики регіонального та місцевого рівнів. Важливою складовою інституціоналізації є врахування ЦСР в регіональних стратегічних документах, в діяльності територіальних органів влади. Важливим компонентом інституціоналізації є міжнародне співробітництво на місцевому рівні. Це стосується як перспектив транскордонного співробітництва, можливості якого значно розширилися завдяки децентралізації та безвізовому режиму, так і залучення та спрямування іноземних інвестицій, створення завдяки ним нових робочих місць із гідними умовами та оплатою праці, запровадження сучасних інноваційних технологій.

Інформаційне середовище передбачає наявність прозорої, зрозумілої, доступної й адекватної інформації про суспільний розвиток, соціальне і природне середовище, економіку країни та певних її територій. Головним продукувачем інформації в більшості випадків є державна статистична служба. Однак у контексті моніторингу досягнення ЦСР цього недостатньо. Формулювання завдань до визначених для України ЦСР та індикаторів для моніторингу їх досягнення потребує помітного розширення наявного інформаційного поля. Видається, що найбільш ефективним методом стане запровадження спеціальних вибіркових (соціологічних) досліджень, які доцільно проводити силами недержавних спеціалізованих установ.

Правове середовище формується шляхом імплементації ЦСР, відповідних завдань, індикаторів та цільових значень до державних стратегічних документів. Більша частина ЦСР і відповідних ним завдань повністю або частково віддзеркалено в чинних державних стратегічних документах, проте є претензії до якості цих документів, зокрема щодо обґрунтування завдань та напрямів дій, визначення очікуваних результатів і необхідних для цього ресурсів, до моніторингу — у більшості випадків його індикатори не здатні виміряти ступінь досягнення результату. Проблемаю також є несистемність управлінських рішень, не враховується синергія від одночасного запровадження декількох змін. Ще один ризик обумовлений хронічним недофінансуванням і відсутністю безпосереднього зв'язку бюджетного процесу з імплементацією ЦСР.

Управлінська складова містить повний комплекс інструментів управління, забезпечує планування, координацію та контроль у процесі досягнення ЦСР, проте потребує удосконалення. Важливого значення набуває досягнення у суспільстві консенсусу між різними гілками влади, між владою та громадянським суспільством і бізнесовими структурами. Для цього необхідно: визначитись з учасниками, оцінити міру їх спроможності та готовності до виконання завдань; розробити комунікаційні стратегії та механізми взаємодії всіх суб'єктів, залучених до процесу.

Умовою реалізації ЦСР є також зміна ментального середовища та її мотиваційної складової, у тому числі шляхом формування потреб, інтересів та мотивів, що створюватимуть у всіх суб'єктів, залучених до процесу, відповідні імпульси для дій, спрямованих на досягнення ЦСР.

Список використаних джерел

1. Аналіз державних стратегічних документів щодо врахування адаптованих для України Цілей Сталого Розвитку до 2030 року: Аналітична доповідь / Ін-т суспільно-економічних досліджень. Київ, 2017. 84 с.
2. Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rada.gov.ua/> (дата звернення: 21.09.2017).
3. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: національна доповідь / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 168 с.
4. Глобальні Цілі Сталого Розвитку 2015–2030 / United Nations. Ukraine [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html> (дата звернення: 20.09.2017).
5. Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.09.2017).
6. Донбас і Крим: ціна повернення: моногр. / за ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко; НІСД. Київ, 2015. 474 с.
7. Інноваційна Україна 2020: національна доповідь / за ред. В.М. Гейця та ін.; НАН України. Київ, 2015. 336 с.
8. Капітал у XXI столітті / Томас Пікетті. Пер. з англ. Н. Палій. Київ: Наш формат, 2016. 696 с.
9. *Лібанова Е.М.* Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. Вісн. НАН України. 2017. № 5. С. 22–25.
10. *Лібанова Е.* Україна: глибина нерівності. Дзеркало тижня. 01.10.2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti_.html (дата звернення: 25.10.2017).
11. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2016. 328 с.
12. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 356 с.
13. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України. Київ, 2010. 496 с.
14. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: кол. моногр. / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2012. 320 с.
15. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 21.09.2017).

16. Міністерство соціальної політики України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/> (дата звернення: 21.09.2017).
17. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / UNDP, Програма розвитку ООН в Україні. Київ, 2011. 123 с.
18. Оцінка гендерних питань в Україні – 2016 / Документ Світового банку; Г. Герасименко, К. Максименко. Київ, 2016. 95 с.
19. Перехід на ринок праці молоді України: результати міжнародного дослідження «*School-to-work transition surveys*» в Україні у 2013 та 2015 роках / Е. Лібанова, О. Цимбал, О. Ярош, Л. Лісогор; Міжнародне бюро праці. Женева: МОП, 2016. 123 с.
20. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.; за ред. Е.М. Лібанової; НАН України. Київ, 2015. 363 с.
21. *Сакс Дж.* Цена цивилизации. М.: Изд-во Института Гайдара, 2012. 352 с.
22. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. Е.М. Лібанової, М.А. Хвесика; ДУ ІЕПСР НАН України. Київ, 2014. 776 с.
23. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / за ред. М.О. Шульги; Ін-т соціології НАН України. Київ, 2017. 198 с.
24. Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/> (дата звернення: 21.09.2017).
25. *Фрэнк Р.* Дарвиновская экономика: Свобода, конкуренция и общее благо. М.: Изд-во Института Гайдара, 2013.
26. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна: 2000–2015: Національна доповідь / ПРООН в Україні. Київ, 2015. 124 с.
27. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь / М-во економічного розвитку і торгівлі України, 2017. 174 с.
28. Sustainable Development Goals / United Nations [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://sustainabledevelopment.un.org/> (дата звернення: 25.10.2017).
29. United Nations Statistical Commission: 47th Session (2016) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://unstats.un.org/unsd/statcom/47th-session/> (дата звернення: 18.09.2017).

Человеческое развитие в Украине: институциональные основы социальной ответственности : кол. моногр. / под ред. Э.М. Либановой; отв. за вып. Е.В. Макарова, О.М. Хмелевская; Ин-т демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины. – Киев, 2017. – 368 с.

ISBN 978-966-02-8514-9

Монографию подготовил коллектив ученых Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины. В контексте построения украинского государства на фундаменте социальной ответственности важное значение приобретает формирование ее целостной концепции как социоэкономического феномена, основанной на объективной взаимосвязи социофилософской и социоэкономической научной традиции. Рассмотрены методологические основы исследования социальной ответственности, ее историческая трансформация, генезис и закономерности формирования современного экономического содержания. Показаны роль и функции институтов социальной ответственности в системе общественных отношений, в том числе на государственном и местном уровне. Оценено состояние соблюдения государственных социальных гарантий и выполнение социальных обязательств в Украине. Предложены новые подходы к достижению баланса распределения социальной ответственности в обществе посредством имплементации ее принципов в политику оплаты труда, развитие социального диалога, применения механизмов публично-частного партнерства, активизации усилий бизнеса, формирования условий для эффективной общественной коммуникации. Рассмотрена комплексная проблематика создания институциональных основ достижения Целей Устойчивого Развития в Украине.

Монография рассчитана на профессионалов в области демографии, социальной экономики и социальной политики, работников государственного управления, преподавателей, аспирантов, студентов экономических и других гуманитарных специальностей.

Полнотекстовая версия монографии на украинском языке размещена в открытом доступе на официальном сайте Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины по ссылке: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

УДК 316.42 (477)

Human Development in Ukraine: Institutional Grounds of Social Responsibility (Collective Monograph) / Edited by E.M. Libanova, O.V. Makarova, O.M. Khmelevska; Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. – Kyiv, 2017. – 368 p.

ISBN 978-966-02-8514-9

The monograph was prepared by the collective of researchers of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. In the context of the development of the Ukrainian state on the basis of the social responsibility, the formation of its integral concept as a socioeconomic phenomenon, which is based on the objective interdependence of the sociophilosophical and socioeconomic scientific tradition, takes a paramount importance. This monograph covers methodological background for the research of the social responsibility, its historical transformation, its genesis and the patterns of formation of its modern economic content. The role and functions of the institutes for social responsibility in the system of social relations, including the state and local level, are revealed. The state of fulfillment of state social guarantees and commitments in Ukraine is assessed. New approaches to the achievement of the balance of the division of the social responsibility in society through the implementation of its principles in the labor remuneration policy, the development of social dialogue, the use of mechanisms of public-private partnership, the intensification of business efforts, the formation of prerequisites for effective social communication are proposed. The complex problems of the creating of an institutional foundation for achieving the Sustainable Development Goals for Ukraine are considered.

The monograph is targeted at experts in the field of demography, social economics and social policy, representatives of public authorities, lecturers, post-graduate students, graduate students in the field of economics and other humanities.

The full text of the monograph in Ukrainian is available at the official website of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine at: <http://www.idss.org.ua/public.html>.

UDK 316.42 (477)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ:
ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДГРУНТЯ
СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Колективна монографія

Дослідження виконав авторський колектив під керівництвом
доктора економічних наук, професора, академіка НАН України
Е.М. Лібанової

Редактор Радченко А.І.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки Тілікіної Н.В.

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
Україна, 01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60.
тел. (044) 486-62-38; e-mail: demography@idss.org.ua
<http://www.idss.org.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серії ДК № 1997 від 29.10.2004 р.

Підп. до друку 29.12.2017 р. Формат 60x84/16
Папір офс. Друк цифровий. Обл. вид.арк. 25,53. Ум. друк. арк. 23,74
Тираж 300 прим. Замовл. № 1730

Виготівник «Сочінський М. М.»
20300, м. Умань, вул. Тишика, 18/19
тел.: (04744) 4-64-88, 4-67-77
e-mail: vizavi08@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2521 від 08.06.2006 р.